

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM V

MAŁOPOLSKA

Redaktor ZDZISŁAW NOGA

ZESZYT 9

ZAMOŚĆ

Redaktor ZDZISŁAW NOGA

Autorzy

ZDZISŁAW NOGA, RYSZARD SZCZYGIEŁ, JAKUB ŻYGAWSKI

Opracowanie kartograficzne: JAKUB KUNA, MATEUSZ ZAWADZKI
Tłumaczenie na język angielski: KAROLINA KAWAŁKO-KULANICA, ANNA MALESZKA

TORUŃ-KRAKÓW 2024

HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME V

MAŁOPOLSKA LESSER POLAND

Editor ZDZISŁAW NOGA

FASCICLE 9

ZAMOŚĆ

Editor ZDZISŁAW NOGA

Authors

ZDZISŁAW NOGA, RYSZARD SZCZYGIEL, JAKUB ŻYGAWSKI

Cartographic elaboration: JAKUB KUNA, MATEUSZ ZAWADZKI
English translation: KAROLINA KAWAŁKO-KULANICA, ANNA MALESZKA

TORUŃ-KRAKÓW 2024

Recenzenci – Reviewers:

MATEUSZ GOLIŃSKI (Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego)

RAFAŁ EYSYMONTT (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego)

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022, nr projektu 11H 16 020984

Publication financed under the program of the Minister of Science and Higher Education under the name „National Program for the Development of Humanities” in the years 2017–2022, project number 11H 16 020984

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Adiustacja tekstu:

DANUTA MURAWSKA

ISBN 978-83-67689-19-9

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu & Zdzisław Noga,
Toruń–Kraków 2024

Na okładce | on the cover

Zamość. Widok od strony Bramy Szczepczeskiej, 1821 (fragment)

Zamość. View from the side of the Szczepczeska Gate, 1821 (fragment)

Wydawca | Publisher

Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Koordinacja prac wydawniczych | Edition coordinated by

Tomasz Kulawik

Skład i łamanie | Typesetting

Wydawnictwo ANTYKWA, Kraków

Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material

Artur Kozioł – Agencja Reklamowa NOVUM, Kraków

Druk | Printed by

Drukarnia Skleniarz

SPIS TREŚCI | CONTENTS

ROMAN CZAJA
Wstęp 7
ZDZISŁAW NOGA
Wprowadzenie 9

I. OPRACOWANIA TEKSTOWE

RYSZARD SZCZYGIEL
Historia i rozwój przestrzenny do 1820 roku 11

JAKUB ŻYGAWSKI
Zamość po 1821 roku 48

Wskazówki bibliograficzne 134
opracował ZDZISŁAW NOGA

II. OPISY REPRODUKCJI

Opracowali ZDZISŁAW NOGA i JAKUB ŻYGAWSKI

1. Plany i mapy 136

2. Widoki i panoramy 139

III. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Plany i mapy

- 1.1. Zamość. Plan katastralny, 1923–1935
- 1.2. Zamość. Plan katastralny, 1923–1935
- 1.3. Zamość, plan rynku, 1603–1604
- 1.4. Zamość, 2. połowa XVII w.
- 1.5. Zamość, 1704
- 1.6. Zamość, 1772
- 1.7. Zamość i przedmieścia, 1777
- 1.8. Zamość, koniec XVIII w.
- 1.9. Zamość, koniec XVIII w.
- 1.10. Zamość, przełom XVIII/XIX w.
- 1.11. Zamość, 1809
- 1.12. Zamość, 1817
- 1.13. Zamość, 1823
- 1.14. Zamość, 1825
- 1.15. Zamość, 1854
- 1.16. Zamość, 1912
- 1.17. Zamość, 1935
- 1.18. Zamość. Plan rozwoju przestrzennego, 1939
- 1.19. Zamość. Plan rozwoju przestrzennego, 1955
- 1.20. Zamość. Plan miasta, 2006
- 1.21. Zamość i okolica, mapa topograficzna, 2002

ROMAN CZAJA
Foreword 8
ZDZISŁAW NOGA
Introduction 10

I. ESSAYS AND TEXTS

RYSZARD SZCZYGIEL
History and spatial development until 1820 71

JAKUB ŻYGAWSKI
Zamość after 1821 110

Bibliography 134
compiled by ZDZISŁAW NOGA

II. DESCRIPTION OF THE REPRODUCTIONS

Compiled by ZDZISŁAW NOGA and JAKUB ŻYGAWSKI

1. Plans and Maps 140

2. Views and panoramas 143

III. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Plans and Maps

- 1.1. Zamość. Cadastral map, 1923–1935
- 1.2. Zamość. Cadastral map, 1923–1935
- 1.3. Zamość, map of the market, 1603–1604
- 1.4. Zamość, 2nd half of the 17th c.
- 1.5. Zamość, 1704
- 1.6. Zamość, 1772
- 1.7. Zamość and suburbs, 1777
- 1.8. Zamość, the end of 18th c.
- 1.9. Zamość, the end of 18th c.
- 1.10. Zamość, 18th/19th c.
- 1.11. Zamość, 1809
- 1.12. Zamość, 1817
- 1.13. Zamość, 1823
- 1.14. Zamość, 1825
- 1.15. Zamość, 1854
- 1.16. Zamość, 1912
- 1.17. Zamość, 1935
- 1.18. Zamość. Spatial development map, 1939
- 1.19. Zamość. Spatial development map, 1955
- 1.20. Zamość. City map, 2006
- 1.21. Zamość and the surrounding area, topographic map, 2002

2. Widoki i panoramy

- 2.1. Zamość, ok. 1603
- 2.2. Novum Zamoscium, ok. 1642
- 2.3. Zamość, widok od południa, ok. 1662
- 2.4. Zamość. Widok od strony Bramy Szczebrzeskiej, 1821
- 2.5. Zamość, przed 1890
- 2.6. Zamość, przed 1890
- 2.7. Zamość, przed 1890
- 2.8. Zamość, przed 1890
- 2.9. Zamość, przed 1890
- 2.10. Zamość, przed 1890
- 2.11. Zamość, przed 1890
- 2.12. Zamość, przed 1890
- 2.13. Zamość, 1927
- 2.14. Zamość. Widok z lotu ptaka, 2022
- 2.15. Ortofotomapa, 2022

3. Rekonstrukcje rozwoju przestrzennego miasta

opracowali: JAKUB KUNA, MATEUSZ ZAWADZKI

- 3.1. Zamość. Rozwój przestrzenny (XVI–XXI w.)
- 3.2. Zamość, centrum miasta. Rozwój przestrzenny (XVI–XXI w.)
- 3.3. Zamość na przełomie XVI–XVII w.

2. Views and panoramas

- 2.1. Zamość, about 1603
- 2.2. Novum Zamoscium, about 1642
- 2.3. Zamość, view from the south, about 1662
- 2.4. Zamość. View from the side of the Szczebrzeska Gate, 1821
- 2.5. Zamość, before 1890
- 2.6. Zamość, before 1890
- 2.7. Zamość, before 1890
- 2.8. Zamość, before 1890
- 2.9. Zamość, before 1890
- 2.10. Zamość, before 1890
- 2.11. Zamość, before 1890
- 2.12. Zamość, before 1890
- 2.13. Zamość, 1927
- 2.14. Zamość. Bird's eye view, 2022
- 2.15. Orthophotomap, 2022

3. Reconstruction of the city's spatial development

compiled by JAKUB KUNA, MATEUSZ ZAWADZKI

- 3.1. Zamość. Spatial expansion of the city (16th–21th c.)
- 3.2. Zamość, city centre. Spatial development of the city (16th–21th c.)
- 3.3. Zamość at the turn of 16th and 17th c.

WSTĘP

Atlas historyczny Zamościa jest kolejnym zeszytem piątego tomu „Małopolska”, publikowanego w serii „Atlasu historycznego miast polskich”. Atlas ten wydawany jest pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (The International Commission for the History of Towns), która świadoma związku między rozwojem miast a formowaniem się europejskiego dziedzictwa kulturowego uznała na kongresie w Wiedniu w 1965 roku publikację „Atlasu Historycznego Miast” za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji atlasów zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 roku, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w 1995 roku. Zgodnie z tymi wskazówkami atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) do celów komunalnych, prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i ochrony środowiska,
- 2) do celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Do kanonu edytorskiego należą jeszcze: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000 lub 1:5000. Poza tym „Atlasy” mogą odpowiednio do możliwości wydawców zawierać

mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną część każdego zeszytu stanowi część tekstowa przedstawiająca dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się „Atlasy” ponad 550 miast z 19 krajów Europy (zob. lista atlasów: <https://www.ria.ie/research-projects/irish-historic-towns-atlas/european-project>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami historycznymi miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej i prof. Rafała Eysymontta oraz zespół krakowski, wydający atlasy miast małopolskich, pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi. Efektem dotychczasowych prac edytorskich polskich zespołów atlasowych badań jest opublikowanie czterdziestu jeden atlasów. Wydawca i autorzy „Atlasu miasta Zamościa” za punkt wyjścia do swoich prac przyjęli założenia edytorskie zaproponowane przez Międzynarodową Komisję Historii Miast. Celem prezentowanego wydawnictwa jest włączenie do międzynarodowego programu badawczego nad urbanistyką europejską źródeł kartograficznych dotyczących Zamościa, miasta zaprojektowanego i zbudowanego zgodnie z zasadami idealnego miasta włoskiego renesansu. Wyrazem uznania uniwersalnej wartości kulturowej Starego Miasta Zamościa jest wpisanie go w 1992 roku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Roman Czajka

FOREWORD

The historical atlas of Zamość is another fascicle of the fifth, “Lesser Poland” volume, published within the series of “Historical Atlas of Polish Towns”. This atlas is published published under the auspices of the International Commission for the History of Towns which aware of the relationship between the urban development and formation of European cultural heritage, at the congress in Vienna in 1965, decreed the publication of the atlas of of Historic Towns Atlases to be one of the major aims of its scientific activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set out at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of publishers of “Atlases” held in Münster in 1995. According to these guidelines, national atlases should be issued in the form of separate fascicles devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create a source database for the comparative research on the urbanisation of Europe and one the spatial transformation of towns. Moreover, the cartographic material included in “Atlases” may be used:

- 1) for communal purposes as well as urban, architectural, and conservation works including the environmental protection,
- 2) for pedagogical and teaching purposes in schools and universities,
- 3) for disseminating knowledge about the history of towns.

In accordance with the recommendations of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every fascicle is a cadastral map from the pre-industrial period on a scale of 1:2500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the town, a historical map of the region on a scale from 1:25,000 up to 1:100,000, as well as the map of the spatial development of the town on a scale

of 1:10,000 or 1:5,000. Atlases may include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and views. An integral part of each fascicle is the text presenting the history of a town focused primarily on the spatial development and the results of urban development research, the description of reproductions, and bibliographic references.

As of today, over 550 towns from 19 European countries (see the list of atlases: <https://www.ria.ie/research-projects/irish-historic-towns-atlas/european-project>) have been published under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project “Historical Atlas of Polish Towns” was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In next years, the project was also undertaken by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and Prof. Rafał Eysymontt, publishing the atlases of Silesian towns, and Cracow team, publishing atlases of towns of Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. As a result of the the editorial work of Polish atlas teams, forty-one atlases have been published so far. The editor and authors of the “Atlas of Zamość” have adopted the editorial principles laid down by the International Commission for the History of Towns and used them as a starting point for the publication. Their ultimate aim of this fascicle was to contribute to the international research programme by making available cartographic sources of Zamość, a city designed and built according to the principles of the ideal city of the Italian Renaissance. As an expression of recognition of the universal cultural value of Zamość's Old Town, it was inscribed on the UNESCO World Heritage List in 1992.

Roman Czaja

WPROWADZENIE

Zamość – perła renesansu i miasto idealne, a także twierdza, jest wyjątkowe w swoim kształcie przestrzennym. Niniejszy *Atlas*, zgodnie z zasadami serii, został poświęcony rozwojowi przestrzennemu miasta od jego lokacji po czasy współczesne.

Atlas składa się z dwóch zasadniczych części, kartograficznej i opisowej. W części kartograficznej opublikowano wybrane plany i widoki miasta. Zgodnie z wytycznymi Międzynarodowej Komisji Historii Miast powinien się tu znaleźć najdawniejszy plan pomiarowy z epoki przedindustrialnej, którego jednak Zamość nie ma, podobnie jak inne miasta w zaborze rosyjskim. Zamiast tego wykorzystano plany z lat 1920–1938, przerysowując je w skali 1:2500 (dla centrum) i 1:10 000 (dla terenów, które dziś należą do Zamościa). Mimo braku wspomnianego planu katastralnego dokumentacja kartograficzna jest wyjątkowo bogata. Najstarszy, schematyczny plan rynku pochodzi z początku XVII wieku, a od połowy następnego stulecia miasto i twierdza były systematycznie kartografowane, szczególnie przez kartografów wojskowych wszystkich stron konfliktów zbrojnych, które przetoczyły się przez Zamość. Dlatego plany Zamościa są rozproszone po różnych archiwach – od Petersburga, przez Warszawę, po Berlin i Wiedeń. W *Atlasie* dokonano trudnej selekcji tego nadzwyczaj – jak na miasta polskie – bogatego materiału kartograficznego.

Najstarszy widok Zamościa pochodzi wprawdzie również z początku XVII wieku, ale później miasto zostało utrwalone na zaledwie kilku widokach. O wiele bogatsza jest dokumentacja fotograficzna z końca XIX wieku. Dołączono także współczesną ortofotomapę w skali 1:2500 i dzisiejsze widoki Zamościa z lotu ptaka.

Obok planów dawnych *Atlas* zawiera współczesne rekonstrukcje rozwoju przestrzennego Zamościa, w tym wymagany

w serii przeglądowy plan miasta od jego lokacji po czasy współczesne, a także kilka planów bardziej szczegółowych, gdyż obejmujących krótsze okresy. Na odrębnym planie przedstawiono stratygrafię zabudowy.

Natomiast w części tekstowej *Atlasu* znajdzie Czytelnik charakterystykę głównych etapów rozwoju przestrzennego miasta i jego zaplecza od jego założenia po dziś dzień. Dołączone do niej wskazówki bibliograficzne obejmują informacje o podstawowych seriach źródeł rękopiśmiennych, o opracowaniach ogólnej historii miasta i jego rozwoju przestrzennego, a także ważniejsze prace monograficzne wykorzystane w niniejszym *Atlasie*.

Mamy nadzieję, że dzięki wersji bilingwicznej, polskiej i angielskiej, *Atlas miasta Zamościa* będzie mógł być wykorzystany, zgodnie z założeniem serii, do badań porównawczych nad miastami europejskimi (czym wypełni dotkliwą lukę), do planowania przestrzennego i ochrony krajobrazu, wreszcie do celów dydaktycznych i popularyzacji, także za granicą, jednego z ważniejszych dawniej miast Małopolski.

Atlas historyczny Zamościa nie mógłby powstać bez życzliwości przełożonych instytucji przechowujących podstawową dokumentację kartograficzną. Szczególne słowa podziękowań na ręce dra Jakuba Żygawskiego – dyrektora Archiwum Państwowego w Zamościu i jednocześnie współautora niniejszego dzieła. Wiele własnej refleksji i utrwaloną przez dziesiątki lat studiów wiedzę wniósł prof. Ryszard Szczygiel. Natomiast Andrzej Wnuk, Prezydent miasta Zamościa, wspierał nasze działania na różnych polach, za co mu serdecznie raz jeszcze dziękuję.

Zdzisław Noga

INTRODUCTION

Zamość – a pearl of the Renaissance and an ideal city, as well as a fortress, is unique in its spatial shape. This atlas, in accordance with the principles of the series, has been devoted to the spatial development of the town from its foundation to the present day.

The atlas consists of two main parts, cartographic and descriptive. In the cartographic part, selected maps and views of the city have been published. According to the guidelines of the International Commission for the History of Towns, the most ancient survey map from the pre-industrial era should be included here, but Zamość does not have one, nor do other towns belonging to the Russian part after the partition of Poland. Instead, maps from 1920–1938 were used, redrawn at a scale of 1:2500 (for the centre) and 1:10,000 (for the areas that today belong to Zamość). Despite the absence of the aforementioned cadastral map, the cartographic documentation is exceptionally rich. The oldest schematic map of the market square dates from the beginning of the 17th century, and from the middle of the next century the town and the fortress were systematically cartographed, especially by military cartographers of all sides of the armed conflicts that swept through Zamość. For this reason, maps of Zamość are scattered in various archives, from St. Petersburg, through Warsaw, to Berlin and Vienna. The atlas makes a difficult selection of this unusually for Polish cities rich cartographic material.

Although the oldest view of Zamość also dates back to the beginning of the 17th century, later the town was recorded on only a few pictures. Much richer is the photographic documentation from the end of the 19th century. A contemporary orthophotomap on a scale of 1:2500 and contemporary bird's eye views of Zamość are also included.

In addition to ancient maps, the Atlas includes contemporary reconstructions of the spatial development of Zamość, including a review map of the town from its foundation to the present day, which is required in the series, as well as several more detailed maps covering shorter periods. A separate map shows the stratigraphy of development.

In the text part of the Atlas, on the other hand, the reader will find a characterisation of the main stages of the spatial development of the city and its hinterland from its foundation to the present day. The bibliographical notes attached above include information on the basic series of manuscript sources, studies on the general history of the city and its spatial development, as well as the more important monographic works used in this Atlas.

It is hoped that thanks to the bilingual Polish and English versions, this atlas of Zamość will be able to be used, in accordance with the series' assumptions, for comparative studies on European cities (thus filling an acute gap), for spatial planning and landscape protection, and finally for didactic purposes and popularization, also abroad, of one of the formerly most important cities of Lesser Poland.

The atlas could not have been produced without the kindness of the superiors of the institutions storing the basic cartographic documentation. A special word of thanks goes to Dr Jakub Żygawski, Director of the State Archive in Zamość and at the same time co-author of this work. A great deal of own reflection and knowledge, recorded over decades of study, was contributed by Professor Ryszard Szczygieł. Andrzej Wnuk, the Mayor of the City of Zamość, on the other hand, has supported our activities in various fields, for which I would like to thank him once again.

Zdzisław Noga

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY DO 1820 ROKU

1. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE I ŚRODOWISKO NATURALNE

Zamość został założony w środkowej części Kotliny Zamojskiej, zwanej też Padolem Zamojskim¹. Mezoregion ten stanowi południową część Wyżyny Lubelskiej i graniczy od północy z Wyżyną Gielczewską i Działami Grabowieckimi, od południa z Roztoczem i zachodnim skrajem Grzędy Sokalskiej, od wschodu z Kotliną Hrubieszowską². Padół Zamojski, o powierzchni około 870 km², jest równoleżnikową formą wklęsłą, długą na sto i szeroką na kilkanaście kilometrów, o rzeźbie ostаточно ukształtowanej w okresie czwartorzędu. Podłoże jego równinnego, miejscami podmokłego terenu stanowią margle górnokredowe i kreda pisząca³, na których zalegają dość zróżnicowane gleby: brunatne wytworzone z lessów, rędziny kredowe, bielicoziemne na piaskach i na znacznych partiach szerokich dolin rzek urodzajne mady⁴. Powierzchnia Padolu została wyrzeźbiona w marglistych skałach górnokredowych przez wody Wieprza i jego dopływów⁵. Jednym z nich jest Łabuńka, którą w średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych zwano Kalinowicą. W pobliżu przyszłego miasta rzeczka ta łączy się z Topornicą, zwaną wówczas Wieprzem⁶. Morfologia jej dawnej nazwy wskazuje, że miała ona charakter deminutywny, była zdrobnieniem od nazwy Wieprz; obejmowano nią cały nurt rzeki aż do ujścia do Wieprza, również po połączeniu z Kalinowicą. Nawiązał do niej Jan Zamojski przyjmując nazwę dla zakładanego przez siebie miasta i w dokumencie lokacyjnym ogłaszając, że będzie się ono nazywało „Zamoście nad Wieprzem”. Wybrany przezeń teren lokacji jest położony poniżej miejsca, gdzie Kalinowica wpływa do Wieprza.

¹ M. Janiszewski, *Geograficzne warunki powstawania miast polskich*, Lublin 1991, s. 155.

² J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, wyd. 3, Warszawa 2013, s. 286.

³ Ibidem.

⁴ S. Uziak, *Warunki glebowe*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Myśliński, Zamość 1969, s. 34–36.

⁵ H. Maruszczak, *Geologiczno-morfologiczne warunki rozwoju gospodarczego Zamojszczyzny*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna* (jak przyp. 4), s. 21.

⁶ J. Kornaus, *Jan Długosz, geograf polski XV wieku*, [w:] *Prace geograficzne wydane przez prof. E. Romera*, z. 5, Lwów 1925, s. 114; R. Szczygieł, *Zamość w czasach staropolskich. Zagadnienia gospodarczo-społeczne*, [w:] *Cztery lata Zamościa*, red. J. Kowalczyk, Wrocław 1983, s. 98.

Doliny płynących tu rzek są szerokie, niekiedy ich zasięg ograniczają dopiero krawędzie wzniesień otaczających Padół. Ważnym elementem krajobrazu są obszerne terasy nadzalewowe, zwane też garbami, wznoszące się do 40–50 m ponad doliny rzek, zbudowane z opok marglistych, odporniejszych od kredy na niszczenie przez wodę. Zbocza ich są z reguły długie, łagodnie nachylone, często z rozległymi zrównaniami w dolnej części. Pomiędzy takimi garbami tworzyły się często bezodpływowe zagłębienia zwane wymokami, rozlewiska i torfowiska⁷.

U stóp jednego z takich garbów, na lessowej terasie nadzalewowej położonej na prawym brzegu rzeki Łabuńki, na wysokości około 215 m n.p.m. lokowano Zamość, czyli miasto „w murach”. Jego przedmieścia rozplanowano i zabudowano na wschód, północ i zachód od terasy. Po stronie południowej, w terenie silnie zabagnionym, Łabuńka wpadała do Topornicy i dalej ich wody wspólnym korytem opływały wybraną pod założenie miasta wyniosłość od zachodu, a następnie toczyły się w kierunku Wieprza. Miejsce połączenia nurtów obu rzek znajdowało się wówczas w pobliżu Żdanowa. Po usypaniu w latach 1582–1585 grobli w kierunku zachodnim – „ku Płoskiemu” – powstała „Wielka Zalewa”, do której wpływały ich wody. Na północ za pierwszą groblą przez Wieprzec usypano groblę „poboczną”, która łączyła Przedmieście Lubelskie z terenem za Wieprzem, a przed nią utworzyła się „Zalewa Mała”⁸. Rozbudowana sieć hydrograficzna wokół miasta wymagała ciągłych prac renowacyjnych i melioracyjnych, zarówno w XVII, jak i w XVIII wieku⁹. Dopiero w początku XIX stulecia, przy znacznym ubytku wody w Zalewie Wielkiej i przekształceniu się Zalewy Małej w podmokłą łąkę, wykopano nowe koryta obu rzek, kierując Łabuńkę do południowej fosy miejskiej¹⁰.

Szata roślinna okolic Zamościa jest bogata i zróżnicowana. Już w pradziejach i średniowieczu, w wyniku działalności

⁷ H. Maruszczak, *Geologiczno-morfologiczne warunki* (jak przyp. 5), s. 21–22.

⁸ R. Szczygieł, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 102; A. Kędziora, *Zalew Wielki i Mały*, [w:] *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012, s. 784.

⁹ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice i place*, Zamość 2021, s. 19–21.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Archiwum Ordynacji Zamojskiej (dalej: AOZ), sygn. 3264b, Inwentarz historyczno-statystyczno-ekonomiczny twierdzy Zamość 1821–1823, k. 2v, 9v; A. Kędziora, *Zalew Wielki i Mały* (jak przyp. 8), s. 784.

ludzkiej, zostały prawie całkowicie zniszczone kompleksy leśne. Występujące tu niewielkie lasy grądowe, w których rosły dęby, graby, sosny, jodły i świerki, powstawały w następstwie nasadzeń albo w sposób naturalny. Liczne były też zarośla¹¹.

Świat zwierzęcy Padolu Zamojskiego, również bogaty i zróżnicowany, na przestrzeni stuleci podlegał dużym zmianom w związku z działalnością człowieka¹².

Klimat tego terenu kształtował się pod wpływem klimatu kontynentalnego, charakteryzującego się mroźnymi zimami i gorącymi latami. Do niedawna te pory roku trwały po 90 dni, pozostałe zaś po 60 dni. Okres wegetacyjny liczył około 214 dni. Opady atmosferyczne należały do stosunkowo dużych i wynosiły w ciągu roku około 600 milimetrów. Obserwowane w mezoregionie pewne odrębności klimatyczne są skutkiem ukształtowania powierzchni – jej wklęsłością w stosunku do otoczenia. Napływające masy powietrza nie mogą łatwo wydostać się z nieckowatego terenu, co w efekcie przynosi niższe temperatury zimą i wyższe latem w porównaniu do sąsiednich obszarów Wyżyny Lubelskiej i Roztocza. Na Zamojszczyźnie notuje się najniższy na Wyżynie Lubelskiej poziom parowania wody z wolnej powierzchni, najmniejszy stopień zachmurzenia nieba i jedne z najwyższych wartości nasłonecznienia¹³.

2. OSADNICTWO OKOLIC ZAMOŚCIA DO XVI WIEKU

W PRADZIEJACH

Najstarsze ślady pobytu człowieka na terenie przyszłego miasta i sąsiednich wsi pochodzą ze schyłkowego paleolitu (12000–7900 p.n.e.)¹⁴. Zostały odkryte na wielokulturowym stanowisku we wsi Sitaniec-Wolica. Były to narzędzia krzemienne: liściak typu *Lynghy* oraz dwa drapacze mikrolityczne przypisywane kulturze świderskiej (8800–8300 p.n.e.)¹⁵.

Później wraz z dalszym ociepleniem klimatu rozpoczął się kolejny okres w dziejach, nazwany środkową epoką kamienia – mezolitem (7900–5500 p.n.e.). Ówczesne społeczności dokonały przeobrażeń gospodarki, dzięki temu łatwiej zdobywały żywność i prowadziły tryb życia bardziej osiadły, głównie w dolinach rzek, związany ze zbieractwem, łowiectwem i rybolowstwem. Osady zakładano wówczas na terenach piaszczystych i wydmych. Pozostałości obozowisk mezolitycznych znamy z Wólki Wieprzeckiej i Topornicy¹⁶.

¹¹ D. Fijałkowski, *Szata roślinna*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna* (jak przyp. 4), s. 56–59; J. Gurba, *Dzieje najstarsze w świetle archeologii*, [w:] *ibidem*, s. 100.

¹² K. Strawiński, *Świat zwierzęcy*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna* (jak przyp. 4), s. 77–85.

¹³ W. Zienkiewicz, *Klimat*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna* (jak przyp. 4), s. 39–46.

¹⁴ Informacje o zabytkach odnalezionych na terenie późniejszego miasta zawdzięczam mgr. Andrzejowi Urbańskiemu z Muzeum Zamojskiego, któremu na tym miejscu składam serdeczne podziękowania. O śladach osadnictwa w okolicach Zamościa piszą W. Bondyra, E. Lorentz, E. Prusicka-Kolcoń, M. Korzeniowski, *Dzieje miejscowości gminy Zamość*, Zamość 2010 (dalej: *Dzieje miejscowości gminy*).

¹⁵ *ibidem*, s. 104.

¹⁶ *ibidem*, s. 14, 117, 132.

Okolo połowy VI tysiąclecia p.n.e. pojawiły się tu pierwsze grupy przybyszów z południa, które przyniosły ze sobą umiejętność hodowli zwierząt, uprawy roli, produkcji doskonalszych narzędzi kamiennych oraz lepienia i wypalania naczyń z gliny. Osadnictwo neolityczne (5500–2200 p.n.e.) zapoczątkowało osiadły tryb życia i budowę trwałych osiedli, których ślady, tak jak i ich cmentarzysk, pozostały na interesującym nas terenie. Wśród tych przybyszów byli reprezentanci kultur: wstęgowej rytej (5500–5200 p.n.e.), lubelsko-wołyńskiej (4700–3400 p.n.e.), pucharów lejkowatych (4200–2900 p.n.e.), amfor kulistych (3500–2700 p.n.e.) i ceramiki sznurowej (2900–2200 p.n.e.). Na pozostałości pobytu tych grup natrafiono w Hyży, Łapiguzie, Mokrem, Pniówku, Sitańcu-Błoniu i Wolicy, Szopinku i Żdanowie¹⁷. Na terenie Zamościa odkryto przy kościele św. Michała na Przedmieściu Lubelskim grób kultury amfor kulistych, w jego wyposażeniu były dwie siekiery krzemienne oraz fragment przydennej części glinianej amfory¹⁸. Na Starym Mieście znaleziono dwie siekiery kamienne – jedną w okolicach Bramy Lubelskiej Nowej, drugą w nieznanym miejscu¹⁹.

Okolo 2200 roku p.n.e. na tereny te zaczęły napływać nowe idee cywilizacyjne, związane z wykorzystaniem stopu miedzi i cyny, czyli brązu. Wczesną epokę brązu (2200–1600 p.n.e.) reprezentują zabytki odnalezione w Kalinowicach, Hyży, Łapiguzie, Pniówku, Sitańcu-Kolonii i Wolicy, Szopinku i Żdanowie, pozostawione przez ludność kultur mierzanowickiej (2200–1600 p.n.e.) i strzyżowskiej (1750–1600 p.n.e.). W XVI stuleciu przed naszą erą pojawiła się tutaj ludność kultury trzcinieckiej (1600–1200 p.n.e.) z charakterystycznymi pochówkami podkurhanowymi. Ślady jej pobytu odnaleziono w Hyży, Pniówku, Sitańcu-Błoniu, Szopinku i Żdanowie²⁰. W obrządku pogrzebowym tej kultury obserwujemy występowanie birytualizmu, prowadzącego do upowszechnienia się ciałopalenia w kulturze lużyckiej. Znaleźiska potwierdzają silne związki obu kultur²¹.

Kultura lużycka (1200–400 p.n.e.), przypadająca na schyłek epoki brązu i wczesny okres żelaza, dominowała w osadnictwie w Europie Środkowej. Tereny nad Wieprzem należały do jej wschodniego obszaru²². Ludzie tej kultury powszechnie już użytkowali wyroby z brązu, później też z żelaza, a podstawą ich utrzymania było rolnictwo. Swoich zmarłych palili na stosach, spalone szczątki zbierali do glinianych naczyń zwanych popielnicami (groby popielnicowe), rzadziej bezpośrednio do ziemi (groby jamowe), a miejscem ich pochówku były cmentarzyska zakładane na stokach wzniesień albo w pobliżu rzek. Cmentarzyska te, ale także ceramikę naczyniową, odkryto w Kalinowicach, Mokrem, Pniówku, Sitańcu-Błoniu, Wolicy i Szopinku²³.

¹⁷ *ibidem*, s. 14, 48, 55, 66, 85, 99, 161.

¹⁸ J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman, *Zespoły grobowe kultury amfor kulistych z zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej*, „Sprawozdania Archeologiczne” 43 (1991), s. 97–98.

¹⁹ Są przechowywane w zbiorach Muzeum Zamojskiego.

²⁰ *Dzieje miejscowości gminy* (jak przyp. 14), s. 48, 55, 66, 85, 99, 102, 114, 139, 161.

²¹ J. Niedźwiedź, H. Taras, *Pogranicze chronologiczne kultury trzcinieckiej i lużyckiej na Lubelszczyźnie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 2 (1997), s. 367–384.

²² M. Gedl, *Kultura lużycka*, Kraków 1975, s. 30.

²³ *Dzieje miejscowości gminy* (jak przyp. 14), s. 14, 55, 73, 85, 99, 104, 114, 139.

W V wieku p.n.e. dotarły w te okolice grupy osadników utożsamianych z kulturą pomorską (450–250 p.n.e.), których ślady odnaleziono w Sitańcu-Błoniu i Zamościu²⁴.

W kolejnych stuleciach osadnictwo nad Wieprzem i jego prawostronnymi dopływami systematycznie się rozwijało, przy czym we wczesnym okresie żelaza doszło do zmian, zwłaszcza w sferze wierzeń kultury lużyckiej, związanych z wpływami z zewnątrz, głównie celtyckimi (400 r. p.n.e.–pocz. n.e.), a później rzymskimi (pocz. n.e.–V w.). Oddziaływanie Celtów przyczyniło się do powstania kultury przeworskiej (I w. n.e.–pol. V w.), której ślady z II wieku naszej ery zachowały się w Sitańcu-Błoniu i Wólce Paniańskiej. Zabytki rzymskie reprezentują pojedyncze znaleziska monet, fragmentów naczyń i wyrobów metalowych z Pniówka, Sitańca, Sitańca-Błonia i Wolicy, Szopinka i Zamościa²⁵. Okres wpływów rzymskich charakteryzuje się częstym przemieszczaniem się ludów różnych kultur. W II w. n.e. dotarli tutaj utożsamiani z Gotami osadnicy kultury wielbarskiej (III–IV w. n.e.), których ślady w postaci ceramiki naczyniowej odkryto w Sitańcu-Błoniu²⁶. Po tym okresie pozostało wiele znalezisk monet i zabytków metalowych. Wśród nich należy wymienić skarb złożony z ozdób srebrnych (sprzączki i końcówka pasa oraz pięć bogato zdobionych zapinek, datowanych na około 400 r. n.e.) z Zamościa, odnaleziony jeszcze w 1839 roku²⁷. W Muzeum Zamojskim znajduje się także siedem zabytków pradziejowych odkrytych na terenie miasta, których nie wydatowano. Z okresu wędrówek ludów (V i VI w. n.e.) zachowało się wiele śladów pobytu ludności różnych kultur; jednak ruchliwość tych grup spowodowała, że terytorium nad Wieprzem pustoszało²⁸.

W ŚREDNIOWIECZU

W drugiej połowie V i w VI wieku napływali tutaj stopniowo Słowianie. Nastąpił wtedy okres stabilizacji osadniczej, trwający przynajmniej do połowy X wieku. Mieszkańcy powstających w tym czasie osad zaliczani są do plemienia Lędzian, należących do wielkiej wspólnoty krystalizującej się wówczas w dorzeczu Wisły i Odry²⁹. Proces stałego zagęszczania się sieci osadniczej potwierdzają znaleziska archeologiczne z okresu wczesnośredniowiecznego, zarejestrowane na obszarze wszystkich wsi sąsiadujących z terytorium przyszłego miasta. Są one datowane dość szeroko, od VI do XIII wieku³⁰, w niewielkim stopniu mogą więc służyć do ustalenia przemian etnicznych na terenach nad Wieprzem. Potwierdzają zaś, przynajmniej do początków

XI wieku, przynależność mieszkańców tych osad do gałęzi zachodniej Słowiańszczyzny, czyli do państwa polskiego³¹. W 981 roku tereny te zostały zajęte przez Ruś Kijowską.

W materiale archeologicznym z XI–XIII wieku z Czerwna (Czerwienia) i Sąsiadki (Sutiejska) oraz z innych miejsc pojawiają się zabytki wschodniosłowiańskie – tzw. ceramika ruska, co świadczy o zmianie oblicza etnicznego osadnictwa, chociaż potwierdzone są też kontakty z Małopolską i Mazowszem³². Było to konsekwencją zmiany przynależności państwowej i przejścia tych terenów przez Ruś Kijowską w 1031 roku³³. W następstwie działań państwa kijowskiego doszło do utrwalenia polsko-ruskiej granicy państwowej w pobliżu Wieprza i wchłonięcia większości dawnych Lędzian przez żywioł wschodniosłowiański³⁴. Omawiane tereny znalazły się po wschodniej stronie granicy. W ślad za nową przynależnością polityczną następowały przemiany etniczno-językowe i religijno-kulturowe wynikające z przyjęcia przez Ruś chrześcijaństwa w obrządku bizantyjskim. Ziemia te stały się obszarem aktywnej działalności Cerkwi i weszły w skład jej struktur terytorialnych, co umacniało przemiany³⁵.

Dalszy rozwój terenów nad Wieprzem i Łabuńką następował w ramach struktur terytorialnych zwanych wołoskami, czyli okręgami grodowymi, których ośrodki centralne znajdowały się w Czerwieniu i Sutiejsku³⁶, a po ich zaniku w XIII wieku w obrębie okręgów grodowych mających swoje centra w Szczębrzeszynie i Grabowcu³⁷. Z tymi grodami związana była sieć osadnicza danego okręgu, koncentrująca się w ich pobliżu, coraz rzadsza w miarę oddalania się ku peryferiom³⁸. Chłopi byli osadzani na gospodarstwach nazywanych dworzyszczami. Tworzyły one wieś zarządzaną przez urzędnika zwanego ciwunem (tywunem) – powinności swoje oddawali w naturaliach (zboże, miód, skóry) i wykonywali różne robocizny³⁹. Wsie nad Wieprzem i jego prawostronnymi dopływami, leżące przy granicy okręgów grodowych: sutiejskiego (szczębrzeskiego) i czerwieńskiego (potem grabowieckiego), były rzadko rozrzucone. Ślady działalności ówczesnych ich mieszkańców zachowały się, jak wspomniano, we wszystkich osadach otaczających teren przy-

²⁴ J. Niedźwiedź, *Leksykon* (jak przyp. 28), s. 12; M. Parczewski, *Początki polsko-ruskiej rubieży* (jak przyp. 29), s. 48–51.

²⁵ *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 110–112, 132–133; J. Gurba, *Wczesnośredniowieczny Czerwień i Grody Czerwieńskie na pograniczu polsko-ruskim*, [w:] *Geograficzne problemy pogranicza* (jak przyp. 29), s. 59.

²⁶ *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1 (jak przyp. 32), s. 133.

²⁷ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm 1999, s. 39–44.

²⁸ Ibidem, s. 53 i n.

²⁹ J. Gurba, *Wczesnośredniowieczny Czerwień* (jak przyp. 32), s. 59; I. Kutylowska, *Szczębrzeski gród i okręg grodowy w ziemi chełmskiej*, [w:] *Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego*, red. P. Krasny, Kraków 1999, s. 4–10; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, s. 29, 134–135.

³⁰ A. Swieżawski, *Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990, s. 21–29, 46.

³¹ Na temat struktury osadniczej w tych okręgach zob. A. Janeczek, *Osadnictwo* (jak przyp. 36), s. 142–143.

³² G. Jawor, R. Szczygiel, *Pogranicze Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, [w:] *Geograficzne problemy pogranicza* (jak przyp. 29), s. 64.

²⁴ Ibidem, s. 99, 139. Naczynie gliniane przypisane tej kulturze, odnalezione w 1951 r. na terenie klinkierni zamojskiej, przechowuje Muzeum Zamojskie.

²⁵ Ibidem, s. 15, 86, 98, 99, 104, 114, 128; J. Gurba, *Dzieje najstarsze* (jak przyp. 11), s. 101.

²⁶ *Dzieje miejscowości gminy* (jak przyp. 14), s. 99.

²⁷ T. Sulimowski, *Znalezisko z Zamościa i jego tło*, „Archeologia Polski” 11 (1966), s. 18–173; J. Gurba, *Dzieje najstarsze* (jak przyp. 11), s. 101.

²⁸ J. Niedźwiedź, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, s. 11.

²⁹ M. Parczewski, *Początki polsko-ruskiej rubieży etnicznej*, [w:] *Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej*, red. H. Maruszczak, Z. Michalczyk, Lublin 2004, s. 45–51.

³⁰ *Dzieje miejscowości gminy* (jak przyp. 14), s. 51, 55, 66, 73, 81, 86, 98, 102, 104, 112, 114, 128, 139, 161.

szlego miasta⁴⁰. Ta sieć była stabilna i utrzymała się w kolejnych stuleciach, tylko w niewielu rejonach zagęszczała się. Od końca XIV wieku osady te były wymieniane w źródłach pisanych.

W okresie rozbitcia dzielnicowego Rusi Kijowskiej (po 1054 r.) przez ponad dwieście lat zmieniała się kilkakrotnie przynależność terenów nadwieprzańskich do księstw dzielnicowych różnego rzędu, w których władza książąt była mało stabilna, co nie służyło rozwojowi gospodarczo-społecznemu⁴¹. Niekorzystnie wpływała też na położenie mieszkańców sytuacja międzynarodowa i ciągle w XIII wieku najazdy na Księstwo Halicko-Włodzimierskie sąsiadów: Litwinów, Jaćwingów, Polaków i Węgrów, a także trzy najazdy Mongołów⁴². Atmosfera przy granicy z Małopolską była więc ciągle niespokojna i napięta, także w następnym półwieczu, chociaż zbliżenie polityczne księcia Jerzego II z Piastami, Władysławem Łokietkiem i Kazimierzem Wielkim, sprzyjało wzajemnym kontaktom mieszkańców wsi i miast po obu stronach granicy, a nawet migracjom⁴³.

Współpraca monarchy halicko-włodzimierskiego z Polską wywołała sprzeciw możnowładztwa w jego państwie; zawiązało ono spisek i w początku kwietnia 1340 roku został książę otruty we Włodzimierzu⁴⁴. Rozpoczął się kilkudziesięcioletni kryzys państwa, a o jego terytorium zaczęli rywalizować Polacy (popierani przez Węgrów), Litwini i Tatarzy. Interesujące nas tereny nad Wieprzcem i Kalinowicą w wyniku traktatu polsko-litewskiego z 1366 roku przeszły pod władzę króla polskiego. W księstwie belsko-chelmskim utrzymał władzę, początkowo jako lennik Kazimierza Wielkiego, książę litewski Jerzy Narymuntowicz, który po śmierci polskiego króla w 1370 roku zerwał związki lenne i włączył ziemie księstwa w obręb państwa litewskiego⁴⁵. Po siedmiu latach, po kolejnej wyprawie króla Ludwika Węgierskiego zostały one odebrane. Na krótko objął tam rządy książę Władysław Opolczyk, a w 1378 roku całe terytorium Rusi Czerwonej zostało przejęte pod zarząd węgierski. Nie trwał on długo, gdyż około 1379 roku szczebrzeski okręg grodowy został nadany przez króla Ludwika Węgierskiego podskarbiemu koronnemu Dymitrowi z Goraja i stanowił odtąd dobra prywatne⁴⁶. Po śmierci króla Ludwika i objęciu władzy w Polsce przez jego córkę Jadwigę doszło w latach 1385–1386 do jej małżeństwa z księciem Jagiellą i zawarcia unii polsko-litewskiej. Miała ona przełomowe znaczenie dla rozwoju całego terytorium między Wisłą a Bugiem, w tym także południowo-wschodniego skrajnego okręgu szczebrzeskiego, obejmującego wsie nad Wieprzcem i Kalinowicą.

⁴⁰ Rejestracja tych znalezisk w pracy J. Gurby, E. Banasiewicz, M. Florka, S. Goluba, A. Rozwalki, *Formowanie wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej*, „Annales UMCS, sectio F” 50 (1995), s. 75–76 oraz na załączonej mapie.

⁴¹ A. Swieżawski, *Ziemia belska* (jak przyp. 37), s. 21–56; D. Dąbrowski, *Dzieje Chelmszczyzny w świetle informacji latopisów (lata 1170–1208)*, „Rocznik Chelmski” 15 (2011), s. 69–81.

⁴² B. Włodarski, *Polska i Rus 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 70–176; *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1 (jak przyp. 32), s. 154–161; A. Swieżawski, *Ziemia belska* (jak przyp. 37), s. 33–47.

⁴³ B. Włodarski, *Polska i Rus* (jak przyp. 42), s. 244–292; A. Swieżawski, *Ziemia belska* (jak przyp. 37), s. 55–56.

⁴⁴ B. Włodarski, *Polska i Rus* (jak przyp. 42), s. 292.

⁴⁵ A. Swieżawski, *Ziemia belska* (jak przyp. 37), s. 67–80.

⁴⁶ M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Warszawa 1975, s. 18–24; K. Myśliński, *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce – Dymitr z Goraja*, Lublin 1981, s. 145–152.

Unia polsko-litewska w okresie modernizacji i rozwoju państwa za Jagiellonów przyczyniła się do wyeliminowania atmosfery niepokoju i zagrożenia na całym pograniczu. Zapewniła też warunki dla rozwoju gospodarczo-społecznego⁴⁷. Rozpoczęła się wtedy również, przy udziale osadników polskich, przebudowa istniejących wsi wraz z upowszechnieniem się elementów prawa niemieckiego. Chłopom wymierzano grunty w lanach, wprowadzono trójpolówkę i zreformowano ich powinności, zastępując świadczenia w naturze i odrodek czynszem pieniężnym. Weszły w życie elementy samorządu w postaci ławy wiejskiej z soltyssem na czele. W następstwie tych zmian powstawały wsie o społeczności mieszanej, polsko-ruskiej⁴⁸. Kolonizacja i przekształcenia strukturalne osadnictwa tworzyły podstawy dla rozwoju gospodarki rynkowej.

Opisane procesy związane z modernizacją wsi nad Wieprzcem i Kalinowicą rozpoczęły się w drugiej połowie XIV wieku, ale dotyczące ich informacje mamy z czasów późniejszych. Z końca stulecia pochodzą pierwsze wzmianki w źródłach pisanych o tych wsiach. W 1398 roku wymieniono Kisielów (Hyża), Mokre, Płoskie i Żdanów, gdzie w 1424 roku odnotowano kościół parafialny, w 1404 Pniów (Pniówek), w 1423 Kalinowice⁴⁹. W 1450 roku wzmiankowano Skokówkę, zwaną też Skokowicami, która według Kazimierza Sochaniewicza stanowiła wcześniej „jedną całość topograficzną i organizacyjną z wsią Żdanowem”⁵⁰. Wszystkie te wsie należały do dóbr szczebrzeskich i były przez ich właścicieli nadawane w lenno szlachcie z nimi związanej⁵¹. Graniczące od północy ze Skokówką Janiowice, pierwszy raz wspomniane w 1417 roku, należały do powiatu grabowieckiego w księstwie belskim Siemowita IV⁵². Na północ od niej znajdowała się wieś Sitaniec, z powiatu krasnostawskiego ziemi chelmskiej, notowana w 1402 roku, w której przed rokiem 1434 właściciel Wojciech Sitański ufundował kościół parafialny pod wezwaniem św. Bartłomieja⁵³. Do parafii tej należał Szepin (Szopiniek) wzmiankowany w 1450 roku, który wchodził w skład powiatu grabowieckiego⁵⁴.

Po roku 1450 panowie ze Żdanowa Jakub i Niemierza gospodarowali w swoich wsiach Żdanowie i Skokówce. Większe sukcesy miał chyba ten drugi. W 1458 roku wziął od brata w zastaw położoną w Żdanowie wyspę Ostrów za kwotę 30 grzywien⁵⁵. W 1492 roku synowie Niemierzy Mikołaj i Piotr, wspólnie władający Żdanowem i Skokówką, dzielili się tymi dobrami

⁴⁷ O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 1, Kraków 1919, s. 77–80; *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1 (jak przyp. 32), s. 183–184.

⁴⁸ *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1 (jak przyp. 32), s. 183–207; G. Jawor, R. Szczygiel, *Pogranicze Słowiańszczyzny* (jak przyp. 39), s. 64–69.

⁴⁹ M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski* (jak przyp. 46), s. 24; W. Czarnecki, *Rozwój sieci osadniczej ziemi chelmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, „Rocznik Chelmski” 3 (1997), s. 48–54.

⁵⁰ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa w dobie przedlokacyjną na prawie niemieckim (1450–1580)*, [w:] *Narodżiny Zamościa w pracach K. Sochaniewicza*, oprac. K. Kowalczyk, Zamość 2007, s. 61–62.

⁵¹ M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski* (jak przyp. 46), s. 23, 32–39.

⁵² A. Janeczek, *Osadnictwo* (jak przyp. 36), s. 84.

⁵³ K. Sochaniewicz, *Sitańscy h. Nałęcz na pograniczu chelmsko-belskim w XV i XVI w.*, [w:] *Narodżiny Zamościa* (jak przyp. 50), s. 48–50.

⁵⁴ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (jak przyp. 50), s. 61; A. Janeczek, *Osadnictwo* (jak przyp. 36), s. 102.

⁵⁵ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (jak przyp. 50), s. 62.

oraz dołączoną do nich połową Pniowa. W trzy lata później wydzierżawili Skokówkę Janowi Ostrowskiemu, zięciowi Floriana Zamoyskiego, mężowi jego córki Barbary⁵⁶.

W następnych latach Jan Ostrowski przejął pozostałe wsie: Kalinowice i Żdanów, ale szybko zaczął mieć kłopoty finansowe. Pożyczył pieniądze od starosty chmielnickiego Jana Stusia oraz od swoich szwagrów: księdza Mikołaja Zamoyskiego, kanonika krakowskiego i referendarza króla Zygmunta, oraz jego brata Feliksa, łowczego chełmskiego (1515–1517), sędziego (1525–1535), tamtejszego podkomorzego (1529–1535), jednocześnie wojskiego belskiego (1514–1535)⁵⁷. Bracia Zamoyscy w początku XVI stulecia nabywali wsie i ich części w okolicy głównego ich majątku w Zamościu (obecnie Starym). Od 1512 roku zwrócili uwagę na wsie nad Kalinowicą i Wieprzecem, należące do ich powinowatych. Udzielili im kilku pożyczek pod zastaw dóbr, a 24 kwietnia 1517 roku nabyli od Niemierzy ze Żdanowa tę wieś, Skokówkę i Kalinowice za 2 tysiące złotych węgierskich. W 1526 roku odkupili od Pniowskich i Falbowskich połowę Pniowa⁵⁸. Zgodę na te transakcje uzyskali zapewne od właścicieli włości, którzy następnie zwolnili ich z zależności lennej, co przy pozycji Mikołaja Zamoyskiego wśród elity władzy w Królestwie Polskim nie było trudne. Z lat późniejszych nie mamy informacji o obciążaniu Feliksa i Mikołaja Zamoyskich obowiązkami związanymi z prawem lennym⁵⁹.

W następstwie tych zabiegów bracia Zamoyscy nabyli kompleks dóbr obejmujący parafialną wieś Żdanów, Kalinowice, Skokówkę i połowę Pniowa. Centrum tych dóbr stanowił zamek Skokówka. Niestety nie wiemy, kiedy został zbudowany „na pagórku między rzekami Wieprzec i Kalinowica” – jak podaje dokument lokacyjny miasta Zamościa⁶⁰.

Istnienie zamku przed zakupem dóbr przez Zamoyskich potwierdza opis jego skutecznej obrony w 1516 roku przed Tatarami⁶¹. Wprawdzie K. Sochaniewicz nie wykluczał, że dopiero Feliks Zamoyski zbudował to *fortalicium* po nabyciu dóbr skokowskich⁶², lecz mógł on je tylko rozbudować i umocnić. Zamek ten był jego główną siedzibą. Zarówno on, jak i jego potomkowie pisali się „ze Skokówek”. Feliks Zamoyski zmarł w 1535 roku. Cały majątek rodzinny przejęli jego synowie: Florian, Mikołaj i Stanisław, którzy dokonali podziału dóbr w 1548 roku. Dobra skokowskie otrzymali Mikołaj i Stanisław, a po śmierci Mikołaja przed rokiem 1554, w kolejnym podziale przeprowadzonym w tym roku, przypadły one Stanisławowi wraz ze wsiami Twory-

czów i Łętownia⁶³. Stanisław Zamoyski, skupiony na rycerskim rzemiośle, nie zajmował się gospodarowaniem w swoich dobrach. Potrzebując pieniędzy zaciągał pożyczki pod ich zastaw. W latach 60. XVI wieku zabezpieczył na kompleksie wsi wokół Skokówki pożyczkę od kasztelanowej międzyrzeckiej Zofii z Tęczyna Ostrorogowej⁶⁴. Na rok przed śmiercią (zmarł w początkach 1572 r.), 16 stycznia 1571 roku wsie Żdanów, Kalinowice, Skokówkę z zamkiem oraz pół Pniowa przekazał synowi Janowi, wówczas sekretarzowi królewskiemu⁶⁵. Ten również nie gospodarował osobiście w dobrach skokowskich, nadal pozostających w dzierżawie Zofii Ostrorogowej. Dopiero w styczniu 1577 roku, po otrzymaniu zwrotu pożyczki w wysokości 12 tysięcy złotych, kwitowała ona z niej Jana Zamoyskiego⁶⁶. Być może spłata zadłużenia była związana z planami budowy przez kanclerza nowej rezydencji.

PRZYNALEŻNOŚĆ TERYTORIALNA I ADMINISTRACYJNA

Zamek Skokówka i wsie z nim związane w późnym średnio-wieczu należały do prywatnego powiatu szczebrzeskiego, były położone przy jego wschodniej granicy i wraz z nim wchodziły w skład powiatu sądowego krasnostawskiego ziemi chełmskiej. Właściciele Szchebrzeszyna i okręgu sprawowali jurysdykcję nad tymi wsiami w ramach prawa lennego⁶⁷. Zamoyscy wykupiwszy Skokówkę i sąsiednie osady w 1517 roku uzyskali zwolnienie od zależności lennej⁶⁸ i w konsekwencji ich dobra pod względem sądowym nie podlegały zwierzchności Szchebrzeszyna. Do pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku w całości były związane z powiatem krasnostawskim⁶⁹.

Granice miasta Zamościa, poza gruntami wsi Skokówka i Kalinowice, objęły również wieś Janiowice, która należała do powiatu grabowieckiego województwa belskiego⁷⁰. Jan Zamoyski w początku 1580 roku podjął starania o wykupienie jej od Piotra Janiowskiego, co udało mu się zrealizować w roku następnym⁷¹. Na gruntach Janiowic jeszcze w 1581 roku zaczęto rozmierzanie Przedmieścia Lubelskiego. Tamtejsza zabudowa została rozebrana, a wieś przeniesiono na lewy brzeg Wieprza, przy niej zbudowano też folwark⁷². Teren byłej wsi, już jako przedmieście, wraz z całym miastem należał do powiatu krasnostawskiego, do którego od początku Zamość zaliczano.

W roku 1772 ziemie nad Wieprzem zagarnęła Austria. W grudniu roku następnego wprowadzono nowy podział administracyjny, województwa przemianowano na cyrkuly i wydzie-

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem, s. 63–64; R. Szczygiel, *Zamek Skokówka w XV i XVI wieku*, [w:] *Ars historiae, historia artis. Prace ofiarowane Prof. Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2012, s. 100.

⁵⁸ M. Stankowa, *Danny powiat szczebrzeski* (jak przyp. 46), s. 34; K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (jak przyp. 50), s. 64.

⁵⁹ Tak twierdziła M. Stankowa, *Danny powiat szczebrzeski* (jak przyp. 46), s. 34.

⁶⁰ *Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 r.*, oprac. R. Szczygiel, Lublin 1980, nlb. O dwóch znaczeniach użytego w dokumencie łacińskiego słowa „insula”, czyli ‘wyspa’ i ‘pagórek’ zob. R. Szczygiel, *Zamek Skokówka* (jak przyp. 57), s. 105.

⁶¹ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 259.

⁶² K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (jak przyp. 50), s. 65–66.

⁶³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Zamoyskich (dalej: AZ), sygn. 2, Sumariusz dokumentów znajdujących się w archiwum zamojskim do roku 1688, s. 16.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. 1, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904 (dalej: AJZ, t. 1), s. 433 (nr 23 w Dodatku).

⁶⁶ Ibidem, s. 112–113, nr 94, przyp. 4.

⁶⁷ M. Stankowa, *Danny powiat szczebrzeski* (jak przyp. 46), s. 34–35.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 38–48.

⁷⁰ A. Janeczek, *Osadnictwo* (jak przyp. 36), s. 102.

⁷¹ A. Tarnawski, *Działalność gospodarza Jana Zamoyskiego*, Lwów 1935, s. 18.

⁷² R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 101.

lono dystrykty. Zamość został siedzibą cyrkulu belskiego oraz jednego z ośmiu dystryktów⁷³. Stolicą cyrkulu pozostał również po reformie administracyjnej z lat 1782–1783, gdy zmniejszono liczbę jednostek. Taki stan trwał do 1809 roku⁷⁴.

W maju 1809 roku, po zwycięskiej kampanii wojsk Księstwa Warszawskiego w Galicji, w zarządzie terytorialnym nastąpił okres przejściowy⁷⁵, spolszczono jedynie nazwy okręgów i urzędów. Zamość był siedzibą Urzędu Administracyjnego Powiatowego⁷⁶. Traktat pokojowy austriacko-francuski z 14 października 1809 roku, zawarty na zamku Schönbrunn, przewidywał włączenie do Księstwa Warszawskiego Galicji Zachodniej oraz cyrkulu zamojskiego z Galicji Wschodniej⁷⁷. Projekt podziału administracyjno-terytorialnego przyłączonych terenów Galicji król saski i książę warszawski Fryderyk August I zatwierdził dekretem z 17 kwietnia 1810 roku⁷⁸. Na tej podstawie utworzono departament lubelski z dziesięcioma powiatami, wśród których był zamojski⁷⁹. Działal on do początku 1813 roku. Po odwołaniu Napoleona z Rosji tereny Księstwa zostały zajęte przez wojska carskie. Korpus gen. Ratha pod koniec lutego rozpoczął oblężenie twierdzy zamojskiej, która broniła się do drugiej połowy listopada, gdy podpisano konwencję o jej poddaniu⁸⁰. Rozpoczął się zabór rosyjski.

3. MIASTO ZAMOŚĆ W CZASACH NOWOŻYTNYCH

POWSTANIE MIASTA

Inicjatorem założenia miasta był Jan Zamoyski (1542–1605), człowiek wybitny, mąż stanu, mecenas nauki i kultury, znany w ówczesnej Europie⁸¹. Szybką karierę zawdzięczał współpracy z królem Stefanem Batorym. Jego systematyczny awans społeczny i majątkowy osiągnął wyżyny w 1578 roku: 1 marca Zamoyski otrzymał nominację na urząd kanclerza wielkiego koronnego. Kanclerstwo oraz wcześniejsze o trzy miesiące małżeństwo z przedstawicielką jednego z najpotężniejszych rodów możnowładczych w Rzeczypospolitej – Krystyną z Radziwiłłów postawiło go w rzędzie pierwszych ludzi w państwie. Nie miał jednak Zamoyski własnej okazałej rezydencji, a była ona nieodzowna w życiu i działalności każdego magnata. Przybywając do stron rodzinnych rezydował najczęściej w Belzie, gdzie był starostą⁸².

Zbudowanie rezydencji planował kanclerz zapewne od pewnego czasu. Miała ona ugruntować jego awans, zaspokoić ambi-

cje i służyć propagandzie⁸³. Wybrał dla tej inwestycji lokalizację w nabytych przez dziadka Feliksa dobrach nad Wieprzcem i Kalinowicą, przy zamku Skokówka. Miejsce to miało przypominać tradycje rodu Zamoyskich – Jelitczyków, którego kult kanclerz propagował⁸⁴. W czasie długiego pobytu dworu królewskiego we Lwowie, od 14 maja do 10 września 1578 roku⁸⁵, kanclerz spotkał znanego mu już wcześniej włoskiego architekta Bernarda Moranda z Padwy, zatrudnionego przy pracach budowlanych, i wybrał na głównego wykonawcę planowanej inwestycji. We Lwowie mieli zapewne wiele czasu, aby omówić plany budowy rezydencji i 1 lipca zawarł Zamoyski z Morandą kontrakt na jej „murowanie”. Była w nim mowa o wzniesieniu zamku, ale nie ulega wątpliwości, że kanclerz myślał o lokacji jednocześnie miasta z nim związanego, które byłoby zapleczem gospodarczym dla rezydencji i centrum okolicznych dóbr właściciela⁸⁶. Taki model lokacyjny był wówczas powszechnie stosowany przy organizacji nowych miast⁸⁷.

W drodze powrotnej ze Lwowa do Krakowa udał się kanclerz do dóbr skokowskich i przebywał tam do 2 października⁸⁸. Zapewne wtedy wybrał na miejsce planowanego zamku jedno ze wzgórz w Żdanowie⁸⁹, sytuując budowlę w centrum swoich dóbr, w pobliżu szlaku drogowego ze Szczepieszyna przez Łabunie Małoniż do Belza⁹⁰. Jednocześnie rozpoczął zabiegi o wykupienie od Zofii Niedźwieckiej wsi Mokre, położonej na północny zachód od Żdanowa, którą nabył za 4700 złp. Uzyskał na ten zakup zgodę właściciela dóbr szczepieszskich Andrzeja Górki, który uwolnił też kanclerza od zależności lennej ciąży na tej wsi⁹¹. Przez następne półtora roku Zamoyski nie odwiedził rodzinnych stron, przebywając na wojnie z Moskwą, potem w Knyszynie i Warszawie⁹². Prace przygotowawcze prowadził na miejscu zespół zaufanych urzędników i przyjaciół, kierowany przez podstarościego zamechskiego Macieja Topornickiego. Działal on według wskazówek kanclerza, wszystkie decyzje podejmując po uzyskaniu jego zgody.

Bernardo Morando przybył do Skokówki w końcu roku 1578 lub na początku następnego. Po zapoznaniu się z ukształtowaniem terenu wokół miejsca wybranego przez Zamoyskiego zakwestionował tę lokalizację. Wraz z Maciejem Topornickim oraz rotmistrzem królewskim Mikołajem Uhrowieckim i wojskim chełmskim Jakubem Snopkowskim dokładnie rozpoznali układ topograficzny dóbr kanclerza, a następnie wspólnie wy-

⁸³ J. Kowalczyk, *W kręgu kultury dworu Jana Zamoyskiego*, Lublin 1980, s. 22–27; S. Grzybowski, *Jan Zamoyski* (jak przyp. 81), s. 96–97, 119.

⁸⁴ J. Kowalczyk, *W kręgu kultury dworu* (jak przyp. 83), s. 30–32, 200–205.

⁸⁵ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (jak przyp. 50), s. 68.

⁸⁶ Zob. S. Herbst, *Zamość*, Warszawa 1954, s. 10.

⁸⁷ A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 65 (1974), s. 2–30.

⁸⁸ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (jak przyp. 50), s. 68.

⁸⁹ Ibidem, s. 69; R. Szczygieł, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 97.

⁹⁰ A. Janeczek, *Osadnictwo* (jak przyp. 36), s. 65 oraz mapa nr 9 pod opaską.

⁹¹ M. Stankowa, *Dawny powiat szczepieszki* (jak przyp. 46), s. 28, 34.

⁹² H. Siemieńska, *Itinerarium Jana Zamoyskiego w okresie wojen moskiewskich (1579–1582) na podstawie rachunków i korespondencji opracowane*, Zamość 1920, s. 7–9.

⁷³ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna* (jak przyp. 69), s. 57–59.

⁷⁴ Ibidem, s. 59, 68.

⁷⁵ Ibidem, s. 72.

⁷⁶ W. Ćwik, *Zamość pod zaborami*, [w:] *Czteryście lat Zamościa* (jak przyp. 6), s. 134.

⁷⁷ W. Sobociński, *Historia ustroju i praw Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 18.

⁷⁸ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna* (jak przyp. 69), s. 74.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ W. Śladkowski, *Zamość pod znakiem marsa*, [w:] *Czteryście lat Zamościa* (jak przyp. 6), s. 124.

⁸¹ S. Grzybowski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994, s. 284–285.

⁸² Ibidem, s. 179.

brali i zaproponowali pod budowę nowe miejsce – terasę na wysokim prawym brzegu Wieprzca, na północ od zamku Skokówka, przy granicy ze wsią Janiowice, otoczoną od południa i północy przez bagna i tereny podmokłe. Topornicki 2 kwietnia 1579 roku wysłał do Zamoyskiego list z prośbą o akceptację tej zmiany⁹³. Decyzja kanclerza musiała być pozytywna, gdyż w jej następstwie rozpoczęto prace w nowym miejscu. Morando, uwzględniając rozmiary tej wyniosłości – około 25 ha – zaczął przygotowywać plan przyszłego miasta⁹⁴. Był on już gotowy w lecie 1579 roku, tak wynika z listu J. Zamoyskiego do M. Topornickiego z Wilna datowanego 3 października tegoż roku⁹⁵. Kanclerz żądał przysłania opracowanego planu oraz rysu usytuowania sypanej już grobli do Żdanowa, polecając rozpocząć prace przy drugiej – „ku Płoskiemu”⁹⁶.

W końcu marca 1580 roku Zamoyski, tylko z częścią dworu, udał się do dóbr nad Wieprzcem⁹⁷. W niedzielę przewodnią 10 kwietnia, w obecności licznej grupy przyjaciół i współpracowników w folwarku Jarosławiec podpisał i ogłosił dokument lokacyjny nowego miasta. Był to pierwszy akt związany z lokacją prawną miasta Zamościa⁹⁸. Termin jego ogłoszenia nie był przypadkowy. W niedzielę przewodnią w czasie mszy świętych czytany jest fragment ewangelii św. Jana o spotkaniu świętego Tomasza Apostoła ze Zmartwychwstałym Chrystusem. Święty ten został wybrany przez J. Zamoyskiego na patrona jego rodu, budowanego miasta i planowanego tam kościoła⁹⁹.

LOKACJA PRAWNA

W pierwszej części dyspozycji dokumentu lokacyjnego wystawca oznajmił, „że w miejsce danego zamku Skokówka na pagórku między rzekami Wieprzec i Kalinowica [...] dla pożytku większego inny nowy zamek z kamienia i cegły, na stałej sąsiedniej ziemi, naprzeciwko tego zamku starego, około grobli stawowej, zacząłem budować i tam dla chwały Bożej świątynię zbudować i wyposażać postanowiłem”¹⁰⁰. Z tymi budowlami zamierzał połączyć miasto, całość zaś otoczyć fosą i fortyfikacjami. Planował więc kanclerz zbudowanie nowoczesnej twierdzy. Zacytowany fragment dyspozycji dokumentu stanowił program podjętej inwestycji.

Część druga dyspozycji zawiera główne zasady organizacji i funkcjonowania gminy miejskiej, która z woli fundatora miała być autonomiczna i samorządna. Kanclerz zapowiedział więc powołanie kompetentnego osadźcy miasta, czyli wójta, znającego problemy miejskie i organizacji handlu. Zalecił przyszłym

mieszczanom zamojskim, aby zajmowali się rzemiosłem i handlem, a nie uprawą roli, „która wieśniakom przynależy”. Przyrzekł nadać obywatelom miasta działki siedliskowe, a do nich pola i łąki po pół lub ćwierć lanu. Miało to ułatwić mieszczanom zaopatrzenie w żywność.

Dalej Zamoyski ogłosił, że chce, „aby w tym mieście była jedna tylko wiara rzymskokatolicka”, dopuszczając osiedlanie się wyłącznie katolików. Opisując powinności mieszczan, uwolnił ich od świadczeń i posług wieśniaczych oraz poddańczych, podwód, szarawarków i robocizn. Udzielił też na dwadzieścia pięć lat zwolnienia od opłaty czynszów. Po tym okresie właściciele posesji mieli płacić corocznie, na św. Marcina (11 listopada), z domu w mieście po 6 gr panu, do kościoła 3 gr, na przedmieściach po 4 gr panu, po 2 gr do kościoła, z każdego półlanku pola po 20 gr panu, do kościoła 6 gr, z ćwierci lanu po 10 gr panu, do kościoła 3 gr.

Funkcjonowanie gminy miejskiej miało się opierać na przepisach prawa magdeburskiego, „którego miasta królewskie używają”. Wszyscy obywatele i mieszkańcy miasta oraz przedmieść mieli podlegać jednej jurysdykcji władz miejskich; wystawca dokumentu rzekł się, także w imieniu następców, władzy sądowniczej nad mieszczanami Zamościa. Mieli oni być sądzeni wyłącznie przez sąd wójtowski-lawniczy, który miał wydawać wyroki. Od nich mieszczanie mogli apelować nie do sądu właściciela, ale do sądu wyższego prawa niemieckiego we Lwowie.

Struktura władz miejskich miała być podobna do innych miast na prawie niemieckim: mieli ją tworzyć wójt, ława sądowa i rada miejska. Pierwszych urzędników na tych urządach fundator zamierzał mianować, a później sami mieszczanie będą ich „wybierać i ustanawiać”. Elekcja władz miała odbywać się w obecności „Pana dziedzicznego, lub jego delegata”, któremu wybrani złożą przysięgę. Mieli ją także składać cechmistrzowie stowarzyszeń rzemieślniczych, na których działalność wystawca wyraził zgodę. Obiecał też ustanowić procedurę rozstrzygania sporów mieszczan z właścicielem miasta i deklarował, że przywilej ten w przyszłości będzie ulepszał, a zmiany potwierdzał u króla.

Obiecał dalej kanclerz w ciągu ośmiu tygodni akt ten wysłać na dwór królewski i uprosić króla o nadanie miastu prawa magdeburskiego oraz o zgodę, aby targi tygodniowe mogły się odbywać w środy, natomiast jarmarki trzy razy w roku: w niedzielę szóstą po Wielkanocy (między 4 maja a 6 czerwca), na św. Marka (7 października) i na święto Nawrócenia św. Pawła (25 stycznia). Deklarował również, że będzie zabiegał o zwolnienie mieszczan zamojskich na pewien okres od płacenia podatków państwowych, od cel w Koronie wieczyście, a od cel pogranicznych – jak napisał – „będę starał się uzyskać na określony czas i określoną sumę, zwolnienie”. Ponadto zapowiedział skierowanie do króla prośby o przywilej na skład soli i innych towarów.

Zgodnie z zapowiedzią dokument swój przesłał kanclerz na przebywający w Wilnie dwór królewski. Stefan Batory 12 czerwca 1580 roku podpisał dwa dyplomy. Pierwszy zawierał potwierdzenie dokumentu lokacyjnego, nadające mu walor publiczny¹⁰¹, drugi zaś był właściwym królewskim przywilejem

⁹³ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 97–98.

⁹⁴ Zob. T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne i jego realizacja*, [w:] *Zamość – miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 10–15.

⁹⁵ AJZ, t. 1 (jak przyp. 65), s. 367.

⁹⁶ Ibidem, s. 367–368. O żądaniu dwóch planów pisała T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 14.

⁹⁷ H. Siemieńska, *Itinerarium* (jak przyp. 92), s. 8, przypis 8.

⁹⁸ Oryginał tego aktu jest przechowywany w Archiwum Państwowym w Zamościu. Jego tekst i tłumaczenie zob. *Przywilej lokacyjny Zamościa*, nlb. (jak przyp. 60).

⁹⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 99.

¹⁰⁰ *Przywilej lokacyjny Zamościa*, nlb. (jak przyp. 60). Dalsze cytaty pochodzą z tego wydania.

¹⁰¹ Oryginał przechowywany jest w Muzeum Zamojskim, tekst i tłumaczenie polskie zob. *Przywilej lokacyjny Zamościa*, nlb. (jak przyp. 60).

lokacyjnym, sporządzonym zgodnie z formularzem dla tego rodzaju aktów¹⁰². Król wyraził w nim zgodę na lokację miasta, nadał mu miejskie prawo magdeburskie, wyłączył teren miasta z zasięgu działania prawa polskiego, jego mieszkańców uwolnił od jurysdykcji urzędników ziemskich, potwierdził targ tygodniowy i kalendarz jarmarków, które miały być organizowane na wzór lubelskich i toruńskich. Nadał też niepełne prawo składu, nakazując kupcom przez trzy dni wykładać w Zamościu swoje towary „wiezione do centralnej Polski z Wołynia, woj. belskiego i ziemi chełmskiej oraz inne wiezione w stronę odwrotną, także z Gdańska”. Król ogłosił, że odtąd przez Zamość będą przechodziły uprzywilejowane drogi ku Wołyniowi i do Lwowa. Ustanowił też komorę celną oraz skład solny. Mieszczan zamojskich monarcha zwolnił od płacenia podatków Rzeczypospolitej na okres piętnastu lat, od opłaty cel w kraju bezterminowo, a po opłaceniu przez nich cła wielkiego i pogranicznego miał skarb koronny zwracać zamościanom 300 zł corocznie przez dziesięć lat. Miasto otrzymało też herb, wyobrażający św. Tomasa Apostoła z włócznią.

Wszystkie trzy dokumenty stanowiły podstawę lokacji prawnej miasta Zamościa, które dopiero 12 czerwca 1580 roku, zgodnie z porządkiem prawnym Rzeczypospolitej i regale lokacyjnym monarchy, uzyskało pełny status ośrodka miejskiego.

LOKACJA PRZESTRZENNA

Na wybranym terenie przeprowadzono konieczne prace niwalcyjne, Morando od maja 1579 roku przygotowywał plan miasta¹⁰³. Zapoznał się szczegółowo z ukształtowaniem wybranej wyniosłości, dokonał jej pomiaru i przystąpił do realizacji projektu. Musiał połączyć rezydencję z miastem i całość otoczyć fortyfikacjami bastionowymi. Zgodnie z zaleceniami włoskiej literatury urbanistycznej zamek wpisano w czworobok, miasto zaś w sześciobok¹⁰⁴. Wydaje się, że zbyt optymistycznie założył projektant możliwość powiększenia wybranej wyniosłości od południa i północy, w taki sposób, aby przyjęty dla miasta kształt sześcioboku był symetryczny w stosunku do osi sprzężenia łączącego go z zamkiem i aby dało się zbudować osiem bastionów, jak na widoku Zamościa w tomie szóstym *Civitates orbis terrarum*¹⁰⁵. Dopiero w latach następnych okazało się to niemożliwe. Morando zmienił więc usytuowanie czworoboku wobec przestrzeni miasta, nieco przesuując go na południe i zachód, i doprowadzając do niezbędnego kompromisu projektu z realiami terenowymi¹⁰⁶. Główna oś symetrii, łącząca miasto z zamkiem, została zalamana na jego bramie wjazdowej lub na placu, jaki powstał między obwarowaniami zamku a terenem

¹⁰² Jego oryginał przechowywany jest podobno w Centralnej Bibliotece Naukowej Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie; treść opublikowano w *Archiwum Jana Zamojskiego*, t. 2, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909 (dalej: AJZ, t. 2), s. 396–401.

¹⁰³ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 13.

¹⁰⁴ A. Miłobędzki, *Ze studiów na urbanizacją Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 15 (1953) 3/4, s. 76; A. Klimek, *Jak powstał Zamość*, [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska*, t. 1, Zamość 1978, s. 4–5; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 13.

¹⁰⁵ *Civitates orbis terrarum*, t. 6, ed. A. Hierat, A. Hogenberg, Coloniae 1617, k. 53v.

¹⁰⁶ A. Klimek, *Jak powstał Zamość* (jak przyp. 104), s. 1–2, 6.

miasta¹⁰⁷. W efekcie układ przestrzenny Zamościa został oparty na sześcioboku niesymetrycznym¹⁰⁸.

W sprzężonym układzie rezydencji i miasta naczelnym miejscem przypadło zamkowi, głównemu centrum władzy właściciela nad okolicznymi dobrami, a od 1589 roku nad ordynacją zamojską. Rezydencja miała się składać z głównego pałacu zwanego „przednim” lub „wielkim” oraz dwóch „kamienic tylnych”, czyli pałacyku dla żony fundatora i budynku gospodarczego. Całość obudowano później obwarowaniami obronno-dekoracyjnymi. Był to czworobok murów z dwiema narożnymi bastiejami i osiowo umieszczoną bramą, osłaniający obszerny dziedziniec. Brama zamkowa była ważnym elementem w kompozycji całego rozplanowania, stanowiąc punkt wspólny dla osi zamku i miasta. W pobliżu zamku zaplanowano zbudowanie arsenału¹⁰⁹.

Rezydencję od miasta oddzielono obszernym wydłużonym placem, który Jerzy Kowalczyk nazwał miejscem koncentracji życia duchowego i umysłowego, a Teresa Zarębska „placem broni”¹¹⁰. Od południa kończył się on przy planowanej świątyni, sytuowanej zgodnie z dawną tradycją między rezydencją a centrum miasta, od północy zaś miała zostać zlokalizowana szkoła, późniejsza Akademia¹¹¹.

Czworobok mieszczański, na którym dalej biegła oś sprzężenia zamku z miastem, rozplanowano w prostokącie. Na jego obszarze wyznaczono tę oś jako ulicę – oś symetrii całego rozplanowania¹¹². Na południe od niej wytyczono równoległe trzy dalsze ulice, na północ zaś cztery, wszystkie na kierunku zachód–wschód. Te osiem ulic przecięto w równych odstępach czterema przecznicami. Druga przecznica od zachodu była osią poprzeczną, zwaną przez T. Zarębską „osią miejską”¹¹³. Na skrzyżowaniu jej z osią główną wydzielono kwadratowy Rynek Wielki, o wymiarach 100 × 100 m. Przecięcie osi nastąpiło na jego środku.

Z obu stron Rynku Wielkiego na osi miejskiej wytyczono, usytuowane symetrycznie, kwadratowe rynki, które nazwano Solnym na północy i Wodnym na południu, o wymiarach 50 × 50 m¹¹⁴. Rynki dzieliły poszczególne ulice na dwie części, które odrębnie nazywano. Ich nazwy znamy z 1583 roku, podaje je też najstarsza lustracja miasta z roku 1591¹¹⁵. Były to, po stronie zachodniej, licząc od południa, ulice: Młyńska, Szczębrzeska, Turobińska, Grodzka, Lubelska i Chełmska, po stronie wschodniej zaś: Rachańska, Tyszowiecka, Belska, Lwowska, Ormiańska, Hrubieszowska i Horodelska. Według ustaleń Ada-

¹⁰⁷ Ibidem, s. 4–5; S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 16.

¹⁰⁸ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 13.

¹⁰⁹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdzą Zamość*, Warszawa 1936, s. 11; S. Zajczyk, *Muratorzy zamojscy (1583–1609)*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 7 (1939) 2, s. 204–205; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 22.

¹¹⁰ J. Kowalczyk, *Zamość wczoraj, dziś, jutro*, Warszawa 1985, s. 4; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 22.

¹¹¹ J. Kowalczyk, *Zamość wczoraj* (jak przyp. 110), s. 4; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 22.

¹¹² S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 16.

¹¹³ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 21.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ L. Białkowski, *Z archiwaliów zamojskich*, [w:] *Szymon Szymonowicz i jego czasy. Rozprawy i studia*, red. S. Łempicki, Zamość 1929, s. 176; B. Horodyski, *Najstarsza lustracja Zamościa*, „Teka Zamojska” 1 (5) (1938), 4, s. 203–207.

ma Miłobędzkiego nie otrzymała nazwy zachodnia część ulicy Hrubieszowskiej, która wychodziła z Rynku Solnego, natomiast ostatnia ulica, Szewska, biegła przez całe rozplanowanie¹¹⁶. Miłobędzki, który odtworzył przed laty sieć ulic i parcelację bloków, ujawnił, że Morando projektując całe miasto posłużył się przy rozplanowaniu Zamościa wielką (sznurową) i małą (prętową) siatką mierniczą, którą wykorzystał również przy ustalaniu podziału przestrzeni miejskiej na ulice, place i bloki, a nawiązywało do niej usytuowanie pałacu i świątyni. Architekt przy pomiarach stosował sznur długości 45,467 m oraz pręt długości 4,5467 m, a także łokieć mający 60,6 cm¹¹⁷. Pomiędzy ulicami i placami wyznaczył prostokątne bloki działek siedliskowych. Miłobędzki wyodrębnił trzy ich grupy:

a. Grupę pierwszą stanowią bloki o jednym rzędzie na ogół wąskich działek; takich bloków była blisko połowa. Występują one pasami, w skład których wchodziły północne i południowe bloki przyrynkowe i ich przedłużenia w kierunku zachodnim oraz bloki w północnej pierzei ulicy Szewskiej. Bloki przyrynkowe były szersze od sąsiednich ulicznych.

b. Do grupy drugiej należą cztery prostokątne bloki położone za wschodnimi blokami rynków Solnego i Wodnego. Mieściły się w nich dwa równoległe rzędy po siedem działek, usytuowane frontem do ulic wybiegających z rynków w kierunku wschodnim, o różnej szerokości.

c. Bloki grupy trzeciej, przylegające od wschodu i zachodu do mniejszych rynków, były pochodną poprzednich grup, przy czym bloki z czterema działkami przyrynkowymi nawiązywały do grupy pierwszej, a bloki z podwójną liczbą działek za nimi – do drugiej¹¹⁸. Dlatego wyznaczone w nich działki miały różną szerokość – od 9 do 13,5 m, a także głębokość – od 28 do 36 m przy Rynku Wielkim, około 28 m przy rynkach mniejszych i około 20 m w blokach z podwójnymi rzędami działek. Większość działek przyrynkowych miała szerokość około 10,2 m¹¹⁹. Działki te (poza częścią przyrynkowych) mają orientację północ–południe, a więc taka sama musiała być orientacja zabudowy. Było to zgodne z renesansową teorią, zalecającą posiadanie w budynkach izb zimowych (od południa) oraz letnich (od północy)¹²⁰.

Centrum miasta stanowił kwadratowy Rynek Wielki, zwany też Głównym¹²¹. Był to plac reprezentacyjny, określany „salonem miejskim”, na jego powierzchni nie miało być zabudowy. Przechodził przez niego główny ciąg komunikacyjny, prowadzący ulicami Lwowską i Grodzką, łączył Bramę Lwowską z bramami Lubelską (od północy) i Szczebrzeską (od południa). Na jego przedłużeniu rozpoczęto budowę zamku, stanowiącego zamknięcie architektoniczne całego założenia¹²².

Plan Moranda objął więc główne elementy programu lokalnego wymienione w dokumencie Jana Zamoyskiego: usytuowanie zamku i przyszłej świątyni, podział przestrzeni miasta,

układ ulic z trzema rynkami, działki wydzielone w blokach oraz układ planowanych fortyfikacji, kurtyn wraz z ośmioma bastionami¹²³. W czworoboku przeznaczonym na mieszczańską zabudowę, poza ratuszem, który musiał się tam znaleźć, nie przewidziano innych budowli publicznych¹²⁴. W ocenie historyków urbanistyki plan Zamościa, pomyślany jako podstawa rozplanowania przyszłego miasta, odznaczał się wybitnymi walorami. Według T. Zarębskiej „w zakresie funkcjonalnym był rozwiązaniem prawidłowym, gdyż wyznaczał mieszkańcom zwartą, ale nie nazbyt ciasną strukturę podziałów o dobrych kształtach i proporcjach, dogodnych do zabudowy o zróżnicowanych wymiarach i standardach”¹²⁵.

Plan inwestycji miejskiej na wybranej wiosni 1579 roku wyniosłości był gotowy pod koniec lata tego roku. T. Zarębska słusznie twierdzi, że został on zaakceptowany przez kanclerza jeszcze we wrześniu. Dlatego w liście z 3 października polecił on M. Topornickiemu, aby mu Morando przesłał „Malowanie” oraz ogólny projekt zagospodarowania najbliższego terenu¹²⁶. Trwały prace przy grobli żdanowskiej i Zamoyski przypominał, żeby po jej usypaniu rozpocząć budowę grobli „ku Płoskiemu”, „dla obroczenia tam goszczinca, zaczembi miasteczko richlei osiadło”¹²⁷; chodziło o zapewnienie połączenia komunikacyjnego z sąsiednimi wsiami oraz z gościńcem „przechodzącym przez Szczebrzeszyn, łączącym Lublin ze Lwowem”¹²⁸.

W 1579 roku rozmierzone przyszłe Przedmieście Lwowskie, które przez następne lata stanowiło bazę dla budowy Zamościa. Na wytyczonych działkach zaczęto stawiać drewniane domy oraz szopy, budynki i budowle prowizoryczne dla składowania materiałów budowlanych. Chyba jeszcze w tym roku rozpoczęto wznoszenie kościoła św. Krzyża oraz podjęto prace przy fundamentach pałacu w zachodniej części terasy przeznaczonej pod przyszłe miasto. Gromadzono materiały budowlane, głównie drewno i cegłę, czyniono także rozeznanie, skąd można je pozyskać. Starano się też angażować rzemieślników, którzy mieli prowadzić prace budowlane, głównie cieśli, grabarzy do prac ziemnych, murarzy, kowali i strycharzy. Pozyskiwał ich sam kanclerz, urzędnicy w administrowanych przez nich majątkach Zamoyskiego, później też przyjaciele, którzy znali jego plany inwestycyjne.

Okolice Zamościa były słabo zalesione. Zapewne dlatego Zamoyski polecił zarządcom starostw: belskiego, zamechskiego i krzeszowskiego, gdzie było wiele lasów, aby przygotowywali drewno na budulec i dostarczali je na miejsce realizowanej inwestycji. Zabezpieczając się przed kłopotami z poddanyimi starostwa zamechskiego, jakie miał wcześniej, poprosił króla o wydanie mandatu nakazującego im pomoc przy transporcie

¹²³ Omówił to A. Klimek, *Jak powstał Zamość* (jak przyp. 104), s. 1–6.

¹²⁴ W. Kalinowski, *Zamość, idealne miasto renesansu*, [w:] *Czteryście lat Zamościa* (jak przyp. 6), s. 89.

¹²⁵ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 20. Podobnie pisali A. Miłobędzki, *Architektura i społeczeństwo*, [w:] *Polska w epoce odrodzenia*, red. A. Wyczański, Warszawa 1970, s. 224, 24–250; W. Kalinowski, *Zamość, idealne miasto* (jak przyp. 124), s. 90–92.

¹²⁶ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 13–14.

¹²⁷ AJZ, t. 1 (jak przyp. 65), nr 349, s. 367, J. Zamoyski do M. Topornickiego, Wilno 3 X 1579.

¹²⁸ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 106.

¹¹⁶ A. Miłobędzki, *Ze studiów* (jak przyp. 104), s. 70.

¹¹⁷ Ibidem, s. 73.

¹¹⁸ Ibidem, s. 71–73.

¹¹⁹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 19.

¹²⁰ Ibidem, s. 20.

¹²¹ S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 16.

¹²² W. Kalinowski, *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 8 (1963) 3/4, s. 186.

drewna budulcowego oraz opalowego dla cegielni i wapienników. Stefan Batory wydał odpowiedni dokument 11 lutego 1580 roku¹²⁹. W miesiąc później, 6 marca 1580 roku, przebywający w Warszawie podskarbi Zamoyskiego Jan Pudłowski odnotował w rejestrze dochodów i wydatków wysłanie na plac budowy strycharza Niemca¹³⁰.

Zakończeniem fazy przygotowawczej było ogłoszenie 10 kwietnia 1580 roku dokumentu lokacyjnego. W czasie kilkutygodniowego pobytu miał też kanclerz okazję uzgodnić szczegóły podjętej inwestycji z kierującymi całością tego przedsięwzięcia B. Morandą, M. Topornikiem, M. Uhrowieckim, pisarzem prowentowym Janem Piwką oraz wojskim chełmskim Jakubem Snopkowskim. Chodziło również o wykupienie wsi sąsiadujących z terenem przyszłego miasta: Janiowic, Szepina, Jarosławca, Stabrowa, Sitańca i Woli Sitańskiej oraz Mokrego¹³¹.

Zgodnie z programem zawartym w przywileju lokacyjnym miasto miało się dzielić na trzy sektory: władzy (zamek), religijny i duchowy (świątynia) oraz ekonomiczno-gospodarczy (mieszkański). Jego organizacją miał się zająć powołany na osadzcę i wójta 28 kwietnia 1581 roku mieszczanin i rajca sandomierski Wojciech Wnuk, który w tym zakresie spełniał taką funkcję, jak Morando przy jego projektowaniu i budowie¹³².

Wybrany teren trzeba było przygotować do nowego zagospodarowania. Być może jeszcze w 1579 lub już w 1580 roku usunięto z niego szatę roślinną, zasypano większe nierówności oraz wyrównano powierzchnię. Dopiero potem ustalono miejsce, gdzie miała stanąć świątynia (teren pod pałac rozmierzono w poprzednim roku) oraz rozpoczęto rozplanowanie układu przestrzennego miasta. Zdaniem A. Miłobędzkiego nastąpiło to w dwu rzutach: pierwszy zapewne w 1581 roku, drugi najpóźniej w lipcu 1583 roku. Według niego w pierwszym rzucie wytyczono Rynek Wielki i sąsiednie ulice, pozostałe zaś w rzucie drugim¹³³. Większość ulic od wschodu kończyła się na przecznicy czwartej, teren położony dalej nie został rozplanowany. Pozostawiono też pewną przestrzeń na północy, między ulicą Szewską a planowanymi fortyfikacjami, i podobnie na południu poza blokami południowej pierzei Rynku Wodnego¹³⁴.

Po rozplanowaniu terenu czworoboku mieszczańskiego przystąpiono do wymierzenia pól, łąk i ogrodów miejskich. Prowadzono je także w kilku etapach, w latach 1581–1583. Zajmował się tym sprowadzony z Knyszyna „mierniczy królewski z powiatu grodzieńskiego” Franciszek Porowski. W wyniku jego pracy mieszczanie zamojscy otrzymali grunty uprawne o powierzchni 43 łanów, 2 mórg i 13 prętów² liczonych według łanu frankońskiego, czyli około 1076 ha¹³⁵. Według Bronisława Chlebowskiego Jan Zamoyski nadał zamościanom ogółem 60 łanów¹³⁶. W la-

tach 1584–1586 prowadzono dalsze prace miernicze na terenach miejskich i we wsiach okolicznych, zwłaszcza w Żdanowie i Kalinowicach, i być może obszar miasta powiększono¹³⁷.

Od 1581 roku Zamość był wielkim placem budowy. Rozpoczął się tam wtedy największy na ziemiach polskich proces inwestycyjny ośrodka miejskiego, pod wieloma względami najnowocześniejszy, jeżeli chodzi zwłaszcza o kompozycję układu przestrzennego oraz program funkcjonalny, użytkowy i ideowy¹³⁸.

Intensywnie prowadzono prace przy groblach. W zabagnionym terenie trwały one dłużej niż planowano. Rozpoczęte w 1579 roku sypanie grobli „żdanowskiej” ciągnęło się do 1583 roku. Wiosną 1582 roku grabarz Maciej Panek rozpoczął sypanie grobli „ku Płoskiemu”. Roboty te przedłużyły się do jesieni 1585 roku i dopiero wówczas miasto uzyskało połączenie komunikacyjne z kierunkiem zachodnim, zwłaszcza ze Szczeczerszynom. Grabarze przeszli wówczas do prac przy groblach „pobocznej”, do Janiowic, oraz „Sitańskiej”. Prowadzono je jeszcze w 1588 roku. Zatrudnieni przy nich byli trzej grabarze, kopacze oraz kilku „olendrów” budujących sadzawki i rowy melioracyjne, mające osuszać błota i zalane łąki, zwłaszcza gdy w 1585 roku powstała od południa „Zalewa Wielka”¹³⁹.

Na rozmiarowym Lwowskim Przedmieściu przybywającym osadnikom rozdawano place pod budowę domów. Wznoszono je także za pieniądze Zamoyskiego, następnie przekazywano osadnikom, którzy należność za nie mieli spłacać w ratach. W latach 1580–1583 wznoszono ściany i szalowano budynek kościoła. W kwietniu 1582 roku zrobiono do niego ławki. Cieśla Lenart w marcu 1584 roku budował dzwonicę¹⁴⁰. Stawiano też dom dla księży, przy nim komórkę i piwnicę, dom bakalarza i budynek szkoły¹⁴¹.

Prace przy pałacu „przednim”, rozpoczęte w 1579 roku, kontynuowano w latach następnych. W 1581 roku Zamoyski zawarł z Morandem kontrakt na budowę na tyłach pałacu dwóch „kamienic”¹⁴². Fundamenty tych budynków i domu czeladnego kopano pod nadzorem architekta w roku 1583¹⁴³. W 1587 roku prowadzono w pałacu (stanowiącym obecnie środkową część rozbudowanego później założenia) prace wykończeniowe. Był to obiekt jednopiętrowy, wzniesiony na planie prostokąta o wymiarach 18,5 × 55,5 m. W części środkowej miał wieżę-belweder wyprowadzoną ponad dach, zakończoną attyką. Od strony

¹²⁹ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (jak przyp. 71), s. 98, przyp. 1.

¹³⁰ J. Kowalczyk, *Ideologiczne aspekty urbanistyki Zamościa*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna* (jak przyp. 4), s. 135–141; A. Miłobędzki, *Architektura i społeczeństwo* (jak przyp. 125), s. 224; idem, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 149; T. Zarebska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 22–53.

¹³¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (dalej: BOZ), sygn. 1956, Zapisy skarbowe pisarza prowentowego Jana Piwki z lat 1581–1583, k. 5v–34; APL, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (dalej: BOZ), sygn. 1a–1k, Rejestry gumienne klucza Nowego Zamościa z lat 158–1588; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 100.

¹³² Ibidem, s. 100.

¹³³ A. J. Miłobędzki, *Ze studiów* (jak przyp. 104), s. 77.

¹³⁴ Ibidem, s. 70–73.

¹³⁵ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 99–100.

¹³⁶ B. Chlebowski, *Zamość, miasto powiatowe*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, Warszawa 1895, s. 375.

¹⁴⁰ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1a, s. 123, 139, 198.

¹⁴¹ Ibidem, s. 53, 119, 130, 139, 141, 152, 160, 190; ibidem, sygn. 1b, s. 130, 136, 150.

¹⁴² S. Zajczyk, *Muratorzy* (jak przyp. 109), s. 204.

¹⁴³ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1a, s. 157, 192, 195; ibidem, sygn. 1b, s. 135, 136.

wschodniej wzdłuż całej ściany zbudowano schody zewnętrzne o dwóch biegach prowadzące do sali na piętrze. Dwie „kamienice” w tyle pałacu też były piętrowe: południowa była pałacem żony fundatora, północną przewidziano na kuchnię¹⁴⁴. Przy murze z tej strony znajdowały się: dom czeladny, szopa cegielniana, stajnie i podwórze stajenne. Dalej w latach 1582–1583 zbudowano Arsenal. Inne dwa budynki gospodarcze postawiono od strony południowej. W otoczeniu pałacu urządzono również ogród – ozdobny i użytkowy. Mur wokół rezydencji, o wymiarach 116 × 200 m, miał kształt prostokąta, w jego narożnikach zbudowano basteje. W murze od strony wschodniej na osi miasta znajdowała się brama wjazdowa, druga brama, gospodarcza, była usytuowana od zachodu, za „kamienicami” tylnymi¹⁴⁵.

W 1581 roku ruszyły prace na terenie przeznaczonym na mieszczańską zabudowę. Pierwszą studnię wykopano tam w sierpniu, od marca zaś cieśle Adam i Szymon Niemiec budowali „domy miejskie”¹⁴⁶, od jesieni rozpoczęły pracę młyn i browar¹⁴⁷. Z listu ks. Jana Herbsta do kanclerza, pisanego z Zamościa 20 grudnia 1581 roku, dowiadujemy się, że „wznoszenie budynków w mieście zwolna postępuje, ludzie też przyjeżdżają w celu wybrania miejsca”, a podwójci Syxtus przekonuje ich, aby „tę nową kolonię zasiedlali”¹⁴⁸. W latach następnych przy domach pracowało też trzech innych cieśli¹⁴⁹, budowano je na polecenie M. Topornickiego, który dostarczał potrzebnego budulca¹⁵⁰. Zdaniem T. Zarębskiej „pierwsze domy wzorcowe [...] były prawdopodobnie bardziej wzorami konstrukcji technologicznej”. Stawiano je w głębi działki, co pozwalało na dobudowanie murowanego traktu frontowego bez likwidacji stojącego budynku¹⁵¹. Domy budowali także osadnicy przejmujący działki siedliskowe. Wzorowali się zapewne na budynkach już powstałych¹⁵², a jeżeli nie dysponowali dostateczną sumą pieniędzy, stawiali domki skromniejsze. Zabudowa miasta była więc zróżnicowana, ale utrzymana w ujednoliconym układzie przestrzennym, związanym z wielkością rozplanowanych działek¹⁵³. Zróżnicowanie to ilustruje najstarsza lustracja miasta, z marca

¹⁴⁴ A. Klimek, *Rezydencja Jana Zamoyskiego w Zamościu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980) 2, s. 108–110.

¹⁴⁵ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1b, s. 54 (prace przy fundamentach cekhauzu, 20 XI 1582); *Archivum Jana Zamoyskiego*, t. 4: 1585–1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948 (dalej: AJZ, t. 4), nr 1178, s. 84 (J. Zamoyski do J. Piwki, Belz 21 X 1586); S. Zajczyk, *Muratorzy* (jak przyp. 109), s. 205; A. Klimek, *Rezydencja* (jak przyp. 144), s. 110; J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa z czasów hetmańskich*, [w:] *Konservatorska Teka Zamojska: Problematyka konservatorska fortyfikacji nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981 r. Część I*, Warszawa–Zamość 1983, s. 50–51.

¹⁴⁶ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1a, s. 45–46; ibidem, sygn. 1l, s. 1.

¹⁴⁷ BN, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1956, k. 5v.

¹⁴⁸ AJZ, t. 2 (jak przyp. 102), nr 514, s. 145.

¹⁴⁹ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1a, 1b, 1c, 1d (lata 1581–1585).

¹⁵⁰ *Archivum Jana Zamoyskiego*, t. 3: 1582–1584, wyd. J. Siemiński, Warszawa 1913 (dalej: AJZ, t. 3), d. 41, s. 505, Materiały do raportu generalnego z dóbr zamojskich, Zamość, 2 III 1584.

¹⁵¹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 31.

¹⁵² Ibidem, s. 32.

¹⁵³ B. M. Pawlicki, *Kamienice mieszczańskie Zamościa. Problemy ochrony*, Kraków 1999, s. 109.

1591 roku¹⁵⁴. Na ogólną liczbę wymierzonych do tego czasu 232 działek, domy stały na 156, domki na 49, na jednej chalupka (przy ulicy Chelmskiej). Placów pustych było 19, na 2 działkach budowano ratusz, przy 6 zaś wpisano właścicieli, ale nie podano typu budynku. Warto zauważyć, że najbardziej zabudowana była część północna układu przestrzennego oraz wszystkie trzy rynki, przy których stały domy, chociaż w pierzei wschodniej Rynku Wielkiego była jedna działka pusta. Najwięcej działek pustych znajdowało się w części południowej.

Najlepiej zasiedlone było Przedmieście Lwowskie, gdzie na 36 działkach stało 27 domów, 9 domków, kościół św. Krzyża, przy nim dom księży, szkoła i dom nauczyciela oraz zbudowany w 1586 roku szpital¹⁵⁵. W pobliżu stała cerkiew ruska wraz z budynkiem plebanii. Na Przedmieściu Lubelskim było 17 domów, 3 domki, 1 chalupa; przy 4 kolejnych domach były 2 browary i 3 słodownie, 1 słodownia przy ogrodzie, 2 słodownie wraz z browarem na działce. Ponadto „od pola” było 6 placów pustych, „od rzeki” zaś 60 pustek, ale znajdowała się też cegielnia. Przedmieście to było później rozplanowane i w okresie spisowania lustracji jeszcze nie w pełni zasiedlone. W marcu 1584 roku w „Materiałach do raportu generalnego” pytano kanclerza, komu oddać „place puste na przedmieściu lubelskim”, a także wymierzone place pod browary i słodownie, gdyż zainteresowani się o nie upominali¹⁵⁶. Prosilili również mieszczanie o ogrody, z których rozdaniem wstrzymano się „aż się wały około miasta i na cegielnie zamkowe place odmierzają”¹⁵⁷. Oczekiwania te sprawiły, że jeszcze wiosną 1584 roku trzech grabarze rozpoczęli sypanie wałów wokół miasta. Mimo dużych trudności, związanych ze skomplikowanym układem hydrograficznym, roboty te były kontynuowane w latach następnych¹⁵⁸.

Podjęcie prac przy wznoszeniu wałów, w połączeniu z kopaniem fos od wschodu i północy, oznaczało zakończenie lokacji przestrzennej. Pełny program podziału przestrzeni miejskiej, wyznaczony przez fundatora, został zrealizowany. Usypane groble – żdanowska i „ku Płoskiemu” – zapewniały komunikację na kierunkach południowym i zachodnim. W 1585 roku na tej drugiej grobli zbudowano strażnicę, w której strażnik ciągle czuwał nad porządkiem ruchu pojazdów i przechodzenia ludzi¹⁵⁹.

NAZWA MIASTA

Pierwszy zapis nazwy nowego ośrodka znajduje się w dokumencie lokacyjnym z 10 kwietnia 1580 roku. Jan Zamoyski napisał w nim: „Temu miastu nadaję nazwę, wraz z zamkiem, Zamoście nad Wieprzem, dla odróżnienia od sąsiedniego naszego dziedzictwa Zamoście, położonego niedaleko od rzeki Wieprz”¹⁶⁰. Podał więc fundator jednocześnie przyczynę takiego sformułowania nazwy. W swojej korespondencji użył jej w takiej formie jeszcze czterokrotnie w 1581 roku: w dwóch listach

¹⁵⁴ B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (jak przyp. 115), s. 203–209.

¹⁵⁵ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1f, s. 21, 80.

¹⁵⁶ AJZ, t. 3 (jak przyp. 150), nr A.41, s. 506.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1d, s. 31–32, 60, 80, 151, 170, 195, 204; ibidem, sygn. 1f, s. 20; R. Szczygieł, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 102, 104.

¹⁵⁹ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1f, s. 80, 87.

¹⁶⁰ *Przymiłowienie lokacyjne Zamościa*, nlb. (jak przyp. 60).

z 26 i 30 kwietnia, w nominacji Wojciecha Wnuka na osadźcę i wójta zakładanego miasta nadanej 28 kwietnia, a także w rejestrze zaciągów wojska z 12 kwietnia¹⁶¹. Po powrocie z wyprawy pskowskiej w listach wpisywał „de Zamość” albo „z Zamościa”¹⁶², chociaż w liście do W. Wnuka z 24 stycznia 1585 roku pisał o „Zamościu Nowym”¹⁶³. Nazwy tej używał M. Topornicki w swojej korespondencji, po raz pierwszy 22 lipca 1583 roku¹⁶⁴, a także administracja klucza dóbr wokół budowanego miasta¹⁶⁵. Nazwa „Zamość Nowy” albo „Nowy Zamość” była więc stosowana powszechnie. W początku XVII wieku drugi człon pomijano i pisało „Zamość”, a tylko sporadycznie „Zamoście”, od XVIII wieku już tylko „Zamość” i tak jest do dzisiaj¹⁶⁶.

4. USTRÓJ MIASTA I JEGO WŁADZE

Zgodnie z decyzją króla Stefana Batorego zawartą w przywileju lokacyjnym i deklaracją fundatora, podstawą ustroju Zamościa było miejskie prawo niemieckie odmiany magdeburskiej, jakim rządziły się miasta królewskie. Zamoyski postanowił, że na terytorium miasta będzie obowiązywać tylko jedna jurysdykcja, której mają podlegać mieszczanie i przedmieszczanie. Przyznał im jednakowe prawa i przywileje, a przy tym zwolnił ich z jurysdykcji swojej i swoich następców. Zarząd nad miastem miał spoczywać w rękach rady miejskiej, wymiar sprawiedliwości zaś wykonywać sąd wójtowski-lawniczny, który obok sądu rady miejskiej – jako drugiej instancji – otrzymał uprawnienia sądenia i wyrokowania we wszystkich sprawach obywateli miasta i jego mieszkańców. Od wyroków tych sądów mogli apelować do sądu wyższego prawa niemieckiego we Lwowie¹⁶⁷; kanclerz obiecał, że uzyska gwarancję od władz Lwowa, że nie będą one obciążać apelujących zamościan „nadmiernymi kosztami”. Wzorując organizację gminy miejskiej Zamościa na gminie lwowskiej, w połowie lat osiemdziesiątych XVI wieku podjął rozmowy z władzami tego miasta, zabiegając, aby traktowały Zamość jako swoją kolonię¹⁶⁸. Nie znamy przebiegu tych rokowań, ale Zamoyski chyba niewiele uzyskał. Lwowianie mnożyli w latach następnych trudności przy kierowanych do ich sądu wyższego apelacjach mieszczan od wyroków zamojskiego sądu miejskiego¹⁶⁹. Dlatego kanclerz postanowił utworzyć sąd apelacyjny dla wszystkich miast ordynacji zamojskiej. Uczynił to w dyspozycji wystawionego w obozie pod

Gowią 16 października 1601 roku przywileju dla Zamościa¹⁷⁰. Sędziami mieli być delegaci miast ordynackich oraz burgrabia zamojski, profesor prawa z Akademii i infułat kolegiaty. W obszer- nym przywileju dla tego trybunału, wydanym 24 czerwca 1604 roku w Zamościu, kanclerz zmienił nieco kolegium sędziów. Poza burgrabią, pięcioma delegatami ówczesnych miast ordynackich i profesorem prawa, w skład sądu apelacyjnego w miejsce infułata miał wchodzić wójt zamojski. Sesjom sądu miał przewodniczyć burgrabia. Roki sądowe miały się odbywać cztery razy w roku i rozpoczynać: 26 stycznia, nazajutrz po Wniebowstąpieniu Pańskim, 25 sierpnia i 12 listopada. Wyroki tego sądu w sprawach mieszkańców ordynacji miały być ostateczne i otrzymały moc prawną dekretów ordynata, dlatego jego decyzje wydawane w sprawach miejskich nazywać miano edyktami¹⁷¹. W przywileju tym została zaakcentowana rola ordynata jako pana zwierzchniego, źródła prawa. Społeczność miejska Zamościa, wyjęta poprzednio spod jurysdykcji patrymonialnej, uzyskała autonomię w przepisach apelacji od wyroków sądów miejskich¹⁷². Ustalony w 1604 roku stan prawny i procedura apelacji obowiązywała do czasów zagarnięcia Zamościa przez Austrię, gdy ją zmieniono.

W dokumencie lokacyjnym Zamoyski postanowił – a król Stefan to potwierdził – że powoła pierwszego wójta. Uczynił to 28 kwietnia 1581 roku, mianując na ten urząd dożywotnio Wojciecha Wnuka. Powołał następnie czterech rajców; lawników wybierano od 1583 roku. Pierwsza znana elekcja rady miejskiej odbyła się 16 września 1592 roku. Wybrano czterech rajców, w rękach których spoczywały rządy nad miastem. Każdy z nich kolejno co miesiąc pełnił funkcję burmistrza. Po śmierci w 1605 roku W. Wnuka wójta wybierano w corocznej elekcji władz. Wójt miał do pomocy podwójciego oraz ławę sądową, złożoną z siedmiu lawników. Pierwsza elekcja rajców i lawników odbyła się 9 października 1597 roku, po niej wybrano cechmistrzów ośmiu działających w mieście cechów rzemieślniczych. Kadencja władz miejskich trwała rok. Zakres obowiązków urzędników oraz ich dochody omówił Zamoyski we wspomnianym przywileju z 16 października 1601 roku¹⁷³.

Pierwotnie elekcję wyznaczano jesienią, ale Tomasz Zamoyski, uwzględniając skargi mieszczan na niedogodność tego terminu, edyktem z 29 grudnia 1617 roku przeniósł ją na ostatni dzień roku¹⁷⁴. Zachowane księgi radzieckie potwierdzają odbywanie elekcji w końcu roku. Z diariusza Bazylego Rudomicza wynika, że w latach 1657–1672 elekcja odbywała się w ostatnim dniu starego albo w pierwszych dniach nowego roku¹⁷⁵. Tylko w 1662 roku przeprowadzono ją 12 stycznia¹⁷⁶.

W pierwszych dziesięcioleciach do rajców należały także sprawy gospodarki finansowej miasta. Przybyło im obowiązków od 1606 roku, gdy minął okres wolnizny od czynszów na

¹⁶¹ AJZ, t. 2 (jak przyp. 102), nr 414, s. 43, nr 415, s. 44, nr d. 29, s. 413, nr d. 31, s. 414.

¹⁶² Ibidem, nr 888, s. 216 (22 IX 1585); AJZ, t. 4 (jak przyp. 145), nr 1099, s. 29 (21 V 1585), nr 1106, s. 35 (29 VII 1585), nr 1141–1142, s. 58–59 (12 i 23 V 1586).

¹⁶³ AJZ, t. 4 (jak przyp. 145), nr 1076, s. 5.

¹⁶⁴ AJZ, t. 3 (jak przyp. 150), nr 916, s. 204.

¹⁶⁵ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1a–1n. W tym ostatnim źródle na k. 13–45 wpisano lustrację miasta „Nowe Zamoście”, wydaną przez B. Horodyskiego, *Najstarsza lustracja* (jak przyp. 115).

¹⁶⁶ B. Czopek, *Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego)*, Wrocław 1988, s. 204; *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 8, cz. A, wyd. A. Janeczek i in., Warszawa 2015, s. 48, 51, 56, 59, 60, 63, 65.

¹⁶⁷ R. Szczygiel, *Jan Zamoyski wobec miast i mieszczaństwa*, [w:] *Jan Zamoyski. Czasy, ludzie, polityka* (w druku w Instytucie De Republika).

¹⁶⁸ AJZ, t. 4 (jak przyp. 145), nr 1170, 1305 (lata 1586–1588).

¹⁶⁹ R. Szczygiel, *Jan Zamoyski wobec miast* (jak przyp. 167).

¹⁷⁰ K. Sochaniewicz, *Trybunał Zamojski. (Studium z dziejów dawnego prawa sądowego polskiego)*, Zamość 1929, Dodatek I, s. 24.

¹⁷¹ Ibidem, Dodatek II, s. 25–34.

¹⁷² R. Szczygiel, *Jan Zamoyski wobec miast* (jak przyp. 167).

¹⁷³ Idem, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 109.

¹⁷⁴ Kopia w AGAD, AZ (jak przyp. 63), sygn. 289, nr 14.

¹⁷⁵ B. Rudomicz, *Efemerios, czyli diariusz prywatny, pisany w Zamościu w latach 1656–1672*, wyd. W. Froch, M. L. Klementowski, Lublin 2002, cz. 1, s. 28, 109, 146, 196, 291, 327, 372, cz. 2, s. 59, 125, 168, 216, 276, 337, 397.

¹⁷⁶ Ibidem, cz. 1, s. 246.

rzecz właściciela. Od tego czasu zbierali czynsze i podatki państwowe. W ciągu następnych lat dochodziło do wielu nadużyć. Tomasz Zamoyski, po objęciu w kwietniu 1618 roku pełni władzy w ordynacji, rozkazał przeprowadzenie kontroli rachunków miejskich i edyktem z 12 lipca 1621 roku ustanowił urząd exaktora¹⁷⁷. Urzędnik ten prowadził księgi exaktorskie, do których wpisywano dochody i wydatki gminy miejskiej, lustracje miasta, sprawozdania komisji kontrolującej rachunki w przeddzień elekcji, zatwierdzone przez delegatów właściciela na elekcję, oraz ich zalecenia dla władz miejskich¹⁷⁸. W czasie elekcji wybierano też poborcę podatków i jego pomocnika (jednego z rajców lub ławników, drugiego z pospólstwa)¹⁷⁹.

Elekcja rozpoczynała się od mszy świętej w kolegiacie, po której już w ratuszu exaktor składał sprawozdanie z rachunków za ubiegły rok, następnie wybierano wójta, czterech rajców (pierwszego kandydata wskazywał właściciel, drugiego pospólstwo, trzeciego wójt z ławnikami, czwartego nowo wybrani rajcy). Wybierano też instygatora, deputata do Trybunału Zamojskiego i pisarza miejskiego¹⁸⁰. Po wyborze wszyscy elekci składali przysięgę wierności i posłuszeństwa właścicielowi.

Po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej, w latach 80. XVIII wieku rząd austriacki zabrał się za przebudowę ustroju galicyjskich miast¹⁸¹. Wcześniej przeprowadził akcję weryfikacji i zatwierdzenia przywilejów posiadanych przez miasta. Gubernium we Lwowie w 1783 roku potwierdziło przywileje Zamościa¹⁸². Zachowana została struktura władz miasta i sposób ich powoływania, jedynie Trybunał Zamojski przeniesiono do Szczepieszyna. Cesarz potwierdził jego funkcjonowanie w 1786 roku nakazując, aby asesorowie mieli wykształcenie prawnicze i sądzili według przepisów prawa austriackiego¹⁸³.

Przebieg elekcji władz, zwanych teraz zarządem, był podobny do odbywanych dawniej. Zwolywano ją w początku roku, zazwyczaj 2 stycznia. Wybierano wójta, czterech rajców, siedmiu ławników, deputata do Trybunału i tzw. seniora civitatis, który czuwał nad właściwą pracą zarządu oraz potwierdzał przeprowadzone wybory. Potem ogłaszano nazwisko kasjera i podwójciego. Po wyborze nowi urzędnicy składali przysięgę na wierność właścicielowi, którą odbierali dwaj jego przedstawiciele, świecki i duchowny¹⁸⁴.

Wkrótce po elekcji (zazwyczaj po tygodniu) zwolywano kolejne zgromadzenie, zwane convocatio publica, na którym wybierano sześciu koekwatorów do szacowania majątku miesz-

¹⁷⁷ Kopia w Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego, rkps 379/I, s. 65–71.

¹⁷⁸ APL (jak przyp. 10), Księgi exaktorskie miasta Zamościa (dalej: KemZ), ks. 1 (1696), ks. 2 (1707), ks. 3 (1709); Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, rkps 231 (księga z 1697 r.); Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie (dalej: B.Łop.), rkps 16/1–2 (księgi z lat 1691 i 1694), 469 (1734); Biblioteka PAN/PAU w Krakowie, rkps 2341 (1750).

¹⁷⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 110.

¹⁸⁰ APL (jak przyp. 10), Acta Consularia Zamoscensia (dalej: ACZ), ks. 6–15 (z lat 1643–1766).

¹⁸¹ S. Grodziski, *Historia ustroju Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, s. 54.

¹⁸² K. Sochaniewicz, *Zamosciana w archiwum państwowym i uniwersyteckim we Lwowie*, „Teki Zamojskie” 3 (1920) 6, s. 95.

¹⁸³ B. Sawa, *Zamość*, Zamość 2018, t. 1, s. 89–90.

¹⁸⁴ Ibidem, s. 89–92.

czan i przedmieszczan, siedmiu deputatów do ściągania należności (czynszów i podatków) oraz sześciu rewizorów miar, wagi i stanu kominów, a także, w miarę potrzeby, instygatora, który czuwał nad porządkiem w mieście¹⁸⁵. Od 1785 roku bezpieczeństwem w mieście zajmowali się kapral policji i sześciu policjantów, którzy podlegali cyrkulowi. Mieli też nadzór nad więzieniem, kontrolowali, czy karczmarze wykupili zezwolenie na „granie muzyki”¹⁸⁶.

W latach 70. XVIII wieku kasjer powoływał, na koszt mieszczan, czterech strażników spośród chrześcijan i Żydów, którzy mieli pilnować miasta przed ogniem i zatrzymywać wszystkich pojawiających się na ulicach i podcieniach¹⁸⁷. W 1785 roku została ogłoszona tzw. regulacja struktury i obowiązków zarządu miasta. Wprowadzono dwustopniowe wybory urzędników, powołując tzw. Wydziały. Miały one powstawać drogą wyboru, przy czym jeden członek Wydziału wypadal na dwudziestu dotychczasowych wyborców, którymi byli właściciele nieruchomości miejskich. Członkowie Wydziału mieli kontrolować rachunki miejskie, zatwierdzać budżety i wybierać na czteroletnią kadencję urzędników: burmistrza, pełniącego też funkcję sędziego, dwóch rajców, zwanych asesorami, syndyka, kasjera, protokółistę i kancelistę, kaprała policji, sześciu policjantów i woźnego miejskiego. Władze cyrkulu powoływały dyrektora policji, będącego też kwatermistrzem¹⁸⁸. Od 1794 roku urzędy te miano pełnić dożywotnio¹⁸⁹. Kolejna zmiana struktury magistratu nastąpiła w 1804 roku. Poza burmistrzem, syndykiem, kasjerem, protokółistą i dwoma kancelistami, powoływano trzech radców (w miejsce asesorów) i trzech rewizorów policji. Zwiększono więc służby porządkowe¹⁹⁰. Po 1785 roku wprowadzono podział sądów na cywilne i kryminalne. Osobny sąd kryminalny, rozpatrujący sprawy zagrożone karą więzienia, powstał w Zamościu w 1787 roku¹⁹¹. Warto jeszcze wspomnieć, że po potwierdzeniu w 1783 roku przywilejów miasta Zamościa, władze zaborcze nakazały używanie w wyobrażeniu napieczonym, a zarazem jako godła herbu, postaci św. Tomasza Apostoła z włócznią, jak zapisano to w przywileju lokacyjnym, a usunięcie innych elementów poprzednio tam przedstawianych, zwłaszcza herbu Jelita¹⁹².

Po włączeniu terenów Galicji do Księstwa Warszawskiego początkowo urzędowały władze z czasów austriackich. Dekretem księcia warszawskiego Fryderyka Augusta I z 24 lutego 1810 roku objęto te ziemie konstytucją Księstwa z 22 lipca 1807 roku, która zrywała z zasadą prawa stanowego i wprowadzała prawo powszechne¹⁹³. Zaczął obowiązywać dekret Fry-

¹⁸⁵ APL, ACZ (jak przyp. 180), ks. 16, k. 439; ibidem, ks. 18, k. 279 (lata 1773–1785); B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 92.

¹⁸⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 92–93.

¹⁸⁷ APL, ACZ (jak przyp. 180), ks. 16, k. 445; ibidem, ks. 18, k. 377 (lata 1773–1786).

¹⁸⁸ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 9–97; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie, cz. 2: Po rozbiorach*, Lwów 1920, s. 155–156; W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna* (jak przyp. 69), s. 61.

¹⁸⁹ S. Kutrzeba, *Historia ustroju* (jak przyp. 188), s. 155.

¹⁹⁰ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 96–97.

¹⁹¹ S. Grodziski, *Historia ustroju* (jak przyp. 181), s. 199, 203.

¹⁹² M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959, s. 95–97; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 96.

¹⁹³ W. Sobociński, *Historia ustroju* (jak przyp. 77), s. 31.

deryka Augusta I z 23 lutego 1809 roku znoszący ustrój miast na prawie niemieckim, w Zamościu – odmiany magdeburskiej. Zarządzenie to zostało tam wprowadzone dopiero w czerwcu 1811 roku¹⁹⁴. Administracja należała do burmistrza, którego mianował książę warszawski, a podlegał on podprefektowi rządzącemu w powiecie. Pomagali mu lawnicy honorowi, też wybierani przez władze centralne. Organem samorządowym była rada miejska, która liczyła dziewięciu członków i obradowała wraz z burmistrzem. Był on zobowiązany wykonywać jej uchwały dotyczące całości życia miejskiego¹⁹⁵. Według oceny Bogumily Sawy w czasach Księstwa Warszawskiego struktura władz miejskich Zamościa i ich działalność zmieniała się bardzo wolno, ze względu na słabe oddziaływanie władz centralnych oraz konserwatyzm niektórych dawnych urzędników. Wiązało się to również z kłopotami gospodarczymi i finansowymi – one głównie były przyczyną likwidacji szeregu etatów, np. syndyka po utworzeniu sądu pokoju, niektórych pracowników kancelarii miejskiej, pozostałym zmieniano zakresy obowiązków. Pojawił się „żurnalista”, jednocześnie pisarz rady miejskiej¹⁹⁶.

Wymiar sprawiedliwości oparty zarówno organizacyjnie, jak i kompetencyjnie na wzorze francuskim był elementem systemu sądów powszechnych. Powołano sąd pokoju, który umiejscowiono w Szczepieszynie. Składał się z dwóch wydziałów: pojednawczego i spornego. Ten drugi sądził sprawy karne zagrożone sankcją do pięciu dni aresztu lub grzywną w wysokości 30 zł. Sprawy karne zagrożone karą więzienia do lat pięciu sądziły sądy policji poprawczej; jeden z dwóch takich sądów w departamencie działał w Zamościu. Sprawy karne zagrożone karą ponad pięciu lat więzienia sądził od 15 sierpnia 1810 roku sąd kryminalny w Lublinie¹⁹⁷.

Po zajęciu Zamościa przez wojsko rosyjskie w listopadzie 1813 roku jego dotychczasowe władze kontynuowały działalność. Ich strukturę i kompetencje zmieniła dopiero konstytucja Królestwa Polskiego nadana przez cara Aleksandra I¹⁹⁸.

5. TŁO POLITYCZNE

Jan Zamoyski ogłosił w dokumencie lokacyjnym, że podjął decyzję o budowie rezydencji połączonej z miastem, otoczonej fortyfikacjami i fosą „mając na względzie bezpieczeństwo i pożytek nie tylko mój i przyjaciół moich, ale całego sąsiedztwa oraz poddanych z sąsiednich wsi moich”. Potwierdzając ten akt w Wilnie 12 czerwca 1580 roku król Stefan Batory stwierdził, że fundator zrobił to „również dla pożytku Rzeczypospolitej oraz ludzi sąsiadujących z tym miejscem”¹⁹⁹. W przywileju lokacyjnym monarcha dodał, że popiera tę inicjatywę jako pożyteczną dla dobra ogólnego. W interesie Rzeczypospolitej jest posiadanie jak największej liczby ludnych i obronnych miast „dobrze budowanych”, zwłaszcza położonych blisko granic, gdzie mogą być miejscem schronienia szlachty i innych poddanych. Batory de-

¹⁹⁴ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 141.

¹⁹⁵ Ibidem, s. 140–143; W. Sobociński, *Historia ustroju* (jak przyp. 77), s. 139.

¹⁹⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 142–143.

¹⁹⁷ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna* (jak przyp. 69), s. 80–82.

¹⁹⁸ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 226.

¹⁹⁹ *Przywilej lokacyjny*, nlb. (jak przyp. 60).

klarował też stałość monarszych działań dla wspierania podobnych przedsięwzięć²⁰⁰. Miejsce wybrane pod przyszły Zamość znajdowało się bowiem w zasięgu najazdów tatarskich, przed którymi twierdza miała zabezpieczać ludzi mieszkających w sąsiedztwie, ale i tych z dalszych okolic. Dlatego fundator musiał brać pod uwagę znaczenie strategiczne podjętej inwestycji²⁰¹.

6. ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA I ZABUDOWA

W 1583 roku zakończono prace ziemne przy grobli żdanowskiej, a w 1585 roku przy drugiej, w kierunku zachodnim. Wyrównano teren pod zabudowę oraz wykonano niezbędne zabiegi melioracyjne wokół wzniesienia. Kopano sadzawki w miejscach, które zalala Wielka Zalewa, a także studnie²⁰².

Rozpoczęcie w 1584 roku prac przy wałach przemawia za wnioskiem, że chyba w roku następnym, wobec niemożliwości powiększenia powierzchni wzniesienia przeznaczonych pod zabudowę, podjęto decyzję o zmianie pierwotnej koncepcji miasta, rezygnacji z jednego bastionu na północy oraz zbudowaniu tam bastionu zdeformowanego. Dokonano też pewnych przesunięć w rozplanowaniu układu przestrzennego²⁰³. W latach następnych kopano fosy i sypano wały. Poza grabarzami wykorzystywano także chłopów przysyłanych z poszczególnych kluczy do wożenia materiałów i posypywania wałów ziemią²⁰⁴. W 1587 roku zbudowano Bramę Lubelską, zwaną też „do Janiowic”, do której kowal Prokop robił „kuny”²⁰⁵. Po wprowadzeniu przez nią w 1588 roku arcyksięcia Maksymiliana została zamurowana. W kolejnych latach powstały dwie pozostałe bramy, mające charakter prowizoryczny. Wały zostały usypane do 1592 roku, ale prace przy nich trwały do końca stulecia²⁰⁶. W tym samym czasie zaczęto wznosić fortyfikacje, mające w obwodzie ponad 2500 m, złożone z siedmiu bastionów i łączących je kurtyn o długości od 160 do 230 m. Wał obudowano od zewnątrz murem z kamienia wapiennego o wysokości 11–12 m, od dołu grubości 2,4 m, u góry 1,6 m. Od strony fosy pochylony mur skarpowy oblicowano cegłą, a u góry położono kamienny walek i ukośny parapet tworzący wraz z walem przedpiersie, osłaniające do 2 m półkę strzelecką, na której mieli stać obrońcy. Niżej biegła droga wałowa. Od wewnątrz wznaczały mur skarpy szerokości około 1 m i długości 4–4,5 m, połączone ze sobą sklepieniami. U podstawy grubość wału i muru wynosiła około 7 m. Fosa miała kilkanaście metrów szerokości i około 6 m głębokości²⁰⁷.

²⁰⁰ AJZ, t. 2 (jak przyp. 102), s. 397.

²⁰¹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 3, 6, 38; B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej*, Toruń 1998, s. 105.

²⁰² AGAD, AZ (jak przyp. 63), sygn. 2527, Rejestr pieniędzy w Zamościu 29 VII 1585, s. 13–21; M. Sarnik, *Stara Brama Lubelska w Zamościu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980), s. 117.

²⁰³ A. Klimek, *Jak powstał Zamość* (jak przyp. 104), s. 4–7; W. Kalinowski, *Miasta polskie* (jak przyp. 122), s. 189, pisał, że nastąpiło to w 1588 r.

²⁰⁴ AGAD, AZ (jak przyp. 63), sygn. 2527, k. 14 (1585 r.).

²⁰⁵ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1p, z. I, s. 3a; J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa* (jak przyp. 145), s. 48, 50.

²⁰⁶ T. Zarebska, *Zagadnienie sprzężenia koncepcji miasta i jego bastionowych fortyfikacji*, [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska* (jak przyp. 145), s. 20; A. Kędziora, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012, s. 164.

²⁰⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 164–165, 335, 414.

Wraz z kurtynami budowano bastiony – cztery regularne, kształt pozostałych zależał od warunków terenowych. Bastion II (południowy), rozwartokątny i spłaszczony, stykał się z brzegiem Wielkiej Zalewy, III zaś zbudowano jako dwa małe, nieregularne obiekty, gdyż niestabilny grunt nie pozwalał na postawienie regularnego bastionu. Dopiero w końcu XVII wieku w ich miejsce wzniesiono jeden bastion, znacznie wysunięty w głąb sąsiednich terenów bagiennych. Podobne przyczyny – trudności terenowe – złożyły się na kształt bastionu V, też nieregularnego, z bardzo długim czołem zachodnim²⁰⁸.

Przebudowywano też bramy. Jako pierwsza powstała Brama Lubelska (Janowicka), zapewne w latach 1596–1598²⁰⁹, następnie przystąpił Morando do wznoszenia Bramy Lwowskiej w 1599 roku, co potwierdza zachowany kontrakt²¹⁰. W 1603 roku Bramę Szczebrzeską budował „sculptor mirowski” Błażej Gocman²¹¹. Była ona remontowana w latach 1770–1771²¹². Kolejność wznoszenia nowych fasad bram potwierdza opinia urbanistów, że budowę fortyfikacji rozpoczęto od części północno-wschodniej, gdzie był do nich najłatwiejszy dostęp²¹³. Brama Lubelska (Janowicka) po przebudowie została około 1604 roku ponownie zamurowana. Chyba też w tym czasie podjęto decyzję o przeniesieniu arsenału na południową stronę zabudowań zamkowych, włączając go w obręb murów, przy czym był on dostępny od strony pałacu oraz fortyfikacji²¹⁴. Obiekt ten został poważnie uszkodzony w czasie pożaru w kwietniu 1658 roku i później przebudowany²¹⁵. Prace przy fortyfikacjach zaprojektowanych przez B. Morandę trwały przynajmniej do 1618 roku, czego dowodziła wmurowana przez Tomasza Zamoyskiego na bastionie VII w 1619 roku tablica z inskrypcją informującą, że zostały one rozpoczęte i ukończone przez jego ojca²¹⁶.

Po zbudowaniu i zasiedleniu pałacu w końcu 1586 roku, w roku następnym podjęto prace przy świątyni – założono fundamenty i zaczęto wznoszenie murów. Trwały te roboty do 1598 roku. W następstwie starań Zamoyskiego papież Klemens VIII bullą z 5 grudnia 1594 roku akceptował ufundowanie w Nowym Zamościu kościoła pw. Zmartwychwstania Pańskiego i św. Tomasza Apostoła oraz założenie przy nim kapituły kolegiackiej. Akt fundacyjny wystawił kanclerz 5 lipca 1600 roku²¹⁷. Papież zatwierdził też, bullą z 29 października 1594 roku, założenie Akademii Zamojskiej. W latach 1592–1593 zbudowano na jej siedzibę gmach w północnej części „placu broni”, który spalił

²⁰⁸ Ibidem, s. 44–45.

²⁰⁹ T. Zarębska, *Zagadnienie sprzężenia* (jak przyp. 206), s. 20, 22, przyjmuje, że zaczęto jej budowę w 1596 r., natomiast J. Kowalczyk, *Brama Zamościa* (jak przyp. 145), s. 48, że w 1598 r.

²¹⁰ J. Kowalczyk, *Brama Zamościa* (jak przyp. 145), s. 49.

²¹¹ R. Szczygiel, *Z działalności Błażeja Gocmana w Zamościu. Kontrakt na budowę Bramy Szczebrzeskiej w 1603 roku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980), s. 177–178.

²¹² J. Kowalczyk, *Brama Zamościa* (jak przyp. 145), s. 45, 50.

²¹³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 25; M. Sarnik, *Stara Brama Lubelska* (jak przyp. 202), s. 123.

²¹⁴ J. Kowalczyk, *Brama Zamościa* (jak przyp. 145), s. 50, 51; A. Klimek, *Rezydencja* (jak przyp. 144), s. 110.

²¹⁵ A. Kadłuczka, *Arsenał zamojski w XVI i XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980), s. 151–152.

²¹⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 26.

²¹⁷ J. Kowalczyk, *Kolegiata w Zamościu*, Warszawa 1968, s. 27–34; F. Stopniak, *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962, s. 26–27.

się w pożarze w 1633 roku. Według T. Zarębskiej i Artura Witkowskiego znajdował się on w skrzydle zachodnim wzniesionego w latach 1639–1648 czworoboku²¹⁸. Od strony północnej stanęły budynki powstałej wcześniej drukarni, biblioteki oraz bursy „Indigentium”. W 1601 roku przystąpiono do budowy drugiej bursy, która spłonęła w pożarze w 1627 roku i została odbudowana w 1677 roku jako bursa Starnigela²¹⁹. W pobliżu postawiono dwie, a potem trzy kamienice administrowane później przez Akademię, które zostały decyzją Jana II Zamoyskiego z 21 lipca 1649 roku, wraz z kamienicami profesorów w innych rejonach miasta, zwolnione od czynszów i składek miejskich²²⁰.

Wzniesienie gmachu Akademii po 1639 roku i sąsiednich budynków z nią związanych, do których należy dodać zbudowaną w latach 1609–1616 Scholasterię, powstały w tym samym czasie dom wikariuszy oraz siedzibę ufundowanego w 1640 roku seminarium duchownego²²¹, było realizacją programu funkcjonalno-przestrzennego w tej części miasta. Pozostawienie nierozmierzoności obszaru w części wschodniej, którą rozplanowano przed 1590 rokiem sprawiło, że znalazło się tam, po stronie północnej, miejsce dla kościoła ormiańskiego wraz z jego zapleczem, a w jej narożniku południowo-wschodnim dla cerkwi greckiej. W środkowej części tego terenu, przy Bramie Lwowskiej Morando wybudował zajazd zwany Giełdą, w miejscu, gdzie poprzednio miał domek²²². Był to duży dom z dziedzińcem otoczonym murem, przy którym znajdowały się stajnie i inne obiekty gospodarcze. W 1604 roku został sprzedany przez spadkobierców architekta (zm. w 1600 r.) za 830 zł²²³.

W czworoboku miasta, przy ulicy Horodelskiej, która około 1603 roku otrzymała nazwę Żydowskiej, w tym czasie powstała synagoga żydowska, a obok niej szkoła, szpital żydowski i łaźnia. W latach 1610–1620 zbudowano murowaną świątynię, przebudowywaną w następnych dziesięcioleciach²²⁴.

W zachodniej części północnej pierzei Rynku Wielkiego rozpoczęto przed 1591 rokiem budowę ratusza, który zajął dwie działki. Wybrano taką lokalizację, odbiegającą od powszechnie występujących w miastach polskich, aby ratusz nie przesłaniał widoku z zamku na Rynek i nie ograniczał obu głównych osi kompozycyjnych Zamościa²²⁵. Wzniesiono przy nim wieżę, któ-

²¹⁸ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 39, 59–60, ryc. 14, s. 33; A. Witkowski, *Zamość. Stare Miasto. Sprawozdanie z prac archeologicznych*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1990 r.*, Zamość 1991, s. 55–57.

²¹⁹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 39; H. Gmiterek, *Bursa Starnigela przy Akademii Zamojskiej*, „Rocznik Lubelski” 19 (1976), s. 21–38.

²²⁰ R. Szczygiel, *Spółeczność Akademii Zamojskiej w końcu XVI i w XVII wieku*, [w:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, red. R. Szczygiel, A. Urbański, Zamość 1996, s. 39–40.

²²¹ K. Dumala, *O architekturze Zamościa przed dziewiętnastowieczną przebudową*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 16 (1971) 1, s. 11; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 40–41.

²²² B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (jak przyp. 115), s. 208.

²²³ S. Zajczyk, *Muratorzy* (jak przyp. 109), s. 205; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 42–44, 62.

²²⁴ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 658; J. Morgensztern, *O osadnictwie Żydów w Zamościu na przełomie XVI i XVII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 43–44 (1962), s. 10–11.

²²⁵ S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 19.

ra wysunięto przed fasadę. W końcu XVI wieku murator Michal Belther, z polecenia Moranda, wzmacniał jej mury²²⁶. Ratusz był przebudowywany w 1622 roku, natomiast gruntowną jego rozbudowę przeprowadzono w latach 1639–1651²²⁷.

Po całkowitym rozplanowaniu terenu miasta liczyło ono około 250 działek siedliskowych. Od 1581 roku wznoszono na nich domy drewniane albo murowano-drewniane (mur pruski). Fundator i jego pełnomocnicy kierujący budową miasta zalecali osadnikom wznoszenie w miejsce domów drewnianych podpiwniczonych kamienic, z podcieniami, które powinny zachowywać linię regulacyjną bloku i wiązać się z sąsiednimi kamienicami. Podcienia zachowały się przy Rynku Głównym i wychodzących z jego narożników ulicach, budowano je również przy pozostałych rynkach i niektórych ulicach²²⁸. Wobec niezadowolających efektów wydawanych poleceń, w 1599 roku kanclerz w trosce o właściwy wygląd miasta wprowadził przymus budowlany, nakazując właścicielom działek siedliskowych, aby na nabytej albo otrzymanej posesji domy „statecznie budowali i kończyli”. Nakazy takie wydawali również jego następcy Tomasz i Jan II. Zachęcali oni do budowy kamienic, udzielali też ulg na ten cel²²⁹. Kiedy nie pomogły zalecenia, przystępowano do spisywania opornych właścicieli, których następnie pozbawiano posesji²³⁰. Dodatkowym argumentem za budową kamienic były groźne pożary, jakie wybuchły w latach 1627 i 1633, dynamizując ruch budowlany²³¹.

Od końca XVI wieku stawiano kamienice przy Rynku Wielkim i sąsiednich ulicach, na pustych działkach lub przy domach zbudowanych w ich głębi. W trakcie przednim miały one tylko fundamenty. Nowe budynki wznoszono wykorzystując wzorzec opracowany przez Moranda. Przyjmuje się, że najbardziej do niego zbliżone są kamienice Moranda i Tellaniego w południowej pierzei Rynku Wielkiego²³². W stojących już domach parterowych nadbudowywano wyższą kondygnację, w piętrowych zaś dodawano drugie piętro. Przestrzegano przy tym obowiązku kształtowania fasad według ustalonych norm budowlano-estetycznych²³³. Badania wykazały, że wśród kamienic przyrynkowych budowanych i przebudowywanych do 1665 roku możemy wyróżnić pięć rozwiązań ich układu wewnętrznego²³⁴. Poza Rynkiem Wielkim stanęły one przy ulicach: Ormiańskiej, Belskiej, Turobińskiej i Lubelskiej, pojedyncze przy Rynku Solnym. W 1651 roku było ich 40, domów 194, w 1657 – 44, domów 168, w 1666 roku zaś 63, domów 164, dworów 20 i chałup 6. Liczba kamienic zwiększyła się pod koniec XVII wieku. W 1691 roku w lustracji odnotowano ich 57, domów 151, dworów 15,

chałup 12 i 20 działek pustych, w pięć lat później kamienic było 65, domów 153, dworów 18, chałup 8 i 19 działek pustych²³⁵. Według lustracji z 1709 roku w mieście było 57 kamienic, 102 domy, 7 dworów, 2 chałupy i aż 51 działek pustych, głównie w jego południowo-wschodniej części²³⁶. W ostatniej przed rozbiorem lustracji, z 1770 roku, zarejestrowano 60 kamienic, 8 kamieniczek, 96 domów, 5 domków i 7 domostw²³⁷. Zachowane statystyki władz austriackich nie wymieniają rodzajów budynków. Podano w nich za 1808 rok łączną liczbę zabudowań w mieście i na przedmieściach – 841²³⁸. Andrzej Kędziora pisze, że na przedmieściach w tym roku znajdowało się 620 posesji²³⁹, w mieście zatem było około 220 kamienic i domów. Ich liczba, zwłaszcza na przedmieściach, zmniejszyła się niewątpliwie po dwóch obłężeniach, z 1809 i 1813 roku, gdy spadła ogólna liczba mieszkańców, domy zaś w 1810 roku odnotowano tylko 393²⁴⁰.

Poza czworobokiem mieszczańskim, świątyniami i tzw. placem broni, częściowo zabudowanym w pierwszej połowie XVII wieku, należy wspomnieć o rynkach. Wielki wraz z kilkukondygnacyjną zabudową jego pierzei oraz ratuszem, z krzyżującymi się na jego środku osiami kompozycyjnymi, nabrał charakteru „przestrzennego salonu miejskiego”²⁴¹. Rynek Solny był głównym miejscem wymiany handlowej, targów i jarmarków. Od strony ratusza znajdowały się liczne jatki rzemieślnicze i kramy; do 1636 roku stały one też wokół ścian budynku giełdy²⁴². Najmniej wiemy o roli Rynku Wodnego. T. Zarębska twierdziła, że miał pełnić funkcję placu rezydencjonalnego, nigdy nie miał charakteru handlowego²⁴³, ale był pewnie wykorzystywany jako miejsce handlu w czasie jarmarków. Z głównym wątkiem kompozycyjnym miasta nie wiązały się trzy place przy bramach. Każdy z nich przypisany był do jednej ważnej dominanty: plac przy Bramie Lwowskiej wiązał się z giełdą, a później z kościołem Franciszkanów, ten przy Bramie Lubelskiej (Janowickiej) z Akademią, natomiast plac przy Bramie Szczeperskiej z kolegiatą, przy czym od tej bramy przez ulicę Grodzką, Rynek Wielki i ulicę Lwowską do Bramy tej nazwy prowadził główny ciąg komunikacyjny, z zachodu na wschód²⁴⁴.

PRZEDMIEŚCIA

Przedmieścia otaczały Zamość w murach od wschodu, północy i zachodu. Powstały na około 42 lanach frankońskich, czyli 1050 ha. Jako pierwsze w 1579 roku zostało rozplanowane Przedmieście Lwowskie, które było przez następne lata bazą przygo-

²²⁶ S. Zajczyk, *Muratorzy* (jak przyp. 109), s. 208.

²²⁷ R. Szczygiel, *Ruch budowlany w Zamościu w XVII wieku*, [w:] *Zamość – miasto idealne. Studia* (jak przyp. 94), s. 109–110.

²²⁸ Z. Baranowska, H. Sygietyńska, *Rynek zamojski w XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 12 (1967) 1, s. 55; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 53 i przyp. 168, s. 76; A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 518–519.

²²⁹ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 109–110 i przyp. 94–97, s. 118.

²³⁰ Ibidem, s. 110 i przyp. 98, s. 118.

²³¹ Ibidem, s. 110.

²³² T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 31–32, 50.

²³³ Z. Baranowska, H. Sygietyńska, *Rynek zamojski* (jak przyp. 228), s. 64–65.

²³⁴ B. M. Pawlicki, *Kamienice mieszczańskie* (jak przyp. 153), s. 125 i n.

²³⁵ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 113, tab. 1; S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 46 (dane z 1666 r.).

²³⁶ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 3, k. 9–13.

²³⁷ BN, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1827, k. 2–14v.

²³⁸ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, „Kwartalnik Statystyczny” 2 (1925) 1, s. 106.

²³⁹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 552.

²⁴⁰ H. Grossman, *Struktura społeczna* (jak przyp. 238), s. 104.

²⁴¹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 21.

²⁴² S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamojskiego*, wyd. A. Bielowski, Lwów 1860, s. 158.

²⁴³ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 29–30.

²⁴⁴ Ibidem, s. 53; W. Kalinowski, *Miasta polskie* (jak przyp. 122), s. 189.

towawcą dla budowy Zamościa²⁴⁵. W 1591 roku wszystkie wymierzone tam działki były już zagospodarowane. Rozplanowane w 1581 roku Przedmieście Lubelskie w dziesięć lat później nie było jeszcze zasiedlone²⁴⁶. Od strony zachodniej, po ustabilizowaniu stosunków hydrograficznych, wytyczono w końcu XVI wieku Przedmieście Szczebrzeskie, zwane też później Podgrobem²⁴⁷.

W następnych dziesięcioleciach zabudowa i zaludnienie przedmieść dynamicznie się rozwijały. Przed nadejściem wojsk kozacko-tatarskich, w 1648 roku stało tam ponad czterysta domów i chałup oraz zakłady produkcyjne (ceglarnie, browary, słodownie)²⁴⁸. Palili je Szwedzi w lutym 1656 roku, a w kwietniu 1657 roku, przed spodziewanym podejściem połączonych wojsk szwedzkich i węgierskich, spalili przedmieścia obronczy twierdzy²⁴⁹.

Zapewne jeszcze przed 1648 rokiem został zabudowany cały teren między Przedmieściami Lubelskim a Lwowskim i od tego czasu obok nazw przedmieść zaczęto w juramentach i kwitach poborowych używać nazw poszczególnych ich części lub nawet ulic. Świadczą o tym lustracje z końca XVII wieku, w których lokalizacja domostw jest podawana pod innymi nomenklaturami. W 1696 roku spisano zabudowę Rynku Świętokrzyskiego (21 posesji), przy ulicy Przedmieścia Lwowskiego (37), Podstawia (55), Kozackiej (33), Nowego Świata (71), Skierbieszowskiej (16), Drabowej (23), Łanowej (60), Skalki Górnej (19), Janowic (48), Sadowiska (53), Podgrobla (41), Wólki Kalinowickiej (12), czyli ogółem 489 domów, domków, chałup, domostw oraz lepierek²⁵⁰. W spisie znajduje się Wólka Kalinowicka, którą nazywano też Miejską. Do obszaru miasta włączona została chyba jeszcze przed 1648 rokiem, gdyż jest notowana w lustracji z 1653 roku²⁵¹. W 1696 roku spisano tam 12 lepierek, których mieszkańcy, traktowani jak chłopcy, w ramach obowiązku pańszczyźnianego oczyszczali ulice miejskie z błota i nieczystości, byli też wykorzystywani do innych prac zleconych przez władze miejskie²⁵². Przez następne siedem lat przedmieścia żyły zwykłym rytmem gospodarczym. Wielka wojna północna w latach 1702–1718 przyniosła kolejne zniszczenia²⁵³.

Po 1718 roku przedmieścia wracały powoli do normalnego życia. Ich mieszkańcy starali się odbudować zniszczone domy, zabudowania i zakłady wytwórcze. Mimo coraz pomyślniejszej koniunktury gospodarczej nie wszystkim się to udawało. Ukazuje to lustracja z 1770 roku. Opisano tam ulicę Lwowską, chyba wraz z Rynkiem Świętokrzyskim i Podstawiem (54 posesje), ulice: Gęsią (38), Kozacką (54), Nowy Świat (58), Łanową (60),

Skierbieszowską (21), Podgrobie (37), Janowickie (34), Skalkę (38), Sadowisko (51). Ogółem spisano 445 posesji²⁵⁴. W dalszym ciągu najęściej zabudowane było północno-wschodnie i zachodnie otoczenie Zamościa.

Po zajęciu miasta przez Austrię w 1772 roku nowe władze podejmowały wysiłki, aby wprowadzić dokładną rejestrację posesji, apelowały też o utrzymanie porządku w obejściach²⁵⁵. W tym czasie przybyło do Zamościa wielu nowych mieszkańców, którzy osiedlali się przede wszystkim na przedmieściach. Pochodzili z miast Galicji oraz z innych krajów monarchii, zwłaszcza rzemieślnicy, zachęceni przez władze do osiedlania się na zajętych ziemiach²⁵⁶. Dynamizowało to ruch budowlany oraz wzrost liczby mieszkańców na przedmieściach. W 1808 roku spisano na nich ogółem 620.

POŻARY

Drewniane w większości domy w mieście oraz całkowicie drewniana zabudowa przedmieść, a także używanie drewna do konstrukcji kamienic i innych budowli murowanych stwarzało zagrożenie pożarowe. Przed 1648 rokiem wybuchły w Zamościu cztery pożary. Pierwszy, o którym niewiele wiemy, zdarzył się 22 czerwca 1623 roku²⁵⁷. W cztery lata później, 6 czerwca 1627 roku po południu wybuchł pożar na Rynku Solnym, objął sąsiednie domy mieszczan i budynki akademickie. Spłonęła bursa, drukarnia oraz zabudowania przy zamku. Ogień przerzucił się na Przedmieście Lubelskie, gdzie strawił wiele domów. Ogółem spłonęło ich około 100²⁵⁸. W kolejnym wielkim pożarze, w 1633 roku spaliła się Akademia i wiele budynków we wschodniej części miasta²⁵⁹. Wbrew informacjom podanym w licznych pracach o Zamościu, ogień nie objął kolegiaty²⁶⁰. O pożarze w 1639 roku dowiadujemy się z prośby Katarzyny Zamoyskiej, wdowy po Tomaszu, złożonej w imieniu mieszczan na sejmiku chełmskim 9 lipca 1641 roku, o zwolnienie ich z części podatków państwowych²⁶¹.

Szczególnie często wybuchaly pożary w trzecim ćwierćwieczu XVII wieku. Po spaleniu przedmieść przed nadejściem wojsk kozacko-tatarskich 5 listopada 1648 roku życie gospodarcze zostało tam zdeorganizowane na dłuższy okres. Do twierdzy zjechali liczni uciekinierzy, głównie szlachta. Zaczęły w niej działać browary i gorzelnie, a także warsztaty rzemiosł „ognistych”. Stwarzało to wielkie zagrożenie pożarowe. W 1653 roku paliła się kolegiata i jej otoczenie. Wielki pożar wybuchł 19 kwietnia 1658 roku w domu Wilhelma Lendziego w pobliżu

²⁴⁵ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 98.

²⁴⁶ Ibidem, s. 208–209.

²⁴⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 519, 551.

²⁴⁸ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 113.

²⁴⁹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 40, 42.

²⁵⁰ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 22–29v. Dane te podaje też B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść Zamościa w latach 1580–1939*, [w:] *Konserwatorska Teeka Zamojska: Zamość w XIX stuleciu*, red. B. Pokorska, Warszawa–Zamość 1986, s. 52–53.

²⁵¹ BN, BOZ (jak przyp. 139), sygn. 1815, M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej* (dalej: M. Stworzyński, *Opisanie*), 1834, k. 174.

²⁵² APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 22.

²⁵³ R. Szczygiel, *W latach wielkiej wojny północnej*, [w:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Koprucki, A. A. Witusik, Lublin 1990, s. 61–85.

²⁵⁴ BN, BOZ (jak przyp. 139), sygn. 1827, k. 5v–16.

²⁵⁵ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 45, 50.

²⁵⁶ Ibidem, s. 51–52, 63.

²⁵⁷ A. Karpiński, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Warszawa 2020, s. 161.

²⁵⁸ BN, BOZ (jak przyp. 139), sygn. 1827 (Notatki Rychtera dotyczące Zamościa), s. 23, 26; R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 110.

²⁵⁹ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 110.

²⁶⁰ Pisał o tym J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 35 oraz przyp. 86 na s. 46.

²⁶¹ *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1648*, oprac. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2013, s. 227, 236.

kolegiaty, w którym zbierano podatek akcyzowy. Ogień zniszczył go wraz z 34 domami przy Rynku Wodnym, kamienicą ks. dziekana J. Skwarskiego i sąsiednimi domami parafialnymi, kolegiatą, arsenałem, gdzie wybuchły prochy i pociski oraz stajnią zamkową²⁶². Wybuch w arsenale wywołał wielkie zamieszanie, panikę wśród mieszczan, co utrudniało akcję ratunkową. Wcześniej, 5 lutego spalił się skarbiec ordynata, a w nim liczne depozyty złożone tam przez szlachtę²⁶³. Kolejny pożar wybuchł 27 marca 1665 roku na Przedmieściu Lwowskim, zniszczył prawie wszystkie domy, przedostał się do miasta i spalił całkowicie jeden dom przy kościele Franciszkanów, zajęły się też sąsiednie, ale ogień został ugaszony²⁶⁴. W trzy lata później, 23 lutego 1668 roku w pobliżu Akademii na Rynku Solnym i przy cerkwi greckiej spłonęły cztery domy szynkowe²⁶⁵. Jeden z największych pożarów w Zamościu wybuchł nocą z 8 na 9 czerwca 1672 roku we wschodniej części miasta, w domu Żyda Kopla. Przy ulicach: Żydowskiej, Ormiańskiej, Brukowanej, Ślusarskiej, Podcerkiewnej (Grecka), w Rynku Wodnym i „ulicach podwalnych” spaliło się 17 kamienic i 150 domów, 30 domów drewnianych „broniąc od ognia” rozebrano. Spłonęły także: kościół ormiański, cerkiew grecka, kościoły i klasztory Franciszkanów, Bonifratrów i Klarysek²⁶⁶. Mniejsze pożary wybuchały w latach 1663, 1669, 1677 i 1684²⁶⁷.

Ogień często pojawiał się na przedmieściach, najczęściej na Lwowskim. Prawie wszystkie odbudowane tam po 1648 roku domy spłonęły 2 lipca 1652 roku „z nieostrożności jednej niewiasty”, jak pisał Jan Golliusz²⁶⁸. W 1653 roku paliło się dwa razy: 21 kwietnia i 22 sierpnia²⁶⁹. W 1656 na ulicy Gęsiej podpalamo folwark, podobnie w 1660 roku, chociaż Rudomicz określając jego lokalizację wymienił całe przedmieście. Również w 1663 roku, gdy były tam trzy pożary, tylko przy jednym podano w juramencie, że wybuchł na ulicy Kozackiej i Kowalskiej²⁷⁰. W 1665 roku, gdy spłonęło 15 domów szynkowych i 2 mniejsze oraz w 1668 roku, gdy wybuchły dwa pożary i ogień zniszczył 3 domy wjezdne, 25 szynkowych i 15 mniejszych, podano, że objął przedmieście. Z kolei w 1669 roku palili się dwukrotnie Nowy Świat, w 1670 palili się zabudowania przy ulicach Hrubieszowskiej i Skierbieszowskiej²⁷¹. Z 1671 roku mamy ogólną

²⁶² B. Rudomicz, *Efemerios* (jak przyp. 175), cz. 1, s. 80; A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 541.

²⁶³ B. Rudomicz, *Efemerios* (jak przyp. 175), cz. 1, s. 70.

²⁶⁴ Ibidem, cz. 2, s. 14.

²⁶⁵ APL, Księgi grodzkie krasnostawskie (dalej: Kgkr), Relacje, Manifestacje, Oblaty (dalej: RMO), ks. 5, k. 758v; B. Rudomicz, *Efemerios* (jak przyp. 175), cz. 2, s. 174, pisze, że były to trzy domy, ale czwarty spalił się przy cerkwi greckiej.

²⁶⁶ APL, Kgkr, RMO (jak przyp. 265), ks. 6, k. 1120–1120v; Naukowa Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie (dalej: NBANUL), Zbiór Czolowskiego (dalej: Czol.), sygn. 1995/II, s. 1; R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 111–112.

²⁶⁷ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 112.

²⁶⁸ *Pamiętnik Jana Golliusza mieszczanina polskiego 1650–1653*, wyd. J. Kalembach, [w:] *Archivum do historii literatury i oświaty*, t. 7, Kraków 1892, s. 97.

²⁶⁹ Ibidem, s. 100; APL, Kgkr (jak przyp. 265), Podatkowe, ks. 2, k. 306–306v.

²⁷⁰ APL, Kgkr, RMO (jak przyp. 265), ks. 4, k. 312–312v.

²⁷¹ Ibidem, ks. 4, k. 813; ibidem, ks. 5, k. 758v; ibidem, ks. 6, k. 315; B. Rudomicz, *Efemerios* (jak przyp. 175), cz. 2, s. 173.

informację o pożarze „na przedmieściu”, z 1672 roku – na Nowym Świecie, z 1677 roku – znowu „na przedmieściu”, gdy spłonęło 19 domów, w tym 9 dużych, gościnnych²⁷². Dla Przedmieścia Janowickiego mamy informacje o dwóch pożarach: w 1663 roku spaliło się na ulicy Świniej 6 zabudowań (domy, stodoły, gumna, chlewy), w 1671 roku zaś kilka domów²⁷³. Przedmieście Szczebrzeskie, a właściwie Podgroble i Sadowisko płonęły cztery razy. W latach 1652, 1653 i 1671 pożary zniszczyły po kilka domów, natomiast w 1672 roku aż 24 wielkie, szynkowe²⁷⁴.

Z następnego okresu znamy tylko daty roczne pożarów: lata 1689, 1691, 1694 i 1695²⁷⁵. W czasie wojny północnej, pod koniec 1702 roku przedmieścia zostały spalone na polecenie wdowy po Marcinie Zamoyskim, Anny z Gnińskich. Po ich odbudowie pożary wybuchały w latach: 1707; 1709 – gdy pastwą ognia padła większość domów drewnianych, kamienice przy Rynku Wielkim, ratusz z wieżą i na niej zegar, kościoły i klasztory: Franciszkanów, Klarysek oraz kościół ormiański z budynkami przy nim; następnie w 1712 – gdy spłonęło w mieście 85 domów; w 1714 – na ul. Gęsiej spaliło się 30 chałup; w 1716 – na Janowickim, Podgroblu i Zastawiu, spłonęło 50 domów wielkich i chałup²⁷⁶. Z 1724 roku mamy informacje o spalonym szpitalu przy kolegiacie; nie wiemy, czy ogień objął też sąsiednie budynki²⁷⁷. Ordynat Tomasz Antoni 2 lutego 1751 roku wydał edykt nakazujący właścicielom domów w mieście i na przedmieściach posiadanie drabin, osęków i wanien z wodą oraz częste czyszczenie kominów²⁷⁸. Zdawano sobie sprawę z dużego niebezpieczeństwa pożarowego. W 1763 roku wybuchł pożar w domu złotnika w pobliżu Akademii i zniszczył zabudowę między ratuszem a scholasterią. W następstwie tej klęski ordynat Klemens wydał jeszcze w tym roku zakaz wznoszenia w forticy domów drewnianych i krytych gontem²⁷⁹. Kolejne pożary wybuchały już po zajęciu miasta przez Austrię. Od września 1772 do czerwca 1773 roku wybuchło, głównie na przedmieściach, 7 pożarów, spłonęło w nich 78 budynków²⁸⁰. Dlatego władze zaborcze w 1787 roku nakazały budowanie domów tylko z „twardego” materiału, wydawały też przepisy przeciwpożarowe oraz dotyczące przestrzegania porządku i czystości na ulicach i w obejściach²⁸¹. Później nie mamy informacji o pożarach aż do wydarzeń 1809 roku. Warto zauważyć, że pożary wybuchały po wyładowaniach atmosferycznych, z powodu nieostrożności mieszkańców, ale też w wyniku podpażeń.

²⁷² B. Rudomicz, *Efemerios* (jak przyp. 175), cz. 2, s. 295; APL, Kgkr, RMO (jak przyp. 265), ks. 6, k. 780v, 1166–1166v; ibidem, ks. 8, k. 818.

²⁷³ APL, Kgkr, RMO (jak przyp. 265), ks. 4, k. 312–312v; B. Rudomicz, *Efemerios* (jak przyp. 175), cz. 2, s. 379.

²⁷⁴ APL, Kgkr (jak przyp. 265), ks. 6, k. 1120–1120v; *Pamiętnik Jana Golliusza* (jak przyp. 268), s. 98, 103; B. Rudomicz, *Efemerios* (jak przyp. 175), cz. 2, s. 378.

²⁷⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura i budownictwo Zamościa*, Zamość 1990, s. 16; idem, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 542.

²⁷⁶ APL, Kgkr, Podatkowe (jak przyp. 269), ks. 1, k. 528; NBANUL, Czol. (jak przyp. 266), sygn. 1995/II (jak przyp. 266), s. 1–2; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 113.

²⁷⁷ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 56.

²⁷⁸ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa w okresie rokoka*, [w:] *Zamość – miasto idealne. Studia* (jak przyp. 94), s. 133.

²⁷⁹ Ibidem.

²⁸⁰ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 49.

²⁸¹ Ibidem, s. 37, 49.

ZNISZCZENIA WOJENNE

Po ponad sześćdziesięciu latach rozwoju i umacniania funkcji miejskich otoczonego nowoczesnymi fortyfikacjami bastionowymi Zamościa nastąpił okres niepokoju i wojen. Po wybuchu powstania na Ukrainie już w czerwcu 1648 roku rozpoczęto przygotowania obronne, ćwiczone mieszczan i garnizon liczący około 100 żołnierzy, gromadzono żywność i amunicję. Do twierdzy zaczęli napływać uchodźcy z ziem południowo-wschodnich, szlachta i zakonnicy. Po klęskach wojsk Rzeczypospolitej i oblężeniu przez Chmielnickiego Lwowa spodziewano się jego dalszego marszu pod Zamość. We wrześniu przybył kasztelan elbląski Ludwik Wejher z 300 rajtarami i 1200 piechoty. Objął on dowództwo twierdzy i kierował przygotowaniem do obrony²⁸². Wiedząc o marszu wojsk kozacko-tatarskich, 5 listopada spalono wszystkie przedmieścia – ogień zniszczył 459 domów i chałup. Zatarasowano obie bramy i ustawiono na nich armaty, do komunikacji pozostawiając furtę przy bramie Szczebrzeskiej²⁸³. Chmielnicki przybył 6 listopada do Łabuniek, gdzie założył kwaterę, a jego wojska otoczyły Zamość. Oblęgający rozkopali groblę szczebrzeską i spuścili wodę z Wielkiej Zalewy. Rozpoczęli ostrzał artyleryjski, przygotowując się do szturm, i 9 listopada nocą zaatakowali bezskutecznie od strony Przedmieścia Lubelskiego. Następnie Chmielnicki postanowił blokadę twierdzy, nie decydując się na szturm generalny; wreszcie zwrócił się do obrońców z propozycją okupu. Jego kwotę wynegocjowano na 20 tysięcy złotych i 21 listopada, po zawarciu porozumienia, rozpoczął się odwrót oblegających w kierunku Krasnegostawu i Chelma²⁸⁴. Miasto w murach nie poniosło większych strat. Było jednak przepelnione uciekinierami, dla których zaczęło brakować żywności, podobnie jak paszy dla około 1500 koni. Zaczęły one zdychać, tak jak spędzone bydło. Wśród obrońców szerzyły się choroby. Pierwsza próba bojowa twierdzy nie wypadła rewelacyjnie²⁸⁵. Spalenie przedmieść spowodowało dezorganizację życia gospodarczego na dłuższy okres, chociaż ich mieszkańcy, gdy minęło zagrożenie, zabrali się do odbudowy domów i zakładów wytwórczych.

Lepiej wyszła twierdza z oblężenia przez króla szwedzkiego Karola X Gustawa w lutym 1656 roku. Szwedzi w sile 18 tysięcy wojska, z 40 armatami podeszli pod Zamość 25 lutego. Wezwali Jana II Zamoyskiego do przejścia na ich stronę i poddania twierdzy²⁸⁶. Ordynat, zdecydowanie popierający Jana Kazimierza, odmówił i 27 lutego Szwedzi rozpoczęli ostrzeliwanie z armat, które trwało całą noc. Zabili jednego wołu i ranili człowieka, jak pisał Rudomicz²⁸⁷. Jeszcze przez dwa dni naklinali Zamoyskiego przez posłów do poddania, ale ciągle odmawiał. Odeszli 1 marca, pałac zabudowania na przedmieściach i w okolicznych

wsiach²⁸⁸. W mieście uszkodzona została wieża ratuszowa, kościół Franciszkanów i 10 kamienic²⁸⁹. Zamość zyskał sławę jako jedno z trzech miejsc w Polsce – po Gdańsku i Jasnej Górze – których Szwedzi nie zajęli. Jesienią 1656 roku wzrosły niepokoje związane z powrotem na Krym Tatarów, którzy grasowali w okolicy. Zaczęła się szerzyć epidemia, która nie objęła jednak Zamościa. Z niepokojem śledzono w mieście wieści o działaniach Szwedów, do których jako sojusznicy przyłączyli się książę siedmiogrodzki Jerzy II Rakoczy i Kozacy, wkraczając w styczniu 1657 roku do Rzeczypospolitej. Po próbie zajęcia Lwowa udał się Rakoczy w kierunku Krakowa. Nadal zagrażał Zamościowi, gdy ruszył z tego miasta na spotkanie z królem szwedzkim, do czego doszło w Zawichoście. Połączone siły szwedzko-węgierskie zamierzały w kwietniu zająć Zamość i Brześć Litewski. W Zamościu przygotowywano się do obrony, wzmacniano strażę, gromadzono żywność i paszę dla koni²⁹⁰, a 19 kwietnia postanowiono zburzyć domy na przedmieściach²⁹¹. W maju zagrożenie minęło, gdyż sprzymierzeni udali się na północ. Dopiero w lipcu wzrosło, gdy rozeszły się pogłoski o powrocie Rakoczego na Węgry. Jego armia 8 lipca zjawiała się na południe od twierdzy, za stawem – jak pisał Rudomicz – wzniciła w okolicy wiele pożarów²⁹², po krótkim postoju udała się jednak w dalszą drogę. Dla mieszkańców Zamościa i zgromadzonych w twierdzy uchodźców był to koniec wojny²⁹³.

Kolejny okres zniszczeń przyniosła wojna północna. Przed nadejściem oddziałów gen. Magnusa Stenbocka 11 lutego 1703 roku, na rozkaz wdowy po ordynacie Marcinie Zamoyskim Anny z Gnińskich spalono przedmieścia²⁹⁴. Szwedzi pozostawiali w okolicach Zamościa przez tydzień, spalili znajdującą się już poza terytorium miejskim jurydykę franciszkanów zamojskich – Podtopole oraz rabowali sąsiednie osady²⁹⁵. W roku następnym, w końcu września podeszły do Zamościa główne szwedzkie siły pod wodzą Karola XII. Według zawartego z Zamoyskimi porozumienia mieli oni przejść przez twierdzy ze szlaku lwowskiego na lubelski, otrzymać prowiant, miasto zaś powinno zapłacić 50 tys. talarów kontrybucji. Szwedzi weszli do twierdzy 30 września 1704 roku, rozbili garnizon, zaopatrzyli się w prowianty i w dwóch grupach 2 i 4 października przeszli przez wały, wchodząc Bramą Lwowską, a wychodząc Szczebrzeską. Wyplacono im część kontrybucji, 22 tys. talarów. Jako gwarancję wypłacenia pozostałych 28 tys. zabrali ze sobą brata ordynata, starostę bolimowskiego Marcina Leopolda. W niedzielę 5 października po południu ostatni oddział szwedzki opuścił Zamość. Twierdza i miasto nie poniosły prawie żadnej szkody, natomiast kupcy zamojscy zarobili na różnych transakcjach ze Szwedami, nabywając ich łupy zrabowane we Lwowie²⁹⁶.

²⁸² S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 33–35.

²⁸³ Ibidem, s. 35; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 110–111.

²⁸⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 36–38; A. Witusik, *Chrzest bojowy zamojskiej twierdzy, [w:] Zamość. Z przeszłości twierdzy* (jak przyp. 253), s. 13–19.

²⁸⁵ A. Witusik, *Chrzest bojowy* (jak przyp. 284), s. 20.

²⁸⁶ A. Kersten, *W czasie najeźdu szwedzkiego, [w:] Zamość. Z przeszłości twierdzy* (jak przyp. 253), s. 37–38.

²⁸⁷ B. Rudomicz, *Efemeros* (jak przyp. 175), cz. 1, s. 5.

²⁸⁸ A. Kersten, *W czasie najeźdu szwedzkiego* (jak przyp. 286), s. 39–40.

²⁸⁹ S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 25.

²⁹⁰ A. Kersten, *W czasie najeźdu szwedzkiego* (jak przyp. 286), s. 48–53.

²⁹¹ B. Rudomicz, *Efemeros* (jak przyp. 175), cz. 1, s. 5.

²⁹² Ibidem, s. 47.

²⁹³ A. Kersten, *W czasie najeźdu szwedzkiego* (jak przyp. 286), s. 57.

²⁹⁴ M. Pieszko, *Zamość, gród kanclersko-hetmański*, Zamość 1928, s. 23.

²⁹⁵ R. Szczygiel, *W latach wielkiej wojny północnej* (jak przyp. 253), s. 61.

²⁹⁶ Ibidem, s. 67–73.

W dwa tygodnie po ich odejściu, 21 października zjawily się pod Zamościem oddziały kozackie, ale zostały odparte przez zebraną ponownie załogę, czynily jednak szkody w okolicy. Z kolei 17 grudnia przybyły oddziały saskie, dokonując licznych rabunków i gwałtów. Podeszły one znowu pod Zamość w lutym 1705 roku, nakładając kontrybucję i domagając się dostarczenia żywności. Jesienią 1705 roku, 17 listopada ponownie dotarły pod twierdzę oddziały kozackie hetmana Jana Mazepy, który chciał ją zająć w imieniu cara Piotra I i króla Augusta II. Na mocy porozumienia z ordynatem wpuszczono w dniu następnym 1000 piechurów rosyjskich dowodzonych przez polskiego pułkownika Zbigniewa Przypkowskiego, którego w styczniu 1706 roku zastąpił saski generał Joachim Bernard Kyan. W czasie swojego pobytu domagał się on „prowiantu na kuchnię”, co kosztowało zamościan 28 talarów miesięcznie. Na jego żądanie rada miejska wypłacała mu co miesiąc po 100 talarów. Rosjanie opuścili Zamość w końcu maja, generał saski zaś w połowie czerwca 1706 roku²⁹⁷.

Jesienią 1706 roku, chyba na polecenie cara, który nie dowierzał Augustowi II, usiłował zająć twierdzę podstępem generał rosyjski Baur. Wykorzystał zaproszenie do palacu wystosowane 8 grudnia przez ordynatową, Teresę z Potockich. Przybył następnego dnia licząc, że przy powrocie uda mu się opanować Bramę Lwowską i zająć miasto. Prawdopodobnie pozyskał przychylność komendanta majora Taubena, a wcześniej rozkazał swoim oddziałom podejść do bramy. Po otwarciu bramy dla wyjeżdżającej karety nadbiegli grenadierzy i odcięli od niej zaprzęg, a następnie weszli za mury, dostali się na wały i zaczęli obracać armaty na miasto. Obrońców opanowała panika. Dopiero przybycie zastępcy komendanta, kapitana Jakuba Romana na czele oddziału piechoty uratowało sytuację. Wsparty przez mieszczan i szlachtę uderzył na napastników i wyparł ich za bramę, którą zamknęto. Wojsko gen. Baura jeszcze dziesięć dni blokowało twierdzę, ale 21 grudnia został on odwołany, jego dywizja odeszła do Uhnowa.

To, co nie udało się Rosjanom, w 1715 roku powiodło się Sasom, którzy Zamość opanowali. Przeciwko oddziałom związanej 26 listopada 1715 roku konfederacji tarnogrodzkiej wyruszyły z Warszawy wojska saskie pod wodzą feldmarszałka Flemminga. Po przepłynięciu się przez Wisłę w Sandomierzu 8 grudnia zaatakowały one konfederatów, którzy cofnęli się pod Zamość i rozlokowali na przedmieściach oraz w okolicznych wsiach. Wprawdzie strony 24 grudnia zawarły tygodniowe zawieszenie broni, ale Sasi zerwali je następnego dnia. Do bitwy nie doszło, gdyż mediatorzy przysłani przez kanclerza Szembeka powstrzymali natarcie Sasów, a konfederatów skłonili do odejścia z okolic Zamościa. Dwa dni później, 26 grudnia wojska saskie dotarły pod mury twierdzy, domagając się wpuszczenia do wnętrza, ale ordynat odmówił. Flemming wymógł na nim, aby jego oficerowie mogli dokonać niezbędnych zakupów. W tym celu miała być otwierana codziennie furta przy Bramie Szczepieskiej, którą wówczas nazywano Lubelską. Tego i następnego dnia trwał przy niej ciągły ruch, który nadzorowała od zewnątrz warta saska. Gdy 28 grudnia z rana stanęły tam oddziały wojska saskiego, grupa oficerów nocujących w Zamościu

²⁹⁷ Ibidem, s. 75–78.

pokonała straż w bramie i odcinając zamki otworzyła ją. Czekaający żołnierze weszli do miasta. Po krótkiej walce, w której został śmiertelnie ranny kapitan Roman, Sasi opanowali Zamość. Następnie traktując twierdzę jako zdobycz ograbili mieszczan i zgromadzoną tam szlachtę, przejęli wszystkie przechowywane depozyty. Skonfiskowali też znalezione w Zamościu ruchomości konfederatów, a poborcy podatków ziemi chełmskiej zabrali 3 tys. złotych, które były w depozycie u mieszczan. Niektórych jeńców wypuścił Flemming za okupem, ale około 40 zatrzymał pod kluczem. Pozostawiając w twierdzy garnizon z pułkownikiem La Serre'em, 31 grudnia feldmarszałek z armią opuścił Zamość. Saska załoga przez sześć miesięcy pobytu dokonywała licznych rabunków i rekwizycji, domagała się prowiantu i pieniędzy na wystawne życie. Odchodząc w lipcu 1716 roku zabrali Sasi z magazynów fortecznych całą amunicję oraz wiele dział²⁹⁸. Zamość długo jeszcze wracał do normalnego życia. Szkody wyrządzone w mieście i na przedmieściach przez wojska polskie, rosyjskie, saskie i kozaków szacowano w 1718 roku na sumę 106 tysięcy 752 złote polskie²⁹⁹.

Kolejne zniszczenia i straty poniósł Zamość dopiero w latach 1809 i 1813. Do tego czasu niekonserwowane mury twierdzy ulegały destrukcji. Nastąpiły również zmiany układu hydrograficznego, zwłaszcza od strony zachodniej, gdzie Zalewa Mała zmieniła się w podmokłą łąkę. Dopiero wojna 1809 roku spowodowała, że Austriacy zainteresowali się Zamościem, planując umieścić tam jeden z magazynów z zaopatrzeniem dla wojska. W marcu 1809 roku skierowano tam plk. inż. Ferdynanda von Pulszky'ego, aby przygotował twierdzę do obrony. Przez miesiąc pod jego nadzorem naprawiano mury i czyszczono fosy. Przed Bramą Szczepieską usypano szaniec i uszkodzono groblę. Przygotowywano kwatery dla mającego nadejść wojska oraz magazyny dla przechowywania amunicji i prowiantu³⁰⁰. W początku maja książę Józef Poniatowski z główną częścią sił polskich podjął marsz na teren zaboru austriackiego. Straż przednia jednej z kolumn tych wojsk dotarła w pobliżu twierdzy 15 maja. Jej dowódca gen. Ignacy Kamiński nazajutrz wezwał Austriaków do poddania, na co otrzymał odpowiedź odmowną. Zaraz potem obrońcy spalili przedmieścia przy drodze szczepieskiej, a później Przedmieście Lubelskie i częściowo Lwowskie³⁰¹.

Wieczorem 17 maja przybył pod twierdzę gen. Jan Pelletier z batalionem 2. pułku piechoty, kompanią saperów i 6 działami. Następnego dnia ustawiono je bliżej niż 600 m od Bramy Szczepieskiej i rozpoczęto ostrzał. Jeden z granatów zapalił stajnie ordynackie. W tym czasie zaczęły w mieście wybuchać pożary, spalił się magazyn żywności. Podpalili je mieszkańcy, dokonując dywersji na rzecz oblegających³⁰². Wieczorem 18 maja pod mury nadeszły posiłki i rozpoczęto przygotowania do szturmów. Opracowano plan ataku dla oddziałów mających wziąć w nim udział,

²⁹⁸ Ibidem, s. 83–86.

²⁹⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 113.

³⁰⁰ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 58; S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich*, [w:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy* (jak przyp. 253), s. 11–113.

³⁰¹ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 124.

³⁰² S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich* (jak przyp. 300), s. 116–120.

liczących około 2000 żołnierzy. Miały one nacierać w pięciu kolumnach. Główne uderzenie skierowano na odcinek umocnień między III a IV bastionem oraz na Bramę Lubelską³⁰³. Przed dwoma pozostałymi bramami miano prowadzić dywersyjne działania pomocnicze. Szturm wyznaczono na godz. 0.30 już 20 maja, ale wobec opóźnienia w zajmowaniu pozycji wyjściowych przez część oddziałów, przesunięto go na 2.15. Od godz. 22.30 rozpoczęto dywersję przy Bramie Lwowskiej, skąd prowadzono ogień z dział, podpalono też na przedmieściu domy ocalałe z poprzedniego pożaru³⁰⁴. Szturm trwał niecałe dwie godziny i po godz. 4 Zamość został opanowany przez Polaków. W czasie oblężenia spłonęło pięć budynków w pobliżu pałacu, ponad 100 innych zostało częściowo zniszczonych (spalone dachy, zniszczone drzwi i futryny, potłuczone dachówki i zawalone sufity). Na przedmieściach spalono 440 domów. Najbardziej ucierpiał Przedmieście Szczebrzeskie i Lwowskie, na którym ocalało sześć domów, stosunkowo mniej Przedmieście Lubelskie, zwłaszcza przy ulicy Łanowej. Spaliły się też dwie cegielnie zamkowe i rzeźnia za Bramą Lubelską. Nazajutrz po szturmie runęło prawe czoło bastionu IV, zbudowanego na zasypanych bagnach³⁰⁵.

W kilka dni po opanowaniu Zamościa przybył do niego płk Jean Baptiste Mallet de Grandville (występujący później pod nazwiskiem Malletski), Francuz, szef wojsk inżynieryjnych Księstwa Warszawskiego. Po obejrzeniu twierdzy 25 maja przedstawił wskazówki do naprawy szkód w murach oraz postulaty dla robót mających doprowadzić fortecę do stanu obronnego. Prace trwały ponad trzy lata i zostały zakończone dopiero w czasie oblężenia w 1813 roku. Kierował nimi kapitan, a potem podpułkownik artylerii Leonard Jodko-Narkiewicz³⁰⁶. Nie przerywano ich nawet w czasie przygotowań do wyprawy na Rosję w 1812 roku. Po jej klęsce stało się jasne, że nacierające za cofającą się armią Napoleona wojsko rosyjskie dotrze do Zamościa. Sztab główny wojsk Księstwa Warszawskiego 22 stycznia 1813 roku przysłał rozkaz stawiający twierdzę w stan oblężenia. Rozpoczęto gromadzenie żywności i paszy, budowano szańce i reduty na jej przedpolu. W początku lutego na rozkaz komendanta gen. Maurycego Haukego rozebrano drewniane domy w mieście, przy kurtynie między bastionami V i VI, z pozyskanych materiałów budowano baraki i wartownie na umocnieniach poza murami. Dopiero 25 lutego usypano baterię przy młynie i wzmocniono palisadami groblę „do Płoskiego” oraz przepust wody przy niej³⁰⁷.

Rosjanie nadeszli 22 lutego, zaatakowali posterunki na pierwszej linii obrony i do 24 lutego otoczyli twierdzę pierścieniem wojsk rozciągniętym od Płoskiego przez Siedliska, Wysockie, Łapiguz, Szopinek, Jarosławiec po Żdanów. Rozpoczęło się regularne oblężenie. Nie przypominało ono oblężenia z 1809 roku. Oblęgający nie odważyli się na podjęcie szturmów na fortecę. Teraz walki toczyły się na przedpolu, natomiast twierdza w ciągu dziewięciu miesięcy była bombardowana przez artylerię. Ogień w kwietniu trwał przez trzynaście dni³⁰⁸. Obrońcy zdejmowali drewniane dachy na arsenał i innych budynkach oraz

domach i kamienicach, niektóre okrywali ziemią. Rozbierali drewniane domy, aby mieć drewno do palenia w nocy ognisk na posterunkach. W końcu września, gdy zaczęło brakować domów do rozbiórki, komendant polecił ścinać wszystkie lipy³⁰⁹. W listopadzie wyczerpały się zapasy żywności, przeznaczono na nią bydło i konie. Rada Obrony Twierdzy zgodziła się na podjęcie rozmów o poddaniu się. Rozpoczęto je 20 listopada i cztery dni później podpisano konwencję (antydatowaną na 22 listopada). Z liczącego na początku 3812 ludzi garnizonu, 25 listopada wyszło o własnych siłach 1378 żołnierzy i oficerów, 891 pozostało w lazaretach³¹⁰.

Miasto i przedmieścia zostały poważnie zniszczone. Rozebrano lub spaliło się w czasie ostrzału ponad 70 domów drewnianych, na murowanych rozebrano dachy, od ognia artyleryjskiego uszkodzone zostały: ratusz, kolegiata, pałac i zabudowania sąsiednie. Przedmieścia utraciły według statystyk 160 domów wraz z zabudowaniami, niektóre spłonęły całkowicie. Spalono też trzy cegielnie, rzeźnię miejską i dom czyszciciela (rakarza) na Podgrobłu Żdanowskim. Spłonęła Wólka Miejska i Podtopole. Zrujnowane zostały sąsiednie wsie: Kalinowice, Żdanów i Janowice. Liczba ludności zmniejszyła się o 40%³¹¹.

W czasach Księstwa Warszawskiego miasto powoli zmieniał swoje funkcje. Po przeniesieniu, jeszcze w 1806 roku, centrum ordynacji do Zwierzyńca słabła funkcja gospodarcza Zamościa, a mieszczenie ubożeli, dominowała zaś funkcja militarna, która będzie rozwijana nadal w latach następnych.

7. SPOŁECZEŃSTWO

Liczba mieszkańców jest zawsze niezbędnym wskaźnikiem przy charakterystyce funkcji miasta. Wykorzystując podane wyżej liczby domów możemy ustalić szacunkowo rozwój ludnościowy Zamościa, stosując przyjmowany w badaniach demograficznych przelicznik: 6 osób na 1 dom i doliczając do otrzymanej liczby 10% na nieopodatkowanych³¹². Na podstawie danych lustracji z 1591 roku, w której spisano 275 domów w mieście i na przedmieściach, można założyć, że Zamość zamieszkiwało wtedy 1815 osób; do tego stanu należy dodać około 100 osób w dworze właściciela oraz około 120 żołnierzy i kilku puszkarzy w garnizonie³¹³.

W następnych dekadach następował szybki rozwój zabudowy miasta i przedmieść oraz wzrost zaludnienia. Stan ludności możemy obliczyć sumując liczbę domów spalonych na przedmieściach w 1648 roku (było ich 459) i liczbę domów i kamienic w mieście z rejestru poborowego 1651 roku (wyniosła ona 234³¹⁴) oraz stosując znany przelicznik. Z tego rachunku wynika, że przed oblężeniem w 1648 roku Zamość miał nie mniej niż 4574 mieszkańców. W skład dworu ordynata wchodziło nie więcej niż 100 osób, garnizon zaś wobec zagrożenia kozacko-tatarskiego

³⁰³ Ibidem, s. 12–121.

³⁰⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 62.

³⁰⁵ Ibidem, s. 63; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 126–127.

³⁰⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 64–70.

³⁰⁷ Ibidem, s. 74–75.

³⁰⁸ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 154–155.

³⁰⁹ Ibidem, s. 155–157.

³¹⁰ S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich* (jak przyp. 300), s. 156.

³¹¹ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 154–164.

³¹² I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 184, 196.

³¹³ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 45.

³¹⁴ R. Szczygieł, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 113; idem, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 111.

skiego liczył 800 żołnierzy³¹⁵. W 1696 roku, z którego zachowała się najpełniejsza lustracja miasta, w Zamościu odnotowano 244 kamienice i domy, na przedmieściach zaś 489 posesji; łącznie zamieszkiwało je nie mniej niż 4838 osób. Dwór w tym czasie liczył 220 dworzan i sług, a garnizon twierdzy 240 żołnierzy³¹⁶. W czasach wielkiej wojny północnej, w związku z licznymi alarmami twierdzy, pożarami, drożyzną, uciskiem podatkowym, wielu mieszczan opuściło swoje domostwa³¹⁷. Zaludnienie miasta zmniejszało się, Andrzej Kędziora szacuje, że około 1720 roku wynosiło ono około 4 tysięcy osób³¹⁸.

Po zakończeniu wojen miasto powoli wracało do normalnego życia. Rysujące się pespektywy nie były jednak pomyślne. Zubożali mieszczanie borykali się ciągle z długami. Zadłużone były też władze miejskie. Następowoło rozluźnienie dyscypliny wewnątrzmięskiej. Dochodziło do częstych sporów związanych z obowiązkami miejskimi i wysokością płaconych podatków. Wielką aktywność gospodarczą przejawiali Żydzi, którzy powoli zdominowali handel, zajmowali się też rzemiosłem. Wzrosła ich liczba z 300 w 1692 roku do 1000 osób w 1770 roku. Zubożenie mieszczan przyczyniło się do ruiny zabudowy miasta. Urzędnicy ordynata, zwłaszcza burgrabiowie, nakazywali odbudowę kamienic i budowli publicznych, ale podejmowano te prace w miarę posiadanych przez radę miejską środków³¹⁹. W lustracji z 1770 roku obok kamienic pojawiły się kamieniczki, obok domów domki i domostwa. Było ich w mieście 176, natomiast na przedmieściach 445 domów, domków, chałup i lepianek. Zamieszkiwało w nich nie mniej niż 4096 mieszczan i przedmieszczan. Do liczby tej trzeba dodać mieszkańców kamienic Akademii oraz będących własnością jej profesorów, które jeszcze w 1649 roku zostały zwolnione z czynszów, podatków i składek miejskich³²⁰. Podobnie było z dworkami i kamienicami szlachty, których w końcu XVII i w XVIII wieku przybywało. Zwiększyła się też liczba dworzan i służby w przebudowanym w latach 1747–1752 pałacu i zabudowaniach gospodarczych na jego tyłach oraz w oficynach od południa i północy, budowanych w latach 1769–1772. Garnizon twierdzy liczył w tym czasie ponad 400 żołnierzy³²¹.

Wraz z wejściem 25 lipca 1772 roku wojsk austriackich do Zamościa³²² rozpoczął się trzydziestosiedmioletni okres jego przynależności do Galicji. Miasto zostało centrum władz administracyjnych, co przyczyniło się do napływu ludności, a tym samym do wzrostu liczby mieszkańców. Przybysze pochodzili z innych miast zaboru austriackiego oraz – w następstwie podejmowanej przez władze akcji kolonizacyjnej – z krajów nie-

mieckich³²³. W 1804 roku odnotowano 5630 mieszkańców, w ciągu następnych czterech lat ich liczba wzrosła do 6545, aby w 1810 roku zmniejszyć się do 4065 osób³²⁴. Ubytek spowodowały głównie wyjazdy pracowników administracji austriackiej oraz mieszczan po nakładaniu na nich przez władze wojskowe coraz większych powinności na rzecz garnizonu, a także polityka finansowa Księstwa Warszawskiego. W życiu miasta zaczęła dominować twierdza³²⁵.

Spoleczność miejska Zamościa zaczęła się kształtować od chwili przybycia pierwszych osadników. Fundator zdecydował w dokumencie lokacyjnym, że mogą nimi być wyłącznie katolicy. Osiedlali się więc w Zamościu w latach 1581–1585 dawni mieszkańcy Chodla, Chęcina, Garwolina, Gdańska, Kazimierza Dolnego, Lublina, Lwowa, Mogielnicy, Opatowa, Sandomierza, Sulejowa, Torunia, Warszawy i Wojsławic³²⁶. Niewielu było wśród nich kupców, którzy mogliby prowadzić wielki międzynarodowy handel. Dlatego 30 kwietnia 1585 roku kanclerz pozwolił osiedlać się Ormianom, „aby tym łatwiej miasto ode mnie założone krzewiło się i handlami kupieckimi bogaciło”³²⁷. Nadal im kanclerz działki przy wschodniej i północnej pierzei Rynku Wielkiego oraz przy ulicy stanowiącej jej kontynuację, na wschód od niej wyznaczył plac, na którym mieli zbudować swoją świątynię i związane z nią zabudowania, obiecał też przydzielić, jak innym mieszczanom, pola, ogrody i łąki na przedmieściu³²⁸. O prawo zamieszkania w Zamościu zabiegali też Żydzi, którzy 26 lutego 1588 roku otrzymali przywilej dotyczący wyłącznie Żydów sefardyjskich. Do zamieszkania nadal im Zamoyski działki przy ulicy Szewskiej oraz Rynku Solnym, gwarantował swobodę religijną i poparcie w ich interesach³²⁹. Później okazało się, że osiedlali się oni przy Rynku Solnym i ul. Horodelskiej, która przed 1603 rokiem otrzymała nazwę Żydowskiej³³⁰. W tym czasie zaczęli do Zamościa napływać też Grecy. Kanclerz 10 stycznia 1589 roku wystawił im przywilej nadając prawa i wolności przysługujące wszystkim osiedlającym się w Zamościu, pozwolił zbudować cerkiew w południowo-wschodniej części miasta, utrzymywać przy niej duchownych, dopuścił ich też do sprawowania urzędów miejskich³³¹. Nie wyznaczył im jednak sektora do zamieszkania, mogli osiedlać się na terenie całego miasta i murować kamienice. Dlatego Grecy nie utworzyli odrębnej dzielnicy, ale zamieszkiwali przy Rynku Wielkim i ulicach w części południowej Zamościa.

Pozwalając osiedlić się przedstawicielom tych trzech grup narodowościowych, liczył Zamoyski na ich udział w przekształceniu Zamościa w ważny ośrodek handlu, głównie ze wschodem i południem Europy. Znajomość warunków prowadzenia

³¹⁵ E. Janas, *Prywatne wojska Zamoyskich*, [w:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy* (jak przyp. 253), s. 95.

³¹⁶ Ibidem; APL, Kgr, Podatkowe (jak przyp. 269), ks. 1, k. 180 (rejestr pogłównego z 1696 r.).

³¹⁷ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 111–113.

³¹⁸ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 363.

³¹⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 114–115.

³²⁰ Kopia w BN, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1604, s. 208–209.

³²¹ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (jak przyp. 278), s. 125–128; M. J. Lech, *Twierdza i garnizon Zamościa (1752–1756)*, „Rocznik Lubelski” 5 (1962), s. 287.

³²² B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 30.

³²³ H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1931, s. 31–34, 57, 167–168.

³²⁴ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 52, 132.

³²⁵ Ibidem, s. 134–137, 201–202.

³²⁶ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 100.

³²⁷ K. Sochaniewicz, *Najstarszy przywilej Ormian z 1585 r.*, „Teki Zamojskie” 3 (1920) 2, s. 31–32.

³²⁸ Ibidem.

³²⁹ J. Morgensztern, *O osadnictwie Żydów* (jak przyp. 224), s. 5–10.

³³⁰ Ibidem, s. 10.

³³¹ S. Morawski, *Ważniejsze przywileje i dokumenty Jana i Tomaszego Zamoyskich*, [w:] *Wydawnictwo na cele dobroczynne samborskie*, Sambor 1888–1889, s. 86–87.

tam handlu oraz poparcie fundatora i jego następców przyniosło oczekiwane wyniki. Zamość wyrósł na znaczące centrum wymiany handlowej na terenie Rzeczypospolitej. Poza przedstawicielami wymienionych narodowości przyczyniali się do tego osiedlający się w mieście Anglicy, Szkoci, Niemcy, Holendrzy, Hiszpanie, Węgrzy, Włosi, a nawet Turcy i Persowie³³².

Przybysze obcych nacji obok Polaków rozwijali funkcje gospodarcze miasta, wzbogacali jego życie codzienne oraz kulturę materialną i duchową. W 1591 roku w lustracji odnotowano 44 posesje cudzoziemców w mieście, w tym 19 ormiańskich, 12 greckich, 5 niemieckich, 3 węgierskie, 2 włoskie, 2 żydowskie i 1 szkocką³³³. Z nich Ormianie i Żydzi utworzyli odrębne gminy. Pierwsi uczynili to Ormianie, otrzymawszy 9 stycznia 1589 roku od J. Zamoyskiego przywilej na jej organizację³³⁴; mieli wzorować się na ormiańskiej gminie Kamieńca Podolskiego³³⁵. Odgrywali dużą rolę w gospodarce i życiu społecznym miasta, stali się siłą napędową jego rozwoju, w 1669 roku byli właścicielami 29 kamienic i kilku domów³³⁶. Do unii z Kościołem katolickim przystąpili w 1665 roku³³⁷. Część Ormian potem wyjechała, pozostali polonizowali się, byli profesorami Akademii, zajmowali funkcje kościelne. Kolejni opuścili Zamość w początku XVIII wieku, a wobec spadku ich liczby w 1738 roku zawieszono działalność gminy³³⁸. Wprawdzie ordynat Klemens Józef podjął w 1760 roku próbę reaktywowania samorządu ormiańskiego, ale zabiegi te nie przyniosły oczekiwanych rezultatów³³⁹. Gmina ormiańska już się nie odrodziła.

Żydzi sefardyjscy zaczęli napływać do Zamościa w większej liczbie po 1590 roku. W ciągu następnego dziesięciolecia w źródłach występuje jedenaście ich nazwisk. Pochodzili z Włoch, Turcji i Portugalii, w 1597 roku nabył dom podający się za Anglika Izaak Mettkaff³⁴⁰. Tylko Żydzi sefardyjscy mogli być członkami gminy, która powstała. Pierwsza wzmianka o rabinie pochodzi z 1601 roku, w 1603 roku jest wspomniana bóżnica oraz ulica Żydowska, jak zaczęto nazywać ulicę Horodelską³⁴¹. Od lat trzydziestych XVII w. osiedlali się w Zamościu także Żydzi askenazyjscy, czyli miejscowi. Oni też założyli własną gminę, wzmiankowaną w źródłach z lat 1658, 1664 i 1666. Z tego ostatniego roku pochodzi informacja, że weszła ona w skład Sejmu Czterech Ziem, należąc do okręgu chełmsko-belskiego. Niektórzy Żydzi sefardyjscy w okresie wojen połowy XVII wieku opuszczali Zamość, licznie napływali Żydzi miejscowi. W 1658 roku ordynat nakazał tym przybyszom w ciągu

³³² A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (jak przyp. 71), s. 323.

³³³ B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (jak przyp. 115), s. 203.

³³⁴ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem*, Lublin 1965, Aneks, s. 265–272.

³³⁵ Eadem, *Organizacja gminy ormiańskiej w Zamościu w XVI–XVII wieku*, „Rocznik Lubelski” 3 (1960), s. 67–68.

³³⁶ Ibidem, s. 67.

³³⁷ T. Lewicki, *O Ormianach zamojskich*, „Kwartalnik Historyczny” 73 (1966), s. 407–411.

³³⁸ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Organizacja gminy* (jak przyp. 335), s. 79–80.

³³⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 115.

³⁴⁰ J. Morgensztern, *Uwagi o Żydach sefardyjskich w Zamościu w latach 1588–1650*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 38 (1961), s. 74–75.

³⁴¹ Eadem, *O osadnictwie Żydów* (jak przyp. 224), s. 10–11.

trzech miesięcy opuścić miasto, ale nie wszyscy wyjechali. Zaczęli natomiast, wobec wyjazdu wielu sefardyjczyków, dominować w społeczności żydowskiej i z czasem – jak przypuszcza Janina Morgensztern – doszło do połączenia obydwu gmin. W końcu XVII wieku połączona gmina oddzieliła się od okręgu chełmsko-belskiego i utworzony został nowy okręg, obejmujący gminy w miastach ordynacji zamojskiej³⁴².

Z pierwszej połowy XVII wieku w księgach miejskich odnotowano 40 nazwisk Żydów sefardyjskich i ponad 20 askenazyjskich³⁴³. W 1657 roku zajmowali oni 3 kamienice i 16 domów, w 1664 – już 24 posesje, w 1691 – 5 kamienic, 29 domów i 2 chałupy. Mieszkało w nich 60 rodzin, zaś wszystkich Żydów w tym roku w Zamościu J. Morgensztern szacuje na ponad 350 osób³⁴⁴. W ciągu XVIII wieku liczebność Żydów wzrosła. W 1770 roku byli właścicielami 15 kamienic, 3 kamieniczek, 31 domów, 2 domków, 5 chałup, 7 domostw w mieście oraz 39 domów i 1 chałupy na przedmieściach: Lwowskim, Nowym Świecie, Janowickim, Skalce i Podgroblu; łącznie były to 93 posesje³⁴⁵, mieszkało w nich ponad 1000 osób. W 1804 roku na ogółem 5630 mieszkańców Zamościa Żydów było 2347³⁴⁶. Od XVII wieku zajmowali się głównie handlem – dziedzinę tę zdominowali w stuleciu XVIII – a także produkcją trunków i ich szynkowaniem, w mniejszym zakresie rzemiosłem.

Trzecią zorganizowaną grupą narodowościową osiadłą w Zamościu byli Grecy. J. Zamoyski miał kontakty z ich przedstawicielami, zarówno kupcami z terenów państwa tureckiego, jak i mieszczanami lwowskimi. W 1586 roku prosił radę miejską Lwowa o załatwienie sprawy tamtejszego mieszczanina Michała Greka oraz Seropela z Kandii na Krecie³⁴⁷. W dwa lata później popierał sprawę Prokopa Syropopulo, którego przedstawiał jako kupca i mieszczanina zamojskiego³⁴⁸, być może identycznego ze wspomnianym Seropelem, który osiedlił się w Zamościu. Zgodę na osiedlenie się Greków w jego nowym mieście ogłosił kanclerz w przywileju z 10 stycznia 1589 roku³⁴⁹; z aktu tego wynika, że członkowie tej nacji nie mieli zamiaru tworzyć odrębnej gminy.

Lustracja z 1591 roku wymienia 12 posesji należących do Greków. W latach następnych ich liczba niewątpliwie powiększyła się. Korzystając z pozwolenia zawartego w przywileju zbudowali swoją drewnianą cerkiew. Po 1606 roku znalazło w niej siedzibę ruskie bractwo dyzunickie Matki Bożej Pokrowskiej. W 1618 roku z inicjatywy T. Zamoyskiego rozpoczęto budowę, trwającą do roku 1631, cerkwi murowanej³⁵⁰. Podlegała ona patriarsze konstantynopolitańskiemu. Dzieje kolonii greckiej w Zamościu są mało znane. Jej członkowie handlowali głównie winem, ciągle napotykać na trudności ze strony Lwowa. W drugiej połowie XVII wieku, zwłaszcza w czasie konfliktów

³⁴² Ibidem, s. 14–15.

³⁴³ J. Morgensztern, *Uwagi o Żydach sefardyjskich* (jak przyp. 340), s. 79–81.

³⁴⁴ Eadem, *O osadnictwie Żydów* (jak przyp. 224), s. 16–17.

³⁴⁵ BN, BOZ (jak przyp. 139), sygn. 1827, k. 14–16.

³⁴⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 32.

³⁴⁷ AJZ, t. 4 (jak przyp. 145), nr 1129 (8 II 1586), nr 1151 (12 VI 1586).

³⁴⁸ W. Łoziński, *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1892, s. 51.

³⁴⁹ S. Morawski, *Ważniejsze przywileje* (jak przyp. 331), s. 86.

³⁵⁰ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik*, Warszawa 1977, s. 118.

z Turcją, Grecy opuszczali Zamość. Ich świątynię przejęli dyzunicy, a potem bazylianie.

Z pozostałych grup narodowościowych wyróżniali się mieszkańcy Wysp Brytyjskich, zwłaszcza Szkoci. Utworzyli oni w pierwszej połowie XVII wieku kolonię handlową angielsko-szkocką. W połowie stulecia mieszkało w Zamościu 25 Szkotów oraz drugie tyle przebywało czasowo³⁵¹. Oni także zajmowali się głównie handlem. Mieszkali w zachodniej i wschodniej pierzei Rynku Wielkiego i przy sąsiednich ulicach³⁵². Warto wspomnieć, że profesorem prawa rzymskiego w Akademii w końcu XVI wieku był szkocki duchowny, żołnierz, dyplomata i humanista William Bruce³⁵³.

W Zamościu kształtowała się więc wieloetniczna, wielokulturowa i wieloreligijna społeczność mieszczańska, która zwracała na siebie uwagę oryginalnymi strojami, a także obyczajami i językiem. Cudzoziemcy zajmowali się handlem dalekosiężnym, byli też – głównie Szkoci – przekupnikami działającymi na rynku lokalnym. Niektórzy z nich, zwłaszcza Niemcy sprowadzeni z miast Pomorza i Prus, zajmowali się rzemiosłem. Ta dziedzina gospodarki miejskiej, bardzo ważna w okresie budowy miasta, później nieco straciła na znaczeniu. Trzeba przy tym podkreślić, że w koncepcji funkcjonalnej Zamościa, w porównaniu z handlem, rzemiosłu przeznaczono drugorzędną rolę. W planie przestrzennym nie wyznaczono mu sektora, lecz działki poza centrum, przy ulicach w pobliżu fortyfikacji, a tendencja ta utrzymała się przez cały badany okres³⁵⁴. Jedynie złotnicy, malarze i kotlarze mieszkali bliżej centrum³⁵⁵.

Jeżeli chodzi o strukturę majątkową mieszkańców, była ona bardzo zróżnicowana, chociaż możemy wydzielić trzy ich grupy. Najbogatszą tworzyli kupcy działający w handlu dalekosiężnym. W jej skład wchodził też przedstawiciele bogatych rzemiosł, zwłaszcza artystycznych, oraz profesorowie Akademii. Do grupy drugiej zaliczamy kupców działających na rynku regionalnym i lokalnym, docierających też do sąsiednich miast, kramarzy i przekupniów posiadających posesje w mieście i na przedmieściach oraz rzemieślników cechowych. Trzecią, najliczniejszą grupą był plebs, którego przedstawiciele nie mieli prawa miejskiego, nie posiadali własnych nieruchomości. Byli to komornicy, pracownicy warsztatów rzemieślniczych, służba różnego rodzaju i pracownicy najemni, a także żebracy i włóczędzy.

Mieszkali w Zamościu duchowni – katolicy, prawosławni, unicy, ormiańscy, greccy i żydowscy, nauczyciele prowadzonych przy świątyniach szkół oraz służba kościelna. Dwórki i domy w mieście posiadała również szlachta oraz pracownicy zarządu ordynacji i niektórzy dworzanie ordynatów. O stanie ich majątków możemy powiedzieć, że był zróżnicowany.

Skupienie na przestrzeni miasta znacznej grupy ludzi sprawiało, że przy braku dbałości o porządek i higienę groźne były epidemie i pomory. Sprzyjały ich rozprzestrzenianiu się inne

³⁵¹ J. Feduszka, *Szkoci i Anglicy w Zamościu w XVI–XVII wieku*, „Czasy Nowożytne” 22 (2009), s. 52–53.

³⁵² Ibidem, s. 54–55.

³⁵³ Ibidem, s. 56–58.

³⁵⁴ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 107.

³⁵⁵ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa 1580–1821*, Warszawa 1971, s. 20–30 (tab. IV), 36, 43.

klęski elementarne i migracje ludności³⁵⁶. W Zamościu epidemie notujemy w latach: 1592, 1601, 1604, 1625, 1626, 1629, 1630, 1634, 1641, 1653 (sierpień–grudzień), 1656, 1657, 1660, 1661, 1662, 1667, 1704, 1711 (wrzesień)–1712 (styczeń) i 1755³⁵⁷.

8. FUNKCJE MIASTA I JEGO ROLA W STRUKTURZE OSADNICZEJ I GOSPODARCZEJ REGIONU

WYTWÓRCZOŚĆ RZEMIEŚLNICZA

W pierwszym okresie, gdy miasto budowano, rzemiosło było najważniejszą dziedziną gospodarki. Dlatego Zamoyski przywiązywał dużą wagę do pozyskania dobrze przygotowanych specjalistów różnych zawodów. Szczególnie zabiegał o cieśli, stolarzy, murarzy, garncarzy i lepiarzy, strycharzy, szklarzy, malarzy oraz przedstawicieli branż: metalowej, włókienniczo-odzieżowej i spożywczej³⁵⁸. Sprowadzał ich z różnych regionów kraju, z Litwy, nawet z zagranicy. Początkowo pozwalał im wybierać działki siedliskowe w mieście lub na przedmieściach. Niektórym ofiarował gotowe domy – potem mieli spłacić je w wyznaczonym czasie, a nawet udzielał pożyczek, gdy majster chciał się wykupić „z poddaństwa”, jak np. cieśla Jakub Smogorz z Sulejowa w 1585 roku³⁵⁹. Zajmowali oni działki w całym mieście, gdy zaś zaczęli się sprowadzać Ormianie i Żydzi, którzy otrzymali do zamieszkania wyznaczone ulice i działki przy Rynku Wielkim i Solnym, rzemieślnicy sprzedawali im posesje w tych sektorach i przenosili się na inne. Zjawisko to dowodzi, że rzemiosłu przewidziano w planie funkcjonalnym, w porównaniu z handlem, rolę drugorzędną³⁶⁰. Na podstawie lustracji z 1591 roku wiemy, że rzemieślnicy stanowili około 50% ogółu mieszkańców, ale na ogólną liczbę 113 warsztatów, w mieście posiadali 97 posesji, a tylko 16 na przedmieściach. Reprezentowali przy tym 30 specjalności³⁶¹.

W ciągu następnego półwiecza przybyło specjalności – w 1657 roku były już 42, ale księgi miejskie informują o działalności w tym czasie także nieuwzględnionych w tabeli III pracy Kazimierza Kowalczyka mieczników, tokarzy i safianników³⁶². Specjalności rzemieślniczych w szóstym i siódmym dziesięcio-

³⁵⁶ A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem*, Warszawa 2000, s. 25–32.

³⁵⁷ AGAD, AZ (jak przyp. 63), sygn. 686, nr 41 (P. Orzechowski do J. Zamoyskiego, 21 IX 1601); ibidem, sygn. 643, nr 302 (J. Zamoyski do S. Knuta, 17 I 1604); BN, BOZ (jak przyp. 139), sygn. 1815, k. 201, 203; S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamoyskiego* (jak przyp. 242), s. 96, 140; *Pamiętnik Jana Golliusza* (jak przyp. 268), s. 97–98; R. Szczygiel, *W latach wielkiej wojny północnej* (jak przyp. 253), s. 74; A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 145; Centralne Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, fond 132, opis 1, nr 145 (Rada miejska Zamościa do Rady miasta Lwowa, 22 XII 1755 r.).

³⁵⁸ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 108.

³⁵⁹ AJZ, t. 4 (jak przyp. 145), nr 1076 (J. Zamoyski do W. Wnuka z Warszawy, 24 I 1585 r.).

³⁶⁰ T. Zarebska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 44–45; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 107–108.

³⁶¹ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (jak przyp. 355), s. 12–17, tab. II i III.

³⁶² Ibidem, s. 16–17; APL (jak przyp. 10), Acta Advocatialis et Scabinalia Zamoscensia (dalej – AAeSZ), ks. 13–21; APL, ACZ (jak przyp. 180), ks. 7–8.

leciu XVII wieku było 45. Z ogólnej liczby 218 warsztatów rzemieślniczych w tym okresie, 94 funkcjonowały w mieście, 124 na przedmieściach³⁶³. Poza murami miasta mieszkali przedstawiciele branż: drzewnej, większości skórnicy, spożywczej, ceramicznej i budowlanej oraz wykonujący zawody „ogniste”. W latach 1691–1697 przedstawiciele rzemiosła było 245, z których 36 było właścicielami posesji w mieście, 125 na przedmieściach. Rzemiosło uprawiało też 84 komorników, po 42 w mieście i na przedmieściach. Reprezentowali oni 46 specjalności rzemieślniczych³⁶⁴. Dane te świadczą o zubożeniu przedstawicieli rzemiosła, którzy musieli pozbyć się 58 posesji w mieście, zostając komornikami albo przenosząc się na przedmieścia. Tendencja ta utrzymywała się przez całe XVIII stulecie³⁶⁵. W latach 1709–1715 w mieście i na przedmieściach rzemiosłem zajmowało się 259 wytwórców, reprezentujących tylko 33 specjalności, przy czym do danych tabeli VI w pracy K. Kowalczyka dodałem czapników, młynarzy, strycharzy, winiarzy, czyli gorzelników i woskobojnika, których odnotowano w lustracji z 1709 roku oraz w księgach miejskich³⁶⁶. W zestawieniu zawodów z tych lat zaskakuje brak złotników. Zamojscy rzemieślnicy, podobnie jak przedstawiciele innych zawodów, w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku ubożeli. Niektórzy zapewne opuszczali miasto i przenosili się do innych ośrodków, chociaż mury twierdzy mogły im zapewnić bezpieczeństwo³⁶⁷. Do pauperyzacji rzemieślników przyczyniło się zdewastowanie wsi w okolicach Zamościa przez przechodzące wojska, co zmniejszyło popyt na ich wyroby. Do miasta napływali coraz liczniej Żydzi, którzy zajmowali się też rzemiosłem. Różnicowała się struktura zawodowa wytwórczości, pojawiały się nowe specjalności, takie jak gorzelnicy zwani w źródłach ówczesnych winiarzami, którzy zostali w 1675 roku przyjęci do cechu piwowarów i słodowników, zakłady zaś budowali na przedmieściach³⁶⁸. W 1696 roku Zamojscy sprowadzili z Rawicza sukienników, aby rozwinąć własną produkcję sukna³⁶⁹. Potrzeba odbudowy domów i kamienic po pożarach oraz remonty fortyfikacji sprzyjały zwiększeniu zapotrzebowania na specjalistów związanych z budownictwem: cieśli, stolarzy, zdunów i murarzy. Rosnąca liczba zamojskich Żydów zajmujących się rzemiosłem, przy spadku znaczenia organizacji cechowych, przyczyniły się do wzrostu liczebności rzemieślników pozacechowych, zwłaszcza w branżach spożywczej i odzieżowej, zarówno Żydów, jak i chrześcijan³⁷⁰.

Do 1772 roku w Zamościu działały cechy rzeźników wołowych (powołany w 1588 r.), szewców (1585), kuśnierzy oraz rzemiosł metalowych (powołane w 1590 r.), sukienników (1605), garncarzy (1610), rzemiosł skórzaných jako rymarski (1614), krawców (1614), kowali (1618), piekarzy (1619), tkaczy (1620),

³⁶³ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (jak przyp. 355), s. 20–30, tab. IV.

³⁶⁴ Ibidem, s. 34–43 (tab. V), 45–46 (tab. VI).

³⁶⁵ Ibidem, s. 45–46 (tab. VI).

³⁶⁶ Ibidem; APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 3, k. 9–22v; APL, AAeSZ (jak przyp. 362), ks. 28–29.

³⁶⁷ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 111–115.

³⁶⁸ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (jak przyp. 355), s. 33, 43.

³⁶⁹ J. Bartyś, *Sukiennictwo w Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, „Przegląd Historyczny” 49 (1958), s. 487.

³⁷⁰ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (jak przyp. 355), s. 46.

piwowarów (1644), rzeźników wieprzowych (1690), garbarzy (1698). W okresie zaboru austriackiego, w 1778 roku stowarzyszenia swoje powołali cieśle oraz murarze, a w 1786 roku dwa cechy rzeźnicze połączyły się w jedną organizację³⁷¹. Działał także cech cyrulików, zorganizowany w 1622 roku³⁷².

Po zajęciu miasta przez Austrię nowe władze dążyły do uporządkowania organizacji rzemiosła, likwidacji konfliktów wśród jego wykonawców oraz dostosowania istniejących form organizacyjnych do potrzeb austriackiego systemu gospodarczego. W 1776 roku pozwolono Żydom zajmować się rzemiosłem dla potrzeb ich grupy narodowościowej, od 1789 roku mogli oni pracować we wszelkich specjalnościach, na równi z chrześcijanami³⁷³. Po kilkuletnich przygotowaniach opracowano i ogłoszono w 1777 roku „Generalny regulamin cechów”, zawierający m.in. wzorcowy statut. Do zawartych tam przepisów istniejące stowarzyszenia miały dostosować swoją organizację i działalność. Dopiero po spełnieniu tego wymogu cesarz Franciszek II w 1796 roku zatwierdził funkcjonowanie 13 cechów w Zamościu³⁷⁴.

Jednocześnie z tymi decyzjami władze starały się o sprowadzenie rzemieślników z krajów niemieckich w ramach akcji kolonizacyjnej. Pierwszy etap, w 1774 roku, zakończył się przybyciem tylko pojedynczych majstrów. Dopiero drugi, z czasów Józefa II, spowodował osiedlenie się 28 kolonistów z Prus specjalizujących się w zawodach spożywczych, odzieżowych i skórnicy, którzy kupowali domy na licytacjach albo budowali je na przedmieściach³⁷⁵. Akcja ta nie przyniosła jednak spodziewanych rezultatów z powodu ograniczonego popytu na wyroby rzemieślnicze. Liczba ich wytwórców w początku XIX wieku niewiele wzrosła, gdyż w 1804 roku mieszkało ich w mieście i na przedmieściach 289, w 1808 natomiast – 274 przedstawiciele rzemiosła³⁷⁶.

Od lokacji miasta zakłady wytwórcze były sytuowane na przedmieściach. Pierwszą cegielnię zbudowano zapewne na Lwowskim Przedmieściu po przybyciu strycharza z Warszawy wiosną 1580 roku³⁷⁷. W 1584 roku planowano wybudować drugą, którą miał prowadzić strycharz z Jarosławia, ale do początku marca nie dotarł³⁷⁸. W roku następnym powstała cegielnia przy pałacu, chyba z przeznaczeniem jej produkcji na mury budynków zamkowych³⁷⁹. Później założono cegielnię na Przedmieściu Lubelskim, notowaną w 1591 roku³⁸⁰. W XVII wieku działały stale przynajmniej cztery zakłady – taki stan odnotowano w latach 1603, 1618 i 1620 oraz w 1688, przy czym cegielnia zamkowa została przeniesiona w pobliże Przedmieścia Lwowskiego. Nadal był czynny zakład na Przedmieściu Lubelskim³⁸¹. Zapisy

³⁷¹ Ibidem, s. 55–56.

³⁷² Ibidem, s. 56.

³⁷³ Ibidem, s. 49–50, 56.

³⁷⁴ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 63, 67, 73.

³⁷⁵ Ibidem, s. 65; K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (jak przyp. 355), s. 48–49.

³⁷⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 67.

³⁷⁷ AGAD, AZ (jak przyp. 63), sygn. 2519, s. 285.

³⁷⁸ AJZ, t. 3 (jak przyp. 150), nr 41, s. 504, Materiały do raportu generalnego z 2 III 1584 r.

³⁷⁹ AGAD, AZ (jak przyp. 63), sygn. 2527, Rejestr wydanych pieniędzy w l. 1584–1586, s. 13.

³⁸⁰ B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (jak przyp. 115), s. 208.

³⁸¹ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 104.

w lustracjach z 1696 i 1709 roku dowodzą, że funkcjonowały wtedy dwie cegielnie: prywatna na Nowym Świecie i zamkowa przy Drabowej³⁸², potem działały trzy zakłady³⁸³. W czasach austriackich pracowały cztery cegielnie: dwie po północnej stronie starego traktu lwowskiego, pozostałe przy ulicach Drabowej i Skierbieszowskiej³⁸⁴.

Zamojskie młyny zostały wybudowane przy rzece Wieprzec, w pobliżu grobli „do Płoskiego”. Pierwszy zaczął działać jesienią 1581 roku, zwano go „nowym zamojskim”³⁸⁵. Drugi młyn przy tej grobli postawiono około 1648 roku; obydwie pracowały do początku XIX wieku. Ponadto mieszczanie korzystali z młynów we wsiach klucza zamojskiego, w Kalinowicach, Żdanowie, Janowicach i folwarku Koźlerogi, gdzie działała też krochmalnia³⁸⁶.

Browary początkowo znajdowały się na Przedmieściu Lubelskim. W 1591 roku działały trzy browary wraz ze słodowniami oraz cztery dalsze młyny słodowe³⁸⁷. W pierwszej połowie XVII wieku piwo wytwarzano na obydwu przedmieściach, a po 1648 roku pojęto jego produkcję również w mieście³⁸⁸. Niektóre browary pozostały tam na dłużej, np. żydowski czy księdza ormiańskiego w pobliżu cerkwi ruskiej, pracujące w latach 1691–1696³⁸⁹. Odbudowano browary niszczone na przedmieściach, które wraz ze słodowniami działały przy Rynku Świętokrzyskim, na ulicy Drabowej i na Przedmieściu Janowickim. W końcu XVII wieku zaczęły też działać gorzelnie, i to w większej liczbie: przy ulicy Lwowskiej i Podstawiu po trzy, przy Rynku Świętokrzyskim, Nowym Świecie i Przedmieściu Janowickim po dwie, przy Kozackiej, Drabowej i Podgroblu po jednej, razem 15³⁹⁰. Do 1709 roku ich liczba wzrosła do 23 zakładów³⁹¹. W lustracji z 1696 roku odnotowano także garbarnię na Przedmieściu Lubelskim³⁹². W 1770 roku w Zamościu działały cztery browary i słodownie oraz 36 gorzeln: na ulicy Lwowskiej, Gęsiej, Kozackiej, Nowym Świecie, Podstawiu, Sadowisku, Skalce i Przedmieściu Janowickim³⁹³.

W czasach zaboru austriackiego produkcję trunków przejęła ordynacja. Działały w tym czasie dwa młyny: jeden przy stawie zamojskim, o czterech kamieniach, i drugi w Janowicach, o dwóch kamieniach, w którym melli zboże na mąkę i słody głównie Żydzi. Pracowały też dwa browary: duży zamojski i drugi w Żdanowie oraz kilka gorzeln. Wcześniej zaś jeden z ordynatów na Przedmieściu Lubelskim wybudował rzeźnię³⁹⁴.

³⁸² APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 25, 26; ibidem, ks. 3, k. 16v, 17v.

³⁸³ J. Kasperek, *Gospodarka folwarczna w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w.*, Warszawa 1972, s. 126.

³⁸⁴ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 59.

³⁸⁵ APL, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1a, Regestr gumieny za lata 1581–1582, s. 174–176.

³⁸⁶ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (jak przyp. 71), s. 209; B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 59.

³⁸⁷ B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (jak przyp. 115), s. 208.

³⁸⁸ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 111.

³⁸⁹ B. Łop., rkps 16-1 (jak przyp. 178), s. 41, 43; APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 21.

³⁹⁰ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 3, k. 22–30v.

³⁹¹ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 59.

³⁹² APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 28.

³⁹³ BN, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1827, k. 2–16v.

³⁹⁴ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 59; eadem, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 61–63.

HANDEL I USŁUGI. ZASIĘG ODDZIAŁYWANIA GOSPODARCZEGO

Wymiana handlowa była najważniejszą dziedziną życia gospodarczego. Doskonale to rozumiał fundator Zamościa i w programie funkcjonalnym miasta akcentował zamiar zorganizowania go jako ośrodka handlu liczącego się nie tylko w okolicy, lecz także w Rzeczypospolitej i poza jej granicami. Zabiegi fundatora możemy podzielić na trzy grupy. Pierwszą stanowiły nadania korzystnych dla Zamościa przywilejów, gwarantujących szybki rozwój handlu. Zamoyski uzyskał od króla Stefana Batorego potwierdzenie kalendarza jarmarków, przypadających w zimie, późnej wiosnie i jesieni³⁹⁵. Po dwudziestu latach, gdy okazało się, że nie jest on wystarczający, otrzymał w 1600 roku od króla Zygmunta III przywilej na urządzenie jarmarku na św. Wiktoryna (5 września), który był pomyślany jako kontynuacja wielkiego letniego jarmarku w Jarosławiu, organizowanego w drugiej połowie sierpnia, ale też jako jego konkurencja³⁹⁶. Targ tygodniowy wyznaczył na środę, gdy zaś okazało się, że jeden dzień to za mało, w 1588 roku prosił króla Zygmunta III, aby potwierdzając przywilej lokacyjny z 1585 roku nadal drugi cotygodniowy targ w sobotę³⁹⁷. Jarmarki miały trwać 16 dni i powinny być zorganizowane na wzór dorocznych zjazdów w Lublinie i Toruniu. Ich kalendarz został powiązany z dorocznymi spotkaniami kupców w Chełmie, Lublinie, Jarosławiu i Lwowie. Zamość otrzymał niepełne prawo składu: kupcom jadącym z ziemi chełmskiej, Wołyń, województwa belskiego i Lwowa na zachód i północ kraju z towarami rolnymi i leśnymi, saletrą, chmielem i solą, a także przewożącym wszelkie towary z tych kierunków oraz z Gdańska, nakazano zatrzymywać się w tym mieście i oferować je do sprzedania przez trzy dni. Dzięki temu leżący dotychczas na uboczu głównych dróg handlowych Zamość stawał się ważnym węzłem tych szlaków. Dotyczyło to także arterii komunikacyjnych, łączących Lublin ze Lwowem, którymi poruszali się kupcy. Wcześniej między tymi miastami były uczęszczane dwa trakty uprzywilejowane: jeden prowadził przez Bychawę, Turobin, Szczebrzeszyn, Lubaczów, drugi zaś przez Krasnystaw, Grabowiec, Hrubieszów lub Tyszowce do Bełza. W dziesięcioleciach następujących po lokacji Zamościa zaczęła funkcjonować droga pośrednia, znacznie krótsza, wiodąca ze Szczebrzeszyna lub Krasnegostawu do Zamościa i dalej przez Tyszowce do Bełza lub Potylicza³⁹⁸. Bieg tego szlaku zmieniał się w początku XVII wieku, po lokacji Żółkwi, Rawy Ruskiej i Tomaszowa³⁹⁹. Król Stefan Batory w przywileju lokacyjnym uwolnił wieczyście mieszczan zamojskich od płacenia cel wewnątrz Rzeczypospolitej na lądzie i wodzie, przewidział też znaczne ulgi w opłacie cel głównych i pogranicznych przez dziesięć lat, w Zamościu zaś ustanowił komorę celną⁴⁰⁰.

Wolności te zainteresowały niewątpliwie kupców, zarówno krajowych, jak i działających w Rzeczypospolitej cudzoziem-

³⁹⁵ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 99.

³⁹⁶ Ibidem, s. 107.

³⁹⁷ Kopia z 1776 r. w APL, ACZ (jak przyp. 180), ks. 17, k. 58–61. Wystawiony w Krakowie 27 I 1588 r. (nieopublikowany w t. 4 AJZ).

³⁹⁸ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 101, 106.

³⁹⁹ *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, red. R. Szczygiel, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011, s. 107–108.

⁴⁰⁰ AJZ, t. 2 (jak przyp. 102), s. 400–401.

skich, zachęciły ich do osiedlania się w Zamościu. Spośród obcokrajowców byli to głównie Grecy, Ormianie i Żydzi prowadzący wymianę handlową z miastami imperium tureckiego. Z tym kierunkiem wiązała się druga grupa zabiegów: fundator dążył do uczynienia ze swojego miasta ważnego ośrodka handlu ze Wschodem. Przeszkodą był tu jednak wielki Lwów, który strzegł swojego składu głównego. Kanclerz próbował porozumieć się z jego radą miejską, aby uznała Zamość za lwowską kolonię, ale chyba niewiele uzyskał⁴⁰¹. Mimo to w następnych dziesięcioleciach, korzystając z opieki swoich właścicieli, wyrósł Zamość na znaczący ośrodek wymiany handlowej na kierunku wschodnim i południowym⁴⁰².

Swobody i przywileje mieszczan zachęcały do osiedlania się w Zamościu także kupców z zachodu i południa Europy, o czym była mowa przy charakterystyce społeczności miejskiej. Fundator, a także urzędnicy dóbr podolskich i licznych dzierżawionych królewskich propagowali wśród kupców działających w handlu dalekosiężnym jarmarki zamojskie. Pisał też Zamoyski w tej sprawie listy do miast uczestniczących w tym handlu⁴⁰³. Na przełomie XVI i XVII wieku kanclerz podejmował też zabiegi zmierzające do uczynienia z jego miasta ważnego ośrodka handlu wołami⁴⁰⁴. Z myślą o tym uzyskał on w 1600 roku przywilej na organizację jarmarku na św. Wiktoryna, zawierał z kupcami umowy na dostarczanie do Zamościa wołów, a gdyby ich tam nie sprzedali, gwarantował ich wykupienie⁴⁰⁵. Dzięki tym staraniom Zamość przyjmował liczne grupy kupców, jego obywatele zaś korzystając z poparcia właścicieli, rozwijali szeroko w kraju kontakty handlowe, jeździli też za granicę, do Moskwy, Czech, na Węgry i do Turcji.

Trzecia grupa zabiegów Zamoyskiego wiązała się z szybkim połączeniem wyniosłości terenowej wybranej na założenie miasta z drogami w okolicy. W latach 1579–1585 usypano trzy groble, aby uzyskać do niej dojazd. Szczególnie starał się kanclerz i jego urzędnicy o groble prowadzącą do Płoskiego, która umożliwiała dojazd do Szczebrzeszyna i dalej na zachód i północ kraju, a zarazem łączyła Zamość z jednym ze szlaków Lublin–Lwów. Działania kanclerza mające na celu uczynienie z jego miasta centrum handlu krajowego i międzynarodowego powiodły się. Zamość, korzystając z opieki fundatora i jego syna Tomasza, wyrósł na takie centrum, był znany wśród kupców w Rzeczypospolitej i poza jej granicami⁴⁰⁶.

Handel Zamościa rozwijał się w trzech strefach. Pierwszą był rynek lokalny, obejmujący otoczenie miasta w promieniu do 20 km, w którym większość wiosek należała do ordynacji, co sprzyjało kontaktom mieszkających w nich chłopów z centrum ordynacji. Strefę drugą stanowił rynek regionalny, tworzyły go przede wszystkim miasta ordynacji, które miały liczne kontak-

⁴⁰¹ AJZ, t. 4 (jak przyp. 145), nr 1168 (Jan Zamoyski do rady Lwowa, 29 VI 1586), nr 1305 (list z 29 VII 1588).

⁴⁰² M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy* (jak przyp. 334), s. 173–190.

⁴⁰³ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 106–107.

⁴⁰⁴ Pisał o tym A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (jak przyp. 71), s. 175 i n., a także J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk 1977, s. 181.

⁴⁰⁵ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 107.

⁴⁰⁶ Ibidem, s. 106–107.

ty z kupcami zamojskimi. Nawiązywali je także kupcy z miast starszych w okolicy, zarówno królewskich, jak i prywatnych, np. z Krasnegostawu, Kraśniczyna, Skierbieszowa, Grabowca, Hrubieszowa, Tyszowiec, Lubaczowa, Krasnobrodu, Bilgoraja, a później również kupcy z miast nowych: Cieszanowa, Florianowa, Rawy Ruskiej, Tomaszowa, Płazowa i Lipska. Wymiana handlowa tego regionu w pierwszej połowie XVII wieku koncentrowała się w Zamościu, który przejmował od okolicznych miast starszych wymianę dalekosiężną z głównymi ośrodkami handlowymi Rzeczypospolitej: Poznaniem, Gnieznem, Toruniem, Gdańskiem, Warszawą, Brześciem Litewskim, Lublinem, Chełmem i Lwowem. W drugiej ćwierci XVII wieku możemy więc mówić o ukształtowaniu się na pograniczu trzech rynków regionalnych: Krakowa, Lublina i Lwowa także regionalnego rynku Zamościa⁴⁰⁷. W tym okresie kupcy zamojscy utrzymywali rozległe kontakty handlowe również z miastami zagranicznymi, od Lizbony po Moskwę, od Sztokholmu po Istambul i Bruse, a nawet z miastami Persji⁴⁰⁸.

Wojny połowy XVII oraz początku XVIII wieku zahamowały pomyślny rozwój handlu Zamościa. W okresie niepokoїв zaczęli go opuszczać niektórzy kupcy cudzoziemscy. Tracili swoje znaczenie w wymianie międzynarodowej też Poznań, Gniezno, Kraków i Sandomierz oraz Lublin. Zaczął funkcjonować nowy szlak z zachodu, zwłaszcza ze Śląska – po przekroczeniu Wisły prowadził przez Urzędów lub Kraśnik do Szczebrzeszyna i Zamościa, dalej na Wołyń lub do Lwowa. O roli Zamościa na tym szlaku zdecydowała sława jego twierdzy; dzięki temu kontakty miasta ze Śląskiem były przez długi czas ciągle i intensywne⁴⁰⁹. Słabła natomiast wymiana na rynku regionalnym i lokalnym, powodowana ubożeniem społeczeństwa, także mieszczan zamojskich. W XVIII wieku rola Zamościa w wielkiej wymianie międzynarodowej była tylko wspomnieniem. Przyczyniły się do tego przemiany w organizacji handlu międzynarodowego i spadek znaczenia jarmarków. Zamość stawał się miastem drobnych kupców i rzemieślników pracujących na potrzeby rynku lokalnego i wąskiego grona odbiorców z dworu ordynackiego, którzy ponadto sprowadzali potrzebne towary bez pośrednictwa kupców zamojskich⁴¹⁰. Wymianę handlową z miastami i wsiami ordynacji przejęli Żydzi, którzy otrzymali w 1732 roku od ordynata Michała Zdzisława prawo prowadzenia handlu w niedzielę. W 1738 roku wobec spadku liczby Ormian zawieszono działalność ich gminy⁴¹¹.

Po I rozbiórce Polski kryzys handlu pogłębił się. Wprawdzie Austriacy próbowali powiązać Galicję z pozostałymi prowincjami państwa, ale na przeszkodzie były wysokie cła. Na dwóch targach w tygodniu i czterech jarmarkach w roku handlowano produktami pochodzenia rolniczego, zwierzętami oraz wyrobami przemysłowymi sprowadzanymi z Czech, Bawarii i Prus. Poza Rynkiem Solnym i sąsiednimi jatkami, towary wykładano na straganach w podcieniach, a także na przedmieściach⁴¹².

⁴⁰⁷ Ibidem, s. 110.

⁴⁰⁸ Ibidem, s. 96.

⁴⁰⁹ M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczypospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1961, s. 58–59, 166, 261, 302.

⁴¹⁰ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (jak przyp. 6), s. 114.

⁴¹¹ Ibidem, s. 114–115.

⁴¹² B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 76–80.

Od końca XVI wieku przez cały czas gości przyjmowały domy zajezdne, zwane wielkimi albo gościnnymi. Prowadzono w nich wyszynk trunków. Niestety dokładna ich liczba jest trudna do ustalenia. Wiemy jedynie, że w 1692 roku było ich w mieście 18⁴¹³. O ich działalności dowiadujemy się z juramentów składanych przez radę miejską po pożarach. W latach 1664–1665 spaliły się 22 takie domy na ulicy Kozackiej i Kowalskiej oraz 16 na ulicy Lwowskiej⁴¹⁴. W 1672 roku w trzech pożarach spaliło się w mieście 7 domów zajezdnych, na Przedmieściu Lwowskim i ulicy Kozackiej 25, na Nowym Świecie – 37⁴¹⁵. W 1677 roku pożar zniszczył 15 takich domów w mieście⁴¹⁶. Było ich więc zawsze kilkadziesiąt, zarówno w mieście, jak i na przedmieściach. Po 1772 roku ich rolę przejęły karczmy, których w 1807 roku było 57, z tego 31 w mieście, 49 prowadzili chrześcijanie, a tylko 8 Żydzi⁴¹⁷.

FUNKCJE REZYDENCJONALNE I MILITARNE

Zamość od lokacji był przewidziany na centrum dóbr jego fundatora, początkowo tylko klucza zamojskiego. Zaczął pełnić tę funkcję jesienią 1586 roku, gdy w liście pisanym z Belza 21 listopada kanclerz wydał polecenie pisarzowi prowentowemu Janowi Piwce, aby rozkazał słudze Wincentemu: „zamek niech zawždy zawarty będzie”, przykazując też, aby ten i inny sługa Miernicki ciągle tam nocowali⁴¹⁸. Wymienieni Wincenty i Miernicki byli więc odpowiedzialni za nadzór nad nową siedzibą Zamoyskiego.

Po założeniu w 1589 roku ordynacji zamojskiej i zatwierdzeniu przez sejm w roku następnym aktu fundacyjnego⁴¹⁹ został Zamość jej stolicą. Ordynaci mieli obowiązek dbać o budynki w nim wzniesione i ciągle je modernizować⁴²⁰. Było więc to miasto i twierdza główną rezydencją ordynatów, w której przyjmowali wybitnych ludzi, dostojników kościelnych, takich jak patriarcha Jeremiasz II Tranos z Konstantynopola, którego Zamoyski podejmował w 1588 roku⁴²¹. Bywali tam królowie Rzeczypospolitej z dynastii Wazów, Michał Korybut Wiśniowiecki i Jan III Sobieski, August II, król szwedzki Karol XII oraz car Piotr I. Zamoyski zamek pełnił funkcję głównej rezydencji rodziny ordynatów oraz stolicy ordynacji do 1806 roku, gdy Stanisław Kostka Zamoyski, XII ordynat, przeniósł rezydencję do Klemensowa, a zarząd i administrację ordynacji do Zwierzyńca⁴²².

Jan Zamoyski budując miasto i rezydencję postanowił otoczyć je nowoczesnymi fortyfikacjami bastionowymi, aby stanowiły obronę przed nękającymi Polskę w XVI wieku najazdami tatarskimi. Przewidywania fundatora okazały się słuszne.

⁴¹³ APL, Kgkr, Podatkowe (jak przyp. 269), ks. 1, k. 115v (rejestr podymnego).

⁴¹⁴ APL, Kgkr, RMO (jak przyp. 265), ks. 4, k. 312–318v, 813.

⁴¹⁵ APL, Kgkr, RMO (jak przyp. 265), ks. 6, k. 1120–1120v, 1166.

⁴¹⁶ APL, Kgkr, RMO (jak przyp. 265), ks. 7, k. 818.

⁴¹⁷ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 81.

⁴¹⁸ AJZ, t. 4 (jak przyp. 145), nr 1178, s. 84.

⁴¹⁹ *Volumina constitutionum*, t. 2, vol. 2: 1587–1609, przyg. do druku S. Grodziski, przedmowa W. Uruszczak, Warszawa 2008, s. 114.

⁴²⁰ *Statuta Ordynacji Zamojskiej od r. 1589–1848*, Warszawa 1902, s. 17.

⁴²¹ K. Kuczara, *Arsenius z Ellasonu – Grek w służbie Cerkwi prawosławnej we Lwowie*, „Przegląd Historyczny” 101 (2010), s. 99.

⁴²² APL, AOZ (jak przyp. 10), sygn. 3264b, k. 1v.

W czasie najazdów z końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku Tatarzy omijali jego okolice⁴²³. Nowoczesna twierdza stała się bardzo potrzebna w 1648 roku, gdy wojska kozacko-tatarskie jesienią, po zaprzestaniu oblężenia Lwowa, rozpoczęły marsz na północ Rzeczypospolitej. Dwutygodniowa obrona Zamościa była skuteczna, chociaż wykazała wiele niedociągnięć w przygotowaniach do niej⁴²⁴. Rola twierdzy i jej obrońcy lepiej są oceniani przez historyków wojskowości za poczynania w czasie oblężenia przez wojska szwedzkie króla Karola Gustawa od 25 lutego do 1 marca 1656 roku, które poprzedziły intensywne przygotowania, trwające od listopada roku poprzedniego. Doświadczenia poprzednich dwóch oblężeń skłoniły ordynata Jana II Zamoyskiego do wydania w kwietniu 1657 roku uniwersału „Przeestrogi na oblężenie”. Intencją jego ogłoszenia było lepsze przygotowanie twierdzy i miasta do spodziewanego ataku wojsk szwedzkich lub siedmiogrodzkich. Przykazał ordynat mieszkańcom gromadzenie zapasów zboża i solonego mięsa na okres półroczny, zaopatrzenie się w amunicję i proch. Mieszkańcy Zamościa, którzy nie mogli przygotować zapasów, powinni wyjechać. Zakazano sprowadzania koni. Należało napęłnić wodą zbiorniki i gromadzić moczone skóry dla gaszenia pożarów, a także wyznaczyć posterunki, które będą to czyniły. Na zamek miał być dostarczony rejestr mieszkańców, którzy będą uczestniczyli w obronie oraz przygotowujących posiłki dla żołnierzy. Bramy miasta miały być zamknięte, przekraczać je mogli w obydwie strony tylko ludzie posiadający zezwolenie dworu ordynata. Zakazano schadzek i zgromadzeń w mieście oraz kontaktów z potencjalnymi przeciwnikami; udowodnienie takich kontaktów miało być uważane za zdradę, a wówczas „takowy ze wszystkim rodem i domem swym na zdrowiu i substancji zniesiony będzie”⁴²⁵. Przepisy te w następnym okresie traktowano jako regulamin w razie zagrożenia.

Sława zamojskiej fortecy w tym okresie, cieszącej się opinią niezdojbytej, zachęcała szlachtę z okolicy oraz z terenów południowo-wschodnich do deponowania w niej kosztowności i chronienia rodzin przed niebezpieczeństwami. Przez całą drugą połowę XVII wieku przechowywano w niej księgi grodzkie i ziemskie ziemi chełmskiej. Rola ta wzrosła po utracie w 1672 roku Kamieńca Podolskiego, zajętego przez Turków, gdy Zamość stał się najważniejszą twierdzą w tej części Rzeczypospolitej⁴²⁶. Wykorzystał to w czasie sporów o ordynację po bezpotomnej śmierci Jana II Zamoyskiego jeden z pretendentów, podstoli lwowski Marcin Zamoyski, pochodzący z bocznej linii tej rodziny. W czasie obrad sejmu, gdy 29 stycznia 1674 roku w dyskusji wysuwano zarzuty, że ordynacja nie przynosi Rzeczypospolitej pożytku, podstoli lwowski złożył deklarację, że odtąd będzie wystawiał oddział 200 dragonów na potrzeby obrony kraju i zadba o właściwą gotowość bojową twierdzy zamojskiej. W wyniku głosowania posłowie poparli wniosek o przekazanie ordynacji właśnie jemu⁴²⁷. Pamiętając o tym szlachta belska i chełmska na

⁴²³ M. Horn, *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633*, Wrocław 1964, s. 11–13.

⁴²⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 38.

⁴²⁵ E. Janas, *Prywatne wojska Zamojskich* (jak przyp. 315), s. 96–97.

⁴²⁶ R. Szczygiel, *Jan III Sobieski a Zamość*, „Śląski Kwartalnik Historyczny – Sobótka” 35 (1980) 2, s. 283.

⁴²⁷ *Ibidem*, s. 284.

zgromadzeniu pod Zamościem 5 sierpnia 1675 roku wysłała petycję do króla elekta Jana III Sobieskiego, aby przysłał jako załogę twierdzy oddział wojsk koronnych. W odpowiedzi Sobieski napisał do nowego ordynata, aby 200 dragonów, których obiecał zaciągnąć, skierował do twierdzy⁴²⁸. Następstwem tych wydarzeń była konstytucja sejmu koronacyjnego z 1676 roku „Forteca zamojska”. Do deklaracji Zamoyskiego, że utrzyma twierdzę w należytej gotowości bojowej, dodano obowiązek Rzeczypospolitej wyposażenia jej w artylerię i amunicję⁴²⁹. Dla zaopatrzenia załogi w żywność nakazano założyć magazyn, do którego poddani wszystkich dóbr ordynackich zostali zobowiązani dostarczać corocznie po pół korca żyta miary zamojskiej „póki wojna turecka nie będzie uspokojona”⁴³⁰.

Załoga zamojskiej fortecy została w następnych latach zrównana w prawach z wojskiem komputowym. Powołany przez hetmana wielkiego koronnego komendant miał rangę pułkownika, jego zastępca – majora⁴³¹. O zajęcie twierdzy zabiegały wszystkie strony zaangażowane w wojnie północnej, ale udało się to Sasom w grudniu 1715 roku. Opuścili oni Zamość dopiero w lipcu roku następnego⁴³². Służbę w twierdzy podjęli ponownie zaciągnięci przez ordynata dragoni i strzelcy. Ich liczba zmieniała się w ciągu XVIII wieku. W 1768 roku było w twierdzy 114 ludzi piechoty, 18 artylerzystów, 27 leibdragonów i 41 dragonów polowych – razem 200 żołnierzy⁴³³. W takiej liczbie doczekali I rozbioru Polski.

Zamość w 1772 roku został zajęty przez Austriaków. Do miasta weszła ich załoga oraz przybyła liczna grupa urzędników cyrkulu i dystryktu. Na mieszkania urzędników i siedziby urzędów przejęto budynki ordynackie i domy mieszczan. Załoga kwaterowała w zabudowaniach przy opuszczonym kościele ormiańskim, magazyny i lazarety umieszczono w kilku innych byłych kościołach i klasztorach, a także w domach prywatnych. Zaborcy uważali się za posiadaczy fortyfikacji, ale ich nie remontowali⁴³⁴. Wartość bojowa twierdzy zmniejszała się z upływem lat⁴³⁵. Dopiero wybuch wojny z Francją i Księstwem Warszawskim zwrócił uwagę zaborców na Zamość, który wybrano na jedną z lokalizacji magazynów zaopatrzenia dla działających na terenie Księstwa wojsk. Pośpiesznie przeprowadzono prace remontowe. Zdążono z nimi przed podejściem wojsk polskich w maju 1809 roku. Po ataku nocnym z 19 na 20 maja twierdza została zdobyta⁴³⁶.

W kilka tygodni później przystąpiono, jak już pisałem, do prac nad jej rozbudową, według programu zaleconego przez płk. J. Malleta, dowódcę wojsk inżynieryjnych Księstwa Warszawskiego. Kierował nimi major, a później podpułkownik L. Jodko. Naprawiano szkody po nocnym szturmie oraz podjęto pierwsze próby modernizacji umocnień. Zostały one ukoń-

czone w styczniu 1813 roku. Zdolność bojowa fortecy została znacznie podwyższona. Po 1809 roku Zamość był także miejscem formowania oddziałów wojskowych. Podczas przygotowań do wojny z Rosją, w planach cesarza Napoleona zamojska twierdza miała osłaniać marsz prawego skrzydła wielkiej armii od południa i w tym celu miały być przygotowane zapasy amunicji i żywności na trzymiesięczne oblężenie. W 1813 roku okazało się, że obrona utrzymała się o pół roku dłużej i twierdza nie została zdobyta przez Rosjan, lecz poddana przez jej obrońców⁴³⁷. W latach następnych przystąpiono do gruntownej jej przebudowy i modernizacji, także pod kierunkiem płk. J. Malleta⁴³⁸. Odtąd funkcja militarna zaczęła dominować w programie funkcjonalnym Zamościa.

KOŚCIOŁY I KULTURA

Miejsce zamojskich świątyń w strukturach administracyjnych Kościołów, łacińskiego i prawosławnego (potem także unickiego)

Spoleczność Zamościa była wielowyznaniowa. W przestrzeni miejskiej funkcjonowały świątynie obydwu obrządków chrześcijańskich: rzymskokatolickiego i prawosławnego. Jako pierwsze zbudowano z drewna na Przedmieściu Lwowskim kościół pw. św. Krzyża i cerkiew pw. Wniebowstąpienia Chrystusa. Cerkiew ta po przyjęciu unii brzeskiej stała się świątynią unicką; w 1620 roku należała do protopopii szczebrzeskiej i wraz z nią podlegała unickiemu biskupstwu chełmskiemu⁴³⁹. Niechętni unii mieszkańcy Zamościa założyli Bractwo Matki Bożej Pokrowskiej, 30 marca 1606 roku zatwierdzone przez patriarchę Konstantynopola, który przekazał mu prawa stauropigii. Zostało ono przyjęte przez Greków do ich świątyni⁴⁴⁰. W drugiej połowie XVII wieku, wobec wyjazdu Greków z miasta, członkowie bractwa użytkowali tę cerkiew, w 1699 roku przyjęli unię, ale Anna z Gnińskich Zamoyska, wdowa po ordynacie Marcynie, w 1706 roku osadziła przy niej bazylianów⁴⁴¹. W Zamościu od początku XVII wieku mieściła się siedziba dekanatu Kościoła unickiego⁴⁴². Od 1604 r., gdy nastąpił podział diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego na dekanaty, a Zamość do niej należał, siedzibą dziekana dekanatu zamojskiego była kolegiata⁴⁴³.

Taki stan istniał do I rozbioru Polski, gdy Austriacy zajęli większość terytorium diecezji chełmskiej. W lutym 1783 roku Gubernium Lwowskie na polecenie cesarza Józefa II ogłosiło włączenie zajętej części diecezji do diecezji przemyskiej⁴⁴⁴. Biskup przemyski, przejąwszy wcześniej jurysdykcję kościelną nad włączonym terytorium, 22 czerwca 1782 roku utworzył w Zamościu oficjalat generalny i mianował na ten urząd biskupa pomocniczego chełmskiego Melchiora J. Kochnowskiego, który

⁴²⁸ Ibidem, s. 289.

⁴²⁹ B. Dybaś, *Forteca Rzeczypospolitej* (jak przyp. 201), s. 108.

⁴³⁰ R. Szczygiel, *Jan III Sobieski* (jak przyp. 426), s. 289.

⁴³¹ M. J. Lech, *Twierdza i garnizon* (jak przyp. 321), s. 283.

⁴³² R. Szczygiel, *W latach wielkiej wojny północnej* (jak przyp. 253), s. 84–87.

⁴³³ M. J. Lech, *Twierdza i garnizon* (jak przyp. 321), s. 284–285.

⁴³⁴ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 37–38.

⁴³⁵ S. Wiśniewski, *W czasie wojen napoleońskich* (jak w przyp. 300), s. 111–112.

⁴³⁶ Ibidem, s. 120–128.

⁴³⁷ Ibidem, s. 133–158.

⁴³⁸ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 87–106.

⁴³⁹ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 301.

⁴⁴⁰ Ibidem, s. 55.

⁴⁴¹ A. Kossowski, *Z dziejów zakonu bazylianów w Zamościu*, „Teki Zamojska” 1 (5) (1938) 4, s. 213.

⁴⁴² A. Gil, *Chełmska diecezja unicka* (jak przyp. 439), s. 213.

⁴⁴³ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 21, 25, przyp. 39.

⁴⁴⁴ B. Kumor, *Wydział teologiczny Akademii Zamojskiej (1648–1784)*, [w:] *Akademia Zamojska w dziejach* (jak przyp. 220), s. 70.

miał już podobne uprawnienia, nadane wcześniej przez chełmskiego biskupa ordynariusza⁴⁴⁵. Do przemyskiej diecezji unickiej włączono także dekanat unicki⁴⁴⁶. Po 1809 roku przywrócono stan przynależności obu dekanatów sprzed 1772 roku, chociaż katolicki, po przeniesieniu diecezji chełmskiej do Lublina i powołaniu w 1805 roku diecezji lubelskiej, włączono właśnie do niej⁴⁴⁷.

TOPOGRAFIA KOŚCIELNA

Świątynie czynne

Katedra, do 1992 roku kolegiata, pw. Zmartwychwstania Pańskiego i św. Tomasza. Jest jedną z najwspanialszych świątyń w polskiej architekturze nowożytnej. Została wybudowana według projektu Bernarda Moranda w latach 1587–1598⁴⁴⁸. Wzniesiono ją w miejscu dwóch bloków w południowo-zachodniej części przestrzeni miejskiej, pomiędzy zamkiem a miastem⁴⁴⁹. Jest to kościół trzynawowy, zorientowany. Prace we wnętrzu nie zostały ukończone przed śmiercią projektanta i architekta (1600 r.) oraz fundatora (1605) i dlatego przeciągnęły się na kilka dalszych dziesięcioleci. Jeszcze 5 grudnia 1594 roku papież Klemens VIII bulwą zatwierdził założenie kolegiaty i ustanowił przy niej kapitułę⁴⁵⁰. W sześć lat później, 5 lipca 1600 roku Jan Zamoyski wystawił akt erekcyjny świątyni i kapituły. W tym samym roku przeniesiono do niej nabożeństwa z parafii tymczasowej, z kościoła św. Krzyża na Przedmieściu Lwowskim. Jej proboszcz ks. Stanisław Krassowski zrzekł się bogatego uposażenia swojej prepozytury na rzecz powołanego przez Zamoyskiego infulata, zarazem proboszcza kolegiaty ks. Mikołaja Kiślickiego⁴⁵¹. Po 1605 roku prace przy wystroju świątyni szły bardzo wolno. Przyśpieszyły, gdy w 1618 roku, po uzyskaniu pełnoletności, ordynację przejął syn fundatora Tomasz. Dokończone zostały prace wykończeniowe oraz dekoracja sieciowa na sklepieniach naw i kaplic kolegiaty. Świątynia otrzymała bogate wyposażenie, wykonane przez najlepszych specjalistów w kraju i za granicą. Uroczysta konsekracja kolegiaty nastąpiła 18 listopada 1637 roku⁴⁵². Jej wystrój wzbogacił później trzeci ordynat Jan II Zamoyski (1647–1665). Kolegiatę 18 kwietnia 1658 roku ogarnął przez wielki pożar. Spalił się dach wraz z wieżyczką i sygnaturką oraz wolno stojąca dzwonnica z dzwonami i budynki kapitałne wraz z archiwum. Ogień nie objął wnętrza świątyni. W odbudowie obok ordynata uczestniczyła szlachta i gmina miejska, która sfinansowała w 1661 roku odbudowę drewnianej dzwonnicy; w 1671 roku zbudowano na jej dachu nową wieżyczkę i zawieszono nową sygnaturkę. Wówczas zapewne dobudowano przy fasadzie kruchtę⁴⁵³. Mimo wieloletnich starań kapituły, zgodnych z zaleceniami biskupów chełmskich, o dzwonnice murowaną, została ona wybudowana dopiero w latach 1760–1776 według projektu Jerzego de Kawe⁴⁵⁴. Wcze-

śniej, w latach 1731–1733 przeprowadzono remont kolegiaty, zaś w latach 1773–1775 ufundowano do niej monumentalny ołtarz główny, późnobarokowy, istniejący do dzisiaj⁴⁵⁵. W czasie oblężenia w 1809 i 1813 roku została uszkodzona także kolegiata. Jej remont doraźny w 1814 roku kosztował kapitułę 2 tys. złp⁴⁵⁶; remont generalny przeprowadzono w 1818 roku⁴⁵⁷.

Kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny.

Zbudowano go w latach 1637–1662 dla franciszkanów, którzy do 1655 roku rezydowali przy kościele św. Krzyża na Lwowskim Przedmieściu. Pozwolenie dla nich na wybudowanie świątyni wydał T. Zamoyski 18 lutego 1636 roku, a 13 czerwca 1637 roku wmurowano kamień węgielny⁴⁵⁸. Budowa trwała do 1655 roku. Projekt opracował Jan Jaroszewicz albo Andrzej Dell’Aqua. Świątynia jest jedną z najwybitniejszych i największą barokową budowlą sakralną w Polsce, rozmiarami większą od kolegiaty⁴⁵⁹. W 1642 roku ordynat wydał pozwolenie, ponowione w 1646 roku, na wykupienie działek mieszczan po stronie południowej budowanego kościoła, gdzie miał stanąć klasztor⁴⁶⁰. W 1655 roku biskup chełmski Mikołaj Świrski poświęcił kościół i piętrowy, kryty dachówką klasztor, którego rozbudowę zakończono w 1687 roku⁴⁶¹. Prace przy wystroju świątyni trwały do 1662 roku. Dwukrotnie trawiły ją pożary, w 1672 i 1709 roku. Po drugim, około 1720 roku wzniesiono przy klasztorze, na południowy zachód od kościoła, wolno stojącą dzwonnice⁴⁶².

Po kasacji przez Austriaków klasztoru i jego uposażenia w 1784 roku zakonnicy przeszli do klasztoru Klarysek, ale po trzech latach, w 1787 roku powrócili. W klasztorze rezydowały już sprowadzone ze Lwowa siostry miłosierdzia, szarytki, opiekujące się chorymi żołnierzami⁴⁶³. W czerwcu 1809 roku franciszkanie otrzymali nakaz opuszczenia miasta. Przenieśli się do Górecka, zabierając kilka obrazów i inne przedmioty; bogate wyposażenie ich kościoła trafiło do kolegiaty i innych świątyń w okolicy. W kościele urządzono magazyn słomy i siana, a od 1819 roku sprzętu artyleryjskiego. Został przebudowany w 1821 roku⁴⁶⁴.

Kościół pw. św. Mikołaja. Była to pierwotnie drewniana cerkiew wybudowana po 1589 roku przez kolonię kupców greckich w południowo-wschodnim narożniku miasta, w pobliżu bastionu I. Na budowę pozwolił Jan Zamoyski w przywileju z 10 stycznia 1589 roku, potwierdzonym w 1618 roku przez T. Zamoyskiego⁴⁶⁵. W początku XVII wieku zaczęło przy niej działać prawosławne Bractwo Matki Boskiej Pokrowskiej. W latach 1618–1631 w miejscu tej świątyni wzniesiono cerkiew murowaną, zaprojektowaną oraz budowaną przez Jana Jaroszewicza i Jana Wolfa, ufundowaną przez T. Zamoyskiego. To jedna z piękniejszych świątyń miasta, łącząca elementy architektury łacińskiej

⁴⁴⁵ Ibidem, s. 71.

⁴⁴⁶ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka* (jak przyp. 439), s. 119.

⁴⁴⁷ Ibidem, s. 180–181; F. Stopniak, *Dzieje kapituły* (jak przyp. 217), s. 16.

⁴⁴⁸ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 26–53.

⁴⁴⁹ W. Kalinowski, *Miasta polskie* (jak przyp. 122), s. 189.

⁴⁵⁰ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 21.

⁴⁵¹ Ibidem, s. 23.

⁴⁵² Ibidem, s. 34–35.

⁴⁵³ Ibidem, s. 35–36.

⁴⁵⁴ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (jak przyp. 278), s. 135–136.

⁴⁵⁵ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 42.

⁴⁵⁶ Ibidem, s. 155.

⁴⁵⁷ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 39.

⁴⁵⁸ APL, BOZ (jak przyp. 139), sygn. 1497, s. 1–4 (kopia z XIX w.); S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamoyskiego* (jak przyp. 242), s. 159–160.

⁴⁵⁹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 309.

⁴⁶⁰ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (jak przyp. 227), s. 114.

⁴⁶¹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 170.

⁴⁶² J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 122.

⁴⁶³ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 109–110.

⁴⁶⁴ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 170, 309.

⁴⁶⁵ S. Morawski, *Ważniejsze przywileje* (jak przyp. 331), s. 86–87.

z planem nawiązującym do cerkwi moldawskich⁴⁶⁶. Po wyjeździe Greków z Zamościa była to świątynia prawosławna, która w 1699 roku przystąpiła do unii⁴⁶⁷. Już w roku następnym osiedli przy niej bazylianie. Otrzymali na to przywilej od ordynatowej Anny z Gnińskich Zamoyskiej w 1706 roku i zamieszkali w rezydencji zakonnej przy tej cerkwi⁴⁶⁸. Jeszcze w latach 1690–1699 dobudowano wieżę ze strzelnicami, projektu Jana M. Linka⁴⁶⁹. W latach 1757–1762 obok południowo-zachodniego narożnika cerkwi, na sąsiednim placu, wybudowano dwukondygnacyjny klasztor, później zaś dostawiono dwie przybudówki z obu stron prezbiterium: kaplicę z zakrystią i skarbcem oraz „muzeum” nad babińcem w wieży frontowej⁴⁷⁰. W takim kształcie przestrzennym klasztor i cerkiew przetrwały do zajęcia Zamościa przez Rosjan.

Świątynie nieistniejące

Kościół pw. św. Krzyża (I). Powstał na Lwowskim Przedmieściu jako pierwsza świątynia katolicka. Budowano go w latach 1579–1583, chociaż już 16 kwietnia 1581 roku został poświęcony⁴⁷¹. W 1582 roku postawiono przy nim dom dla księży i 25 marca 1583 roku w Sielcu kanclerz powołał na komendarza tego kościoła ks. Stanisława Krassowskiego, z drugim kapłanem, sługą i kucharką⁴⁷². Następnie 20 sierpnia 1584 roku Zamoyski wydał w Lublinie akt fundacji parafii, tymczasowo przy tym kościele, ale zapowiedział budowę świątyni w mieście, która będzie jej siedzibą. Prepozyt – a został nim ks. Krassowski – otrzymał bardzo bogate uposażenie, pochodzące z darowizny ks. Szymona Ługowskiego; miał z niego utrzymać czterech mansjonarzy. Po wybudowaniu świątyni miejskie uposażenie to miało być do niej przeniesione i tak też się stało⁴⁷³. Po fundacji kolegiaty 5 lipca 1600 roku ks. Krassowski zrzekł się uposażenia na rzecz powołanego na infulata kapituły kolegiackiej ks. Mikołaja Kiślickiego (zob. wyżej). W 1603 roku kościół św. Krzyża został przekazany franciszkanom, którzy odtąd prowadzili w nim działalność duszpasterską, także po wybudowaniu w mieście przeznaczonej dla nich świątyni i klasztoru⁴⁷⁴. Kościół św. Krzyża został spalony w 1648 roku, odbudowano go przed 3 maja 1667 roku, gdy odprawiono pierwsze nabożeństwo⁴⁷⁵. Ponownie spalony w 1703 roku przed nadejściem Szwedów, już w następnym roku został odbudowany. Pełnił funkcję kościoła szpitalnego, którą utracił na rzecz kościoła Matki Bożej Loretańskiej w 1714 roku. W 1780 roku w sporze kapituły kolegiackiej z franciszkanami o jego przynależność biskup chełmski zdecydował, że należy do kapituły, ale

nadal będą go utrzymywali franciszkanie. Został spalony w czasie wydarzeń lat 1809 lub 1813 i już nie został odbudowany⁴⁷⁶.

Kościół pw. św. Katarzyny. Ufundowany na Lubelskim Przedmieściu około 1620 roku przez Katarzynę z Ostrogskich, żonę T. Zamoyskiego. Został spalony przed oblężeniem z 1648 roku⁴⁷⁷, odbudowany przed 1696 rokiem, gdy wymieniono go w lustracji miasta⁴⁷⁸. W czasie palenia przedmieść w początku 1703 roku spalony ponownie. W 1707 roku w lustracji odnotowano „grunt gdzie kościół był Św. Katarzyny”, w 1709 roku zaś w kolejnej lustracji wpisano: „Kościół Św. Katarzyny”⁴⁷⁹, co oznaczałoby, że został już odbudowany. Chyba tylko przebudowano go w 1714 roku, gdy opisano świątynię wraz z kopułą oraz z plebanią i przytulkiem, przypisując jego fundację ks. Gruszeckiemu. W czasach austriackich uległ kasacji. Rozebrano go jesienią 1793 roku. W latach 1793–1795 z funduszy mieszczan i duchowieństwa, wspartych przez Konstancję z Czartoryskich Zamoyską, wdowę po ordynacie Andrzeju, zaczęto budować na tym miejscu nowy, już murowany kościół w kształcie rotundy, według projektu architekta Ferdynanda Merksena. Pierwsze nabożeństwo odprawiono w nim w listopadzie 1795 roku. Był on przeznaczony głównie dla żołnierzy austriackich. W 1810 roku został rozebrany, a wyposażenie trafiło do innych kościołów⁴⁸⁰.

Kościół pw. św. Anny. W Zamościu od połowy XVII wieku działała wspólnota żeńska należąca do III reguły franciszkańskiej, tzw. tercjarska. Miała swój dom i kaplicę przy ówczesnej ulicy Ślusarskiej, w pobliżu kościoła franciszkańskiego. Przekształciła się w klasztor klauzurowy w 1676 roku, po przybyciu ze Starego Sącza s. Katarzyny Zielińskiej, która nakłoniła siedem przebywających w Zamościu sióstr do przyjęcia II reguły zakonnej, została też ich pierwszą przełożoną⁴⁸¹. Nowy klasztor i kościół powstał przy Wodnym Rynku, zajmując pięć działek wykupionych od mieszczan⁴⁸². Kościół murowany wzniesiono około 1696 roku, ufundowany przez Annę Zamoyską, wdowę po ordynacie Marcynie, według projektu Jana M. Linka⁴⁸³. Murowany klasztor powstał w latach 1757–1769, chyba według projektu architekta Jerzego de Kawe, ufundowany przez Jana Jakuba Zamoyskiego⁴⁸⁴, jednego z opiekunów małoletniego Klemensa Jerzego, ordynata w latach 1760–1767, a potem jego następcę. Prace przy tym budynku trwały do 1775 roku⁴⁸⁵. Klaryski 3 lutego 1782 roku zostały zmuszone do opuszczenia Zamościa. W 1788 roku budynki ich przejęły siostry szarytki i urządziły szpital działający do 1812 roku, gdy kościół i klasztor zostały zajęte przez wojsko i umieszczono tam lazaret wojskowy⁴⁸⁶.

⁴⁶⁶ J. Sadaj-Sado, *Kościół św. Mikołaja*, „Renowacja i Zabytki” 2 (46) (2013), s. 89.

⁴⁶⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 87.

⁴⁶⁸ A. Kossowski, *Z dziejów zakonu bazylianów* (jak przyp. 441), s. 213–214.

⁴⁶⁹ J. Sadaj-Sado, *Kościół św. Mikołaja* (jak przyp. 466), s. 89.

⁴⁷⁰ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (jak przyp. 278), s. 133–134.

⁴⁷¹ AGAD, AZ (jak przyp. 63), sygn. 2519, k. 19v.

⁴⁷² BN, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1815, M. Stworzyński, Opisanie, k. 177v–178.

⁴⁷³ AJZ, t. 3 (jak przyp. 150), nr 49, s. 515. Fundację tę 5 II 1585 r. potwierdził król Stefan, ibidem, nr 49, s. 518.

⁴⁷⁴ BN, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1815, M. Stworzyński, Opisanie, k. 177v–178.

⁴⁷⁵ B. Rudomicz, *Efemeros* (jak przyp. 175), cz. 2, s. 139.

⁴⁷⁶ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 307.

⁴⁷⁷ Ibidem, s. 306.

⁴⁷⁸ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 28v.

⁴⁷⁹ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 2, k. 35v; ibidem, ks. 3, k. 21v.

⁴⁸⁰ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 60–62, 64.

⁴⁸¹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 170, 277, 308; U. Fidecka, *Zespoły kościelno-klasztorne SS. Klarysek i OO. Reformatorów w Zamościu*, „Renowacja i Zabytki” 2 (46) (2013), s. 85.

⁴⁸² S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 26.

⁴⁸³ J. Kowalczyk, *Link Jan Michał*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972, s. 373–374.

⁴⁸⁴ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (jak przyp. 278), s. 135.

⁴⁸⁵ Ibidem.

⁴⁸⁶ U. Fidecka, *Zespoły* (jak przyp. 481), s. 85.

Kościół pw. św. Piotra z Alkantary. Hieronim Żaboklicki, chorąży braclawski, zarazem urzędnik zarządu ordynacji, przed 1674 rokiem zaprosił do Zamościa reformatów, przekazując im swój dworek położony w pobliżu Akademii, w północno-zachodniej części terenu miejskiego. Po nabyciu sąsiednich posesji (niektóre otrzymali w darze) zakonnicy zbudowali drewnianą kaplicę, którą 27 maja 1674 roku poświęcił biskup Mikołaj Świrski⁴⁸⁷. Następnie, uzyskawszy na to zgodę ordynata Marcina Zamoyskiego, przystąpili do budowy kościoła i klasztoru. Projekty opracował Jan M. Link⁴⁸⁸. Murowany jednonawowy kościół i trójskrzydłowy klasztor wzniesiono w latach 1680–1686. Konsekwował go 26 maja 1686 roku biskup chełmski Stanisław Święcicki⁴⁸⁹. Reformaci prowadzili liczne rekolekcje, współpracowali z Akademią Zamojską, zgromadzili dużą bibliotekę⁴⁹⁰. Brak uposażenia i dochodów sprawił chyba, że ich klasztor nie został zlikwidowany w latach 80. XVIII wieku przez Austriaków. Dokonali oni tego dopiero w 1805 roku, nakazując usunięcie całego wyposażenia, zakonnikom zaś przeniesienie się do Chełma. Bogata biblioteka została przekazana do uniwersytetu lwowskiego. Budynki kościoła i klasztoru przejęło wojsko. W 1820 roku klasztor rozebrano i urządzono na jego miejscu plac musztry, a kościół zamieniono na magazyn⁴⁹¹, wykorzystywany na cele wojskowe i cywilne do 1922 roku, gdy przekazano go na potrzeby duszpasterstwa szkolnego. W 1927 roku został rekuncyliowany pw. św. Katarzyny.

Kościół pw. Wniebowzięcia Bogarodzicy Marii Panny. Świątynia ormiańska, wzniesiona we wschodniej części miasta, poza czworobokiem jego zabudowy. Jej fasada zamykała ulicę Ormiańską. Po stronie południowej postawiono plebanię i budynki pomocnicze⁴⁹². Budową drewnianego kościoła wraz z dzwonnica kierował przybyły ze Lwowa ks. Łukasz, który powierzył działalność duszpasterską ks. Krzysztofowi Kalastowi⁴⁹³. Od 1623 roku Ormianie zbierali pieniądze na budowę świątyni murowanej. Kierowali tą zbiórką ksiądz Jakub Altunowicz i kupiec Warteres Kirkorowicz. Uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego odbyło się 25 maja 1626 roku, z udziałem dostojników kościoła ormiańskiego. Świątyni nadano wezwanie Wniebowzięcia Boga Rodzicy Marii Panny. Cegłę do budowy wypalano w cegielni założonej na przekazanym Ormianom polu poza murami miasta⁴⁹⁴. Prace budowlane zakończono w 1633 roku.

Była to niewielka świątynia jednonawowa z transeptem i prezbiterium skierowanym na wschód. Obok niej od strony południowej zbudowano ośmioboczną dzwonnica. Uroczysta konsekracja wzniesionego kościoła odbyła się 14 września 1645 roku, dokonał jej ks. Jędrzej biskup Bogdani (Moldawia). Nie uczestniczyli w niej dostojnicy Kościoła ormiańskiego ze Lwowa, którzy od 1630 roku byli już w unii z Kościołem rzymsko-

katolickim, gdyż Ormianie zamojscy byli unii niechętni i dopiero po licznych namowach przystąpili do niej w 1665 roku⁴⁹⁵. Świątynia była bogato wyposażona dzięki ofiarności miejscowych Ormian. W wyniku pożaru, jaki wybuchł w nocy z 8 na 9 czerwca 1672 roku, spaliła się dzwonnica, na której ogień „dwa dzwony wielkie, mniejsze dwa stopiwszy, w murach sklepienia kościelnego znaczne rozwaliny i rozpadliny poczynił”. Spłonęły też domy kapłanów i pięć kamienic ofiarowanych jeszcze w czasie budowy przez W. Kirkorowicza⁴⁹⁶. Kościół i pozostałe budynki zostały odbudowane, ale trwało to przez kilkanaście następnych lat, gdyż trudności w handlu ze Wschodem w czasie wojen z Turcją powodowały ubożenie Ormian, którzy ponadto zaczęli opuszczać Zamość⁴⁹⁷. Kolejny raz kościół został objęty pożarem, jaki wybuchł w tej części miasta 4 października 1709 roku. Spalił się dach i kopuła na świątyni oraz wiązanie dachowe dzwonnicy, ale dzwony ocalały. Zabezpieczono sklepienia przed jesiennymi slotami, lecz zbiórka pieniędzy na odbudowę przyniosła niewielki efekt, gdyż „nacja zdrobniała na fortunę, temu poratowaniu kościoła wystarczyć nie może”. Zgromadzenie parafian poleciło więc proboszczowi Derbedrosowiczowi, aby poprosił arcybiskupa lwowskiego ormiańskiego o pozwolenie na sprzedaż części sreber kościelnych z przeznaczeniem uzyskanych pieniędzy na odbudowę świątyni. Zgodę taką uzyskał⁴⁹⁸. Remont dachu, kopuły i dzwonnicy przeprowadzono w 1710 roku⁴⁹⁹. Kościół pozostał pod opieką księży ormiańskich także po zawieszeniu działalności gminy tej nacji. Z powodu złego stanu technicznego władze austriackie zarządziły w 1802 roku jego kasatę. Wyposażenie przekazano do sąsiednich kościołów katolickich, budynek wystawiono na licytację, którą wygrał ordynat Stanisław Kostka i podarował miastu. Dowództwo twierdzy planowało pierwotnie przeznaczyć go na magazyn, gdy zrezygnowano z tego zamiaru, budynek w latach 1826–1827 rozebrano. Jego fundamenty odkryto podczas budowy hotelu „Renesans”⁵⁰⁰.

Kościół pw. św. Krzyża (II) przy klasztorze bonifratrów. Jego fundacja nastąpiła w 1657 roku z inicjatywy biskupa Mikołaja Świrskiego, sufragana chełmskiego. Rektor Rudomicz w swoim diariuszu napisał, że 27 kwietnia tego roku były „początki erekcji szpitala”, ale dodał, że pięć dni wcześniej gościł na obiedzie m.in. przełożonego bonifratrów⁵⁰¹. Oznacza to chyba, że kościół ze szpitalem już były zbudowane. Znajdowały się w południowo-wschodnim skraju zabudowań konwentu braci miłosiernych, przy zbiegu ówczesnej ulicy Wałowej ze Ślusarską, za którą od strony południowej stał kościół Franciszkanów. Nie wiemy, czy był to budynek wolno stojący, czy połączony z pomieszczeniami szpitala i mieszkaniami zakonników⁵⁰². Zabudowania konwentu były drewniane i spłonęły w czasie pożaru

⁴⁸⁷ Ibidem, s. 87.

⁴⁸⁸ J. Kowalczyk, *Link Jan Michał* (jak przyp. 483), s. 374.

⁴⁸⁹ U. Fidecka, *Zespoły* (jak przyp. 481), s. 87.

⁴⁹⁰ Ibidem.

⁴⁹¹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 308, 573–574; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 111.

⁴⁹² J. Kowalczyk, *Kościół ormiański w Zamościu z XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980) 3–4, s. 215.

⁴⁹³ T. Lewicki, *O Ormianach zamojskich* (jak przyp. 337), s. 410.

⁴⁹⁴ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (jak przyp. 492), s. 216.

⁴⁹⁵ T. Lewicki, *O Ormianach zamojskich* (jak przyp. 337), s. 410–411.

⁴⁹⁶ NBANUL, Czoł. (jak przyp. 266), rkps 1995 II, s. 1.

⁴⁹⁷ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy* (jak przyp. 334), s. 255 i n.

⁴⁹⁸ NBANUL, Czoł. (jak przyp. 266), rkps 1995 II s. 1–2.

⁴⁹⁹ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (jak przyp. 492), s. 218–219.

⁵⁰⁰ Ibidem, s. 219–220.

⁵⁰¹ B. Rudomicz, *Ejferos* (jak przyp. 175), cz. 1, s. 39, 40.

⁵⁰² W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu 1657–1784*, [w:] *Bracia czynią dobro. 400 lat zakonu bonifratrów w Polsce*, red. M. Surdacki, Kraków 2009, s. 226.

miasta 8 czerwca 1672 roku⁵⁰³. Zostały następnie odbudowane, gdyż odnotowano je w lustracjach z 1696 (kościół i dom), 1707 i 1709 roku⁵⁰⁴. Pożar 4 października 1709 roku ponownie objął zabudowania bonifratrów⁵⁰⁵. Odbudowano je, nie wiemy jednak kiedy. W czasie wizytacji w 1722 roku budynki bonifraterskie zostały uznane za stare, wspomniano przy tym o zamiarze zbudowania nowych, murowanych⁵⁰⁶. Został on zrealizowany w latach 1756–1773 według projektu architekta Jerzego de Kawe, z fundacji Jana Jakuba Zamoyskiego. Wzniesiony w latach 1769–1773 kościół górował nad dachami klasztoru okazałą kopułą, a jego fasadę od strony wschodniej wysunięto nieco przed lico południowego skrzydła zabudowań klasztornych⁵⁰⁷. W czasie rządów Austriaków w Zamościu nastąpił kres działalności bonifratrów. Po kasacie zakonu 10 marca 1784 roku władze zaborcze przejęły budynki i umieściły w nich szpital wojskowy, prowadzony w latach 1784–1787 przez przybyłe ze Lwowa siostry szarytki. Później został w nich zorganizowany szpital ordynacki⁵⁰⁸.

Kościół pw. Matki Bożej Loretańskiej. W 1714 roku dziekan i infułat Wawrzyniec Sikorski ufundował prepozyturę dla dwóch szpitali zamojskich, które wcześniej nadzorowali infułaci, erygowaną w 1715 roku przez ks. Walentego Konstantego Czubskiego, archidiacona i oficjała chełmskiego. Kościół, przy którym stanął dom prepozyta, zbudował w 1717 roku powołany na to stanowisko ks. Tomasz Olszówka naprzeciwko kościoła św. Krzyża na Lwowskim Przedmieściu⁵⁰⁹. Pełnił on funkcję kościoła szpitalnego do lat 80. XVIII wieku, gdy był „do upadku nakłoniony”, czyli wymagał remontu. Ówczesny prepozyt, ks. Stanisław Dąbkowski, wobec zabrania całego uposażenia przez Austriaków nie miał na to pieniędzy. Z pomocą Jana Jakuba Zamoyskiego wystawił w latach 1780–1782 nowy kościół. Ordynacja i mieszczanie wsparli inwestycję materiałami budowlanymi. Jej koszt oszacowano w 1781 roku na 2342 złp. Fundusze te okazały się niewystarczające, zabrakło 600 złp., które jednak pozyskano i budowę ukończono w roku następnym⁵¹⁰. Niedługo jednak służył pensjonariuszom i wiernym, gdyż około 1795 roku został rozebrany, a cegłę z jego fundamentów wykorzystano w 1796 roku do budowy ogrodzenia przy kościele św. Katarzyny⁵¹¹.

Cerkiew pw. Wniebowstąpienia Chrystusa. Została zbudowana z drewna na Lwowskim Przedmieściu po lokacji miasta, po stronie północnej traktu lwowskiego, w pobliżu kościoła św. Krzyża. Odnotowano ją w lustracji z 1591 roku⁵¹². Duchowni i wierni tej cerkwi przystąpili do unii brzeskiej. Niewiele wiemy o jej losach w XVII wieku. Dopiero z 1689 roku mamy in-

⁵⁰³ APL, Kęgr, RMO (jak przyp. 265), ks. 6, k. 1120v (jurament rady miejskiej, 20 VI 1672).

⁵⁰⁴ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 19v; ibidem, ks. 2, k. 26v; ibidem, ks. 3, k. 11.

⁵⁰⁵ NBANUL, Czoł. (jak przyp. 266), rkps 1995 II s. 7.

⁵⁰⁶ W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu* (jak przyp. 502), s. 226.

⁵⁰⁷ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (jak przyp. 278), s. 134–135.

⁵⁰⁸ W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu* (jak przyp. 502), s. 226.

⁵⁰⁹ W. Partyka, *Opieka społeczna w Ordynacji zamojskiej w XVII–XVIII wieku*, Lublin 2008, s. 30; B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 60.

⁵¹⁰ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 60; J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (jak przyp. 278), s. 133.

⁵¹¹ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 62; A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 305.

⁵¹² B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (jak przyp. 115), s. 208.

formację o reakcji biskupa chełmskiego Aleksandra Augustyna Łodziaty, który napominał parafian i członków działającego przy niej bractwa, że niezbyt interesują się dochodami cerkwi, prowadzą w niej handel świecami i odbierają dochody proboszczowi, czego im zakazał⁵¹³. Świątynia została odnotowana w lustracjach z 1696, 1707 i 1709 roku⁵¹⁴. Konflikt z proboszczem o prawo użytkowania gruntów prowadził bractwo cerkiewne w 1712 roku. Ordynat Tomasz Józef powołał komisję, która spór rozpatrzyła i w edykcje wydanym 21 kwietnia tego roku szczegółowo opisano, które grunty należały do księdza oraz do których miało prawo bractwo⁵¹⁵. Z kolei 20 maja 1740 roku unicki biskup chełmski Felicjan Filip Wołodkiewicz polecił oficjałowi chełmskiemu i dziekanowi zamojskiemu, aby na plebanię cerkwi przed „Świątkami” zwołali parafian należących o tej cerkwi, zakazali im uczęszczać do świątyni miejskiej i ogłosili, że administratorem świątyni będzie ks. Teodor Jagielski⁵¹⁶. Cerkiew przedmiejska była wizytowana w 1771 roku, a wizytatorzy ocenili stan budynku jako dobry⁵¹⁷. W 1791 roku władze austriackie zamknęły ją i w 1806 roku przeznaczyły do rozbioru⁵¹⁸.

Synagoga. Została wymurowana w latach 1610–1620 w stylu późnorennesansowym, w miejscu drewnianej świątyni z lat 90. XVI wieku, w narożniku ulicy Żydowskiej i czwartej przecznicy (ob. Bazylikańska). W latach 30. XVII wieku dobudowano do niej dwa niższe babińce, od strony północnej i południowej⁵¹⁹. Od strony zachodniej przylegały do niej dwa domy kahału, z których pierwszy był szkołą żydowską⁵²⁰. Świątynia była wielokrotnie przebudowywana. Została zniszczona przez Niemców w czasie okupacji 1939–1944. Obecnie odbudowana, jest pod opieką Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w Warszawie⁵²¹.

Szpital (przytułki) katolickie

Szpital przy kościele św. Krzyża na Lwowskim Przedmieściu. Powstał po fundacji parafii. Założono go w 1586 roku, gdy Walenty cieśla postawił drewniany budynek składający się z dwóch izb, przeznaczonych dla mężczyzn i kobiet⁵²². W 1591 roku Jan Zamoyski wsparł fundusz tego szpitala kwotą 100 czerwonych złotych⁵²³. Po jego śmierci na utrzymanie tej placówkiłożył zarząd ordynacji, np. w 1607 roku przekazał 114 złp.⁵²⁴ Opiekę nad szpitalem sprawował proboszcz albo zlecał ją wikaremu, a po przeniesieniu parafii do kolegiaty infułat jako

⁵¹³ APL (jak przyp. 10), Akta parafii greko-katolickiej w Zamościu (dalej: Apg-k), sygn. 1 (Katedra chełmska, 16 III 1689).

⁵¹⁴ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 21; ibidem, ks. 2, k. 28v; ibidem, ks. 3, k. 12v.

⁵¹⁵ APL, Apg-k (jak przyp. 513), sygn. 2.

⁵¹⁶ APL, Apg-k (jak przyp. 513), sygn. 3.

⁵¹⁷ W. Partyka, *Opieka społeczna* (jak przyp. 509), s. 109.

⁵¹⁸ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 88.

⁵¹⁹ G. Żurawicka, *Renesansowa synagoga w Zamościu*, „Renowacje i Zabytki” 2 (46) (2013), s. 90.

⁵²⁰ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 131.

⁵²¹ G. Żurawicka, *Renesansowa synagoga* (jak przyp. 519), s. 90.

⁵²² APL, BOZ (jak przyp. 139), sygn. 1f, Rejestr gumieny klucza nowozamojskiego z lat 1585–1586, k. 21, 80, 87; W. Partyka, *Opieka społeczna* (jak przyp. 509), s. 105.

⁵²³ BN, BOZ (jak przyp. 139), sygn. 1815, M. Stworzyński, *Opisanie*, k. 91.

⁵²⁴ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (jak przyp. 71), s. 396.

przewodniczący kapituły kolegiackiej. Sprawami administracyjnymi i gospodarczymi zajmowali się prowizorzy szpitala, wybrani od początku XVII wieku spośród mieszczan w czasie elekcji władz na roczną kadencję⁵²⁵. Nie znamy losów tego szpitala w ciągu XVII wieku, być może był on palony w czasie niszczenia przedmieść w 1648 i 1657 roku, ale później go odbudowywano. Spisywany był w lustracjach miasta z 1696 i 1707 roku⁵²⁶. Nie wspomniano o nim w lustracji z 1709 roku, być może przez przecięcie, gdyż funkcjonował w roku 1714, gdy utworzono prepozyturę dla szpitali podległych kapitule kolegiackiej⁵²⁷. Nowy budynek szpitala postawiono w 1721 roku, wizytacje kolegiackie z 1765 i 1770 roku opisują go, chociaż oceniono jego stan jako bardzo zły. Kapituła kolegiacka zwróciła się do ordynata z prośbą o odbudowę szpitala. Planowano wystawić budynek murowany, ale w latach 1774–1775 powstał drewniany. Służył do początku XIX wieku jako schronienie dla potrzebujących opieki z Zamościa i całej ordynacji. W 1808 roku opisano go jako stary, ale wyremontowany, przy czym stwierdzono, że będzie służył „czas jakiś”⁵²⁸.

Szpital miejski przy kolegiacie. Został zbudowany przed 1689 rokiem, gdy pojawiły się darowizny na jego rzecz⁵²⁹. W lustracji z lat 1691–1696 wpisano go jako „Szpital Miejski”, w kolejnych zaś, z 1707 i 1709 roku, jako „Szpital Polski”⁵³⁰. Był to drugi szpital podlegający utworzonej w 1714 roku prepozyturze szpitalnej. W 1724 roku spalil się, ale został odbudowany, gdyż wizytacja parafii kolegiackiej z 1727 roku wspomina go, podobnie następne, z 1765 i 1770 roku, chociaż stan jego budynku oceniono jako zły⁵³¹. Z pomocą ordynata Jana Jakuba w latach 1770–1775 w pobliżu budynku Infułatki od strony wschodniej wybudowano murowany, piętrowy gmach na planie wydłużonego prostokąta, „wyglądający okazale”⁵³². Został on przebudowany przez Austriaków, którzy przejęli go w 1784 roku i utworzyli szpital wojskowy⁵³³. Następnie przejął go zarząd ordynacji i umieścił tam szpital dla „chorych ze swoich licznych włości”⁵³⁴. Nazywany był szpitalem skarbowym. Po 1813 roku umieszczono tam lazaret wojskowy, zamieniony później na koszary⁵³⁵.

Szpital przy kościele św. Katarzyny na Lubelskim Przedmieściu. Powstał zapewne w 1709 roku z fundacji mieszczyki zamojskiej Kropskiej jako niewielki budynek drewniany. Został rozbudowany przez ks. Gruszeckiego, plebana tej świątyni w 1714 roku. Był opisany w wizytacji kościoła z 1715 roku; notują go też wizytacje z lat 1727 i 1750–1751; w tej ostatniej podano, że jest zrujnowany i potrzebuje remontu. Został on zapewne przeprowadzony, gdyż wizytacje z lat 1565 i 1770 oceniają stan

budynku jako dobry⁵³⁶. Pełnił swoją funkcję do 1808 roku, gdy opisano go jako „stary z drewna pod gontem o 2 izdebkach z kominem plecionym, nic nie wart zupełnie”⁵³⁷. Później zapewne rozebrany, podobnie jak kościół.

Szpital Bonifratrów. Założony w drewnianym budynku wzniesionym wraz z kościołem św. Krzyża we wschodniej części miasta w 1657 roku. Był to jedyny szpital zamojski w dzisiejszym rozumieniu tego słowa – wśród pracujących braci byli wykształceni medycy, którzy udzielali porad chorym w miejscowych przytułkach. Przeznaczony wyłącznie dla mężczyzn, mógł przyjąć 30 chorych. Bonifratrzy założyli w klasztorze także aptekę, z której leki służyły pensjonariuszom szpitali i mieszczanom⁵³⁸. Szpital niszczyły pożary z lat 1672 i 1709, jednak szybko go odbudowywano. W wizytacji z 1722 roku opisano jego zabudowania jako stare i wspomniano o potrzebie postawienia nowych, murowanych. Jednak dopiero w 1756 zaczęto realizować ten zamiar, budując cały kompleks klasztoru, szpitala i kościoła na wydłużonym, trapezoidalnym planie. Inwestycja z fundacji Jana Jakuba Zamoyskiego ciągnęła się do 1773 roku⁵³⁹. Zakonnicy użytkowali 14 pomieszczeń, szpital zaś zajmował kilka z nich. W latach 1720–1722 do księgi chorych wpisano 25 osób, w 1784 roku było ich 16. W tymże 1784 roku władze zaborcze zlikwidowały klasztor, przejęły budynki i zorganizowały w nich szpital wojskowy, działający do 1787 roku. Następnie był tam szpital ordynacki do 1806 roku⁵⁴⁰, a od tego roku ponownie szpital wojskowy⁵⁴¹.

Szpitaly innych wyznań religijnych

Szpital przy cerkwi Wniebowstąpienia Chrystusa na Przedmieściu Lwowskim. W 1601 roku mieszczanin zamojski Jani Constantynowicz Greczyn zapisał połowę placu z ogrodem i stojący na nim dom „na założenie szpitala dla ubogich ludzi greckiej i ruskiej religii”. W tym samym roku 28 maja J. Zamoyski potwierdził darowiznę i ogłosił, że szpital otrzymał ją wieczyście. Pozwolił też kwestować w mieście i po wsiach na jego utrzymanie. Pensjonariuszy do szpitala mieli przyjmować jego prowizorowie⁵⁴².

Szpital został zorganizowany i działał w następnych dziesięcioleciach, o czym świadczą zapisy na jego rzecz, odnotowane w księgach miejskich⁵⁴³. Nie znamy jego losów w trudnych latach 1648–1674, nie wiemy zwłaszcza, czy został spalony przy niszczeniu przedmieść przed przybyciem wojsk kozacko-tatarskich, a potem węgierskich. Funkcjonował w drugiej połowie XVII wieku, o czym świadczą zapisy w lustracjach z 1691, 1694 i 1696 roku⁵⁴⁴. Działalność jego potwierdzają też lustracje z 1707 i 1709 roku⁵⁴⁵ oraz wizytacje cerkwi z 1741 roku. Kolejna wizytacja tej cerkwi z 1771 roku zawiera informację, że szpital

⁵²⁵ J. Peter, *Sprawy medyczne w zamojskich księgach miejskich. Szpitale zamojskie*, „Archiwum Historii Medycyny” 25 (1962) 1, s. 34.

⁵²⁶ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 22v; ibidem, ks. 2, k. 28v.

⁵²⁷ W. Partyka, *Opieka społeczna* (jak przyp. 509), s. 68.

⁵²⁸ Ibidem, s. 82–83, Aneks I, s. 281–282.

⁵²⁹ Ibidem, s. 55.

⁵³⁰ B. Łop. (jak przyp. 178) rkps 16-1, s. 43; APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 21; ibidem, ks. 2, k. 27v; ibidem, ks. 3, k. 12v.

⁵³¹ W. Partyka, *Opieka społeczna* (jak przyp. 509), s. 68–69, 82–83.

⁵³² J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (jak przyp. 278), s. 136–137.

⁵³³ W. Partyka, *Opieka społeczna* (jak przyp. 509), s. 83.

⁵³⁴ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 60–61.

⁵³⁵ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 676.

⁵³⁶ W. Partyka, *Opieka społeczna* (jak przyp. 509), s. 68–69, 82–85.

⁵³⁷ Ibidem, s. 282 (Aneks I).

⁵³⁸ W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu* (jak przyp. 502), s. 226–227.

⁵³⁹ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (jak przyp. 278), s. 134–135.

⁵⁴⁰ W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu* (jak przyp. 502), s. 226–227.

⁵⁴¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 36–37.

⁵⁴² APL (jak przyp. 10), Dokumenty miasta Zamościa, sygn. 2.

⁵⁴³ J. Peter, *Sprawy medyczne* (jak przyp. 525), s. 22.

⁵⁴⁴ B.Łop. (jak przyp. 178), rkps 16-1 k. 48; ibidem, rkps 16-2, k. 28v; APL, KemZ (jak przyp. 178), sygn. 1, k. 22.

⁵⁴⁵ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 2, k. 28v; ibidem, ks. 3, k. 13v.

mieścił się w nowym budynku. W strukturach parafii unickiej funkcjonował do 1791 roku, gdy została ona zamknięta przez władze austriackie, a plebania i szpital przejęte przez utworzony przez nie w 1786 roku Instytut Ubogich i zamienione na przytułek dla potrzebujących bez względu na wyznanie⁵⁴⁶. Instytut ten działał również po 1813 roku⁵⁴⁷.

Szpital ormiański. Osiedlający się w Zamościu Ormianie otrzymali poza czworobokiem zabudowy we wschodniej partii miasta dwa połączone bloki, które podzielono na trzy części. W części północnej, od strony kościoła, powstał szpital z kaplicą⁵⁴⁸. Nie wspomina o nim lustracja z 1591 roku, co chyba oznacza, że jego budynek wybudowano dopiero po tym roku, ale przed 1605, na który jest datowany widok miasta w atlasie Brauna, gdyż tam został oznaczony⁵⁴⁹. Szpital funkcjonował w ciągu XVII wieku, ale nie wiemy, kiedy postawiono murowany budynek⁵⁵⁰. Spalił się w wielkim pożarze w 1672 roku, został następnie odbudowany, gdyż notowały go lustracje z 1691 i 1696 roku, a także kolejne, z 1707 i 1709 roku⁵⁵¹. Informacja z 1709 roku jest ostatnią o działalności szpitala ormiańskiego, być może został spalony w czasie późniejszego o kilka miesięcy pożaru z tego roku, jaki wybuchł 4 października i zniszczył kościół ormiański, który później odbudowano. O szpitalu źródła milczą.

Szpital żydowski. Zgodnie z programem osadniczym gmin żydowskich zawsze organizowały one instytucje lecznicze i opiekuńcze dla ludzi starszych i niepełnosprawnych⁵⁵². Był to bardzo ważny element judaistycznej praktyki religijnej⁵⁵³. W Zamościu szpital powstał zapewne w początku XVII wieku, wraz z bóżnicą, szkołą i łaźnią przy ulicy, która od 1603 roku nosiła nazwę Żydowskiej (poprzednio Horodelska)⁵⁵⁴, został jednak odnotowany dopiero w 1664 roku na terenie dzielnicy żydowskiej⁵⁵⁵. Opiekowało się nim Bractwo Pogrzebowe i Dobroczynne, którego członkowie kolejno czuwali przy chorych. W sytuacjach wyjątkowo ciężkich, przy obłożnie chorych czuwali płatni szamesowie bractwa za opłatą, poczynając od drugiej nocy⁵⁵⁶. Szpital spalił się niewątpliwie w wielkim pożarze, który wybuchł 8 czerwca 1672 roku, a ogień zniszczył wszystkie domy przy ulicy Żydowskiej⁵⁵⁷. Został zapewne odbudowany, chociaż lustracje z przelomu XVII i XVIII wieku, wyliczając inne posesje,

o szpitalu nie wspominają. W 1767 roku rabin Sender ben Berisz założył nowoczesny szpital, ale nie wiemy, czy była to kontynuacja poprzednio istniejącego⁵⁵⁸. Z 1800 roku mamy informację, że z inicjatywy Hersza Szyfa został przebudowany szpital przy obecnej ulicy Zamenhofska, nie wiemy jednak, czy był związany z poprzednio wspomnianym⁵⁵⁹.

Szpital konfraterni niemieckiej. Działał w mieście krótko, w latach 1695–1707⁵⁶⁰. Nie znamy jego lokalizacji.

Cmentarze

Do drugiej połowy XVIII wieku grzebano zmarłych na cmentarzach przykościelnych i w podziemiach świątyń – w Zamościu w podziemiach: kolegiaty, cerkwi greckiej, potem bazylianów, kościołów: Franciszkanów, Reformatorów oraz Klarysek. W 1773 roku powiększono cmentarz przy cerkwi św. Mikołaja, gdy Jan Jakub Zamoyski zgodził się, aby kilku właścicieli sąsiednich posesji od strony Podwala sprzedało je na ten cel klasztorowi⁵⁶¹. Warto wspomnieć, że kapituła kolegiacka już w 1767 roku prosiła ordynata o przeniesienie cmentarza przykościelnego na nowe miejsce za miastem, ale chyba do tego nie doszło. Dopiero gdy władze zaborcze w 1784 roku zakazały chowania zmarłych przy kościołach postanowiono założyć cmentarz przy kościele św. Katarzyny na Przedmieściu Lubelskim⁵⁶².

Cmentarz ormiański. Znajdował się w północnej części terenu przydzielonego Ormianom, za szpitalem⁵⁶³. W czasach zaboru austriackiego był ogrodzony parkanem z żerdzi⁵⁶⁴. Został chyba zlikwidowany po rozebraniu kościoła w 1802 roku albo jeszcze wcześniej.

Cmentarz żydowski. Zgodnie z obyczajem Żydzi otrzymali w przywileju z 1588 roku prawo założenia cmentarza, „okopiska za murami miasta”⁵⁶⁵. Został wymierzony na wschodnim skraju Przedmieścia Lwowskiego, miał kształt trapezu; jednym z boków przylegał do drogi hrubieszowskiej, a jego wschodnia granica pokrywała się z linią późniejszych szańców szwedzkich⁵⁶⁶. Jeszcze w 1809 roku spotykano tam kamienie nagrobne Żydów z Hiszpanii i Portugalii. Już w 1885 roku pisano, że jest przepelniony, zamknięto go w 1907 roku⁵⁶⁷.

Cmentarz przy kościele pw. św. Krzyża. W XVII wieku był to mały cmentarzyk wydzielony z ogrodu szpitalnego⁵⁶⁸, później pewnie powiększony. Chowano tam ubogich, pensjonariuszy szpitala, ale także mieszczan. Lustracje miasta z 1707 i 1709 roku notują go niedaleko Rynku Świętokrzyskie-

⁵⁴⁶ W. Partyka, *Opieka społeczna* (jak przyp. 509), s. 69, 84; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 58–60.

⁵⁴⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 562.

⁵⁴⁸ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 61; J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (jak przyp. 492), s. 215–216.

⁵⁴⁹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 33, 61.

⁵⁵⁰ J. Peter, *Sprawy medyczne* (jak przyp. 525), s. 22–23.

⁵⁵¹ B.Łop. (jak przyp. 178), rkps 16-1 k. 39; APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 19; ibidem, ks. 2, k. 25v; ibidem, ks. 3, k. 10v.

⁵⁵² M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1975, s. 136–138.

⁵⁵³ J. Morgensztern, *Działalność gospodarcza Żydów w Zamościu w XVI i XVII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 53 (1965), s. 31.

⁵⁵⁴ Eadem, *O osadnictwie Żydów* (jak przyp. 224), s. 10.

⁵⁵⁵ APL, ACZ (jak przyp. 180), ks. 7, k. 410v.

⁵⁵⁶ E. Kupfer, *Pinkas Bractwa Pogrzebowego i Dobroczynnego w Zamościu*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2 (1951), s. 47–51, 56–59.

⁵⁵⁷ APL, Kęgr, RMO (jak przyp. 265), ks. 6, k. 1120–1121 (jura-ment w grodzie złożyli rajca, ławnik i obywatel miasta 20 VI 1672 r.).

⁵⁵⁸ J. Peter, *Sprawy medyczne* (jak przyp. 525), s. 24; A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 680.

⁵⁵⁹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 680.

⁵⁶⁰ Ibidem.

⁵⁶¹ APL (jak przyp. 10), Akta klasztoru bazylianów w Zamościu, sygn. 32 (Tulczyk, 25 VI 1773).

⁵⁶² J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 38; A. Kędziora, *Cmentarz w Zamościu*, Zamość 1987, s. 12.

⁵⁶³ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (jak przyp. 492), s. 215–216.

⁵⁶⁴ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 43.

⁵⁶⁵ BN, BOZ (jak w przyp. 139), sygn. 1815, M. Stworzyński, *Opisanie*, s. 92.

⁵⁶⁶ B. Sawa, *Różnój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 59; A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 100.

⁵⁶⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 100.

⁵⁶⁸ Ibidem.

go⁵⁶⁹. W 1808 roku opiekowały się nim siostry szarytki⁵⁷⁰. Został zlikwidowany w 1812 roku.

Cmentarz przy cerkwi pw. Wniebowstąpienia Chrystusa. Powstał przy świątyni chyba wcześniej niż szpital (1601). Lustracja miasta z 1707 roku po wymienieniu cerkwi i szpitala notuje „cmentarzysko”. Nie został odnotowany w kolejnej lustracji z 1709 roku⁵⁷¹, ale wspomina o nim wizytacja cerkwi z 1771 roku⁵⁷². Dalsze jego losy nie są znane. Został zapewne zlikwidowany w 1812 roku.

Cmentarz przy kościele św. Katarzyny. W 1784 roku, gdy władze austriackie zakazały chowania zmarłych przy kościołach w mieście, podjęto w czerwcu decyzję, aby główny cmentarz parafialny założyć przy tej świątyni. Starosta Ignacy Kohlmanhuber w dwa lata później nakazał cmentarz ogrodzić „kamieniem lub naturalnym cierniem”. Mieli w tym uczestniczyć zarówno katolicy, jak i unici, a cmentarz był przewidziany dla obu obrządków⁵⁷³. Wraz z budową nowego, murowanego kościoła w latach 1793–1795 uporządkowano cmentarz i otoczono go murem z okazałą bramą⁵⁷⁴. Zlikwidowano go w czasie poszerzania przedpoła twierdzy w 1810 roku. Na jego terenie powstał ogród inżynierii wojskowej⁵⁷⁵.

Cmentarz parafialny. W związku z likwidacją cmentarza przy kościele św. Katarzyny w latach 1810–1812 założono nowy, na dwumorgowym polu przy drodze do Skierbieszowa. Był on otoczony wałem i miał bramę od strony południowej. W 1817 roku złożono na nim szczątki wydobyte z podziemi kościołów klasztornych. Był wielokrotnie powiększany⁵⁷⁶.

ZNACZĄCE INSTYTUCJE SZKOLNE

Szkoła przy kościele św. Krzyża

Wiosną 1581 roku niedaleko wykańczanego jeszcze kościoła na Przedmieściu Lwowskim zaczęto stawiać drewniany budynek szkoły; w grudniu nie był on jeszcze gotowy. Przewidziany na nauczyciela w tej szkole ks. Jan Herbest pisał o tym do kanclerza, informował też, że do czasu ukończenia prac M. Topornicki pozwolił mu uczyć w jego dworku w mieście⁵⁷⁷. Działalność Herbesta w Zamościu trwała około dwóch lat, później opuścił on miasto. Na jego miejsce przyjęto nowego bakalarza⁵⁷⁸. W przywileju fundacyjnym parafii z sierpnia 1584 roku szkoła była wspomniana, proboszcz miał utrzymywać nauczyciela, który powinien otrzymywać za swoją pracę 20 grzywien rocznie⁵⁷⁹. W budynku tej szkoły organizował zapewne gimnazjum zaangażowany przez kanclerza w czerwcu 1589 roku mieszczanin lubelski i poeta Sebastian Klonowic. Miał on według zawartej

umowy „w szkole zamojskiej uczyć, którą [Zamoyski] zakłada i tę szkołę w dozorze i staraniu swym mieć”⁵⁸⁰. Poeta miał być więc kierownikiem gimnazjum humanistycznego i zatrudniać dwóch bakalarzy dla „elementarzów”. Niedługo jednak tym się zajmował, gdyż w 1592 roku wrócił do Lublina⁵⁸¹. Nie znamy dalszych losów szkoły, ale chyba po przeniesieniu parafii do kolegiaty tam również przeniesiono szkołę.

Szkoła parafialna przy kolegiacie

W rachunkach dworu ordynackiego podskarbiego Samuela Knuta z grudnia 1605 roku odnotowano płacę bakalarza przy św. Tomaszu, czyli przy kolegiacie. Z kolei 26 czerwca 1606 roku zapisano przekazanie 24 fl. na budowę szkoły przez ks. dziekana⁵⁸². Wpisy te przemawiają za wnioskiem, że szkoła funkcjonowała, ale budowano dla niej nową siedzibę. W lustracjach z przełomu XVII i XVIII wieku wymieniono budynki probostwa, jeden z nich zapewne należał do szkoły, ale tego nie wpisano⁵⁸³. Szkoła parafialna czynna była cały czas⁵⁸⁴.

Akademia Zamojska

Dla powstającej Akademii przełomowy był rok 1594. Kanclerz, ściśle współpracując z powołanym na jego dworzec doradcą do spraw nauki i kultury Szymonem Szymonowiczem⁵⁸⁵, czynił zabiegi w wielu kierunkach. Sprowadzeni do Zamościa profesorem przygotowali tekst odezwy o otwarciu uniwersytetu wydrukowanej w 300 egzemplarzach, z datą 5 kwietnia 1594 roku. Została ona przesłana do Zamoyskiego, ten zaś cały nakład wysłał do Krakowa, a stamtąd jego plenipotenci rozesłali ją po kraju i Europie⁵⁸⁶. W budynku przeznaczonym dla uczelni trwały prace wykończeniowe, wykonywano sprzęty „według wizerunku i planu sporządzonego przez samego hetmana”⁵⁸⁷. W marcu tego roku rozpoczęły się spotkania przybyłych już profesorów z nielicznymi jeszcze uczniami, pracowano też nad programem studiów, gromadzono podręczniki i lektury⁵⁸⁸. Fundator zwrócił się do papieża Klemensa VIII o zgodę na powołanie Akademii i powiązanej z nią kolegiaty. Papież 29 października 1594 roku wystawił bullę *Sedes Apostolica*, której mocą erygował Kanoniczne Studium Generale – nazywane Uniwersytetem w Zamościu – o trzech fakultetach. Nadal tej uczelni przywilej promowania doktorów w zakresie filozofii, obojga praw i medycyny oraz mianowania notariuszy publicznych, jak czynią to inne uniwersytety w świecie⁵⁸⁹. Pozwolił też na działalność przy niej drukarni⁵⁹⁰.

⁵⁸⁰ Cyt. za: H. Wiśniewska, *Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica*, Lublin 2006, s. 61.

⁵⁸¹ Ibidem, s. 69.

⁵⁸² AGAD, AZ (jak przyp. 63), sygn. 2520, s. 46, 96.

⁵⁸³ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 1, k. 18v; ibidem, ks. 2, k. 24v.

⁵⁸⁴ A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 664.

⁵⁸⁵ A. A. Witusik, *Szymon Szymonowicz – współorganizator Akademii zamojskiej*, [w:] *Akademia Zamojska i jej tradycje*, red. B. Szyszka, Zamość 1994, s. 29.

⁵⁸⁶ S. Lempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa 1573–1605*, [w:] idem, *Mecenat wielkiego kanclerza*, oprac. S. Grzybowski, Warszawa 1980, s. 155–161.

⁵⁸⁷ Cyt. za: S. Lempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego* (jak przyp. 586), s. 161.

⁵⁸⁸ Ibidem, s. 161–168.

⁵⁸⁹ B. Kumor, *Wydział teologiczny* (jak przyp. 444), s. 66–67.

⁵⁹⁰ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 21.

⁵⁶⁹ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 2, k. 28v; ibidem, ks. 3, k. 13.

⁵⁷⁰ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 58.

⁵⁷¹ APL, KemZ (jak przyp. 178), ks. 2, k. 28v.

⁵⁷² W. Partyka, *Opieka społeczna* (jak przyp. 509), s. 109.

⁵⁷³ A. Kędziora, *Cmentarz* (jak przyp. 562), s. 12; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 48.

⁵⁷⁴ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 61–62.

⁵⁷⁵ Eadem, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 127.

⁵⁷⁶ Ibidem, s. 156–157; A. Kędziora, *Encyklopedia* (jak przyp. 206), s. 96.

⁵⁷⁷ AJZ, t. 2 (jak przyp. 102), nr 514 (20 XII 1581).

⁵⁷⁸ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 17, 24, przyp. 27.

⁵⁷⁹ AJZ, t. 3 (jak przyp. 150), s. 515, nr 49.

Intencją kanclerza było zorganizowanie szkoły wyższej odmiennej od Akademii Krakowskiej oraz Wileńskiej. Miała ona być szkołą obywatelskiego wychowania, instytucją przygotowującą młodzież szlachecką do przyszłego życia publicznego i obowiązków w państwie. Powinna też prowadzić prace twórcze w modnych dziedzinach naukowych (filologia klasyczna, historia) i stać się łącznikiem polskiej myśli naukowej z Zachodem⁵⁹¹.

Uroczystość oficjalnego otwarcia Akademii odbyła się 15 marca 1595 roku. Dla upamiętnienia tego wydarzenia fundator wydał „Odezwę do Polaków”, głosząc pochwałę nauki i zachęcając do studiowania. Przedstawił też program ideowy uczelni⁵⁹². W lipcu tego roku kanclerz wraz z biskupem chełmskim zatwierdzili statut uniwersytetu⁵⁹³. Pierwszy jej rektor, profesor logiki Melchior Stefanides, wpisał do albumu pierwszych studentów⁵⁹⁴. Natomiast 5 lipca 1600 roku J. Zamoyski wystawił dwa akty erekcyjne – dla akademii i kolegiaty. Nauka w Akademii miała odbywać się na dwóch poziomach: niższym, pięcioletnim, i wyższym, sześcioletnim. Nauczać miało dziesięciu profesorów⁵⁹⁵.

Tymi aktami rozpoczęły się 184-letnie dzieje tej uczelni, w których miała ona okresy pomyślnego rozwoju (najpomyślniejsze było pierwsze dziesięciolecie), następowały też gorsze czasy – braku środków finansowych, dużego uzależnienia ekonomicznego od władz kościelnych, spadku poziomu nauczania, słabego rozwoju badań naukowych. Dominacja duchownych prowadziła do jednostronności prezentowanych w niej poglądów⁵⁹⁶. Co jednak ważne, w murach tej uczelni pobierało wiedzę ponad 11 tysięcy uczniów i studentów, drukarnię opuściło przeszło tysiąc druków, tytuły doktorów uzyskało 247 osób⁵⁹⁷.

Jeszcze przed inauguracją uczelni w marcu 1594 roku wybudowano dla niej zespół budynków w północno-zachodniej części terenu miejskiego, nazwany przed czterdziestu pięciu laty przez T. Zarębską „miasteczkiem uniwersyteckim”. Pierwszy gmach miał pięć audytoriów i dziewięć komnat. Został on przedstawiony na widoku Brauna⁵⁹⁸. W dotychczasowej literaturze przyjmuje się, że obecny czworobok Akademii z kwadratowym dziedzińcem w środku powstał w pobliżu pierwotnego gmachu, który spalił się podczas pożaru 1633 roku, a znajdował się w miejscu późniejszego skrzydła zachodniego⁵⁹⁹.

⁵⁹¹ H. Barycz, *Barok*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. 2, red. B. Suchołowski, Wrocław 1970, s. 62.

⁵⁹² Łaciński tekst tej odezwy opublikował J. Kowalczyk, *W kręgu kultury dworu* (jak przyp. 83), s. 184–186; polskie tłumaczenie S. Łempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego* (jak przyp. 586), s. 176–178, oraz B. Szyszka, *Odezwa do Polaków na otwarcie Akademii Zamojskiej*, [w:] *Akademia Zamojska i jej tradycje* (jak przyp. 585), s. 10–12.

⁵⁹³ S. Łempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego* (jak przyp. 586), s. 184.

⁵⁹⁴ Zob. *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781*, oprac. H. Gmiterek, Warszawa 1994, s. 42.

⁵⁹⁵ S. Łempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego* (jak przyp. 586), s. 325–326.

⁵⁹⁶ Opisał te dzieje J. K. Kochanowski, *Dzieje Akademii Zamojskiej*, Kraków 1899–1900.

⁵⁹⁷ H. Gmiterek, *Promocje doktorskie w Akademii Zamojskiej*, [w:] *W kręgu akademickiego Zamościa*, red. H. Gmiterek, Lublin 1996, s. 232 (pełny wykaz promowanych s. 237–248).

⁵⁹⁸ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (jak przyp. 94), s. 39.

⁵⁹⁹ Zob. A. Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. Sprawozdanie z prac archeologicznych* (jak przyp. 218), s. 55–57; B. Sawa, *Akademia Zamojska 1594–1994*, Zamość 1998, s. 29–35.

Wiosną 1639 roku wdowa po Tomaszu Zamoyskim Katarzyna z Ostrogskich rozpoczęła budowę nowego gmachu, według projektu Bernarda Moranda – a może Andrzeja dell’Aqua lub Jana Jaroszewicza? Dziekan Jakub Skwarski 27 sierpnia poświęcił akt erekcyjny budynku⁶⁰⁰. Wznoszono go do 1648 roku, uzupełniające prace wykończeniowe trwały jeszcze przez kolejne lata. Był on wielokrotnie przebudowywany⁶⁰¹. Remonty i przebudowy prowadzono też w pierwszej połowie XVIII wieku⁶⁰².

Przejście Zamościa pod panowanie Austrii pogorszyło i tak nie najlepszą sytuację finansową Akademii. Została ona odcięta granicą od dochodów z majątków i sum lokowanych na różnych dobrach Rzeczypospolitej, władze zaborcze opodatkowały poddanych z należącej do Akademii wsi Bukowina, a z tego powodu mieszkający tam poddani ciągle zalegali z opłatą należnych Akademii czynszów, w gmachu część pomieszczeń zajęło wojsko⁶⁰³. Od 1780 roku zaczęły się rozchodzić wieści, że Austriacy, w związku z reformą oświaty na terenach zaboru, mają zamiar zamknąć Akademię. Biskup przemyski 15 października 1783 roku powiadomił rektora, że przyszli księża będą odtąd kształceni we Lwowie, co oznaczało zamknięcie związanego z uczelnią seminarium duchownego. Doszło do tego w lutym roku następnego. W końcu 1783 roku przesłano pismo o zamknięciu Akademii, w jej miejsce planowano powołać liceum królewskie⁶⁰⁴. Władze dystryktu 3 maja 1784 roku ogłosiły, że wszyscy pragnący nauczać profesorowie, świeccy i duchowni, mieli 1 sierpnia stawić się we Lwowie i poddać egzaminowi. Gmach miało przejąć zapowiedziane liceum⁶⁰⁵. Dzieje Akademii Zamojskiej dobiegły kresu.

Liceum Królewskie

Zostało utworzone przez władze zaborcze przy zgodzie ordynata Andrzeja Zamoyskiego. Zaczęło funkcjonować 1 września 1784 roku w gmachu zlikwidowanej Akademii. Cieszyło się popularnością wśród młodzieży. Zajęcia były prowadzone w języku łacińskim, niemieckim i polskim. Przygotowywały młodzież do studiów uniwersyteckich. Wokół tej szkoły koncentrowało się życie intelektualne Zamościa i dworu ordynackiego⁶⁰⁶. W gmachu byłej Akademii działały ponadto gimnazjum i szkoła elementarna⁶⁰⁷. Uczniowie tych szkół na kilka dni przed atakiem wojsk Księstwa Warszawskiego, gdy przyszli rano na lekcje, zastali klódki na wrotach, zawieszona z rozkazu komendanta. Gmach przejęto na cele wojskowe. Po 1809 roku były tam koszary. Wojsko zajmowało budynek Akademii aż do likwidacji twierdzy w 1866 roku⁶⁰⁸.

⁶⁰⁰ B. Sawa, *Akademia Zamojska* (jak przyp. 599), s. 39.

⁶⁰¹ Ibidem, s. 40–48.

⁶⁰² Ibidem, s. 53–66.

⁶⁰³ Ibidem, s. 66–68.

⁶⁰⁴ A. Sidorowska, *Okoliczności likwidacji Akademii Zamojskiej w roku 1784*, [w:] *W kręgu akademickiego Zamościa* (jak przyp. 596), s. 315–320.

⁶⁰⁵ Ibidem, s. 321.

⁶⁰⁶ B. Szyszka, *Tradycje Akademii Zamojskiej w życiu umysłowym Zamościa w XIX wieku*, [w:] *Akademia Zamojska i jej tradycje* (jak przyp. 585), s. 121–126.

⁶⁰⁷ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 102.

⁶⁰⁸ B. Sawa, *Akademia Zamojska* (jak przyp. 599), s. 95–96.

ZAMOŚĆ PO 1821 ROKU

Wojska polskie pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego po trzydniowym oblężeniu w nocy z 19 na 20 maja 1809 roku zdobyły Zamość, wskutek czego miasto wraz z cyrkulem monarchii habsburskiej zostały włączone do Księstwa Warszawskiego pod protekcją Napoleona. Po klęsce Napoleona i kongresie wiedeńskim (1815) Zamość z okolicami włączono do Królestwa Polskiego pozostającego w zależności od cesarstwa rosyjskiego. Usytuowana strategicznie twierdza predysponowała do ochrony granic Rosji przed potencjalnym wrogiem – Cesarstwem Austrii. Z tego również względu Zamoyscy zdecydowali się na odstąpienie rodowego miasta rządowi Królestwa. Na prośbę ordynata car Aleksander I powołał pod koniec 1815 roku nową komisję, której prezesem obrany został komendant twierdzy, gen. Józef Wasilewski. W 1816 roku komisja wyznaczyła II obwód strategiczny – Granicę Rejonu Twierdzy w odległości „mocnego wystrzału armatniego”, tj. 2339 m od fortyfikacji⁶⁰⁹. Plenipotent ordynacki kompletował dowody po-

⁶⁰⁹ W 1816 r. zaczęto od podstaw rozplanowywać i zabudowywać tereny przedmieść, respektując ograniczenia, jakie narzucały trzy wyznaczone obwody strategiczne. Pierwszy stanowiła Granica Twierdzy, obejmująca system dzieł obronnych oraz ich najbliższe otoczenie, tworzące tzw. pochodzistość forteczną. Drugi – I obwód strategiczny – stanowiła Granica Całkowitego Zakazu Zabudowy wytyczona po oblężeniu w 1809 r. jako strefa buforowa twierdzy przeznaczona pod planowaną rozbudowę ziemnych urządzeń obronnych pasa zewnętrznego. Obwód ten miał zostać pozbawiony zabudowy w odległości 600 sążni (1169 m) od przedstoku twierdzy. Znajdujące się tam budynki miały zostać oszacowane i przeniesione poza zewnętrzną linię obwodu, ponieważ w razie oblężenia mogły utrudniać obronę twierdzy i były narażone na zniszczenie. Trzeci – II obwód strategiczny – stanowiła Granica Rejonu Twierdzy przebiegająca w odległości między 600 a 1200 sążni (1169 a 2139 m) od przedstoku. Wyznaczyła go w marcu 1816 r. komisja regulacyjna powołana przez cara Aleksandra I na prośbę ordynata Stanisława Kostki Zamoyskiego. Rozmierzaniem strefy zajął się pplk Leonard Jodko z polecenia gen. Józefa Wasilewskiego. W obrębie obwodu znalazło się 3271 mórg gruntów, z czego 999 było własnością mieszczan, a 2105 – Ordynacji Zamoyskiej. W znacznej części należały one do folwarków Żdanowa, Mokrego, Janowic, Płoskiego i Kalinowic. Przed sfinalizowaniem transakcji sprzedaży Zamościa skorygowano obszar obwodu względem planowanych dzieł obronnych. Do II obwodu strategicznego przeniesiono właścicieli budynków spalonych w trakcie oblężeń lub wyburzonych podczas budowy fortyfikacji. Trafili tam również mieszczanie, którym nakazano przeniesienie posesji na działki zastępcze. Mimo korzystnych warunków, nowych osadźców przerażało sąsiedztwo twierdzy w razie wojny.

świadczające prawo własności Zamoyskiego względem obiektów, które zagarniało, niszczyło lub przebudowywało wojsko.

Prace modernizacyjne fortyfikacji kontynuowała funkcjonująca w latach 1820–1827 Dyrekcja Inżynierii Twierdzy Zamość⁶¹⁰. Wiosną 1824 roku rozpoczęto burzenie relikwów przedmieść oraz zabudowy okolicznych wsi. W zasięgu II obwodu strategicznego zaplanowano 5 nowych osiedli o prostych układach urbanistycznych i cechach osad lub miasteczek, które miały przejąć dotychczasowe funkcje cywilne Zamościa. Ostatecznie poza Nową Osadą nie udało się założyć innych przedmieść⁶¹¹.

W wyniku reformy administracji samorządowej Królestwa Kongresowego w 1818 roku urzędy rady miejskiej zastąpiono organem dozorstwa miast. Postanowieniem namiestnika z 30 maja 1818 roku powołano Urzędy Muncypalne, na których czele stali burmistrzowie. Po upaństwowieniu Zamościa Urząd Muncypalny dążył w 1827 roku do awansowania burmistrza do rangi prezydenta z powodu dodatkowych obowiązków wiążących się z dynamiką zmian przestrzennych i ludnościowych. Część kompetencji burmistrza przejęli ławnicy. Dochodziło do konfliktów pomiędzy władzami miejskimi a dowództwem w sprawie odszkodowań za zniszczone wskutek rozbudowy fortyfikacji mienie mieszczan⁶¹².

Na skutek rozbudowy twierdzy funkcje cywilne miasta przejęło wytyczone przy trakcie lwowskim przedmieście Nowa Osada. Do upadku powstania listopadowego siedziba burmistrza i Urzędu Muncypalnego mieściła się nadal w ratuszu. Gmach ten w latach 1823–1824 przebudowano na rozkaz wielkiego księcia Konstantego w stylu klasycystycznym, urządzając w nim ciężkie więzienie warowne oraz lazaret⁶¹³, natomiast dla urzędu

Proces przenoszenia majątków był długotrwały z powodu powolnego tempa wypłaty odszkodowań i rozmierzania placów w obrębie II obwodu. Zob. Z. Stankiewicz, *Zapomniany element twierdzy w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1 (126) (2016), s. 10–11.

⁶¹⁰ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza w pierwszym dziesięcioleciu Królestwa Polskiego 1815–1825*, [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska: Zamość*, s. 19–20; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy w Zamościu w latach 1815–1831*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2 (2014), s. 28–29.

⁶¹¹ A. Czołowski, *Zapomniany fortyfikator Zamościa*, „Teka Zamojska” 3 (1938), s. 157.

⁶¹² B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 226–227, 228–236.

⁶¹³ M. Potocki, „Zamość i jego instytucje pod względem oświaty, religii i dziejów krajowych”, oprac. B. Sroczyńska, mps, Zamość 1980, s. 405; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 79.

wynajęto pomieszczenia w kamienicach Rynku. Na początku grudnia 1833 roku większość urzędników eksmitowano z twierdzy do Nowej Osady; w dotychczasowym miejscu pozostawiono jedynie filię Urzędu Muncypalnego i Kasę Miejską. Niewłaściwie użytkowany przez wojsko ratusz został poddany remontom dopiero po 1866 roku⁶¹⁴.

W okresie Księstwa Warszawskiego nastąpił regres funkcji mieszkalnej Zamościa w wyniku pozbawienia twierdzy funkcji typowo miejskich, takich jak mieszkalnictwo, handel i usługi⁶¹⁵. W 1810 roku liczba ludności wynosiła 4065 osób, o 38% mniej w porównaniu do roku 1809⁶¹⁶. Podczas oblężenia zniszczono większość budynków mieszkalnych na przedmieściach. Mieszczan zobowiązano do kwaterunku płatnego dla oficerów i urzędników, bezpłatnego dla podoficerów i żołnierzy. Po oblężeniu w 1813 roku część ludności nie powróciła do Zamościa w obawie przed konsekwencjami wynikającymi ze wzrostu liczebności garnizonu. Zniszczeniu uległy 222 domy, w tym 70 budynków w centrum⁶¹⁷, obiekty użyteczności publicznej oraz chałupy w obrębie kwartałów żydowskich⁶¹⁸. W 1815 roku na terenie Zamościa znajdowało się 466 budynków: 322 murowane, 128 drewnianych lub szachulcowych oraz 16 należących do włościan. W centrum dominowała zabudowa murowana, która w coraz mniejszym stopniu pozostawała własnością ludności cywilnej.

Według spisu wiernych parafii kolegiackiej z 1817 roku w Zamościu zamieszkiwało 1623 katolików⁶¹⁹. W 1822 roku Zamość zajmował drugie pod względem liczby ludności miejsce w guberni lubelskiej, za Lublinem z 4709 mieszkańcami i 358 budynkami⁶²⁰. Do 1830 roku wojsko przejęło w twierdzy administrowane przez władze cywilne budynki i parcele, z wyjątkiem dwóch studni oraz ogrodu przy klasztorze Bazylianów.

W 1854 roku rozpoczęto akcję wyrugowania ludności cywilnej, typując 57% ogółu mieszkańców twierdzy. Pozostawiono jedynie właścicieli domów, rzemieślników i kupców przydatnych dla garnizonu. Wysiedleńcy mieli swobodny wybór miejsca zamieszkania w obrębie Królestwa, niezdecydowanym proponowano eksmisje do innych powiatów⁶²¹. Eksmisje przeprowadza-

⁶¹⁴ B. Sawa-Sroczyńska, *Likwidacja zamojskiej twierdzy*, [w:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy* (jak przyp. 253), s. 196; P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918. Renesans miasta*, Krasnystaw 2009, s. 6–63.

⁶¹⁵ S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 28.

⁶¹⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 132.

⁶¹⁷ Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), Akta miasta Zamościa (dalej: AmZ), 1580–1951, sygn. 13, s. 87.

⁶¹⁸ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 158.

⁶¹⁹ W twierdzy mieszkało wówczas 1221 katolików, w Janowicach – 132, na Podtopolu – 20, w Wólce Miejskiej i Wólce Infulackiej – 62, w Wólce Panieńskiej – 63, w Kalinowicach – 125. Ibidem, s. 200, przyp. 138.

⁶²⁰ Pod względem liczby mieszkańców za Zamościem pozostawały: Hrubieszów (3992 osoby), Szczepieszyn (3233), Janów Ordynacki (3199), Krasnystaw (2952), Bilgoraj (2945), Tomaszów (2824), Chelm (2216), Dubienka (1808) i Józefów Ordynacki (1045). Liczba budynków plasowała Zamość dopiero na siódmym miejscu, po Hrubieszowie (634), Janowie (509), Szczepieszynie (499), Tomaszowie (445), Dubience (444) i Bilgoraju (416), natomiast przed Krasnymstawem (355), Chelmem (323) i Józefowem (133). Zob. ibidem, s. 202, tab. 12.

⁶²¹ Izbica (51 zgłoszeń), Komarów (49), Krasnystaw (47), Tyszowce (37), Tomaszów (32), Hrubieszów (30), Żdanów (30), Krasnobród (27), Janowice (21), Przedmieście Lubelskie (19), Grabowiec (18), gmi-

no w spokojnej atmosferze, aby wzbudzić przekonanie, że jest to obiektywna konieczność dla dobra ogółu. Po zakończeniu wojny krymskiej i opuszczeniu twierdzy przez wojsko wzrosła liczba pustostanów. Od 1857 roku magistrat podjął starania o sprowadzenie nowych mieszkańców. W 1855 roku miasto zamieszkiwało 3279 osób, co należało do najgorszych wyników demograficznych Zamościa w XIX wieku.

Po zniesieniu twierdzy Zamość pozostał lokalnym ośrodkiem obsługi rolnictwa, eksportującym wytwórczość w niewielkich ilościach poza miasto⁶²². Dominowały rodzinne manufaktury zatrudniające do 10 osób, m.in. wytwórnie wód gazowanych, olejarnie, młyny oraz zakłady produkujące części i komponenty metalowe do narzędzi rolniczych. Większe zakłady przemysłowe usytuowano poza twierdzą. Należały do nich rzeźnia miejska, młyny oraz piekarnie.

Po włączeniu w 1809 roku cyrkułu zamojskiego do Księstwa Warszawskiego rozpoczęto prace modernizacyjne twierdzy, którymi kierował Komendant Inżynierii Armii Księstwa Warszawskiego, płk Jean Baptiste Mallet. Kierownikiem robót został kpt. Leonard Jodko, natomiast dowódcą twierdzy – gen. bryg. Maurycy Hauke⁶²³. Naprawiono wyłom w czole bastionu IV, oczyszczono Wielką Zalewę i planowano udrożnić Małą Zalewę osłaniającą twierdzę od zachodu⁶²⁴. Mallet wzmocnił siłę ognia prowadzonego z bastionów oraz wybudował dodatkowe zewnętrzne dzieła obronne wokół obwodu murowanych fortyfikacji⁶²⁵. Postawiono raweliny osłaniając bramy, będące najsłabszymi ogniwami fortyfikacji. W 1810 roku przed kurtynami IV-V oraz V-VI rozmieszczono raweliny osłonięte półksiężycami z redanami. Front kurtyny VI-VII wzmocniono wysuniętą poza stok lunetą. Przed Bramą Lwowską powstał rawelin osłonięty półksiężycem, przed bastionem I stanął od wschodu redan i słoniczoło. Na osi bastionu II rozpoczęto budowę dużej lunety wysuniętej na mokradła Wielkiej Zalewy. Po stronie zachodniej twierdzy wysunięto na bagnisko Małej Zalewy dwie lunety. Większość urządzeń wykonano niestarannie, dlatego konieczna była ich szybka przebudowa⁶²⁶.

Realizacja dzieł zewnętrznych przedpola wymusiła przetrasowanie głównych szlaków komunikacyjnych po krawędziach ziemnych urządzeń obronnych. Przesunięte zostały dotychczasowe odcinki traktów do Lublina i Lwowa. Wzmocniono obwód twierdzy budując zaszańce w sztychach bastionów IV, VI i VII. Skazamatoowano barki bastionu V i lewego barku bastionu VI, otrzymując szeroką sztycę bastionu z kazamatą i komunikacją przez poternę w oryilonie. W kolejnym etapie prac wytyczono ukrytą drogę z trawersami i blokhauzami. Do 1813 roku nie ukończono rawelinu przed kurtyną VI-VII oraz stoków stanowiących przedpiersie dla ukrytej drogi.

na Zamość (16), Warszawa (15), Lipsko (12), Zwierzyniec (11), Bilgoraj (11) i Turobin (10).

⁶²² B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego w latach 1864–1914*, „Rocznik Zamojski” 1 (1984), s. 57; P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 159, 160.

⁶²³ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 127.

⁶²⁴ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 8.

⁶²⁵ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 67–69.

⁶²⁶ Ibidem, s. 69; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 8.

Napoleon nadał twierdzy funkcję osłonową prawego skrzydła Wielkiej Armii maszerującej na Moskwę⁶²⁷. Zimą 1812/1813 roku za wycofującymi się wojskami francuskimi na teren Księstwa wkroczyli Rosjanie. Już 22 stycznia 1813 roku twierdzę zamojską postawiono w stan oblężenia. General Maurycy Hauke⁶²⁸ rozpoczął gromadzenie zapasów żywności, zwierząt i amunicji. Wokół twierdzy ustanowiono dwie militarne linie oporu. Wojska rosyjskie dowodzone przez gen. Simeona L. Ratha 24 lutego zepchnęły Polaków spod Lublina i zablokowały twierdzę. Zamość nie mógł liczyć na stałe zaopatrzenie z zewnątrz. Mimo niedogodności udało się przetrzymać oblężenie przez 9 miesięcy. O poddaniu Zamościa zadecydowały pogarszające się warunki aprowizacyjne i sanitarne oraz duża śmiertelność żołnierzy. Po ustaleniu warunków kapitulacji 25 listopada garnizon opuścił twierdzę z wszelkimi honorami i udał się w niewolę⁶²⁹. Dłużej od Zamościa broniła się tylko lepiej uzbrojona twierdza Modlin.

Po klęsce Napoleona car Aleksander I był pod wrażeniem wielomiesięcznej obrony Zamościa, dlatego nalegał na przyśpieszenie sprzedaży miasta. Decyzja pozbycia się majątku, z którym każdy ordynat był związany uczuciowo, narastała powoli, lecz stawała się dla Zamojskich oczywista⁶³⁰. Twierdzę zaplanowano zmodernizować w ramach koncepcji gen. Ignacego Prądzyńskiego. Zmieniona strategia obronna Królestwa Polskiego wskazywała największe zagrożenie ze strony Prus i Austrii, dlatego znaczne nakłady poczyniono na ufortyfikowanie terenów północnych kraju, natomiast od strony granicy austriackiej postulowano modernizację Zamościa⁶³¹. Prace powierzono pplk. Leonardowi Jodko, któremu do pomocy przydzielono kapitanów Bernarda Engbrichta i Aleksandra Linsenbartha⁶³².

W 1816 roku remontowano stare skarpy ograniczające fosę. Po zawaleniu się jednej z nich, przy bastionie IV, wyburzono wszystkie skarpy i w 1817 roku wymurowano je na dębowym palowaniu podłoża⁶³³. Na skutek katastrofy budowlanej bastion IV osunął się w fosę tworząc wylom o długości 30 sążni. Przyczynił się do tego niestabilny grunt oraz zbyt mała grubość muru, poddająca się silnym parciom mas ziemnych wypełniających wnętrze budowli. W latach 1818–1819 bastion IV odbudowa-

⁶²⁷ H. Eile, *Oblężenie Zamościa w 1813 roku*, Zamość 1927, s. 18; S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 70–71; S. Herbst, *Twierdże napoleońskie nad Odrą i Wisłą*, [w:] idem, *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, cz. 2, Warszawa 1978, s. 139, 140; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 8, przyp. 17; J. Feduszka, *Twierdże Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego*, Lublin 1999, s. 25–26, 34.

⁶²⁸ H. Eile, *Oblężenie Zamościa* (jak przyp. 627), s. 13–14; B. Sawa, *Komendant Zamościa generał Maurycy Hauke (1775–1830) i oblężenie twierdzy w 1813 r. (I)*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3 (2013), s. 6.

⁶²⁹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 82–84; M. Gumowski, *Monety z oblężenia Zamościa 1813 r.*, „Teki Zamojskie” 1 (1938), s. 21–35; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 151; eadem, *Komendant Zamościa* (jak przyp. 628), s. 7.

⁶³⁰ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 8.

⁶³¹ J. Feduszka, *Twierdże Modlin* (jak przyp. 627), s. 48.

⁶³² S. Malachowski-Lempicki, *Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738–1821 poprzedzony zarysem historii Wolnomularstwa Polskiego i ustroju Wielkiego Wschodu Narodowego Polskiego*, uzup. i Aneks L. Haas, s. 81, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/96430/Hass+uzupe%C5%82nia+Ma%C5%82achowskiego.pdf> (dostęp: 2.10.2011); Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (jak przyp. 610), s. 25.

⁶³³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 87.

no wzmacniając jego fundamenty⁶³⁴. Pod koniec 1817 roku przy bastionie III wybudowano lunetę i wykonano do niej transeję dochodzącą do kordegardy przed Bramą Lubelską. W połowie kurtyny V-VI umieszczono wysuniętą redutę osłoniętą kordegardą. Ukończono również lunetę przed bastionem II, natomiast przy bastionach I i IV wybudowano dwie śluzy. Poza obwodem fortyfikacji rozmieszczono dziesięć blokhauzów. Przed frontem kurtyny II-III urządzono plac broni.

Przed sprzedażą Zamościa rządowi wzmocniono wały tworząc w dawnych skarpach sklepione galerie strzelnicze w poziomie drogi ukrytej, łączące kazamaty bastionów. Poszerzono podstawę wałów oraz drogę wałową. Rozbudowano zejścia do kazamat, poterny oraz korytarze podziemne. Poszerzono bastiony przez zasklepienie cofniętych barków, tworząc potężne kazamaty wykorzystywane na składy prochu i więzienie⁶³⁵.

Na frontach kurtyny IV-V, V-VI, VII-I oraz I-II wprowadzono dodatkowy, skazamatowany w narożnikach mur Carnota ze strzelnicami i skarpią kunetta. Jako bazę wykorzystano podmurowanie siedemnastowiecznego przewalu, który na skutek postępu w sztuce wojennej zniknął w latach 1809–1813 z przedpola twierdzy. Mur Carnota, mający 2,7 m wysokości i grubość od 0,8 do 1,2 metra, biegł wzdłuż ciąglej linii lamanej na osi kurtyny i przed szpicami bastionów⁶³⁶, w stosunku do poziomu fosy suchej był obniżony, prowadząc nad rowem wodnym. Na zakończeniu linii muru znajdowały się śluzy regulujące poziom wody w fosie. Umieszczono je na osi kurtyny IV-V oraz przed prawym czołem bastionu I. Na załamaniu muru przed kątami bastionów powstały skazamatowane kojce⁶³⁷.

Kolejny etap gruntownych zmian fortecy objął m.in. budowę dwóch nowych bram. Jako pierwszą wzniesiono w 1820 roku Bramę Lwowską Nową⁶³⁸, która zastąpiła pierwotną bramę z około 1599 roku. Obiekt powstał pięć lat przed generalnym planem modernizacyjnym Zamościa opracowanym pod kierunkiem gen. Malleta⁶³⁹. Autorem projektu był inż. por. Jan Paweł

⁶³⁴ AGAD (jak przyp. 63), Zbiór kartograficzny (dalej: Zb. kart.), sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość; W. Przegon, *Krajobrazy XIX-wiecznego Zamościa w akwarelach i rysunkach Jana Pawła Lelewela*, Kraków 1997, s. 31.

⁶³⁵ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 89, 91, 106; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 17.

⁶³⁶ Częścią muru Carnota były również słoniczola bastionów w formie skazamatowanych kojców w miejscu pierwotnych słoniczól z XVII w.

⁶³⁷ Por. S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 95–96; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 10.

⁶³⁸ Nazewnictwo bram Zamościa używane powszechnie w opracowaniach naukowych, dokumentacyjno-archiwalnych, inwentaryzacyjnych oraz publikacjach popularnonaukowych. Pierwotne bramy, które zostały zastąpione przez XIX-wieczne przejazdy zostały nazwane bramami „starymi”, tj. Brama Lwowska została Bramą Lwowską Starą, Brama Lubelska (dawna Janowicka) – Bramą Lubelską Starą. Analogicznie postąpiono z „nowymi” przejazdami, przyporządkowując im odpowiednio nazwy: Brama Lwowska Nowa oraz Brama Lubelska Nowa. Terminologię wprowadzili S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), używając form przymiotnikowych: Brama Lwowska (nowa), Brama Lubelska (stara).

⁶³⁹ W. Niessner, *Renaloryzacja fortyfikacji w Zamościu (1977–1982)*, [w:] *Konserwatorska Teki Zamojska. Problematyka konserwatorska fortyfikacji nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 18–20 maja 1983*, red. E. Kowalczykowska, Warszawa–Zamość 1987, s. 92.

Lelewel. W 1818 roku zamurowano pierwotną Bramę Lwowską, burząc jej kamienną fasadę. Przelot bramy skazamatowano i przeznaczono na więzienie. Od zewnątrz dawny przejazd otrzymał ceglano-ziemny płaszcz kurtyny, który zatarł ostatecznie cechy architektoniczne obiektu⁶⁴⁰. Bramę Lwowską Nową wystawiono na osi kurtyny VII-I, w miejscu poterny. Przejazd otrzymał komunikację dwupoziomową⁶⁴¹ z główną arkadą o wymiarach 3,2×3,2 m. Zamykały ją dwuskrzydłowe wrota otwierane do środka. Monumentalna fasada miała klasycystyczny wystrój architektoniczny, nawiązujący do egipskich pylonów i łuku triumfalnego Saint Denis w Paryżu. W jej zwieńczeniu umieszczono półkolistą tympanon z inicjałem cara Aleksandra I na tle promieni. Wysunięty zwornik arkady przyozdabiała carska mitra⁶⁴². W 1820 roku Bramę Lwowską Nową wyposażono w most zwodzony według nowatorskiego pomysłu inż. Feliksa Pancera, z mechanizmem zwozu z przeciwwagą⁶⁴³, która opuszczała się po powierzchni spiralnej, dzięki czemu do obsługi potrzebne były tylko dwie osoby. Patent Pancera był wykorzystywany w Królestwie Polskim i innych krajach Europy⁶⁴⁴.

W związku z działalnością militarną sukcesja funkcji objęła budynki publiczne i mieszkalne. W ordynackiej kamienicy Pańskiej w Rynku umieszczono koszary. W gmachu szpitala ordynackiego urządzono w 1816 roku koszary artylerii polskiej dla 120 żołnierzy i 4 oficerów. Garnizon użytkował nieruchomości poklasztorne bonifratrów, franciszkanów, reformatów i szarytek, które przeznaczono na lazarety, piekarnie, składy i magazyny, doprowadzając do ich dewastacji. W dawnym probostwie ormiańskim przy ul. Brukowej 91⁶⁴⁵ urządzono koszary kompanii artylerii dla 300 żołnierzy, jednak z powodu złego stanu technicznego w budynku mogło stacjonować 120 artylerzystów i 4 oficerów. Po 1809 roku wojsko zajęło i przebudowało gmach dawnej scholasterii na rezydencję adiutanta placu (*ordonanshaus*) oraz kuchnię zastępcze dla 4. pułku ułanów i 2. pułku strzelców pieszych⁶⁴⁶. W 1820 roku uruchomiono w ratuszu więzienie warowne, przenosząc cywilnych więźniów do Janowa. W gmachu dawnej Akademii Zamojskiej mieściły się duże koszary dla 1200 żołnierzy 13. pułku piechoty oraz kwatery dla ich rodzin. Podczas oblężenia twierdzy w 1813 roku uruchomiono lazaret.

⁶⁴⁰ J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa* (jak przyp. 145), s. 52.

⁶⁴¹ W. Niessner, *Renowacja fortyfikacji* (jak przyp. 639), s. 92, przyp. 95.

⁶⁴² S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 103; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 123–124.

⁶⁴³ We francuskich podręcznikach architektury wojskowej konstrukcji zamojskiego mostu nadano nazwę „zwozu Pancera”. Zob. B. Sawa, *Inżynier Feliks Pancer (1798–1851) w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3–4 (2002), s. 100.

⁶⁴⁴ Inżyniera Feliksa Pancera łączyła przyjaźń z projektantem bramy inż. por. Janem Pawłem Lelewalem, co zaowocowało późniejszą współpracą i sukcesami na polu architektury obiektów inżynierskich mostowych. Zob. W. Przegon, *Krajobrazy XIX-wiecznego Zamościa* (jak przyp. 634), s. 27; B. Sawa, *Uzupełnienie do „Krajobrazów...” Wojciecha Przegona*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1–2 (2000), s. 100–101; eadem, *Inżynierowie wojskowi w pierwszej połowie XIX wieku w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3–4 (2000), s. 101.

⁶⁴⁵ Obecnie ul. Grodzka 2.

⁶⁴⁶ Zob. AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość; K. Dumala, *O architekturze Zamościa* (jak przyp. 221), s. 9–10; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 18–19.

W okresie Królestwa Polskiego powstały tu koszary dla 1100 żołnierzy. Decyzją rządu Królestwa Polskiego w 1816 roku gmach Akademii Zamojskiej przebudowano na potrzeby wojska⁶⁴⁷. W budynku seminarium duchownego znajdowały się w latach 1816–1818 koszary, następnie siedziba Inżynierów Twierdzy Zamość⁶⁴⁸. Pałac Zamojskich przeznaczono na koszary dla 1200 żołnierzy, rozbierając sąsiednie budynki kuchni i laboratorium artyleryjskiego⁶⁴⁹. W 1813 roku przebudowano arsenał zastępując drewniany dach pokryciem ziemnym⁶⁵⁰. W zabudowaniach poklaryskowskich siostry miłosierdzia prowadziły szkołę dla dziewcząt oraz przytułek dla dzieci⁶⁵¹. Szarytki opuściły Zamość, przenosząc się w 1812 roku do Szczepieszyna. Kościół pw. św. Anny zamknięto, natomiast w 1817 roku założenie klasztorne przejęło wojsko. Obiekty przebudowano w stylu klasycystycznym, usuwając dekoracyjne szczyty. Wnętrze kościoła przepołowiono stropem, uzyskując dwie kondygnacje dzielące przestrzeń między funkcjami magazynową i ochrony zdrowia⁶⁵². Dawny kościół ormiański pełnił od 1815 roku funkcję magazynową. Niszczący gmach planowano przekształcić w magazyn forteczny. W 1817 roku Dykcja Inżynierii wykonała plan przebudowy kościoła zakładający obniżenie dachów, utracenie szczytów i detali elewacji oraz podział wnętrza na dwie kondygnacje. Obiekt zamierzano przebudować po zakończeniu transakcji sprzedaży miasta rządowi.

Od 1786 roku w Zamościu działał Instytut Ubogich nadzorujący miejskie lecznice; utrzymywał się z dochodów hipotecznych, nieruchomości gruntowych oraz jalmużny⁶⁵³. Na przełomie 1811 i 1812 roku utworzono Szpital Instytutu Ubogich w rejonie ulic Ślusarskiej i Bazylińskiej, przeniesiony po 1813 roku do zrujnowanego klasztoru po franciszkanach. Przed 1820 rokiem Instytutowi zapisano testamentem kamienicę.

W okresie Księstwa Warszawskiego ordynat Stanisław Kostka Zamoyski oraz mieszcianie wystąpili do króla saskiego i księcia warszawskiego Fryderyka Augusta o przyznanie odszkodowania za zniszczone mienie⁶⁵⁴. Od 1811 roku rozpoczęły prace komisje szacujące wartości budynków zajmowanych przez wojsko oraz rozpatrujące roszczenia osób cywilnych. Ordynat uzyskał od Fryderyka Augusta potwierdzenie woli przejęcia przez rząd twierdzy Zamość z obwodem w zamian za dobra narodowe⁶⁵⁵. Pod koniec 1815 roku car

⁶⁴⁷ Zob. AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość; P. Kulikiewicz, *Przyczynek do dziejów Zamościa w latach 1810–1812*, „Archiwariusz Zamojski” 10 (2011), s. 50.

⁶⁴⁸ Zob. AGAD, Zb. kart., sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 53; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 59; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (jak przyp. 610), s. 25.

⁶⁴⁹ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 18.

⁶⁵⁰ AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość.

⁶⁵¹ P. Kulikiewicz, *Przyczynek* (jak przyp. 647), s. 45.

⁶⁵² B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 18; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 37.

⁶⁵³ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 55–57.

⁶⁵⁴ W. Ćwik, *Zmiana charakteru miasta w XIX wieku: Zamość miastem „narodowym”*, [w:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Myśliński, Zamość 1969, s. 219–220.

⁶⁵⁵ Dekret króla Fryderyka Augusta z 11 XI 1811 r. uważany jest za pierwszy oficjalny dokument, w którym wyrażono zamiar przejęcia

Aleksander I powołał na prośbę Zamoyskiego nową komisję, która w 1816 roku wyznaczyła II obwód strategiczny – Granicę Rejonu Twierdzy w odległości „mocnego wystrzału armatniego”, tj. 2339 m od fortyfikacji. Między carem a ordynatem toczyły się negocjacje, w wyniku których 4 sierpnia 1818 roku przeznaczono do zamiany za Zamość dobra narodowe Kołodziej w województwie podlaskim oraz Jadów w województwie mazowieckim. Majątki te nie miały jednak dostatecznej wartości, dlatego dołączono dodatkowe dobra, którymi były Wiski i Planta z województwa podlaskiego. Do ugody i spisania ostatecznej umowy o zamianie bądź sprzedaży Zamościa rządowi Królestwa Polskiego doszło 14 sierpnia 1820 roku. Car aprobował zawarte w dokumencie artykuły, w związku z czym Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu została upoważniona do zawarcia wieczystej transakcji. Ostateczny kontrakt spisano 30 stycznia 1821 roku. Odszkodowanie za nieruchomości i dochody miasta wyniosło 3 426 171 zł 11 gr. Ogólną wartość dóbr narodowych idących na zamianę oszacowano na kwotę wyższą o 178 000 zł, dlatego ordynat zobowiązał się sumę tę wpłacić do Skarbu Państwa w równych ratach rozłożonych na sześć lat⁶⁵⁶.

W okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego postępowała degradacja struktury cywilnej Zamościa. Reprezentacyjna przestrzeń Rynku Wielkiego uległa rozbiciu – wprowadzenie substancji militarnej zmieniło strukturę własnościową placu. Wojsko zajęło kamienicę Pańską oraz ratusz. Nadrzędna dotychczas władza cywilna ulokowana w gmachu ratusza została brutalnie zepchnięta ze swej funkcji przez władzę wojskową pretendującą do pozycji panującej nad miastem. Z parterów kamienic usunięto sklepy kolonialne, zastępując je rozstawionymi w podcieniach stoiskami handlarzy i kramarzy. Gmach ratusza pozbawiono zdobień elewacji, attyk i przykryto czterospadowym dachem. Skuto dekoracje rzeźbiarskie kamienic rynkowych i poutraćano attyki w celu nadbudowania kolejnego piętra⁶⁵⁷. Jesienią 1822 roku na rozkaz wielkiego księcia Konstantego posadzono na skwerze przed schodami ratusza kilka włoskich topoli. W 1826 roku planowano przebudować mieszczącą koszary kamienicę Pańską na magazyny dochodów konsumpcyjnych Urzędu Administracyjnego. Gen. Maurycy Hauke nakazał Komisji Rządowej przekazanie kamienicy Dyrekcji Inżynierii. W lutym 1830 roku budynek rozebrano, a materiał wykorzystano do prac fortyfikacyjnych⁶⁵⁸.

Wschodnią pierzeję Rynku Solnego tworzył kompleks jatek podcieniowych, w których sprzedawano mięso i wyroby rzemieślnicze. Na Rynku odbywały się targi. Budowa Bramy Lwowskiej Nowej oraz prowadzącej do niej brukowanej ulicy spowodowała po 1822 roku konieczność wyburzenia kilku budynków w okolicach placu. Niewielka odległość od bramy uniemożliwiła ze względów militarnych ponowną zabudowę kwar-

Zamościa na własność rządu Księstwa Warszawskiego. Zob.: W. Ćwik, *Zamiana charakteru miasta* (jak przyp. 654), s. 220–221; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 170–172.

⁶⁵⁶ W. Ćwik, *Zamiana charakteru miasta* (jak przyp. 654), s. 223–226.

⁶⁵⁷ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 103; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 77, 79; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 188.

⁶⁵⁸ B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i zabudowa Zamościa w okresie Królestwa Kongresowego*, [w:] *Zamość – miasto idealne. Studia* (jak przyp. 94), s. 158.

tału. Na miejscu po rozebranej w latach 1819–1825 kamienicy oraz jatek urządzono plac musztry⁶⁵⁹.

Po 1815 roku planowano zmianę proporcji Rynku Wodnego przez wyburzenie części zabudowy we wschodniej pierzei. Do gmachów poklaryskowskich wprowadzono koszary, lazaret i magazyny. W miejscu wyburzonych budynków między ul. Bazyliąską a założeniem poklaryskowskim⁶⁶⁰ planowano rozbudowę koszar w dawnym klasztorze, wytyczenie nowej ulicy oraz poszerzenie spadku wału kurtyny. Przebudowano kościół pw. św. Anny (1820) i klasztor (po 1850 r.). Rynek Wodny przesunięto w kierunku wschodnim, w konsekwencji otrzymał kształt prostokąta o wymiarach 50 × 70 m⁶⁶¹. Wyburzono trzy budynki w pierzei wschodniej.

Po sprzedaży Zamościa rządowi przystąpiono do inwestycji w obrębie fortyfikacji liniowych oraz urządzeń punktowych⁶⁶², wykorzystując do ich realizacji osadzonych w twierdzy więźniów. Naprawiono bastion V, poszerzono bastion VI, wzmocniono wały oraz przygotowano miejsce pod wystawienie Bramy Lubelskiej Nowej. W kurtynie V-VI urządzono galerię strzelniczą składającą się z 18 kazametek. W 1821 roku przebudowano kurtynę VI-VII wykonując galerię strzelniczą z 38 kazamatkami, podziemną komunikacją i 44 strzelnicami. Zreperowano główny wał kurtyny, zmodernizowano poterny oraz poszerzono oba bastiony. Kontynuowano pracę przy lunecie na osi kurtyny VI-VII oraz bastionach VI i VII. Przekształcano skarpy, barki i mury fos w galerie ze strzelnicami. Wykonano kilkanaście kazametek oraz trawers chroniący zejście z bastionu VII do galerii. Regulowano wały ziemne i fosę wykładając je darnią. W październiku ukończono prace przy kurtynie VII-I z galerią strzelniczą. Przy bastionie I zamieniono skarpy flanki i obu fos w galerię ze strzelnicami, wysypano i uformowano przedpiersia z drogą wałową oraz poszerzono bastion przez przedłużenie obu barków do kurtyny. Zbudowano wielką kazamatę, natomiast w orydonach ulokowano piekarnie. Wzniesiono skarpe kunetta razem z galerią między bastionem VII a I. Usypano kontragarde chroniącą most traktu lwowskiego. Wykonano drogę krytą ze stokami frontu VII-I, przedrów oraz drogi kryte, poprawiono kontragarde oraz zasadzono zieleni wysoką. Urządzono przeciwskarpę wału głównego od mostu traktu lwowskiego do bastionu I. Wały wzmocniono za pomocą sklepionych, skazamatowanych galerii strzelniczych pełniących funkcję ciągów komunikacyjnych. W kazamatkach orydonów bastionów ulokowano piekarnie wojskowe, magazyny i lochy. Modernizacji poddano dwukondygnacyjny bastion III, sprowadzając go do jednopoziomowej budowli⁶⁶³. Największy w twierdzy bastion V otrzymał galerię strzelniczą według projektu por. Augusta Schultza. Jego dziełem był także krelanż

⁶⁵⁹ Z. i J. Baranowscy, *Dzielnica żydowska i synagoga w Zamościu*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 53 (1967), s. 51; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 84.

⁶⁶⁰ B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i zabudowa Zamościa* (jak przyp. 658), s. 150.

⁶⁶¹ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 106; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 37.

⁶⁶² B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 11–16.

⁶⁶³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 89, 91; A. Czołowski, *Zapomniany fortyfikator* (jak przyp. 611), s. 156, 157; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 17.

w kurtynie V-VI oraz śluza zalewowa przy dzielach zewnętrznych bastionu IV⁶⁶⁴.

W latach 1821–1825 rokokową Bramę Szczeprowską przebudowano w stylu klasycystycznym, strącając ozdobną attykę oraz figury św. Floriana i św. Michała. Ceglane elewacje bramy upodabniały jej wygląd do lica kurtyń fortecznych. W półkolu nad przejazdem umieszczono monogram cesarza Aleksandra I. Prawdopodobnym autorem projektu przebudowy bramy był inż. Jan Paweł Leleweł⁶⁶⁵. Fasady budynków otrzymały kamienne boniowania w wielkich lizenach i obramieniach okiennych. W pomieszczeniach na parterze znajdowały się wartownie, w kazamatach – cele więzienne, na piętrze – mieszkania oficerów⁶⁶⁶. Na rawelinie przy trakcie szczeprowskim wybudowano około 1825 roku wartownię w formie blokhauzu.

W latach 1822–1824 na miejscu poterny w kurtynie V-VI powstała Brama Lubelska Nowa, która zastąpiła dotychczasową bramę usytuowaną w pobliżu bastionu V. Projekt opracował i nadzorował pplk Jan Paweł Leleweł⁶⁶⁷. Budowla miała monumentalną fasadę ceglano-kamienną, tworzyły ją kamienne ciosy w łuku arkady i doryckie belkowanie z tryglifami w zwieńczeniu. W kluczu nad arkadą przejazdu umieszczono płaskorzeźbę z wyobrażeniem gałązek dębu symbolizujących dzielność wojenną oraz inicjał „AI” na tle promieni oznaczający cara Rosji i króla Polski Aleksandra I. Niższe partie boczne otrzymały skromniejsze wejścia, prowadzące do dobudowanych w połowie XIX wieku sklepionych kolebkowo kazamat więziennych. W Bramie Lubelskiej Nowej przetrzymywano w 1824 roku 110 aresztantów, nadzorowanych przez oficerów, zajmujących również pomieszczenia Bramy Lubelskiej Starej⁶⁶⁸, którą przebudowano na kazamatę więzienną. Zlikwidowano wartownię południową tworząc od strony miasta skazamatowaną podwalnię w kurtynie, sięgającą po bastion I⁶⁶⁹. W kazamatach umieszczono więzienie kompanii poprawczej. Fasadę wewnętrzną pozbawiono arkady przejazdowej.

W 1824 roku projektowano w szyi bastionu II trzeci mury nadszańce, czego nie udało się zrealizować⁶⁷⁰. Po 1821 roku wybudowano dwukondygnacyjny trawers defensywny

⁶⁶⁴ M. Potocki, „Zamość i jego instytucje” (jak przyp. 613), s. 416; A. Kaśnowski, *Fortyfikacje zamojskie XIX wieku – w świetle badań*, [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska* (jak przyp. 642), s. 74; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 20; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 47; B. Sawa, *Inżynierowie wojskowi* (jak przyp. 647), s. 100.

⁶⁶⁵ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 103; B. Sawa, *Inżynier Jan Paweł Leleweł – odkrywca rysunków zamojskich bram Bernarda Moranda*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1 (2011), s. 49.

⁶⁶⁶ AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 59; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 45.

⁶⁶⁷ B. Sawa, *Uzupełnienie do „Krajobrazów...”* (jak przyp. 647), s. 105; eadem, *Inżynier Jan Paweł Leleweł* (jak przyp. 665), s. 49; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 138–139.

⁶⁶⁸ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 103; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 139; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 17; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 48.

⁶⁶⁹ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 48, 125–126.

⁶⁷⁰ J. Kowalczyk, *Zamojskie rysunki Jana Pawła Lelevela w Petersburgu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1–2 (2006), s. 6–7.

na plateau bastionu I, kończący kurtynę VII-I oraz połączony z galerią strzelniczą⁶⁷¹. W otoczeniu fortyfikacji zaplanowano śródszańce wspomagające obronę wysuniętych rawelinów. Udało się wybudować skazamatowany śródszaniec przed wschodnią kurtyną VI-VII, na osi z wysuniętą na przedpole lunetą posiadającą już wewnętrzny śródszaniec. Obiekt założono na placu broni drogi ukrytej. Zadaniem śródszańca było wsparcie ogniowe wysuniętej lunety, natomiast w razie jej zdobycia miał on pełnić funkcję osłonową dla kurtyny VI-VII⁶⁷².

W obwodzie fortecznym nie udało się wybudować potężnych koszar odwodowych ani odwodowych blokhauzów (magazynów prochowych)⁶⁷³, które zamierzano umieścić wewnątrz słoniczól bastionów III i IV oraz rawelinu kurtyny III-IV. Zewnętrzne dzieła obronne zamykał wspólny stok o narysie piłowym z placami broni i ukrytą drogą. Wzmocnienie placów stanowiły blokhauzy wspomagające ochronę drogi ukrytej oraz przedpola twierdzy. Każdy odcinek fortyfikacji wspomagał trawers. Przeciwnskarpe zastąpił stok wewnętrzny⁶⁷⁴.

Charakterystycznym elementem obronnym przedpola stała się murowana działobitnia wysunięta przed południowy front twierdzy. Zbudowano ją na wyspie Kempa w obrębie bagniska Wielkiej Zalewy, w miejscu lunety przed bastionem II oraz ruin fortalicy, w latach 1825–1831, najprawdopodobniej według projektu pplk. Jana Pawła Lelevela⁶⁷⁵. Powstała na planie pierścienia o średnicy 54 metrów. Jej wewnętrzny dziedziniec miał średnicę 38,5 m i był otwarty w kierunku twierdzy. Mury o wysokości 9,4 m przykrywał dach gontowy, zastąpiony później pokryciem ziemnym. Obiekt składał się z 20 koncentrycznie ułożonych, skazamatowanych pomieszczeń o kształcie radialnym, o głębokości 6,2 m i szerokości od 3,5 do 5 metrów, które otwierały się na dziedziniec szeroką arkadą do wtaczania armat. W zewnętrznym murze o grubości 2,6 m znajdował się otwór strzelniczy⁶⁷⁶. Działobitnię łączyła z twierdzą droga obronna, wzmocniona trzema trawersami o przekroju wałowym, umieszczonymi na jej zębatych poszerzeniach. Dzieło militarne odgrywało ważną rolę strategiczną, strzegąc dostępu do fortecy od strony południowej. Dalekie wysunięcie na przedpole pozwalało panować nad groblą żdanowską, pobliskimi wzniesieniami i przeciwnym „Zamczyskiem”⁶⁷⁷.

W latach 1821–1825 zmodernizowano arsenał według projektu gen. Malletskiego. Odbudowano bramę trójarkadową z trójkątnym zwieńczeniem i boniowanym portykiem oraz skuto obramienia okienne. Arsenał uzyskał dodatkowe piętro przykry-

⁶⁷¹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 134, poz. 41, tab. V.

⁶⁷² Ibidem, s. 98.

⁶⁷³ Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (jak przyp. 610), s. 25 (ryc.), 30.

⁶⁷⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 98.

⁶⁷⁵ B. Sawa, *Inżynier Jan Paweł Lelevel* (jak przyp. 665), s. 51; E. Prusicka-Kolcon, *Lokalizacja rodowej siedziby Zamojskich na Skokówce w świetle planów i map z 2 poł. XVIII i pocz. XIX w.*, „Archiwariusz Zamojski” 8 (2009), s. 34; R. Szczygiel, *Lokalizacja Skokówki i jej rola w procesie lokacyjnym Zamościa*, [w:] *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*, t. 5, red. P. Kondraciuk, J. Kuśnierz, A. СИЛЮК i in., *Zamość–Łuck 2008–2010*, s. 5–14; J. Kuśnierz, A. Urbański, *Lokalizacja dworu z XV w. – miejsca urodzenia fundatora i założyciela miasta Zamościa Jana Zamojskiego – w świetle najnowszych badań*, [w:] *ibidem*, s. 15–36.

⁶⁷⁶ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 110.

⁶⁷⁷ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 102.

te dachem czterospadowym⁶⁷⁸. W twierdzy zorganizowano place musztry, z których największy znajdował się przed pałacem Zamoyskich. Mniejsze place urządzone na miejscu wyburzonego klasztoru Reformatów, przy Rynku Solnym⁶⁷⁹, w sąsiedztwie cerkwi i klasztoru Bazyliańców oraz trawersu bastionu I. Podobną funkcję pełniły place przybramne, budowle militarne oraz niektóre kazamaty bastionów. Place musztry funkcjonowały także w obrębie przedpoła twierdzy, m.in. między kurtyną VI-VII i lunetą. W związku z modernizacją ul. Lubelskiej, prowadzącej do Bramy Lwowskiej Nowej, Dyrekcja Inżynierii zajęła w latach 1824–1829 dziesięć wynajmowanych przez Urząd Muncypalny nieruchomości przy Rynku Solnym ze względu na konieczność powiększenia placu musztry przy dawnym kościele Reformatów.

W twierdzy zamojskiej umieszczono najcięższe więzienie w Królestwie Polskim. Przetrzymano w nim więźniów politycznych i wojskowych, których wykorzystywano do ciężkich robót fortecznych⁶⁸⁰. Na potrzeby więzienia przy Rynku Solnym rozpoczęto w 1823 roku budowę murowanej oficyny według projektu gen. J. B. Malletskiego, usytuowanej równolegle do bryły ratusza, na miejscu jatek i siedziby urzędu Wagi Miejskiej. Obiekt wyróżniał się monumentalną bramą frontową z płaskorzeźbą głowy lwa i emblematów sprawiedliwości⁶⁸¹. Wewnątrz znajdowała się izba oficerska i podoficerska, kuchnia oraz lokale rzemieślników wojskowych. Między oficyną a ratuszem powstał prostokątny dziedziniec z murowaną studnią.

W okresie Królestwa Kongresowego nastąpił upadek splendoru gospodarczego Zamościa. Większość kupców i rzemieślników opuściła miasto, rzemiosło koncentrowało się głównie w jatkach. Degradacja Zamościa do siedziby obwodu pozbawiła vegetujących rzemieślników i kupców zysków, które zapewniali urzędnicy z rodzinami oraz przybywający do miasta interesanci⁶⁸². Właściciele kamienic przy Rynku zamykali sklepy, sprzedawali nieruchomości i z braku perspektyw opuszczali Zamość. Zamuroywano arkady w podcieniach rynkowych, aby drobni handlarze i kramarze wystawiali tam swoje towary, ponieważ nie było ich stać na dzierżawę lokali w kamienicach. Żydzi organizowali sklepy i stoiska nabywając nieruchomości po Ormianach, sefardyjczykach, Niemcach i Grekach⁶⁸³. Ze względów bezpieczeństwa Dyrekcja Inżynierii usunęła jarmarki poza obręb twierdzy, czemu sprzeciwiła się Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu z powodu utraty dochodów z jarmarcznego. Wielki książę Konstanty w sierpniu 1821 roku zdecydował o przeniesieniu jarmarków na plac przy trakcie lwowskim⁶⁸⁴, co stało się pośrednią przyczyną kolejnego ubytku ludności z twierdzy.

⁶⁷⁸ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 58.

⁶⁷⁹ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 18.

⁶⁸⁰ A. A. Witusik, *Szczyłek kajdan*, [w:] idem, *O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*, Lublin 1978, s. 241–242.

⁶⁸¹ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 135.

⁶⁸² W. Ćwik, *Zamość pod żaborami* (jak przyp. 76), s. 138.

⁶⁸³ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 127.

⁶⁸⁴ W 1823 r. wyznaczony jako miejsce jarmarku teren obejmował częściowo zniszczony i nieużytkowany Rynek Świętokrzyski oraz grunty położone w obrębie dawnego Przedmieścia Hrubieszowskiego (Żydowskiego) przy skrzyżowaniu dróg do Hrubieszowa i Skierbieszowa. Na placu mogło parkować 1590 furmanek oraz 20 155 sztuk koni, bydła i trzody. W. Ćwik, *Zamiana charakteru miasta* (jak przyp. 654), s. 225, przyp. 40.

Nastąpił spadek obrotów jarmarcznych. Pod tym względem Zamość wyprzedzały już nie tylko Lublin, Chełm i Krasnystaw, ale nawet Turobin i Frampol⁶⁸⁵. W 1821 roku w Zamościu 66 osób trudniło się handlem, działały 62 sklepy wielobranżowe, kramy i stragany, które należały do Żydów. Najwięcej było sklepów z winem, tkaninami i odzieżą, korzennych oraz z asortymentem skórzanym. W 1822 roku decyzją wielkiego księcia Konstantego rozebrano jatki pozbawiając pracy kilkunastu handlarzy, których usunięto również z kramów w podcieniach ratusza.

W czasach Księstwa Warszawskiego planowano przebudować gmach kościoła franciszkańskiego na obiekt koszarowo-magazynowy. Projekt architektoniczny wykonał w 1814 roku gen. J. B. Malletski. W 1819 roku gmachy pofranciszkańskie przeznaczono na skład materiałów artyleryjskich. W kryptach urządzono magazyn, natomiast w nawach – skład lawet i przedkar⁶⁸⁶. Od 1820 roku rozpoczęto przebudowę kościoła, organizując w jego wnętrzu lazaret. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zdecydowała o przekazaniu wyposażenia sakralnego ordynatowi, który przydzielił je kościołom z terenu latyfundium. Ze względu na stan zachowania i gabaryty tylko niektóre sprzęty trafiły do kościołów i cerkwi, m.in. w Szczepieszynie, Wielączy, Klemensowie, Bukowinie i Siedliskach. W 1820 roku część klasztoru była zrujnowana, pozostała zaś zajmowali kanonierzy oraz weterani. Wkrótce zdecydowano o rozbiórce budynku i urządzeniu na jego miejscu placu musztry⁶⁸⁷. W 1826 roku zburzono dzwonnice⁶⁸⁸.

Zabudowania poreformackie użytkował garnizon na skład żywności. W dawnym kościele pw. św. Piotra z Alkantary zainstalowano podczas oblężenia w 1813 roku koło młyńskie i planowano umieścić tam garnizonowe kuchnie lub magazyn. W 1820 roku rozebrano klasztor⁶⁸⁹. Remont i przebudowa kościoła ormiańskiego okazały się również nieopłacalne. Nieruchomości ormiańskie przebudowano na koszary i lazaret, natomiast kościół rozebrano w latach 1826–1827⁶⁹⁰.

W gmachu dawnego kościoła pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny założono stacjonarny szpital wojskowy. Lecznica działała do końca 1812 roku i przyjmowała żołnierzy, podoficerów, oficerów, ich rodziny oraz cywilnych pracowników garnizonu⁶⁹¹. W budynkach poklaryskowskich urządzono wojskowe centrum lecznictwa ze szpitalem garnizonowym dla 120 chorych oraz apteką⁶⁹². Dyrekcja Inżynierii rozważała w 1827

⁶⁸⁵ W. Ćwik, *Zamość pod żaborami* (jak przyp. 76), s. 141.

⁶⁸⁶ AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 18; E. Lorentz, *Kościół i klasztor ojców franciszkańców w Zamościu*, Niepokalanów 1995, s. 23–24.

⁶⁸⁷ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 18.

⁶⁸⁸ Nie jest wykluczone, że dzwonnice wyburzono w 1821 r. razem z klasztorem lub wkrótce po nim. Por. J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 123; E. Lorentz, *Kościół i klasztor* (jak przyp. 686), s. 24.

⁶⁸⁹ Zob. AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 17.

⁶⁹⁰ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (jak przyp. 492), s. 220; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 18.

⁶⁹¹ P. Kulikiewicz, *Przyjętynek* (jak przyp. 647), s. 46.

⁶⁹² AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 57-23, ark. 1, Plan twierdzy Zamość; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 18.

roku budowę lazaretu w południowo-wschodnich kwartałach⁶⁹³, docelowo jednak w dawnym pałacu Zamoyskich uruchomiono największy lazaret dla 200 pacjentów⁶⁹⁴. Mniejszy lazaret zorganizowano w ratuszu. Bastion IV zaadaptowano na infirmerię wojskową dla 137 żołnierzy⁶⁹⁵.

Wskutek pożaru 18 czerwca 1827 roku zniszczeniu uległa wschodnia pierzeja Rynku, część bloku przy ul. Franciszkańskiej, bloki leżące po wschodniej stronie ul. Bazylińskiej oraz dzielnica żydowska. Żywiół pochłonął 54 budynki i uszkodził 20 innych. Proces scalania parceli zatarł częściowo pierwotne podziały własnościowe. Rząd czynił działania mające na celu wykup wszystkich prywatnych nieruchomości. Powołano komisję do oszacowania wartości zabudowań cywilnych. Wiele kamienic groziło zawaleniem i stwarzało niebezpieczeństwo katastrofy dla sąsiednich domów.

Po 1821 roku zmieniła się struktura popytu na wyroby rzemiosła. Najwięcej zleceń otrzymywali krawcy i szewcy szyjący odzież i buty dla wojska oraz przedstawiciele rzemiosł spożywczych dostarczający garnizonowi żywność. W ramach rekompensaty za zniszczone jatki władze zezwoliły rzeźnikom handlować w podcieniach ratusza. Częste przebudowy obiektów militarynych oraz kamienic spowodowały do twierdzy fachowców – murarzy i cieśli. Nadzór państwa i dopuszczenie osób niezrzeszonych do pracy w różnych specjalnościach stały się głównymi przyczynami rozpadu organizacji cechowych. Spauperyzowani rzemieślnicy bezkarnie zajmowali się swoją działalnością. W twierdzy działało 10 cechów, jednak wyraźny był odpływ rzemieślników na przedmieścia. Wojsko w 1823 roku usunęło rzeźników do podcieni kamienic, jednak Dyrekcja Inżynierii postulowała do 1830 roku budowę nowych jatek⁶⁹⁶.

W ramach modernizacji układu drogowego zastąpiono pierwotne Bramy: Lwowską i Lubelską dwoma nowymi przejazdami, usytuowanymi na osiach kurtyn. Na przedpolu fortecznym skorygowano przebiegi traktów do Lwowa i Lublina. Lokalizacja nowych bram wymusiła zmianę przebiegu tranzytu przez podwałę, ul. Brukową, Rynek Wielki do placu broni przed dawnym pałacem Zamoyskich. Z powodu zamurowania Bramy Lubelskiej Starej plac broni stracił funkcję głównego węzła tranzytowego twierdzy. Jego wybrukowaną południową część przejął trakt do Szczepieszyna, meandrujący ostro między zabudowaniami pałacu a kolegiatą. Wzdłuż południowych wałów planowano w 1823 roku budowę drogi militarynej zapewniającej komunikację Bramy Szczepieszkiej z plateau bastionu II. Zarekwirovano w tym celu ogród kolegiacki oraz przystąpiono do wyburzenia stajni pocztowych w sąsiedztwie bramy.

Po otwarciu Bramy Lubelskiej Nowej rozpoczęto brukowanie ulicy Lubelskiej. Jej ciąg umożliwiał komunikację ratusza i odwachu z przejazdem, przechodząc przez Rynek Solny i dawną ulicę Chelmską do synagogi, skąd kierował się wprost na światło przejazdu. Dla zapewnienia odpowiedniej szerokości jezdni zburzono budynek żydowski przy Rynku Solnym, a trzy-

naście domów przeznaczono do wyburzenia⁶⁹⁷. W 1827 roku planowano przedłużenie ulic Ogrodowej i Bazylińskiej do wałów. Ulicę Bazylińską zamierzano skierować na kurtynę I-II, co uniemożliwił poprzecznie usytuowany gmach klasztoru. Ulicę Ogrodową przedłużono w kierunku wschodnim na plac po klasztorze franciszkańskim. Perspektywę linii ciągłej zamykała podwalnia kurtyny VII-I. W związku z projektem gmachu Urzędu Muncypalnego, który zamierzano wznieść przy Rynku Wodnym, planowano likwidację odcinka ul. Ogrodowej między ulicami Wodną a Bazylińską. W wyniku rozbiórki kamienicy Pańskiej poszerzono ul. Wielką między Rynkiem a placem broni⁶⁹⁸. Przy Rynku oraz wychodzących z niego ulicach zainstalowano oświetlenie.

Modernizacja twierdzy zamojskiej doprowadziła do gruntownych zmian w jej otoczeniu. Ofiarą rozbudowy zewnętrznego pasa urządzeń obronnych padły przedmieścia, które już po oblężeniu z 1813 roku funkcjonowały w formie reliktovej. Po 1820 roku plany Dyrekcji Inżynierii zakładały utworzenie zupełnie nowych podmiejskich jednostek osadniczych, położonych w odległości co najmniej 600 sążni od murów twierdzy. Jednostki te miały docelowo przejąć sytuowane w obrębie murów funkcje cywilne Zamościa. Zakres zamierzonych zmian przedstawiono na planach twierdzy sporządzonych w latach 20. XIX wieku przez gen. J. B. Malletskiego⁶⁹⁹ oraz płk. J. P. Lelewela⁷⁰⁰. Przeprowadzono prace inwentaryzacyjno-pomiarowe działek wokół twierdzy, ponieważ mieszkańcy przedmieść opuścili swoje zabudowania przed 1821 rokiem. W 1823 roku wojsko rozmierzyło wokół twierdzy 666 działek, za które poszkodowani mieszkańcy mieli otrzymać rekompensaty gruntowe na nowych przedmieściach. Ostatecznie Komisja Regulacyjna wytyczyła 442 działki z uwagi na liczbę mieszczan, którzy zgłosili chęć ich użytkowania. Wiosną 1824 roku wyburzono reliktovej zabudowę dawnych przedmieść i wsi. Niezabudowane grunty wykorzystywano m.in. na pastwiska oraz plac targowy⁷⁰¹. Nowe jednostki osadnicze, o prostym i przejrzystym układzie urbanistycznym, miały powstać na obszarze II obwodu strategicznego (600–1200 sążni od fortyfikacji). Ostatecznie zamiast pięciu założono dwa przedmieścia przy głównych traktach wybiegających z twierdzy. W odległości 1,5 km na południowy wschód od fortyfikacji, przy trakcie lwowskim powstała Nowa Osada, która szybko przejęła funkcje cywilne miasta. Wzdłuż traktu lubelskiego i skierbieszowskiego słabiej funkcjonowało Przedmieście Lubelskie. Obie jednostki skomunikowała wytyczona około 1823 roku ulica Obwodowa, która omijała twierdzę od strony północno-wschodniej⁷⁰².

⁶⁹⁷ Ibidem, s. 172, 197.

⁶⁹⁸ B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i zabudowa Zamościa* (jak przyp. 658), s. 158.

⁶⁹⁹ AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 10-4, Plan général pour réunir les différentes maisons en bois, construites au environs de la Place, pour être transportées, sur cinq différentes villages au-délà de 600 toises.

⁷⁰⁰ Państwowe Muzeum Sankt Petersburga, sygn. VIII-A-909r., Vues des différentes partie de la Place de Zamość, sporządzonego w latach 1821–1824. Zob. J. Kowalczyk, *Zamojskie rysunki* (jak przyp. 670), s. 4–9.

⁷⁰¹ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 170, 201.

⁷⁰² S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 88; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść Zamościa. Opracowanie

⁶⁹³ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 4 (1988), s. 47; B. Sawa, *Centralka*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 4 (2007), s. 30–31.

⁶⁹⁴ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 71.

⁶⁹⁵ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 17.

⁶⁹⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 230.

Nad rozwojem Zamościa ciążyły założenia, których celem było rozbicie zwartości jego struktury przestrzennej. Nie dopuszczano możliwości scalenia w jeden organizm miejski oddalonych od siebie przedmieść z twierdzą⁷⁰³. W czasach, kiedy inne ośrodki miejskie miały rozbudowane obszary centralne i wykształcone śródmieścia, Zamość pozostawał zlepkiem kilku osiedli niepowiązanych funkcjonalnie i przestrzennie. Centralnie usytuowana twierdza była zamkniętym miastem wojskowym, natomiast otaczające ją jednostki spełniały różnorodne funkcje. Niektóre, jak Przedmieście Lubelskie, były niewielkimi osiedłami rolniczo-rzemieślniczymi, rozciągniętymi wzdłuż ciągów komunikacyjnych. Inne, jak włączone w obręb miasta w 1821 roku Janowice oraz Majdan, prezentowały typ osad rolniczych o prostym układzie urbanistycznym (ulicówki). Tylko Nowa Osada stała się wykształconą jednostką urbanistyczną skupiającą życie cywilne i gospodarcze dawnego Zamościa. W 1821 roku wokół twierdzy stało 259 budynków rozmieszczonych na czterech przedmieściach i w dwóch podmiejskich wsiach⁷⁰⁴; 123 domy znajdowały się na terenie I obwodu strategicznego, natomiast 105 poza jego granicą⁷⁰⁵. Do translokacji przeznaczono 186 drewnianych domów z dawnych przedmieść Szczebrzeskiego, Lubelskiego i Hrubieszowskiego. Wyznaczony na 30 czerwca 1824 roku termin przesiedlania nie został dotrzymany. Dopiero wiosną 1825 roku wojsko przynagliło do sprawnego działania Urząd Muncypalny, który dopilnował porządku oraz rozbiórki budynków do końca roku. Po zajęciu nieruchomości przez wojsko w 1824 roku przedmieszczanie nie otrzymali zastępczych działek w Nowej Osadzie, ponieważ wytyczanie przedmieścia nie zostało jeszcze ukończony. Rozbiórka budynków i przesiedlanie mieszkańców z terenu dawnych przedmieść trwało do końca 1825 roku⁷⁰⁶.

Jak wspomniano, Nowa Osada powstała w obrębie II obwodu strategicznego, w odległości 1,5 km od Rynku. Rozplanowano ją po obu stronach wytyczonego po 1822 roku traktu lwowskiego, który stanowił krótszą oś symetryczną założenia urbanistycznego. Dłuższą oś wyznaczał nowy trakt hrubieszowski, przecinający prostopadłe trakt lwowski. W miejscu ich skrzyżowania wydzielono plac o wymiarach 110 × 150 m nazwany Nowym Rynkiem, stanowiący centrum Nowej Osady⁷⁰⁷. Projektantem

na zlecenie Wydziału Gospodarki Terenowej Urzędu Miasta w Zamościu, praca zbiorowa, oprac. B. Sroczyńska, J. Szponar, Zamość 1984, s. 68, mps w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Zamościu.

⁷⁰³ W. Ćwik, *Zamość pod zaborami* (jak przyp. 76), s. 142.

⁷⁰⁴ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1951, sygn. 12, s. 22. Najwięcej budynków było na Przedmieściu Lwowskim – 87, na Majdanie – 72, na Przedmieściu Lubelskim – 45, natomiast na najmniejszym Przedmieściu Szczebrzeszyńskim – tylko 26 budynków. Podmiejska wieś Podtopole liczyła 15 budynków, Wólka Miejska zaś – 14.

⁷⁰⁵ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 63.

⁷⁰⁶ Zob. AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 10-4, Plan général pour réunir les différentes maisons en bois, construites au environs de la Place, pour être transportées, sur cinq différentes villages au-delà de 600 toises; B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i zabudowa Zamościa* (jak przyp. 658), s. 147; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 64.

⁷⁰⁷ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 68.

szachownicowego układu przedmieścia był gen. J. B. Malletski. Osiedle ograniczały od północy i południa dwa przebiegające ukośnie ciągi komunikacyjne: nowy odcinek traktu hrubieszowskiego oraz stary trakt lwowski, co nadało mu charakterystyczną formę wydłużonego trapezu. Po obu stronach nowego traktu lwowskiego wytyczono 442 działki budowlane. W pierzejach Nowego Rynku powstała zabudowa drewniana podcieniowa, typowa dla prowincjonalnych miasteczek. Pod koniec 1826 roku Nowa Osada, licząca 250 nieruchomości i 192 niezabudowane place⁷⁰⁸, skupiała usunięte z twierdzy funkcje miastotwórcze: administrację, usługi, handel i rzemiosło. Przeniesiono tu m.in. siedzibę samorządu, targi (42 rocznie), urząd pocztowy oraz kilka zajazdów. Przy starym trakcie do Hrubieszowa znajdowały się dwie cegielnie oraz założony na miejscu dawnej wytwórni cegieł przed 1840 rokiem cmentarz prawosławny. Nowy Rynek nawiązywał funkcjonalnie do Rynku Świętokrzyskiego dawnego Przedmieścia Lwowskiego. W działalności mieszkańców Nowej Osady kluczową pozycję zajmowały handel, rzemiosło i usługi. Dziedziny te zdominowali miejscowi Żydzi, przejmując od chrześcijan zwłaszcza dochodowe profesje. Stanowili również zdecydowaną większość mieszkańców przedmieścia. Ufundowali synagogę i prowadzili własne szkolnictwo⁷⁰⁹.

Podczas powstania listopadowego w Nowej Osadzie zniszczono 193 domy. Rozwój przedmieścia został zahamowany; w 1839 roku 200 parceli było niezabudowanych, co pogłębiło nieład urbanistyczny w jego granicach⁷¹⁰. W 1854 roku w Nowej Osadzie zameldowanych było 1567 osób. Pod koniec 1865 roku spisano na tym przedmieściu 277 domów drewnianych i 9 domów murowanych, a rok później zakazano stawiania zabudowy rolniczej oraz drewnianych domów przy Nowym Rynku. Z Nową Osadą powiązane były folwark Podtopole, Kalinowice Ordynackie oraz Wólka Miejska.

Z mniejszym rozmachem niż Nową Osadę organizowano nowe Przedmieście Lubelskie przy przetrasowanym trakcie do Lublina, w odległości około 1,5 km od Rynku twierdzy. Jego rozwój postępował dość mozolnie, do wybuchu powstania listopadowego pozostawało praktycznie niezabudowane. Wyjątkiem były nieliczne domy reliktowe należące do dawnego przedmieścia oraz przeniesionej na lewy brzeg Łabuńki wsi Janowice. W 1821 roku odnotowano tu 45 domostw. Podczas powstania listopadowego zniszczono 76 budynków, dlatego w kolejnych latach nie udało się wydzielić centrum przedmieścia. Ośrodek ciężenia tej jednostki przesunął się wzdłuż drogi na Majdan, dlatego określano ją w połowie XIX wieku Przedmieściem Lubelskim – Majdankiem⁷¹¹.

Po powstaniu listopadowym gen. Iwan Döhn rozkazał wytyczyć wokół twierdzy w odległości 200 m III obwód strategiczny, na wzór stref osłonowych twierdzy Modlin. Wykupione przez wojsko grunty przeznaczono częściowo na urządzenie ogrodów

⁷⁰⁸ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1810–1915, sygn. 9, s. 296; S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 31–32; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 64.

⁷⁰⁹ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 145; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (jak przyp. 610), s. 28.

⁷¹⁰ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 70–71; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 74.

⁷¹¹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 63, 65, 74, 79.

dla komend i jednostek garnizonu zamojskiego, w tym również „sadu komendanckiego” nad Łabuńką. Wśród wyburzonych obiektów były m.in. murowane lazienki wojskowe pplk. Jodki⁷¹², młyn przy grobli szczebrzeszyńskiej oraz dawna poczthalteria przy wylocie z twierdzy traktu lubelskiego. W 1837 roku osuszono Wielką Zalewę oraz przetrasowano koryto Łabuńki przez tereny folwarku Podtopole⁷¹³.

Na obszarze pierwotnego Przedmieścia Lubelskiego urządzono w latach 30. XIX wieku duży ogród wojskowy. Powstał on przy przedłużeniu ul. Obwodowej, z którą tworzył tzw. drogę rokadową, zapewniającą skomunikowanie traktu lubelskiego z traktem do Szczebrzeszyna. Na terenie ogrodu powstała zabudowa mieszkalna i gospodarcza. Po 1850 roku nieruchomością dzierżawił plk inż. Robert von Nolte, który przybył do Zamościa w celu przygotowania twierdzy do wojny krymskiej, z tego względu nadano jej nazwę „ogrodu inżynierskiego”⁷¹⁴. Do najważniejszych obiektów rejonu Przedmieścia Lubelskiego należały m.in. zajazd w dawnej poczthalterii, rzeźnia miejska nad Łabuńką i położony na północ od niej folwark Piaski z ogrodem spacerowym oraz cmentarz parafialny przy ul. Obwodowej⁷¹⁵. Przedmieście Lubelskie miało charakter rolniczy. W 1849 roku na ogółem 82 stojące tam budynki, 42 były połączone z działkami rolnymi⁷¹⁶.

Na północny wschód od twierdzy leżała rozciągnięta wzdłuż drogi z Sitańca do Jarosławca oraz strumienia Smuga ulicówka Majdan. W 1821 roku liczyła 72 domy i traktowana była jako przedmieście Zamościa. W drugiej ćwierci XIX wieku funkcjonowała pod nazwą Majdan Sitaniecki⁷¹⁷. Poza zabudową rolniczą znajdował się tam folwark bazylianów wystawiony po 1820 roku, z domem, kaplicą i szkołą grecko-unicką, oraz karczmą i dwie polowe cegielnie żydowskie zniszczone podczas oblężenia twierdzy w 1831 roku. W 1849 roku na przedmieściu było 118 gospodarstw, w tym 87 co najmniej jednomorgowych, które w większości należały do zamojskich unitów⁷¹⁸. Najslabiej zagospodarowane pozostawały tereny na zachód od twierdzy. Na miejscu zniszczonych przedmieść Podgroble i Sadowisko powstało skromne Przedmieście Szczebrzeskie (Szczebrzeszyńskie), zdziesiątkowane podczas oblężenia z 1831 roku.

We wrześniu 1830 roku stacjonowało w zamojskiej twierdzy 4652 żołnierzy – sztab 2. Dywizji Piechoty gen. Edwarda Żółtowskiego, 1. i 2. batalion 2. i 4. pułku strzelców pieszych wchodzących w skład 3. Brygady Strzelców Pieszych, oddział ułanów, dwie drużyny artyleryjskie, 3. batalion weteranów czynnych, kompania pociągowa oraz kompania rzemieślnicza⁷¹⁹. W historii Pol-

⁷¹² Ibidem, s. 79.

⁷¹³ Ibidem, s. 66.

⁷¹⁴ E. Lorentz, *Nieznany plan posiadłości inżyniera wojskowego Roberta von Nolte na przedpolu twierdzy Zamość*, „Archiwariusz Zamojski” 4 (2005), s. 67–69.

⁷¹⁵ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 74, 106.

⁷¹⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 299.

⁷¹⁷ AGAD, Zb. kart. (jak przyp. 634), sygn. 56–12, Plan okrestnosti kreposti Zamostia Instrumentalno sniatyj.

⁷¹⁸ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 71, 72, 79, 80, 102; B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (jak przyp. 250), s. 70; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 141; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 333.

⁷¹⁹ R. Huss, *Garnizon zamojski wczoraj i dziś*, Zamość 2003, s. 52; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (jak przyp. 610), s. 28–29.

ski trwale zapisał się udział Zamościa w powstaniu listopadowym 1830–1831, kiedy stanowił jedyną obok Modlina twierdzę w Królestwie Kongresowym, nad którą przeważał siłą uzbrojenia oraz stanem fortyfikacji⁷²⁰. Komendantem został pułkownik artylerii Jan Krysiński, doświadczony oficer odbywający służbę w Legionach oraz wojsku polskim Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego. W lipcu 1831 roku Zamość otoczył V Korpus Piechoty gen. Paskija Kajsarowa rozpoczynając wielomiesięczną blokadę. Krysiński nie zamierzał poddać fortecy, dopiero w obliczu klęski powstania i braku sensu dalszej walki zdecydował o kapitulacji. Zamość skapitulował 22 października 1831 roku, jako ostatni punkt oporu w Królestwie⁷²¹. Po powstaniu zmieniono skład narodowościowy garnizonu, wśród żołnierzy i oficerów przeważali Rosjanie. Do 1850 roku garnizon liczył od 4,5 do 6 tys. żołnierzy, później stacjonowało tu od 2,5 do 4 tys. ludzi⁷²².

W kolejnym etapie prac uporządkowano układ wodny stosując system śluz napelniających fosy. Przez zabagniony obszar Wielkiej Zalewy przekopano w 1836 roku kanał, którym przetrasowano Łabuńkę, przejmującą po zachodniej stronie twierdzy nurt Topornicy. Fosa zasilala śluza przed kurtyną I-II, natomiast w okolicach bastionu IV uruchomiono śluzę spustową. Sprawne nawodnienie umożliwiały śluzy pomocnicze. Wody Łabuńki zasilaly fosę główną, fosy dzieł zewnętrznych oraz Wielką i Małą Zalewę. W otoczeniu fortecy działało kilkadziesiąt śluz, jazów i zastawek pozwalających sterować nurtem wody oraz jej poziomem w fosie w miarę potrzeb. Topornica stała się dopływem Łabuńki, płynącej nowym korytem wzdłuż grobli żdanowskiej. Po 1837 roku skorygowano koryto Łabuńki – wyprostowano je i poprowadzono w kierunku twierdzy. Rzeka opływała ukrytą drogę obronną wraz z działobitnią i wychodziła dawnym kanałem wzdłuż traktu szczebrzeszyńskiego do śluzy i młyna, gdzie przepływała pod groblą do ujścia starego koryta Topornicy⁷²³.

W 1837 roku przy trakcie do Szczebrzeszyna wzniesiono blokhauz, fosbreje i kojce w fosie głównej, w załamaniach muru przedwała. Obiekty otrzymały kształt nieregularnego pięcioboku i zostały architektonicznie sparowane. Pod budowlami biegła fosa, a w ich wnętrzu umieszczono urządzenia regulujące poziom wody⁷²⁴. Po stronie zachodniej twierdzy wystawiono dwie prochownie o konstrukcji termosowej ze sklepieniem kolebkowym oraz elewacjami o architekturze noszącej cechy rzadkiego w Zamościu neogotyku⁷²⁵. Na odcinku wału kurtyny VII–I wykonano podwalnie dostępne od wnętrza twierdzy, z ceglanymi arkadowymi elewacjami i z oknami wychodzącymi w stronę miasta. W szereg podwalni włączono Bramę Lwowską Starą oraz Bramę Lwowską Nową, której przejazd tworzył od wnętrza twierdzy jedyną otwartą arkadę⁷²⁶.

⁷²⁰ W. Śladkowski, *Ostatni bastion powstania listopadowego*, [w:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy* (jak przyp. 253), s. 164–166.

⁷²¹ A. A. Witusik, *Ostatnia placówka powstania listopadowego*, [w:] idem, *O Zamojskich, Zamościu i Akademii* (jak przyp. 683), s. 255.

⁷²² A. Kašinowski, *Fortyfikacje* (jak przyp. 664), s. 79.

⁷²³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 102, 115.

⁷²⁴ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 40–41; A. Kašinowski, *Fortyfikacje* (jak przyp. 664), s. 79.

⁷²⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 45.

⁷²⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 91; J. Kowalczyk, *Zamojskie rysunki* (jak przyp. 670), s. 7.

Charakterystycznymi budowlami fortecznymi powstałymi w trakcie modernizacji twierdzy były murowane nadszańce zwane kawalerami⁷²⁷, stanowiące najsilniejsze punkty wewnętrznego obwodu umocnień. Obiekty zaprojektowane przez gen. Malletskiego, na wzór piętrowych działobitni Montalemberta, wystawiono w miejscu nadszańców ziemnych w szyjach bastionów IV, VI i VII z lat 1810–1812. Ich zadaniem był ostrzał najsłabiej bronionego z poziomu twierdzy odcinka przedpoła leżącego na osi bastionu, dlatego ich fasady od strony bastionu były lukowato wklęsłe. Nadszaniec dominował nad kurtynami dodatkową kondygnacją i był z nimi skomunikowany. Budynek nadszańca odcinał plateau bastionu od wnętrza twierdzy, z którą istniało połączenie przez osiową bramę. Dodatkową osłonę stanowiła murowana fosa z przeciwskarpą wygiętą zgodnie z kształtem fasady zewnętrznej nadszańca. Istniała również możliwość prowadzenia ognia wzdłuż czół bastionu, czemu służyły dodatkowe strzelnice rozmieszczone w poziomie drogi wałowej. Barki bastionu były skomunikowane z wnętrzem nadszańca za pomocą schodów i poterny⁷²⁸. Nadszańce pełniły funkcje działobitni oraz koszar. Wewnątrz znajdowały się sklepione sale, główny przejazd osiowy na parterze oraz korytarze z zejściami do galerii w kurtynie i kazamatów. Dwie klatki schodowe umożliwiały wyjścia na poddasze, gdzie znajdował się dodatkowy poziom prowadzenia ognia. Urządzono tam przedpiersie, za którym ustawiano działa wciągane pochylnią, łączącą poddasze z drogą wałową.

Architektura nadszańców była jednolita, utrzymana w stylu klasycystycznego neomanieryzmu według wzorców paryskiej szkoły inżyniera Duranda. Nadszańce od strony miasta miały potężne fasady z wysokimi, połączonymi arkadami, serlianami i boniowanymi półkolistymi oknami. Boczne występy przy elewacji o pochylonych ścianach zwężały się ku górze, przypominając starożytne egipskie pylony⁷²⁹. Plany gen. Malletskiego zakładały wymurowanie trzech nadszańców w bastionach IV, VI i VII, ostatecznie jednak realizacji doczekały się dwa. W 1825 roku przystąpiono do budowy nadszańca południowego w szyi bastionu VII, o czym świadczył umieszczony nad arkadą wejścia napis⁷³⁰. Na południowym fryzie kamiennym budowli wykuto informację: „Kierowali budową Engbricht kapitan i Rossmann porucznik”⁷³¹. Prace ukończono w 1827 roku⁷³²,

⁷²⁷ Nazwa pochodziła z języka francuskiego – *cavalier*, włoskiego – *cavaliere* i angielskiego – *caulier*.

⁷²⁸ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 91, 93.

⁷²⁹ Ibidem, s. 93, 95; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 126.

⁷³⁰ Napis „Założony w 1825” nie zachował się do obecnych czasów. Nad arkadą wejściową od strony miasta znajdują się ślady po mowaniach kutych liter.

⁷³¹ Kapitan Bernard Engbricht był z pochodzenia Niemcem. Znal dobrze fach żołnierski, lecz nie nabył odpowiedniego wykształcenia w kierunku inżynierii wojskowej. Porucznik Fryderyk Rossmann, mający rozeznanie w architekturze militarnej, został zobowiązany do pełnienia nadzoru nad budowanym nadszańcem i nie można wykluczyć, że był projektantem zamojskich nadszańców. Zob. *Rocznik wojskowy Królestwa Polskiego Na Rok 1827*, Warszawa 1827, s. 167; B. Sawa, *Inżynierowie wojskowi* (jak przyp. 647), s. 100; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (jak przyp. 610), s. 25.

⁷³² Do niedawna uważano, że nadszaniec południowy budowano w latach 1825–1830. Zob. S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak

ponieważ w okresie powstania listopadowego obiekt pełnił funkcję działobitni i koszar. Nadszaniec południowy otrzymał fasady średniej długości 94 m (w najdłuższym miejscu 105 m), maksymalnej szerokości 36 m oraz wysokości 13 m. Budowę nadszańca północnego rozpoczęto w 1827 roku, ale z powodu wybuchu powstania listopadowego oddano go do użytku w 1835 roku⁷³³. Obiekt stanął w szyi bastionu VI otrzymując skromniejsze rozmiary. Elewacja frontowa była krótsza o 15 m niż w nadszańcu północnym i liczyła 77 m długości⁷³⁴.

Po klęsce powstania listopadowego nastąpił największy ubytek mieszkańców Zamościa. Techniczna klasyfikacja zabudowy w twierdzy z 1849 roku wykazała 106 domów o 334 kominach: 13 budynków drewnianych, 14 szachulcowych, pozostałe domy murowane, w tym 38 kamienic o co najmniej dwóch kondygnacjach⁷³⁵. W 1853 roku miasto zamieszkiwało 3955 osób. Sytuacja demograficzna poprawiła się na rok przed kasatą fortecy, kiedy doliczono się 6222 mieszkańców. Pozwoliło to Zamościowi zajmować trzecią pozycję w guberni, po Lublinie (około 19 800 osób) i Hrubieszowie (7314)⁷³⁶. W tymże 1865 roku odnotowano w Zamościu 479 budynków: 112 murowanych, 367 drewnianych, 9 należących do instytucji i 1 rządowy. Chrześcijanie byli właścicielami 281 domów, żydzi – 172, ewangelicy – 10, natomiast prawosławni – 3. W 1866 roku na obszarze miasta spisano 498 budynków, w tym: 111 murowanych, 387 drewnianych, 45 rządowych oraz 5 tzw. instytucyjnych⁷³⁷, stawiało to miasto na piątej pozycji w guberni lubelskiej⁷³⁸. Twierdza wraz z przedmieściami zajmowała 65 włók powierzchni, na którą składały się także place forteczne, fortyfikacje i łąki wojskowe. Na zabudowę przypadły 4 włóki i 20 mórg, na cmentarze i tereny kościelne – 16 mórg, na place koło twierdzy, ulice, drogi i gościńce – 7 włók, na grunty orne, ogrody i łąki – 53 włók, na rzeki – 18 mórg. Pod budynkami i ogrodami znajdowało się 45 mórg ziemi, natomiast grunty orne, ogrody i łąki zajmowały 962 morgi⁷³⁹.

Ostatnie inwestycje przy rozbudowie twierdzy podjęto około 1837 roku, wystawiając cztery dzieła obronne na dalekim przedpolu⁷⁴⁰. Po 1854 roku nie modernizowano urządzeń fortecznych⁷⁴¹. W maju 1848 roku wojsko zajmowało w twierdzy

przyp. 109), s. 95; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 126; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 49.

⁷³³ Niezachowany napis głosił: „Za panowania cesarza Mikołaja I, założony 1827 r. ukończony 1835 r.”

⁷³⁴ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 138.

⁷³⁵ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1951, sygn. 13, s. 260, 389.

⁷³⁶ W 1865 r. pod względem liczby ludności Zamość wyprzedzał m.in.: Bilgoraj (5983 osób), Krasnystaw (4628), Chelm (4471) i Szczeczeszyn (4217). Zob. B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 460, tab. 76.

⁷³⁷ Ibidem, s. 394–395, tab. 56.

⁷³⁸ Więcej od Zamościa budynków miały: Hrubieszów (630), Janów (561), Krasnystaw (532) i Bilgoraj (508). Natomiast Zamość przewodził w guberni pod względem nowo wybudowanych domów, których w latach 1822–1866 przybyło 140; dla porównania: w Bilgoraju przybyło 92, w Krasnymstawie – 77, w Janowie – 52, a w Tomaszowie – 42. Zob. ibidem, s. 459, tab. 75.

⁷³⁹ Ibidem, s. 391.

⁷⁴⁰ Były to: luneta pod Janowicami, redan wysunięty 400 m na północ od bastionu VI, duża luneta na lewym brzegu Łabuńki po zachodniej stronie twierdzy oraz szaniec osłaniający młyn przy trakcie szczeczeszyńskim.

⁷⁴¹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 115; E. Lorentz, *Nieznany plan* (jak przyp. 714), s. 66.

9 budynków niemilitarnych⁷⁴². Dawny pałac Zamoyskich mieścił lazaret, cerkiew garnizonową oraz kwatery sztaboficerów. W gmachu Akademii Zamojskiej działały koszary z kuchnią garnizonową. Biura Inżynierów Twierdzy Zamość znajdowały się we wnętrzach dawnego seminarium. Rozbudowano fasadę ordonanshausu, natomiast gmach przy wíkarówce przeznaczono na kwatery oficera zarządzającego ogrodami wojskowymi. W budynku szpitala kolegiackiego działały koszary oficerskie, natomiast w klasztorze Klarysek – kuchnia artyleryjska. Na koszary przerobiono kościół pw. św. Anny, probostwo ormiańskie i kamienicę przy ul. Franciszkańskiej. Oficynę po północnej stronie pałacu adaptowano na koszary i skład narzędzi kompanii rzemieślniczej⁷⁴³. Przed 1837 rokiem powstał budynek magazynowo-koszarowy na placu w pobliżu Bramy Lubelskiej Nowej oraz murowana stajnia kozacka. Przed 1850 rokiem wojsko wystawiało tymczasowe drewniane budynki i baraki⁷⁴⁴. Wyjątkiem były dwa murowane obiekty powstałe w 1859 roku obok wartowni przy trakcie szczebrzeszyńskim⁷⁴⁵.

W połowie lat 50. XIX wieku rozpoczęto w Rosji akcję znośnienia przestarzałych fortec. Kierował nią dyrektor Departamentu Fortyfikacji Ministerstwa Wojny, gen. inż. Eduard Iwanowicz Todtleben, który opracował projekty unowocześnienia istniejących twierdz cesarstwa rosyjskiego. Zanegował on doktrynę modernizacji układów fortecznych według zasad szkoły francuskiej, ponieważ takie fortyfikacje posiadały wiele skoncentrowanych obiektów murowanych, wystawionych na działanie artylerii. Wynalezienie działa gwintowanego o dalekim zasięgu określiło kierunek taktyki ofensywnej. Skupione na otwartym terenie obwarowania Zamościa stały się dogodnym celem dla nieuchwytej artylerii wroga, który mógł swobodnie działać poza obrębem obwodów strategicznych. Z tego powodu pominięto Zamość w wykazie fortec zdalnych do modernizacji⁷⁴⁶. Po upadku powstania styczniowego losy Zamościa zostały przesądzone. Jesienią 1866 roku zapadła decyzja o zniesieniu twierdzy. Wywieziono urządzenia i sprzęty wojskowe, rozpoczęto wyburzanie fortyfikacji oraz likwidację administratury komendanciej. Pułk forteczny relokowano do rozbudowywanej twierdzy w Iwanogrodzie⁷⁴⁷, natomiast batalion garnizonowy odesłano do Aleksandrowskiej Cytadeli w Warszawie. Postanowienie cara o likwidacji twierdzy Zamość jako przestarzałej i niespełniającej warunków nowoczesnej doktryny wojennej ukazało się 21 listopada 1866 roku⁷⁴⁸.

Sytuacja w zamojskiej gospodarce poprawiła się po powstaniu listopadowym. W 1833 roku utrzymywało się z handlu 76 osób, w tym jeden chrześcijanin. Żydzi trudnili się kupiectwem, drobnym handlem, szynkarstwem i spekulacjami. Działało również kilku krawców, rzeźników, piekarzy, cyrulików, blacharzy

oraz innych specjalistów. Najbardziej obrotnymi i najbogatszymi kupcami żydowskimi byli Pejsah Cukier, który zajmował się dostawami dla dworu ordynackiego, oraz Zajnweld Gold, specjalizujący się w dystrybucji tytoniu i dzierżawie koszernej⁷⁴⁹. W handlu branżowym chrześcijanom przypadła sprzedaż drobniactwa i przekupnictwo. Następowaly roszady w liczbie punktów handlowych oraz wydawanych koncesji. W 1849 roku na obszarze twierdzy było zarejestrowanych 13 kupców. Dochody gwarantowało sprowadzanie towarów dla garnizonu, w związku z czym liczba placówek handlowych podlegała ciągłym wahaniom⁷⁵⁰. Przed kasatą twierdzy odnotowano 156 punktów handlowych, bez działalności kupieckiej⁷⁵¹. Rozpadło się 5 z 10 istniejących cechów rzemieślniczych. W 1837 roku działało w Zamościu 435 rzemieślników, jednak ich liczba spadła do 133 w 1851 roku. Wśród rzemieślników większość stanowili chrześcijanie, lecz od 1845 roku tendencja zaczęła się odwracać wskutek odbierania przez władze koncesji wytwórczych. Przeważały rzemiosła lekkie, m.in. krawiectwo, kuśnierstwo, czapnictwo. Poza produkcją towarów i usług rzemieślnicy po 1840 roku zajmowali się również handlem. W 1854 roku wyrugowano na przedmieścia 35 rzemieślników ubogich, pozostawiając w twierdzy 50 zamożniejszych. Rzemieślnicy chrześcijańscy byli właścicielami domów, w których prowadzili swoje warsztaty. Rzemiosła wykonywane przez chrześcijan nie pokrywały się z działalnością rzemieślników żydowskich⁷⁵². W 1859 roku w Zamościu pracowało 113 rzemieślników skupionych w 31 kategoriach zawodowych. Struktura miejscowego rzemiosła była odzwierciedleniem nietypowego charakteru miasta, w którym znaczny udział w liczbie mieszkańców miał dwutysięczny garnizon oraz rzesza więźniów. Działalność rzemieślnicza była nastawiona na wyżywienie, ubranie i zapewnienie minimum warunków egzystencjalnych licznej grupie nieprodukcyjnych wojskowych⁷⁵³.

W latach 1824–1826 przebudowano kolegiatę w stylu klasycystycznym. Jej bryłę upodobniono architektonicznie do obiektów fortecznych, zacierając jej wotywno-zwycięski charakter. Opracowany przez Dyрекcję Inżynierii Twierdzy Zamość projekt przebudowy kolegiaty konsultował z kapitułą zamojską kpt. inż. Bernard Engbricht⁷⁵⁴. W jej wyniku obniżono dachy nad prezbiterium i nawami, rozebrano szczyty nad fasadą frontową i nad tęczą, wznosząc w ich miejscu trójkątny przyczółek od wschodu oraz klasycystyczny szczyt trójschodkowy nad fasadą główną od zachodu. Usunięto detale architektoniczne, w tym herby Zamoyskich, wyburzono kruchtę, przebudowano ogrodzenie. W 1828 roku obniżono dzwonnice, jej szczyt zakończono hełmem pozbawionym ażurowej latarni i strzelistego zwieńczenia. Podczas generalnego remontu kolegiaty w latach

⁷⁴⁹ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 344–345, tab. 46.

⁷⁵⁰ Liczba placówek handlowych Zamościa zmieniała się następująco: 1832 r. – 74, 1833 r. – 56, 1834 r. – 88, 1838 r. – 77, 1842 r. – 63, 1844 r. – 168, 1845 r. – 146, 1846 r. – 83, 1847 r. – 84, 1851 r. – 50.

⁷⁵¹ Zob. B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 347–349 (tab. 49), 426–427 (tab. 70).

⁷⁵² Ibidem, s. 419–420, tab. 66.

⁷⁵³ Ibidem, s. 420–421, tab. 67.

⁷⁵⁴ S. Herbst, *Zamość* (jak przyp. 86), s. 30–31; J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 39–41; B. Sawa, *Remont katedry w 1827 r.*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 4 (1998), s. 36; eadem, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 168.

⁷⁴² APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1810–1915, sygn. 13, k. 152; B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 285, tab. 25.

⁷⁴³ A. Czolowski, *Zapomniany fortyfikator* (jak przyp. 611), s. 157.

⁷⁴⁴ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2 (1989), s. 23.

⁷⁴⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 46.

⁷⁴⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 116; B. Sawa-Sroczyńska, *Likwidacja* (jak przyp. 617), s. 194.

⁷⁴⁷ Obecnie Dęblin.

⁷⁴⁸ B. Sawa-Sroczyńska, *Likwidacja* (jak przyp. 617), s. 194, 195; R. Huss, *Garnizon* (jak przyp. 719), s. 62.

1857–1858 podniesiono dach nad nawą główną i umieszczono na nim wieżyczkę oraz podwyższono szczyty⁷⁵⁵.

Zmianom poddano również pozostałe budowle sakralne w mieście. Żydzi przejęli gmach pobonifraterski i urządzili w jego wnętrzach mieszkania i dom modlitw. W dawnym klasztorze otwarto zajazd „Pod Karpiem”⁷⁵⁶, od którego zaczerpnięto nową nazwę obiektu – „Podkarpie”. Dawny kościół reformacki wykorzystywano jako garaż dla bryczek oficerskich. Na miejscu wyburzonego klasztoru wyznaczono plac musztry⁷⁵⁷. W klasztorze poklaryskowskim umieszczono magazyn zboża i stajnie, następnie koszary, kuchnię garnizonową, piekarnię oraz punkt szpitalny. Podczas remontu bożnicy w 1830 roku utracono attyki, które zastąpił dach wyniesiony. Parterowe aneksy otrzymały dodatkowe piętro⁷⁵⁸.

W okresie Królestwa Polskiego cerkiew bazylińska pozostała obok kolegiaty i synagogi jednym z trzech obiektów sakralnych Zamościa. Sytuacja finansowa klasztoru pogorszyła się w 1824 roku, po zaprzestaniu jego finansowania przez Stanisława Kostkę Zamoyskiego. Dzięki interwencji biskupa chełmskiego Filipa Felicjana Szumborskiego dwukrotnie nie doszło do przekazania cerkwi unitom⁷⁵⁹. W 1861 roku zamojski klasztor bazylianów był jednym z sześciu⁷⁶⁰ działających w Królestwie Polskim. Zgromadzenia bazylikańskie skasowano ukazem carskim z 8 października 1864 roku. Zamojską cerkiew pw. św. Mikołaja przekształcono w prawosławną świątynię parafialną, natomiast klasztor zburzono⁷⁶¹.

Po nieudanej próbie przejścia świątyni unickiej erygowano w 1833 roku prawosławną kaplicę na pięttrze dawnego pałacu Zamoyskich. Przeznaczono na ten cel pawilon południowy, w którym znajdowały się składy garnizonu⁷⁶². Świątynia otrzymała wezwanie Przemienienia Pańskiego, lecz zwyczajowo była nazywana „cerkwią spaską”. Funkcjonowała formalnie jako prawosławną cerkiew miejska i garnizonowa dla rosyjskich oficerów oraz ich rodzin⁷⁶³.

Zamojscy ewangelicy uczęszczali na nabożeństwa do kaplicy urządzonej w kamienicy nr 12 w Rynku, będącej własnością Zgromadzenia Ewangelickiego. W pierwszej ćwierci XIX wieku funkcjonował jeszcze cmentarz ewangelicki na skraju dawnego Przedmieścia Lwowskiego⁷⁶⁴. Kaplicę relokowano po pożarze

⁷⁵⁵ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 41; F. Stopniak, *Dzieje kapituły* (jak przyp. 217), s. 169–170; B. Sawa, *Remont katedry* (jak przyp. 754), s. 37, 38.

⁷⁵⁶ Od niego wzięła się używana powszechnie nazwa założenia bonifraterskiego – Podkarpie.

⁷⁵⁷ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (jak przyp. 610), s. 17–18.

⁷⁵⁸ Z. i J. Baranowscy, *Dzielnica żydowska* (jak przyp. 662), s. 50.

⁷⁵⁹ A. Kossowski, *Z dziejów zakonu bazylianów* (jak przyp. 441), s. 220.

⁷⁶⁰ Pozostałe klasztory mieściły się w Warszawie, Lublinie, Białej, Spasie i Koleńcycach.

⁷⁶¹ P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Lublin 1984, s. 184, 185.

⁷⁶² A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 71; L. Borys, *Historia Cerkwi prawosławnej i greckokatolickiej na terenach obecnego powiatu zamojskiego*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1–2 (2004), s. 44.

⁷⁶³ M. Potocki, „Zamość i jego instytucje” (jak przyp. 616), s. 474.

⁷⁶⁴ J. Żygawski, *Lokalizacja dawnych zamojskich cmentarzy w oparciu o archiwalne opracowania kartograficzne z XVIII–XX wieku*, „Archiwariusz Zamojski” 14 (2015), s. 23–24.

w 1827 roku⁷⁶⁵. Po powstaniu listopadowym nastąpił drastyczny spadek liczby ewangelików. W 1839 roku odnowiono kaplicę przy Rynku 12. Wiosną 1850 roku mieszkał w Zamościu jeden ewangelik. Kaplicę przeniesiono do jednego z gmachów rządowych⁷⁶⁶.

Lecznictwo w Zamościu opierało się na kilku szpitalach, z których najlepszą opinią cieszył się szpital żydowski. Na jego potrzeby wynajmowano pomieszczenia w innych kamienicach⁷⁶⁷. W 1843 roku zarząd nad placówką przejęła Rada Główna Towarzystwa Dobroczynności, która dzięki składkom społecznym rozbudowała placówkę. Leczeniem chorych zajmowali się doraźnie lekarze wojskowi i miejscy⁷⁶⁸. Pacjentami byli mieszkańcy m.in. Izbicy, Wojsławic, Hrubieszowa, Tomaszowa i Janowa.

W lutym 1823 roku kpt. Bernard Engbricht wystąpił do Urzędu Muncypalnego z projektem budowy szpitala dla wenerycznie chorych, utrzymywanego przez wojsko⁷⁶⁹. Jako jego lokalizację zaproponowano dwie działki położone między ulicami Bazyliąską, Ormiańską i Żydowską⁷⁷⁰. Na potrzeby szpitala wybudowano w latach 1824–1826 piętrową kamienicę⁷⁷¹. Lecznica otrzymała wezwanie św. Łazarza. Szpital odbudowano po pożarze z 1827 roku⁷⁷². W 1854 roku wojsko przekształciło szpital w lazaret, który uzyskał status lecznicy miejskiej pod nadzorem Rady Szczegółowej Opiekuńczej. Szpital Instytutu Ubogich przekształcono w Dom Schronienia, którym zarządzały rady parafialne⁷⁷³. Na potrzeby placówki parafia zakupiła w 1857 roku kamienicę przy Rynku 9. Szpitalowi nadano wezwanie św. Ducha⁷⁷⁴.

W 1857 roku z inicjatywy wojska umieszczono w twierdzy tabliczki z nazwami 12 ulic⁷⁷⁵ oraz remontowano nawierzchnię bruku cegłą zendrówką. Po 1860 roku⁷⁷⁶ sześć ulic w centrum miało nawierzchnię brukowaną na całej długości, trzy – częściowo brukowaną, jedna – szabrowaną, natomiast osiem – niebrukowaną. Skomunikowanie Zamościa z Królestwem Polskim zapewniała klinkierowa szosa z Warszawy przez Lublin do Tomaszowa. Brakowało kolei, której rozwój na ziemiach polskich przypadł na drugą połowę XIX wieku. Sytuacji nie poprawiały drogi do Szczepieszyna, Zwierzyńca, Józefowa oraz Hrubieszowa. Rzadka sieć dróg lokalnych utrudniała wymianę handlową między miastem a wsią oraz transport płodów rolnych i drewna, stanowiących podstawę przemysłu⁷⁷⁷.

Po kasacie twierdzy zaprowadzono zmiany w obrębie kwartałów zabudowy. W 1874 roku na Rynku Wielkim urządzono

⁷⁶⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 88.

⁷⁶⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 329.

⁷⁶⁷ P. Kulikiewicz, *Przyczynek* (jak przyp. 647), s. 49.

⁷⁶⁸ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 307–308.

⁷⁶⁹ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 1, s. 207.

⁷⁷⁰ Obecnie działki o numerach 104 i 105 w rejonie dzisiejszej ul. Pereca. Zob. B. Sawa, *Zamojskie szpitale*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3–4 (2003), s. 91.

⁷⁷¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 56.

⁷⁷² B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (jak przyp. 772), s. 91.

⁷⁷³ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1821–1915, sygn. 18, s. 32.

⁷⁷⁴ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 87.

⁷⁷⁵ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1810–1915, sygn. 30, s. 80.

⁷⁷⁶ B. Sawa, *Zamość* (jak przyp. 183), s. 452–453, tab. 73.

⁷⁷⁷ I. Drexler, *Zamość, jako ośrodek komunikacji*, „Teki Zamojska” 4 (1921), 1–2, s. 29; A. Kopruckowniak, *Tradycje rewolucyjne Zamościa od końca XIX w. do 1939 r.*, [w:] *Czteryście lat Zamościa* (jak przyp. 6), s. 166.

zieleńce oraz park z drzewami, roślinnością ozdobną, klombami i alejkami. Wprowadzenie roślinności przyczyniło się do zmiany funkcji centralnego placu miasta⁷⁷⁸. Pod koniec XIX wieku nawierzchnie ulic przechodzących przez Rynek utwardzono klinkierem. Postępowała rujnacja architektoniczna kamienic rynkowych na skutek nadbudowy kolejnych pięter. Osiedlali się w nich urzędnicy, żołnierze, kupcy i handlarze – w przeważającej części Żydzi⁷⁷⁹, którzy przyczynili się do bezładnej przebudowy wielu kamienic na przełomie XIX i XX wieku. Fasady domów urozmaicano balkonami i sztyldami, drewniane chodniki podcieni zastawiono kramami, przybudówkami i komórkami. W 1886 roku rozebrano kamienicę Beginowską w północnym bloku zachodniej pierzei Rynku⁷⁸⁰.

Głównym miejscem handlu w mieście był Rynek Solny. Pod handel zajęto plac musztry, w 1871 roku wybrukowano nawierzchnię Rynku. W zachodniej pierzei ulokowano budynki mieszczące zakłady obsługi garnizonu – pralnię i łaźnię, które po 1890 roku połączono podłużnym magazynem. Na rogu Lubelskiego Wyjazdu i ul. Żydowskiej wybudowano rezydencję generała Dymitra Schreidera, właściciela folwarku Podtopole⁷⁸¹. W przeciwieństwie do pozostałych placów, Rynek Wodny pozostał nieurządzony, z ubitą i trawiastą nawierzchnią oraz drewnianym parkanem, za którym zorganizowano ujeżdżalnię wojskową. Z dawnego założenia klasztornej klarysek ewakuowano koszary artylerii, zastępując je kwaterami oficerskimi. Część pomieszczeń wydzierzawiono cywilom. Po remoncie dawnego kościoła pw. św. Anny ulokowano w nim resursę⁷⁸². U zbiegu ulic Panieńskiej i Ogrodowej wzniesiono w latach 1878–1882 neorenesansową kamienicę – Generalówkę, w której zamieszkał burmistrz Zamościa, Mikołaj Kannabich⁷⁸³.

W latach 80. XIX wieku władze wojskowe dokonały podziału własnościowego posiadanych gruntów, zatrzymując 521 mórg. Pozostałe 497 mórg przekazano Ministerstwu Finansów, które rozdysponowało je na place ćwiczeniowe dla wojska i dla cerkwi prawosławnej, samorządu, gimnazjum męskiego oraz pod inne użytki⁷⁸⁴. Na przełomie XIX i XX wieku na pasie dawnego przedpoła twierdzy założono wojskowy folwark Podgroble i urządzono koszary kozackie, co uniemożliwiało prawidłowy rozwój miasta. Magistrat bezskutecznie usiłował przejąć od wojska tereny poforteczne, planując rozwój przestrzenny śródmieścia⁷⁸⁵. Impas doprowadził do kuriozalnej sytuacji – centrum

⁷⁷⁸ W. Przegon, *Zieleń ciągów komunikacyjnych Zamościa*, Kraków 1998, s. 36.

⁷⁷⁹ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1810–1915, sygn. 172; B. M. Pawlicki, *Kamienice mieszczańskie* (jak przyp. 153), s. 150–152.

⁷⁸⁰ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 77; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 26.

⁷⁸¹ Por. B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 23; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 89.

⁷⁸² B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum III*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1 (1989), s. 28; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 37.

⁷⁸³ A. Kędziora, *21 żeznań w sprawie jednego ogrodu*, „Archiwariusz Zamojski” 9 (2010), s. 113.

⁷⁸⁴ Zob. Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 110, przyp. 2.

⁷⁸⁵ W 1880 r. opublikowano *Plan rzeczywistego położenia miasta powiatowego Zamościa, Lubelskiej Guberni z uwzględnieniem przewidywanej regulacji i rozszerzenia granic*, którego autorem był architekt miejski Władysław

miasta oddział od przedmieść kilkusetmetrowy pas niezainwestowanych gruntów. Skupione na niewielkiej powierzchni Stare Miasto pełniło funkcję centrum usługowego, handlowego i administracyjnego, będąc jednocześnie enklawą mieszkalnictwa o wysokiej intensywności. Brakowało typowego dla rozwiniętych śródmieść podziału funkcjonalnego zabudowy na dzielnicę urzędniczą, tereny przemysłowe oraz centra komunikacyjne. Przedmieścia zajmowała przeważnie prosta zabudowa drewniana z przydomowymi ogrodami i sadami⁷⁸⁶.

Sporadycznie budowano nowe obiekty, dostosowując je do potrzeb oraz wymogów estetycznych. Kilkupiętrowe kamienice wystawiono m.in. w zachodniej pierzei Rynku Wodnego (ul. Panieńska, ul. Ogrodowa) oraz przy ul. Bożniczej i Lubelskiej. Nową jakość zabudowy prezentował Dom Centralny wzniesiony w 1911 roku przez II Zamojskie Towarzystwo Oszczędnościowo-Pożyczkowe na parceli między ulicami Ślusarską, Wasilkowską, Ogrodową i placem po klasztorze Franciszkanów⁷⁸⁷. Był to najnowocześniejszy w Zamościu budynek mieszkalny – z centralnym ogrzewaniem, agregatem prądotwórczym i pompą wodociągową. Mieścił restaurację, hotel, salę kinowo-teatralną, sklepy, biura i mieszkania⁷⁸⁸.

W czerwcu 1866 roku Zamość liczył 6255 mieszkańców, spośród których 3266 osób mieszkało na Starym Mieście⁷⁸⁹. Według lustracji z 1874 roku na Starym Mieście stało 110 budynków, w tym 92 należące do właścicieli cywilnych (bez duchowieństwa)⁷⁹⁰. W 1884 roku dominowała zabudowa drewniana – na 503 budynki w mieście aż 336 wykonane było z drewna. Spośród 167 budynków murowanych 70% znajdowało się w centrum. Zamość w 1884 roku liczył 7620 mieszkańców. Kolejny spis ludności, z 1893 roku, odnotował w Zamościu 10 204 mieszkańców – bez garnizonu. Ponad 40% ludności zamieszkiwało na Starym Mieście⁷⁹¹. 31 grudnia 1899 roku liczący 11 269 mieszkańców Zamość zajmował czwarte miejsce w guberni lubelskiej, po Lublinie (56 108 osób), Chełmie (13 958) i Hrubieszowie (12 554). Według spisu z 1 stycznia 1911 roku miasto zamieszkiwało 13 037 osób w 668 budynkach. Na Starym Mieście żyło 5539 osób (42,5%), w tym 4360 Żydów, 1097 katolików i 82 prawosławnych⁷⁹². Po opanowaniu miasta przez Austria-

Sienicki. Spory wkład w jego przygotowanie włożył zmarły w 1875 r. emerytowany plk inż. Robert von Nolte, który wspólnie z Sienickim pracował nad planowaniem rozwoju przestrzennego Zamościa po zniesieniu fortecy. Zob. E. Lorentz, *Nieznany plan* (jak przyp. 714), s. 69, 70, przyp. 31.

⁷⁸⁶ M. Matuszewska, *Miniony czas ulicy Browarnej w Zamościu*, Zamość 1996, s. 21.

⁷⁸⁷ Obecnie pl. Wolności.

⁷⁸⁸ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum* (jak przyp. 693), s. 49–51; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 95; B. Sawa, *Centralka* (jak przyp. 693), s. 30–31.

⁷⁸⁹ B. Sawa, *Zamojscy aptekarze, apteki i sklepy materiałów aptecznych w II poł. XIX i XX w. (I)*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2 (2007), s. 64.

⁷⁹⁰ Wśród właścicieli nieruchomości dominowali Żydzi (58), następnie chrześcijanie (22), prawosławni (2), ewangelicy (1) oraz inni (9). Zob. K. Radziejewski, *Lustracja Zamościa A.D. 1874*, „Archiwariusz Zamojski” 4 (2005), s. 128.

⁷⁹¹ B. Chlebowski, *Zamość, miasto* (jak przyp. 136), s. 375.

⁷⁹² P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 35, 36, tab. 2.

ków w październiku 1915 roku wykazano 10 673 mieszkańców, w tym 4840 osób zamieszkujących na Starym Mieście⁷⁹³. Na Starym Mieście działały urzędy, instytucje, firmy i stowarzyszenia o znaczeniu ponadpowiatowym. Rosła liczba urzędników, prawników, lekarzy, handlowców, wydawców i księży, którzy zamieszkiwali w centrum⁷⁹⁴.

W latach 1867–1871 oraz 1906–1909 prowadzono prace konserwatorskie w kolegiacie, podczas których m.in. odrestaurowano kaplicę rodową Zamoyskich oraz zabezpieczono budynek świątyni⁷⁹⁵. W gmachu kościoła franciszkańskiego, który pełnił funkcję magazynową⁷⁹⁶, około 1895 roku rozebrano strzeliste szczyty, wyburzono sklepienia nawy głównej obniżając jej ściany o 4 metry oraz zmieniono detale architektoniczne, a następnie umieszczono koszary kozackie. W przebudowanym kościele reformackim pw. św. Piotra z Alkantary pracowała kuchnia garnizonowa, a podczas I wojny światowej mieścił się w nim wojskowy ośrodek kultury, kino oraz teatr amatorski. W zabudowaniach poklaryskowskich koszarowano żołnierzy.

Synagoga była przepelniona, dlatego otwierano nowe domy modlitw w obrębie Starego Miasta oraz zdominowanej przez Żydów Nowej Osady. Tak zwaną małą synagogę zorganizowano w kamienicy przy ul. Jatkowej⁷⁹⁷. Kolejne domy modlitw powstały przy ul. Bożniczej oraz w gmachu pobonifraterskim. Celom rytualnym służyła mykwa z basenem i dziesięcioma wannami, wybudowana około 1878 roku przy ul. Bożniczej, oraz łaźnie znajdujące się na przedmieściach⁷⁹⁸.

Po kasacie twierdzy wyznawcy prawosławia dysponowali w Zamościu trzema świątyniami. Cerkiew prawosławną obdarowano gruntami pofortecznymi o powierzchni 162 mórg⁷⁹⁹. „Cerkiew spaską” uposażono w grunty poforteczne o powierzchni 63 mórg i 244 prętów⁸⁰⁰. Została zamknięta około 1911 roku.

Kasata zakonu bazylianów otwarła prawosławnym drogę do przejścia cerkwi pw. św. Mikołaja. W latach 1868–1870 dokonano gruntownego remontu świątyni, natomiast opuszczony klasztor zburzono przed rokiem 1870⁸⁰¹. Przejście cerkwi przez prawosławnych nastąpiło 25 lipca 1871 roku. Świątynia zwana

„cerkwią nikolską” otrzymała dwa cebulaste helmy nad nawą i prezbiterium. Mała cerkiew nie zaspokajała potrzeb wiernych, dlatego w 1913 roku wystąpiono do władz o przekazanie prawosławnym gmachu dawnego kościoła franciszkańskiego. Cerkiew uposażono w ziemie poforteczne o powierzchni 62 mórg 183,5 prętów⁸⁰². Po 1885 roku w sąsiedztwie cerkwi wystawiono rezydencję księży – popówkę⁸⁰³. Przy cerkwi reaktywowano prawosławne bractwo pw. św. Mikołaja, które otrzymało 32 morgi i 143 pręty gruntów pofortecznych nad Topornicą⁸⁰⁴. Po wycofaniu się Rosjan z Zamościa Austriacy przekazali w 1917 roku cerkiew Kościołowi katolickiemu. W latach 1898–1914 w gmachu dawnej Akademii Zamojskiej funkcjonowała jeszcze cerkiew pw. Aleksandra Newskiego, będąca narzędziem rusyfikacji młodzieży. Nie doszła do skutku planowana w 1880 roku budowa dużej cerkwi na gruntach pofortecznych⁸⁰⁵.

Niekorzystne położenie komunikacyjne Zamościa sprawiło, że miasto pozostawało jedynie lokalnym ośrodkiem obsługi rolnictwa. Działalność gospodarcza – z sektorem spożywczym na czele – opierała się na miejscowych surowcach oraz zaspokajała potrzeby mieszkańców regionu. Wytwarzane towary w niewielkich ilościach eksportowano poza Zamość⁸⁰⁶. Na Starym Mieście funkcjonowały rodzinne manufaktury zatrudniające do 10 osób, w tym m.in. wytwórnie wód gazowanych, narzędzi i podzespołów do maszyn rolniczych⁸⁰⁷. Większe zakłady lokowano poza linią wyburzonych fortyfikacji (młyn wodny Kornblita) bądź w obiektach powojennych (piekarnia)⁸⁰⁸. Około 1910 roku przy ul. Ogrodowej 8 ordynacja zamojska wystawiła budynek przemysłowy mieszczący agregat prądotwórczy, zasilający w energię elektryczną kolegiatę oraz sąsiednie budynki.

Podczas pożaru w 1884 roku zniszczony został szpital żydowski. Na jego odbudowę przekazano w 1904 roku działkę przy ul. Obwodowej, którą zamieniono na nieruchomość przy ul. Żdanowskiej. W 1907 roku rozpoczęto wznosić nowy szpital, ostatecznie z powodu braku funduszy gmina żydowska przeznaczyła ten budynek na potrzeby oświaty⁸⁰⁹. Po 1880 roku wojsko przekazało władzom miejskiego szpitala dwumorgowe pole u zbiegu ul. Obwodowej i Lubelskiego Wyjazdu⁸¹⁰ na budowę w tym miejscu szpitala św. Mikołaja. Szpital św. Łazarza zamknięto w 1886 roku, personel i pacjentów przeniesiono do nowej pla-

⁷⁹³ Ibidem, s. 40, tab. 6.

⁷⁹⁴ Z. Mańkowski, *Zamość na mapie najnowszych dziejów Polski*, [w:] *Czterysta lat Zamościa* (jak przyp. 6), s. 150.

⁷⁹⁵ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 41–43. B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 24.

⁷⁹⁶ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 23.

⁷⁹⁷ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 39; B. Sawa-Sroczyńska, *Żydzi w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2 (1991), s. 18.

⁷⁹⁸ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (jak przyp. 350), s. 132; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 39, 82.

⁷⁹⁹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 92.

⁸⁰⁰ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1915–1939 [1944], sygn. 198, bp. Nieruchomości te leżały w okolicy Starego Miasta i obejmowały trzy działki, w obrębie których ogród zajmował 113 mórg, ziemia orna – 21 mórg 31 prętów, łąki – 35 mórg 161 prętów, pastwiska – 3 morgi 145 prętów, woda – 2 morgi 132 pręty, rowy i drogi – 144 pręty. J. Żygawski, *Struktura przestrzenna Zamościa na podstawie planów miasta z XIX i XX wieku*, „Archiwariusz Zamojski” 9 (2010), s. 27.

⁸⁰¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 38; B. Sawa, *Akademia Zamojska* (jak przyp. 598), s. 96.

⁸⁰² APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1915–1939 [1944], sygn. 198, bp. Były to dwie enklawy gruntów obejmujące: pola orne – 13 mórg 157 prętów, łąki – 46 mórg 154,5 pręta, wodę – 21 mórg 81 prętów, rowy i drogi – 91 prętów. J. Żygawski, *Struktura przestrzenna Zamościa* (jak przyp. 800), s. 28.

⁸⁰³ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 37; idem, *21 zeznań* (jak przyp. 783), s. 115.

⁸⁰⁴ Teren dzisiejszych ogródków działkowych „Promyk” oraz łąk. Obejmował ziemię orną – 3 morgi 285 prętów, łąki – 23 morgi 207 prętów, pastwiska – 3 morgi 185 prętów, wody – 245 prętów, rowy i drogi – 126 prętów.

⁸⁰⁵ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 25.

⁸⁰⁶ B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego* (jak przyp. 622), s. 57; P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 159, 160.

⁸⁰⁷ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1916–1939 [1944], sygn. 204, s. 80.

⁸⁰⁸ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 107; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 48.

⁸⁰⁹ B. Sawa-Sroczyńska, *Żydzi w Zamościu* (jak przyp. 797), s. 19.

⁸¹⁰ Obecnie ulice Peowiaków i Piłsudskiego.

cówki⁸¹¹. Podczas I wojny światowej funkcjonowały w Zamościu dwa rosyjskie szpitale połowe: nr 101 i 404, na 210 miejsc każdy. Zastąpił je szpital połowy nr 275 działający do 4 stycznia 1915 roku⁸¹². Na potrzeby hospitalizacji rannych wojsko rosyjskie zajmowało budynek szkoły początkowej przy Lwowskim Wyjeździe oraz gmach dawnej Akademii Zamojskiej⁸¹³. Na Starym Mieście powstały konkurencyjne wobec miejskiej łaźni na Janowicach Małych publiczne łaźienki Józefa Czernickiego, który dla ich urządzenia rozbudował siedemnastowieczny dom przy ul. Ślusarskiej. W tym samym okresie przy Rynku Solnym wybudowano gmach mieszczący pralnię i łaźnię wojskową⁸¹⁴.

W 1880 roku utworzono Bogadielnię – schronisko dla wyznawców prawosławia⁸¹⁵. W 1905 roku Dom Schronienia przekształcono w dom dla starców i kalek⁸¹⁶. Przy mykwie przy ul. Żydowskiej otwarto kahalny dom starców. Na początku XX wieku powstał Dom Wrozumiałości prowadzący sanitarny nadzór nad prostytutką⁸¹⁷. W 1915 roku uruchomiono przy ul. Żydowskiej przytułek dla dzieci, do którego przyjmowano sieroty wojenne z terenu objętego nadzorem urzędników gminnych⁸¹⁸. W dawnym klasztorze Klarysek uruchomiono w 1906 roku Ochronkę św. Franciszka dla dzieci osieroconych i ubogich, którą przekształcono w 1918 r. w przedszkole.

Kasata twierdzy umożliwiła rozwój usług związanych z turystyką. Pod koniec XIX wieku do najbardziej znanych obiektów noclegowych na Starym Mieście należała funkcjonująca od końca XVII wieku karczma „Pod Jeleniem”⁸¹⁹ oraz działający od końca XVIII wieku rodzinny zajazd Dichterów przy ul. Ślusarskiej, w którym nocował w 1901 roku Józef Piłsudski⁸²⁰. Konkurencyjne zajazdy, założone w pierwszej połowie XIX wieku, znajdowały się przy ul. Wielkiej 4 oraz w zabudowaniach bonifraterskich, w tym największy dom zajezdny „Pod Karpim”⁸²¹. Z końcem XIX wieku otwierano pierwsze hotele, m.in. w oficynie ratusza przy Rynku Solnym. Wyższy poziom usług oferowały wybudowane przy dzisiejszej ul. Grodzkiej hotele: „Europejski”, należący do rodziny szwajcarskich emigrantów Tscharnerów, oraz „Warszawski”, prowadzony przez Icka Dolchera. Pierwszy w dziejach miasta hotel „Victoria” powstał w latach 1898–1899 przy ul. Powiatowej 111. Jego fundatorką była Fema Waks, która nabyła zrujnowaną kamienicę na rogu ul. Kolegialnej i ul. Bożniczej i zleciła jej przebudowę arch. Władysławowi

⁸¹¹ B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (jak przyp. 772), s. 91–92; E. Lorentz, *Szpital św. Mikołaja w Zamościu. Zarys dziejów*, Zamość 2008.

⁸¹² B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (jak przyp. 772), s. 95.

⁸¹³ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 59, 61.

⁸¹⁴ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum III* (jak przyp. 782), s. 28–29.

⁸¹⁵ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 24–25.

⁸¹⁶ B. Chlebowski, *Zamość, ordynacja Zamojskich i powiat zamojski*, „Teki Zamojskie” 2 (1919) 1, s. 2; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 87; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 24.

⁸¹⁷ B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (jak przyp. 772), s. 95.

⁸¹⁸ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1915–1939 [1944], sygn. 200.

⁸¹⁹ Zob. P. Kulikiewicz, *Przyzwynek* (jak przyp. 647), s. 48, przyp. 59.

⁸²⁰ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1915–1939 [1944], sygn. 640, bp., Spis domów Zamościa 1935–1939; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum* (jak przyp. 693), s. 16.

⁸²¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 37.

Siennickiemu⁸²². W 1912 roku we wschodnim skrzydle Domu Centralnego otwarto hotel „Centralny” o najwyższym standardzie w Zamościu.

Fizyczna likwidacja fortyfikacji umożliwiła poprowadzenie przez linię wysadzonych wałów nowych dróg, pozwalających na swobodny przepływ ludzi i towarów między dzielnicami. Na odcinku staromiejskim trakt lubelski otrzymał oficjalną, zruszczoną nazwę Lubelskiego Wyjazdu. Nie zmienił zasadniczo osiowego wytrasowania na wieżę ratusza, ale zamiast na Bramę Lubelską Nową, prowadził bezpośrednio na szpic bastionu V, przyczyniając się do zatarcia jego obrysu. Szerokie plateau budowli militarnej stało się ważnym punktem węzłowym sieci komunikacyjnej. Lubelski Wyjazd zbaczał delikatnie na wschód, obierając oś uliczki wiodącej w stronę Rynku Wielkiego. Po linii zachodniego czoła bastionu V poprowadzono nowy odcinek ulicy do placu Zamkowego, przekształconego na początku XX stulecia w ul. Ordonanshauzową, dającą początek drodze do Szczebreszyna. Węzeł drogowy na plateau bastionu V uzupełniała dobiegająca od wschodu szeroka ulica będąca reliktem wewnętrznej drogi wałowej, zapewniająca komunikację traktu lubelskiego i traktu lwowskiego. Po kasacie forticy tą ulicą odbywał się główny tranzyt przez miasto. Przed I wojną światową naprawiono nawierzchnię traktu⁸²³.

Trakt do Lwowa otrzymał po 1866 roku również zruszczoną nazwę Lwowskiego Wyjazdu. Wybiegał ze Starego Miasta przez wyburzony fragment kurtyny VII-I, pomiędzy Bramą Lwowską Nową a zamurowaną kazamatą Bramy Lwowskiej Starej. Wjazd do miasta okazał się wąski i utrudniał komunikację tranzytową. Urzędnicy postulowali rozbiórkę Bramy Lwowskiej Nowej z podwalnią, czego nie udało się zrealizować⁸²⁴. Lwowski Wyjazd był drogą państwową i miał klinkierową nawierzchnię⁸²⁵.

W centrum kluczowe znaczenie komunikacyjne miała dawna droga wałowa łącząca Lwowski Wyjazd z Lubelskim Wyjazdem, nazwana w 1918 roku ul. Łukasieńskiego. Mimo funkcjonowania ul. Obwodowej główny tranzyt między Lublinem a Lwowem przechodził wciąż przez centrum. Przebieg ul. Łukasieńskiego wzdłuż fortyfikacji i z dala od zabudowań pozwalał nadać jej odpowiednią szerokość. Północny jej odcinek prowadził przez plac targowy przed Bramą Lubelską Nową, następnie przetrasowano go meandrem między Bramą a nadszańcem północnym, gdzie była wyrwa po wysadzeniu odcinka kurtyny V-VI. W latach 80. XIX wieku rozważano wyburzenie Bramy Lubelskiej Nowej dla wyprostowania przebiegu ul. Łukasieńskiego⁸²⁶. Przechodziła ona przed fasadą bramy po linii dawnej fosy i na plateau bastionu V łączyła się z Lubelskim Wyjazdem.

Na plateau bastionu V brał początek trakt szczebreszyski – przebiegał przez dawny plac Zamkowy, przeprojektowany w ulicę Ordonanshauzową wycelowaną wprost na dzwonnice

⁸²² B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum* (jak przyp. 693), s. 16–17.

⁸²³ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (jak przyp. 9), s. 23.

⁸²⁴ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 23.

⁸²⁵ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (jak przyp. 9), s. 23.

⁸²⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (jak przyp. 109), s. 127; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 23.

kolegiacką, po czym meandrował między dzwonnica, kościołem, budynkami pałacowymi i Bramą Szczeprowską, którą mijal od strony zachodniej przechodząc przez wnękę po wyburzonej kurtynie II-III. Trakt jako Szczeprowski Wyjazd wiódł obok dawnej wartowni na rawelinie i łączył się z pierwotnym traktem na grobli⁸²⁷.

Po wybudowaniu przez Ministerstwo Komunikacji w 1883 roku klinkierni w Zamościu⁸²⁸ rozpoczęto pilotażowe brukowanie ulic w śródmieściu. Do 1915 roku wyłożono klinkierem wszystkie ulice w obrębie Starego Miasta oraz główne trakty wylotowe. Istotną rolę odgrywała ul. Obwodowa wytyczona w latach 20. XIX wieku jako droga rządowa I klasy⁸²⁹, omijająca twierdzę od północnego wschodu. Wyznaczała granicę między terenami pofortecznymi a Przedmieściem Lubelskim. Opracowany w 1880 roku plan regulacyjny zakładał w ramach korekty układu komunikacyjnego śródmieścia likwidację ul. Obwodowej. Sprzeciw wobec takich planów wystosował Zarząd Wojskowego Okręgu Warszawskiego, który w porozumieniu z magistratem nakazał zachować ulicę ze względów strategicznych⁸³⁰. Ulokowano przy niej ważne urządzenia: cmentarz parafialny, szpital, klinkiernię i koszarę drogową⁸³¹.

Po wielu próbach, których geneza sięgała drugiej połowy XIX wieku⁸³², Austriacy w 1916 roku doprowadzili normalnotorową linię kolejową do Zamościa. Wcześniej, w 1914 roku Rosjanie pociągnęli w sąsiedztwie Zamościa wąskotorową kolej z Chelma do Płoskiego⁸³³, natomiast w 1915 roku Niemcy wybudowali militarną kolej wąskotorową z Belźca do Trawnik. Stację ulokowano w koszarach na Przedmieściu Lubelskim. Na krótko wprowadzono cywilny ruch pasażerski, ale już w grudniu 1915 roku rozpoczęto rozbiórkę kolejki ze względu na budowę linii normalnotorowej z Belźca przez Zawadę do Rejowca⁸³⁴. Wio-

⁸²⁷ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (jak przyp. 9), s. 24.

⁸²⁸ B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego* (jak przyp. 622), s. 72; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieście (jak przyp. 702), s. 106; A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 142.

⁸²⁹ B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (jak przyp. 772), s. 93.

⁸³⁰ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieście (jak przyp. 702), s. 97; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (jak przyp. 744), s. 23; B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (jak przyp. 772), s. 93.

⁸³¹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieście (jak przyp. 702), s. 97.

⁸³² Temat niezrealizowanych projektów doprowadzenia kolei do Zamościa został, aczkolwiek niewyczerpująco, poruszony w wielu publikacjach. Zob. K. Czubara, *Kolei żelaznej nieznaną historią*, [w:] idem, *Dawniej w Zamościu. O skarbach, duchach i czartach, sławnych generałach, poetach, wizytach dostojnych gości, wielkich balach, pojedynkach i kurtyzanach*, wyd. 2, Zamość 2005, s. 203–210; H. Chwedyk, *Koleje wąskotorowe Ordynacji Zamojskiej*, Zamość 2006; H. Chwedyk, B. Pokropiński, *Hrubieszowskie koleje wąskotorowe*, Zamość 2008; A. Tajchert, *Koleje wąskotorowe Zwierzyniec–Biłgoraj*, Łódź 2008, s. 7; H. Chwedyk, *Zapomniana historia Kolei Tomaszowskiej*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1 (2010), s. 41; idem, *Stacja Zamość kolei wąskotorowej Belźce–Trawniki*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1 (2015), s. 37–38; R. Maleszyk, *Austriackie inwestycje kolejowe na Zamojszczyźnie w latach 1915–1918*, „Archiwariusz Zamojski” 14 (2015), s. 69–76.

⁸³³ A. Tajchert, *Koleje wąskotorowe* (jak przyp. 832), s. 20; R. Maleszyk, *Austriackie inwestycje* (jak przyp. 832), s. 71.

⁸³⁴ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1915–1939 [1944], sygn. 6, s. 33; H. Chwedyk, *Stacja Zamość kolei* (jak przyp. 832), s. 37; R. Maleszyk, *Austriackie inwestycje* (jak przyp. 832), s. 71.

sną 1916 roku ze stacji Zawada doprowadzono linię do koszar w Zamościu, niszcząc relikty bastionu I twierdzy oraz cmentarz unicki. Na wojskowych łąkach przy trakcie szczeprowskim wybudowano stację z murowanym dworcem, natomiast w 1917 roku zorganizowano ładownię Nowa Osada i przedłużono linię w kierunku Włodzimierza⁸³⁵.

Kasata twierdzy dała realną szansę zbliżenia dwóch największych przedmieść ze Starym Miastem. Przestały obowiązywać niekorzystne z punktu widzenia miasta przepisy uniemożliwiające zabudowywanie terenów w odległości 600 sążni od linii murów fortecnych. Przeszkodę stanowiły jednak stosunki własnościowe i zła wola władz wojskowych, w których posiadaniu znajdowały się najcenniejsze dla właściwego rozwoju miasta tereny poforteczne. Zamiast dzielnicy śródmiejskiej obszar wokół Starego Miasta zajmowały nieużytki, wojskowe place ćwiczeń i koszary.

W 1867 roku zaczął się okres rozkwitu Nowej Osady – tu koncentrowało się życie gospodarcze, handel, usługi i rzemiosło. Przedmieście stało się bardziej konkurencyjne wobec Starego Miasta oferując większe możliwości eskalacji przestrzennej, niczym nieograniczoną swobodę inwestycyjną oraz lokalny rynek handlu gwarantujący zbyt wśród okolicznej ludności. Przy Nowym Rynku wznoszono murowane budynki i zajazdy, nadbudowywano istniejące kamienice. Poza sklepami, na centralnym placu odbywały się cotygodniowe targi skupiające mieszkańców powiatów zamojskiego, biłgorajskiego i tomaszowskiego. Na początku XX wieku przeniesiono tu ze Starego Miasta handel zwierzętami⁸³⁶. W okolicy Nowego Rynku brała początek funkcjonująca w latach 1916–1917 konna kolejka wąskotorowa do Miączyna i cukrowni w Nieledwii.

Spoločnością dominującą w obrębie Nowej Osady byli Żydzi. W latach 1866–1872 przy ul. Jerozolimskiej na miejscu dotychczasowej drewnianej wzniesli murowaną synagogę. W 1909 roku świątynię rozbudowano⁸³⁷. W sąsiedztwie synagogi stał kahał i szkoła. Funkcjonowały dwie łaźnie religijne, jednak nie udało się wybudować szpitala. Do ważniejszych punktów usługowych przedmieścia należała apteka, skutecznie konkurująca z placówką staromiejską.

W Nowej Osadzie funkcjonowały niewielkie zakłady działające w branżach spożywczej, gorzelniczej i maszynowej. Do największych należał założony przez Jonasa Peretza browar parowy „Livonia”, uruchomiony w 1903 roku przy ul. Świętojańskiej. Na skraju Nowej Osady i Kolonii Podtopole, przy ul. Lwowskiej powstała w 1894 roku filia Fabryki Maszyn i Narzędzi Rolniczych Mieczysława Wolskiego z Lublina. Na terenach Szerokadli, przy reliktowym odcinku traktu hrubieszowskiego Paweł Jabłoński uruchomił w 1880 roku największą w Zamościu cegielnię zwaną Pawłówką⁸³⁸, która dysponowała własną rampą przy linii kolejowej do Włodzimierza. Do Jabłońskiego należał również drewniany wiatrak w sąsiedztwie cegielni.

⁸³⁵ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1915–1939 [1944], sygn. 13, s. 284.

⁸³⁶ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 151, 152.

⁸³⁷ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieście (jak przyp. 702), s. 103–104.

⁸³⁸ Obecnie reliktem po cegielni jest ulica o tej nazwie, boczna odchodząca od ul. Prymasa S. Wyszyńskiego.

Na północnym skraju Nowej Osady i Kolonii Podtopole znajdował się cmentarz prawosławny, na którym wystawiono w 3. ćwierci XIX wieku drewnianą kaplicę, zastąpioną nową w 1910 roku. Podczas I wojny światowej Niemcy urządzili tu cmentarz wojenny⁸³⁹. Od wschodu do cmentarza prawosławnego przylegał cmentarz mahometański z XVII wieku⁸⁴⁰. Na działkach Kolonii Podtopole i Szerokadli Żydzi założyli w 1907 roku nowy kirkut, który zastąpił szesnastowieczny cmentarz przy ul. Lwowskiej.

Poza Nowym Rynkiem i ul. Lwowską (trakt lwowski) sieć komunikacyjna Nowej Osady obejmowała 19 ulic, w tym trakt odchodzący w kierunku Hrubieszowa⁸⁴¹. Zabudowa przedmieścia przypominała prowincjonalne miasteczko. W 1886 roku przy Nowym Rynku znajdowały się 34 działki, spośród których 28 było zabudowanych. Całe przedmieście obejmowało 479 nieruchomości, na których stało 215 domów o łącznej liczbie 1088 izb. Poza Nowym Rynkiem najgęściej zabudowane były ulice: Długa – 31 budynków, Targowisko – 28 i Jerozolimka – 27⁸⁴². W 1914 roku funkcjonowały na przedmieściu 244 budynki, z których dwa uległy zniszczeniu na skutek działań wojennych. Na Nowym Rynku stały jeszcze stare budynki podcieniowe⁸⁴³. W obrębie budownictwa drewnianego występowały tu plebejskie chałupy oraz domy podmiejskie, w tym elitarna zabudowa dworkowa. W 1866 roku Nowa Osada liczyła 2278 mieszkańców, wyprzedzając pod tym względem pozostałe przedmieścia. W 1904 roku w granicach Nowej Osady stało 229 budynków, w których zamieszkiwało 4935 osób. Strukturę wyznaniową tego przedmieścia tworzyli starozakonni (72,4%), katolicy (23%) i prawosławni (4,6%). Liczba jego mieszkańców wzrosła w 1907 roku do 5687 osób. W 1911 roku w Nowej Osadzie mieszkało 5801 osób, o 262 więcej niż na Starym Mieście. Dominowała ludność żydowska (78,7%), następnie katolicy (20,7%) i prawosławni (0,6%)⁸⁴⁴. W 1916 roku Nową Osadę zamieszkiwało 4296 osób⁸⁴⁵.

Z Nową Osadą powiązane były Wólka Miejska, Wólka Infulacka, Kalinowice Rządowe, Majdan Podklasztorny oraz Janowice Małe, Podtopole i Kolonia Podtopole. Poza zabudową zagrodową znajdowały się tam folwarki i większe zakłady. Na skraju Nowej Osady i Wólki Miejskiej działał największy w Zamościu młyn parowy, uruchomiony w 1910 roku przez Lejbę Kahana. W latach 70. XIX wieku w Wólce Infulackiej funkcjonowała fabryka zapalek Reynemanna, duży młyn parowy Chaima Josela Mejera, cegielnia oraz browar chmielowy. Najbardziej znanym zakładem była kaflarnia wybudowana w 1886 roku przez Samuela Dichtera przy trakcie lwowskim. W 1916 roku enklawy Wólki włączono do Zamościa⁸⁴⁶. Mieszkańcy Kalinowic Rzą-

dowych zajmowali się rolnictwem. Miejscowość tę włączono do Zamościa w sierpniu 1918 roku⁸⁴⁷. Na Podtopolu funkcjonował stary folwark z młynem wodnym⁸⁴⁸ oraz domy dworskie i włościańskie. Enklawy Kolonii Podtopole były położone wzdłuż ul. Lwowskiej⁸⁴⁹. Znajdowała się tam zabudowa mieszkalna, warsztat mechaniczny⁸⁵⁰, młyn oraz internat Gimnazjum Męskiego⁸⁵¹. W 1917 roku Podtopole z Kolonią Podtopole zamieszkiwało 1416 osób. Na podstawie decyzji Naczelnego Wodza armii z 29 czerwca i 18 sierpnia 1918 roku Podtopole z Kolonią Podtopole włączono do Zamościa⁸⁵².

Na południowy wschód od Starego Miasta, między starym traktem lwowskim, groblą żdanowską a Łabuńką znajdował się Majdan Podklasztorny, który przyłączono do miasta w sierpniu 1918 roku. Sąsiedował z enklawami Janowic Małych należącymi do folwarku usytuowanego przy trakcie szczebrzeszyńskim⁸⁵³. W sierpniu 1918 roku wschodnie enklawy Janowic Małych włączono do Zamościa, co ułatwiło proces administracyjnego scalania Starego Miasta z Nową Osadą. Pod koniec XIX wieku przy starym trakcie lwowskim Wojciech Franczewski założył browar. W tym samym czasie na pograniczu Janowic Małych i Kolonii Podtopole powstał duży rządowy skład spirytusu „Monopol” z budynkiem zarządu oraz zespołem budynków magazynowych z kominem. Budynki przemysłowe spłonęły podczas I wojny światowej, w trakcie trwających w sierpniu 1914 roku zamieszek⁸⁵⁴. Pod koniec wojny w głównym budynku administracyjnym urządzono wojskowy szpital epidemiologiczny, którym zarządzał mjr Bogusław Modzelewski⁸⁵⁵. Do większych zakładów zaliczały się jeszcze rytualna łaźnia żydowska z połowy XIX wieku oraz założona w 1896 roku Fabryka Powozów i Bryczek Braci Kabas przy ul. Lwowskiej.

W przeciwieństwie do Nowej Osady, rozwój przestrzeny Przedmieścia Lubelskiego – Majdanka – był ograniczony ze względu na niekorzystne warunki terenowe po wschodniej stronie traktu lubelskiego. Zabudowa koncentrowała się wzdłuż drogi na Majdan oraz przy kilku przecznicach. W 1874 roku stało tam 55 budynków, w 1896 roku – tylko 47. Po 1900 roku wyróżniały się trzy skupiska zabudowy: w rejonie skrzyżowania traktu lubelskiego z ul. Obwodową oraz dwie kolonie przy wschodnich przecznicach północnego odcinka traktu. Przedmieście Lubelskie miało charakter typowo rolniczy⁸⁵⁶.

Sytuacja diametralnie się zmieniła z chwilą powstania kilku ważnych dla miasta obiektów przemysłowych. Na pograniczu Przedmieścia Lubelskiego i enklawy Janowic Małych, przy ul. Obwodowej Ministerstwo Komunikacji uruchomiło w 1883

⁸³⁹ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1916–1939, sygn. 10, s. 123.

⁸⁴⁰ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 105.

⁸⁴¹ Ibidem, s. 94, 95, 98.

⁸⁴² Ibidem, s. 98, 99; J. Górak, *Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny*, Zamość 1996, s. 27.

⁸⁴³ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 100.

⁸⁴⁴ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1810–1915, sygn. 327, s. 31.

⁸⁴⁵ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 40, tab. 6, s. 41, tab. 7.

⁸⁴⁶ B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego* (jak przyp. 622), s. 72.

⁸⁴⁷ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 24.

⁸⁴⁸ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1915–1939, sygn. 200, s. 26.

⁸⁴⁹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 100–101.

⁸⁵⁰ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1915–1939, sygn. 204, s. 90.

⁸⁵¹ A. Kędziora, *Danna architektura* (jak przyp. 275), s. 121.

⁸⁵² P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 24.

⁸⁵³ J. Żygawski, *Struktura przestrzenna Zamościa* (jak przyp. 800), s. 25, 32.

⁸⁵⁴ T.P., *Początek wielkiej wojny w Zamościu. (Z pamiętnika ucznia gimnazjalnego)*, „Kronika Powiatu Zamojskiego” 1 (30 IX 1918) 16, s. 57–59.

⁸⁵⁵ E. Lorentz, *Szpital św. Mikołaja* (jak przyp. 811), s. 27.

⁸⁵⁶ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 101, 102.

roku klinkiernię drogową jako pierwszy tego typu zakład na ziemiach polskich, wzorowany na klinkierni w Monachium. Był to największy zakład pracy w Zamościu, zatrudniający od 40 do 150 pracowników. W klinkierni pracował gazowy dziesięciokomorowy piec Mandheima oraz maszyna parowa o mocy 24 KM⁸⁵⁷. Klinkierem wybrukowano pod koniec XIX wieku większość zamojskich ulic, co stanowiło ewenement na skalę Królestwa Polskiego. W sąsiedztwie klinkierni otwarto w 1886 roku szpital miejski pw. św. Mikołaja z kaplicą i apteką⁸⁵⁸. Również w sąsiedztwie klinkierni Ministerstwo Komunikacji postawiło w 1901 roku koszarę drogową dla prowadzenia nadzoru nad drogą rządową I kategorii Warszawa–Tomaszów. Po wycofaniu się Rosjan z Zamościa zniesiono funkcję nadzoru drogowego, natomiast koszarę stała się budynkiem mieszkalnym pod zarządem klinkierni⁸⁵⁹. Przy ul. Obwodowej znajdowały się jeszcze trzy nekropolie: cmentarz parafialny z kaplicą ufundowaną w latach 1917–1918 przez przemysłowca Józefa Czernickiego, cmentarz wojskowy założony przez Austriaków podczas I wojny światowej oraz cmentarz prawosławny, który zamknięto w 1904 roku i przecięto w 1916 roku linią kolejową. Od strony północnej z nekropolią rzymskokatolicką graniczyła cegielnia Józefa Czernickiego⁸⁶⁰. Po przeciwnej stronie cegielni Andrzej Dziuba uruchomił w latach 90. XIX wieku klinkiernię z cegielnią połową⁸⁶¹.

Kręgosłupem Przedmieścia Lubelskiego był klinkierowy trakt w kierunku Lublina i Warszawy⁸⁶². Przy trakcie znajdowały się dwa browary z końca XIX wieku, murowany młyn motorowy Bolesława Badziana z 1913 roku oraz tartak parowy Tojwy Fuchsa z 1910 roku, stojący już przy granicy miasta, przy którym powstała w okresie I wojny światowej fabryka mebli w kooperatywie z Zygmuntem Zipserem. Najstarszym zakładem przetwórczym Przedmieścia Lubelskiego była wybudowana w 1835 roku przy drodze do Janowic rzeźnia miejska. W 1890 roku na jej miejscu wystawiono murowany obiekt, który rozbudowano podczas I wojny światowej⁸⁶³. Przy tej samej ulicy Zarząd Główny Więzienny zakupił w 1902 roku parcelę w celu budowy więzienia, które otwarto we wrześniu 1906 roku.

Największą inwestycją na Przedmieściu Lubelskim była budowa rosyjskich koszar. Położony strategicznie Zamość skupiał duże siły wojskowe niezbędne do działań osłonowych w początkowym okresie ewentualnego konfliktu zbrojnego. Latem 1905 roku wywłaszczono pod nowe koszary grunty orne o powierzchni ponad 45 ha. Budowę miasteczka wojskowego prowadzono w okresie 1907–1910, stawiając 80 jednolitych architektonicznie budynków⁸⁶⁴. Przy koszarach wzniesiono w 1908 roku

garnizonową cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego lub Świętej Trójcy. Po wycofaniu się Rosjan z Zamościa koszary zajęły wojska austro-węgierskie z około 1200 żołnierzami. Wybudowano wówczas 8 budynków, urządzono dwa szpitale z apteką i laboratorium. Przy zamkniętej cerkwi powstał cmentarz wojenny. W koszarach funkcjonowała w latach 1915–1916 stacja na trasie kolei wąskotorowej z Bełżca do Trawnik oraz system bocznic, natomiast od 1916 roku dochodziła bocznicą kolei normalnotorowej.

W sąsiedztwie Przedmieścia Lubelskiego znajdował się folwark i zabudowa włościańska należące do Piasków, gdzie na miejscu dawnej reduty ziemnej z czasów funkcjonowania twierdzy wybudowano budynek koszarowy dla żołnierzy rosyjskich. Latem 1918 roku Piaski włączono do Zamościa. Położone na lewym brzegu Łabuńki osiedle Janowice Duże z zabudową zagrodową w wyniku zabiegów z lat 1916–1918 również zostało włączone do Zamościa⁸⁶⁵. Na typowo rolniczym przedmieściu Majdan w 1866 roku zamieszkiwało 308 osób. Po niespełna półwieczu, 1 stycznia 1911 roku⁸⁶⁶ Majdan liczył 786 mieszkańców, wśród których było 762 katolików, 21 prawosławnych oraz troje starozakonnych. Dane z października 1915 roku wykazują 425 mieszkańców tego przedmieścia⁸⁶⁷, natomiast spis powszechny z 1916 roku⁸⁶⁸ – 555 osób. Po kasacie klasztoru bazylianów rząd przejął folwark poddając 23 ha gruntów parcelacji na rzecz żołnierzy oraz chłopów bezrolnych. W 1912 roku wybudowano szkołę⁸⁶⁹ oraz uruchomiono szpital kozacki.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości nastąpiła kryształizacja struktury przestrzennej Zamościa na skutek czynionych w latach 1916–1920 zabiegów w zakresie powiększania i regulacji obszaru miasta. Po wyznaczeniu jego zwartego zasięgu, w 1923 roku w skład Zamościa wchodziły Stare Miasto (Śródmieście), Nowa Osada, Przedmieście Lubelskie, Majdan, Janowice Duże i Przedmieście Szczebrzeskie (Szczebrzeszyńskie). W ciągu dwudziestolecia międzywojennego ustalono granice Zamościa, włączając w poszczególne lata enklawy wsi i folwarków. Miasto rozwijało się dynamicznie jako regionalny ośrodek administracyjny, usługowy i gospodarczy, co wpłynęło na rozwój jego tkanki urbanistycznej. Najintensywniej procesy inwestycyjne przebiegały w obrębie dwóch największych dzielnic – Nowej Osady i Przedmieścia Lubelskiego, gdzie powstawała nowa zabudowa mieszkalna, usługowa i przemysłowa. Modernizowano i rozbudowywano sieć komunikacyjną miasta wzdłuż głównych dróg wylotowych w kierunku Lublina, Lwowa, Szczebrzeszyna, Hrubieszowa, Krasnobrodu i Skierbieszowa. W latach 1934–1935 do Zamościa przyłączono folwark Karolówka oraz Błonie z folwarkiem Janowice Małe, tworząc po zachodniej stronie miasta rezerwę dla zabudowy mieszkalnej i usługowej⁸⁷⁰.

⁸⁵⁷ B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego* (jak przyp. 622), s. 72.

⁸⁵⁸ E. Lorentz, *Szpital św. Mikołaja* (jak przyp. 811), s. 23–27.

⁸⁵⁹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 64.

⁸⁶⁰ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 145, s. 1; ibidem, sygn. 327, s. 83.

⁸⁶¹ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 204, s. 69.

⁸⁶² Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 96.

⁸⁶³ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 165, s. 27; ibidem, sygn. 198. Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 106.

⁸⁶⁴ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 104; R. Huss, *Garnizon* (jak przyp. 719), s. 64.

⁸⁶⁵ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 90, s. 4, 11; P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 24.

⁸⁶⁶ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 36, tab. 2.

⁸⁶⁷ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 94, s. 6.

⁸⁶⁸ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (jak przyp. 614), s. 41, tab. 7.

⁸⁶⁹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 102.

⁸⁷⁰ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (jak przyp. 9), s. 104–105.

Szeroko zakrojone plany miały w okresie dwudziestolecia międzywojennego wynieść Zamość do roli ważnego wielofunkcyjnego ośrodka w centralnej Polsce. Konieczna była likwidacja zapóźnienia gospodarczego względem innych części kraju, uwarunkowanego czynnikami społeczno-gospodarczymi, militarnymi i politycznymi. W tym celu dążono do zainwestowania w miasto i region zamojski. Wykorzystując centralne położenie Zamościa zaplanowano tu duży węzeł komunikacyjny, opierający się na magistralach kolejowych północ–południe między Gdańskiem a Odessą oraz Lwowem a Zatoką Fińską, a także wschód–zachód między Zagłębiem a Wołyniem. Przez region przebiegać miała autostrada A1 łącząca Gdańsk i Gdynię ze Lwowem i portami czarnomorskimi oraz ważna arteria z Zagłębia Świętokrzyskiego przez Sandomierz, Włodzimierz do Kijowa. Plany reformujące strukturę administracyjną kraju zakładały przekształcenie Zamościa w ośrodek wojewódzki, natomiast projekt Centralnego Okręgu Przemysłowego uczynić miał z Zamojszczyzny rejon aprowizacyjny COP z dominacją przemysłu spożywczego i lekkiego. Planów tych nie udało się zrealizować z powodu wybuchu II wojny światowej⁸⁷¹.

W międzywojniu Zamość liczył się jako ośrodek oddziałujący pod względem gospodarczym, kulturalnym i usługowym na okoliczne powiaty składające się na region Zamojszczyzny, tj. zamojski, tomaszowski, biłgorajski, hrubieszowski i krasnostawski. Znajdowały się tu instytucje o znaczeniu ponadpowiatowym, m.in. sąd okręgowy z prokuraturą, instytucje administracyjne oraz oświatowe.

W strukturze przestrzennej Zamościa usytuowane centralnie Stare Miasto obejmowało 530 ha oraz 230 w zdecydowanej większości murowanych budynków. W 1919 roku zamieszkiwało tam około 8 tys. osób, wśród których było 5574 Żydów i 3 prawosławnych. Liczba stałych mieszkańców zmniejszała się na skutek rozbudowy przedmieść. W 1935 roku na Starym Mieście zameldowanych było 7620 osób⁸⁷², natomiast przed wybuchem II wojny światowej – 4858 osób. W 1939 roku na Starym Mieście oraz przy kilku sąsiednich ulicach mieszkało łącznie 6141 osób⁸⁷³. W obrębie staromiejskich bloków zabudowy powstało kilka nowych budynków, m.in. modernistyczna kamienica czynszowa Stanisława Czerskiego przy ul. Przybyszewskiego 18 oraz kamienica czynszowa Lipczyńskich przy ul. Pereca 6. W otoczeniu Starego Miasta nie udało się wybudować dużej dzielnicy urzędniczej zaplanowanej na Plantach w 1922 roku oraz kameralnego osiedla dla pracowników kolei według projektu z 1920 roku, które miało wyrosnąć na terenie folwarku wojskowego na Podgroblu, a które przed II wojną światową zaczęto wznosić na Karolówce⁸⁷⁴.

Dążąc do przywrócenia pierwotnego wyglądu Rynku Wielkiego, stopniowo powycinano drzewa z jego powierzchni oraz usunięto drewnianą zabudowę i studnię⁸⁷⁵. Na skwerach urzą-

dzono trawniki i klomby kwiatowe, zlikwidowano w 1938 roku skwer przed ratuszem. Wzorem innych miast Rynek Wielki przemianowano na plac Adama Mickiewicza, chociaż w 1939 roku rozważano powrót do dawnej nazwy. W trakcie podjętych w latach 1936–1939 prac konserwatorskich przeprowadzono renowację placu rynkowego, w drugiej połowie lat 30. odremontowano kamienice oraz gmach ratusza przywracając mu barokowy wygląd. Działania te wykonano pod nadzorem dr. inż. Jana Zachwatowicza z Politechniki Warszawskiej, konserwatora wojewódzkiego Józefa Dutkiewicza, architekta miejskiego Tadeusza Zaremby i starosty Mariana Sochańskiego⁸⁷⁶. Natomiast Rynek Solny nadal pełnił funkcję głównego ośrodka handlowo-usługowego Starego Miasta. Jego przestrzeń zajmowały stragany i rzędy kiosków, z których sprzedawano różne towary oraz artykuły spożywcze. W podcieniach kamienic działały sklepy i składy oraz punkty usługowe. Utrzymano rekreacyjny charakter Rynku Wodnego, urządzając tam zadrzewiony skwer z alejkami.

W 1920 roku kolegiata jako pierwsza budowla w Zamościu uzyskała status zabytku⁸⁷⁷. W 1929 roku rozpoczęto przebudowę sygnaturki i dzwonnicy. Remont kościoła przeprowadzono w latach 1937–1938. Prace ograniczyły się do pomalowania wnętrza oraz odnowienia ścian zewnętrznych⁸⁷⁸. Podczas II wojny światowej Niemcy zamknęli kościół w 1940 roku, urządzając w nim punkt zborny dla wysiedleńców z Wielkopolski. W latach 1941–1944 obiekt zamieniono na magazyn żywności.

Od 1918 roku trwały starania o przekazanie gmachu dawnego kościoła Franciszkanów prowincjałowi zakonnemu. Mimo przychylności władz wojskowych oraz administracji diecezjalnej odbudowa i rekuncylacja kościoła okazała się nieopłacalna. Wojsko przekazało budowlę w 1921 roku władzom miejskim, które ulokowały w niej Sejmikowy Dom Ludowy, siedzibę Sejmiku Powiatowego, Powiatową Kasę Komunalną, kinoteatr „Stylowy” oraz muzeum⁸⁷⁹. Po likwidacji Teatru Miejskiego gmach kościoła reformackiego przekazano Kościołowi katolickiemu na potrzeby duszpasterstwa szkolnego⁸⁸⁰. Rekuncyliowano go 4 września 1927 roku jako rektoralny kościół pw. św. Katarzyny⁸⁸¹; podczas okupacji niemieckiej pełnił funkcję parafii, przeniesionej z kolegiaty. W zabudowaniach poklarywskich umieszczono siedzibę policji oraz Ochronki św. Franciszka. Na górnej kondygnacji dawnego kościoła pw. św. Anny powstała sala widowiskowa⁸⁸². Dawną cerkiew bazylianską okupacyjne władze austriackie przekazały w 1915 roku Kościołowi katolickiemu, 20 października 1918 roku rekuncyliowano ją jako kościół szkolny pw. św. Stanisława Kostki. Usunięto cebulastą kopułę latarni nad jej nawą oraz latarnię z kopułką nad prezbiterium. Na polecenie biskupa lubelskiego 4 sierpnia 1934 roku kościół przejęli redemptoryści. W 1941 roku Niemcy przekazali

⁸⁷⁶ *Odnowienie Rynku zamojskiego w świetle prawdy. Wyciąg z protokołu Nr 57 Rady Miejskiej m. Zamościa w dniu 4 lutego 1939 r. w sali Rady Miejskiej w Ratuszu, „Teki Zamojska” 1–3 (1939), s. 46–50.*

⁸⁷⁷ S. Misieczko-Rudnik, *Prace konserwatorskie w Zamościu w latach 1918–1939*, Warszawa 1979, s. 32.

⁸⁷⁸ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (jak przyp. 217), s. 43; S. Misieczko-Rudnik, *Prace konserwatorskie* (jak przyp. 877), s. 33.

⁸⁷⁹ E. Lorentz, *Kościół i klasztor* (jak przyp. 689), s. 26, 28.

⁸⁸⁰ A. Kędziora, *Danna architektura* (jak przyp. 275), s. 36.

⁸⁸¹ S. Misieczko-Rudnik, *Prace konserwatorskie* (jak przyp. 877), s. 32.

⁸⁸² A. Kędziora, *Danna architektura* (jak przyp. 275), s. 37.

⁸⁷¹ Ibidem, s. 105.

⁸⁷² APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 200.

⁸⁷³ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 641, s. 16–19, 22–23.

⁸⁷⁴ J. Żygawski, *Niezrealizowane projekty śródmieścia Zamościa w XIX i XX wieku na podstawie archiwalnych opracowań kartograficznych i planistycznych*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddział w Krakowie” 43 (2015), s. 140–141.

⁸⁷⁵ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 595, s. 1, 25.

świętynię prawosławnym. Obiekt ponownie rekoncyliowano 21 stycznia 1945 roku jako kościół pw. św. Mikołaja.

Poprawiono infrastrukturę w sferze ochrony zdrowia, uruchamiając w 1928 roku przy ul. Lubelskiej 1, w sąsiedztwie Parku Miejskiego, Stację Opieki nad Matką i Małym Dzieckiem (tzw. Kropla Mleka) będącą ośrodkiem zdrowia z poradniami specjalistycznymi⁸⁸³. W tym samym roku uruchomiono w dworcu przy ul. Lwowskiej 14 nowoczesne Kąpielisko Miejskie⁸⁸⁴.

Przy silnej konkurencji między hotelami „Centralnym” i „Victorią”, w zaadaptowanym budynku Bramy Szczeperskiej otwarto w 1924 roku Sejmikowy Dom Noclegowy, w 1935 roku przemianowany na Hotel „Sejmikowy”. W okresie II wojny światowej Niemcy urządzili hotel w klasztorze Redemptorystów oraz zamknęli w 1941 roku hotele „Centralny” i „Victoria”, zamieniając ich pomieszczenia na kwatery prywatne; jedynie część jednego z nich wydzielono jako „Hotel Central”, który działał do sierpnia 1944 roku.

W czasie I wojny światowej uruchomiono Elektrownię Miejską, na jej potrzeby adaptowano pomieszczenia podwalni oraz Bramy Lwowskiej Nowej. W 1919 roku dobudowano maszynownię, doprowadzono bocznice kolejową oraz rozebrano dwie kazamaty podwalni od strony północnej. Ograniczone możliwości lokalowe sprawiły, że w latach 1924–1926 wzniesiono przy ul. Sienkiewicza 22 nowy budynek elektrowni. W 1930 roku przedsiębiorstwo zaliczane do największych pracodawców w Zamościu przekształcono w Okręgową Elektrownię Miejską, doprowadzającą prąd m.in. do Izbicy, Komarowa, Łabuń i Zawady⁸⁸⁵.

Do większych zakładów zaliczała się Spółdzielnia Mleczarska Powiatu Zamojskiego, przeniesiona w 1930 roku z Janowic Małych do budynku dawnej łaźni wojskowej przy Rynku Solnym. Przed wybuchem II wojny światowej unowocześniony zakład miał zapewniać aprowizację Centralnego Okręgu Przemysłowego. Od 1921 roku w oficynie północnej dawnego pałacu Zamojskich działała Drukarnia Sejmikowa, natomiast na placu przy Bramie Lwowskiej Nowej – Betoniarnia Sejmikowa, relokowana w 1939 roku na Podgrobie⁸⁸⁶.

Na przedmieściach działały niewielkie zakłady produkcyjne: młyny, olejarnie, wytwórnie wód gazowanych, rozlewnie piwa, piekarnie, masarnie, tartaki, fabryczki narzędzi rolniczych, szczotek oraz gilz do papierosów. Na terenach pofortecznych za Bramą Lwowską Nową, między ul. Lwowską a linią kolejową, na działkach dzierżawionych przez przedsiębiorstwa związane z obsługą rolnictwa, m.in. Bank Ziemiański, Spółdzielnię Rolniczo-Handlową „Snop” i Lubelski Syndykat Rolniczy, powstały różne bazy i składy. Największym tego typu zakładem było działające w latach 1918–1926 Towarzystwo Akcyjne „Ziemiannin” z kompleksem budynków obejmującym m.in. duży młyn i kaszarnię. W 1931 roku przeniosła swoją siedzibę ze Zwie-

⁸⁸³ R. Ostrowski, *Gospodarka miejska w Zamościu*, Zamość 1929, s. 29–31.

⁸⁸⁴ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 200; ibidem, sygn. 202, s. 30.

⁸⁸⁵ R. Ostrowski, *Gospodarka miejska* (jak przyp. 883), s. 33.

⁸⁸⁶ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 202, s. 28; ibidem, sygn. 204, s. 1, s. 67; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (jak przyp. 702), s. 136.

rzyńca do Zamościa firma Polski Przemysł Drzewny „Czerski & Jakimowicz”. W jej skład wchodziły dwie fabryki: Mebli Giętych w Bondyrzu i Sklejki we Lwowie-Kozielnikach oraz tartak w Zamościu na Przedmieściu Lubelskim⁸⁸⁷. Właściciele chcieli w śródmieściu wybudować nową siedzibę firmy, zamiar udaremniła wojna.

Firma Polski Przemysł Drzewny „Czerski & Jakimowicz” planowała zainwestować w budowę fabryki mebli w Zamościu. Gdy w 1932 roku magistrat rozparcelował grunty miejskie położone między ul. Sienkiewicza, terenem nowej Elektrowni Miejskiej, ul. Kolejową, linią kolejową do Hrubieszowa oraz gruntami Popówki⁸⁸⁸, firma zakupiła siedem działek, na których zamierzała wystawić budynek fabryczny z kominem oraz domy mieszkalne. W przyszłości planowała także korzystać z bocznic kolejowej doprowadzonej do Elektrowni Miejskiej oraz deklarowała partycypowanie w kosztach konserwacji toru⁸⁸⁹. Ostatecznie inwestycja nie doczekała się realizacji. W sferze projektów pozostała również organizacja Zamojskiego Okręgu Przemysłowego dla 7 powiatów, stanowiąca zaplecze COP. Od końca lat 30. trwały także intensywne przygotowania do budowy w Zamościu zakładów fermentacyjnych Monopolu Tytoniowego oraz filii Fabryki Artykułów Elektrotechnicznych inż. Stefan Ciszewski i Spółka w Bydgoszczy. Ich sfinalizowanie uniemożliwił wybuch II wojny światowej.

W sieci komunikacyjnej Zamościa najważniejsza była tranzytowa droga z Lublina do Lwowa, stanowiąca odcinek drogi państwowej nr 8 z Gdańska przez Warszawę, Lublin, Lwów do Okopów Świętej Trójcy i dalej w kierunku Odessy oraz Istanbulu. W latach 30. planowano przekształcić ją w autostradę stanowiącą transeuropejski korytarz transportowy oraz główny ciąg komunikacyjny kraju w relacji północ–południe⁸⁹⁰. W dwudziestolecie międzywojennym wytyczono kilkadziesiąt ulic w obrębie dzielnic oraz zmodernizowano kilkanaście ulic, m.in. Akademicką, Sienkiewicza, Zamkową. Planowano wybudowanie kilku obwodnic pozwalających ominąć m.in. Stare Miasto oraz Zamość na trasie tranzytowej między Lublinem a Lwowem i Szczeperszym a Hrubieszowem. Zorganizowano dworzec autobusowy zapewniający skomunikowanie Zamościa m.in. z Lublinem, Lwowem, Warszawą, Bilgorajem, Tomaszowem, Chelmem i Łodzią.

W czasach II wojny światowej Niemcy zamknęli w Zamościu wiele budynków lub zreorganizowali działalność na zasadzie sukcesji funkcji. Do wielu obiektów cywilnych wprowadzono funkcję przemysłowo-sкладową. W bożnicy staromiejskiej ulokowano stajnię, następnie dużą stolarnię, których funkcjonowa-

⁸⁸⁷ J. Wojciechowska-Kucięba, *Zagraniczna korespondencja handlowa firmy „Polski Przemysł Drzewny – Czerski i Jakimowicz”*, „Archiwariusz Zamojski” 7 (2008), s. 47.

⁸⁸⁸ Obecnie kwartał położony między ulicami: Sienkiewicza, Podwale i Koźmiana oraz linią kolejową do Hrubieszowa.

⁸⁸⁹ APZ, AmZ (jak przyp. 617), 1580–1952, sygn. 573, s. 109, 119–122.

⁸⁹⁰ Droga miała omijać Zamość od północnego wschodu obwodnicą. Trasę obwodową uwzględnili w projekcie planu zagospodarowania przestrzennego Zamościa z 1939 r. Jan Zachwatowicz oraz Władysław Wiczorkiewicz. J. Żygawski, Sieć dróg w Polsce. Program budowy autostrad, Lublin 2002, mps w Bibliotece Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, s. 44.

nie przyczyniło się do dewastacji obiektu. W 1941 roku zamknięto dla wiernych kolegiatę lokując w jej wnętrzu magazyn zboża oraz składnicę sprzętów. Obiekty poforteczne pełniły funkcje magazynów, garaży i składnic wojskowych⁸⁹¹. Zmieniono nazwy wielu ulic i placów w mieście. W ramach programu „Otto”, stanowiącego przygotowania do ataku na ZSRR, Niemcy zmodernizowali w 1940 roku infrastrukturę kolejową. Rozbudowano część techniczną stacji Zamość o kilkanaście dodatkowych torów oraz ładownię Nowa Osada. W 1942 roku wybudowano na stacji murowaną parowozownię z budynkiem administracyjnym oraz budynki zarządu drogowego przy ul. Szczepieskiej.

Po II wojnie światowej nastąpiły zmiany struktury społeczno-własnościowej w centrum. Zasadzano staromiejskie kamienice pożydowskie, a przy tym zaniedbywano budynki pod względem komunalnym i konserwatorskim, co dało negatywny wizerunek Starego Miasta. W wyniku przeprowadzonych prac renowacyjnych i konserwatorskich w latach 70. oraz po 2005 roku sukcesywnie zmniejszano udział powierzchni mieszkalnej na rzecz usług. Nie udało się w pełni usunąć lokali komunalnych zdominowanych przez mieszkańców z pogranicza marginesu społecznego. W 1996 roku Stare Miasto zamieszkiwały 1754 osoby.

W trzydziestoleciu powojennym Zamość rozwijał się zgodnie z założeniami gospodarki socjalistycznej jako stolica regionu Zamojszczyzny, będąca centrum administracyjnym, usługowym i gospodarczym dla okolicznych powiatów. Sterowane centralnie inwestycje objęły przede wszystkim przemysł, który zapewniał okolicznej ludności pracę i koncentrował się w zaprojektowanej jeszcze w latach międzywojennych dzielnicy przemysłowo-składowej położonej we wschodniej części miasta, wzdłuż linii kolejowej do Hrubieszowa. Po 1950 roku ulokowano tam m.in. duże zakłady mięsne, chłodnię, elewator, kombinat budowlany, fabrykę mebli, spółdzielnię mleczarską, fabrykę domów, liczne bazy i przetwórnice. Wzrost liczby mieszkańców znalazł przełożenie w inwestycjach budowlanych. Powstawały nowe osiedla – zarówno zabudowy jednorodzinnej: Podgrobie, Zamczysko, Promyk, Wiśniowa, Karolówka, Powiatowa, jak i zabudowy wielorodzinnej: Ludowego Wojska Polskiego, Planty, Orzeszkowej. W ramach planowania rozwoju gospodarczego kraju w latach 60. pojawiły się projekty urbanistyczne rozwoju śródmieścia oraz wschodnich dzielnic mieszkaniowych: „Centrum Usług Ogólnomiejskich”, „Dzielnica Wschód” oraz „Nowy Zamość”, które miały związek z planami podniesienia Zamościa do rangi miasta wojewódzkiego oraz jego uprzemysłowienia. Wiele z zaprojektowanych wówczas założeń komunikacyjnych zrealizowano w kolejnych dekadach⁸⁹². W 1974 roku włączono do Zamościa wieś Sitaniec-Błonie, przekazując do gminy Zamość część nieużytków.

Po wojnie Stare Miasto wymagało ogromnych nakładów finansowych z powodu tragicznego stanu większości kwartałów zabudowy. W 1957 roku zmodernizowano kwartały zieleni na pl. Mickiewicza, urządzając klomby, alejki i miejsca wypoczynku. Plac Mickiewicza stał się obok Parku Miejskiego najpopularniejszym miejscem wypoczynku mieszkańców Zamościa oraz coraz

⁸⁹¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 33, 39, 43, 47–51.

⁸⁹² J. Żygawski, *Niezrealizowane projekty* (jak przyp. 874), s. 142–146; B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (jak przyp. 9), s. 107–108.

większej rzeszy turystów⁸⁹³. Rynek Solny utracił status centrum handlowego na rzecz Nowego Rynku oraz targowiska miejskiego przy ul. Bazylińskiej. Postępowała degradacja Rynku Wodnego jako placu publicznego.

W latach 60. rozpoczęto pierwsze po wojnie prace renowacyjne w obrębie Starego Miasta. Odnowiono wówczas m.in. gmach „Podkarpia” oraz wschodnie bloki zabudowy. W gmachu poklaryskowskim mieściła się siedziba komendy Milicji Obywatelskiej, następnie dom dziecka. Rozbudowywano bazę turystyczną, która opierała się krótko na hotelach „Centralnym” i „Staromiejskim” (Brama Szczepieska) oraz domu wycieczkowym PTTK (dawny kahał). W latach 1967–1971 wybudowano przy ul. Greckiej 6 nowoczesny hotel „Renesans”, który kontrowersyjnie wpisał się w krajobraz Starego Miasta z powodu posadowienia na fundamentach świątyni ormiańskiej⁸⁹⁴. W arsenale umieszczono bazy i składy, stolarnię oraz hale montażowe zakładów produkcyjnych⁸⁹⁵. Teren baz i składów za Bramą Lwowską Nową przy ul. Partyzantów przejął Państwowy Związek Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. W 1960 roku dworzec autobusowy relokowano z pl. Wolności na plac przed Bramą Lubelską Nową. Na początku lat 70. rozebrano kilka bocznic kolejowych w rejonie Starego Miasta.

Na mocy ustawy z 28 maja 1975 roku⁸⁹⁶ wprowadzono dwustopniowy podział administracyjny kraju, w wyniku którego Zamość został podniesiony do rangi miasta wojewódzkiego. W 1974 roku Zamość otrzymał centralne fundusze na zaplanowaną na lata 1975–1985 rewitalizację Starego Miasta. Za czasów „wojewódzkich” miał nastąpić dynamiczny rozwój miasta. Zakładano powiększenie jego obszaru do ponad 54 km² oraz wzrost liczby mieszkańców do 100–120 tysięcy w 2000 roku. Ze względu na kryzys polityczno-gospodarczy miasto rozwijało się jednak wolniej niż pierwotnie zakładano.

W zakresie inwestycji mieszkaniowych oraz rozwoju przestrzennego odnotowywano znaczący postęp. Powstały osiedla zabudowy wielorodzinnej: Orzeszkowej, Kilińskiego, Wiejska, Słoneczny Stok oraz zespół trzech osiedli „Nowe Miasto” ze wzorcową w kraju jednostką osiedlową „PR-5” (program rządowy nr 5), a także kameralne osiedla rozrzucone w różnych częściach miasta. Kontynuowano zabudowę jednorodzinną w obrębie osiedli: Karolówka, Rataja, Nowe Miasto i Janowice Duże. W 1989 roku uchwalono podział Zamościa na osiedla mieszkaniowe, likwidując tradycyjny podział na dzielnice (zniesiono m.in. Przedmieście Lubelskie, Podtopole i Janowice Małe). Zmodernizowano sieć komunikacyjną miasta tworząc arterie dwujezdniowe oraz budując dwie śródmiejskie obwodnice⁸⁹⁷.

W ramach rewitalizacji Starego Miasta zlikwidowano zielenie na Rynku Wielkim. W 1980 roku ukończono modernizację nawierzchni według projektu Wiktora Zina, zainstalowano

⁸⁹³ H. Gawarecki, C. Gawdzik, *Odnowienie rynku w Zamościu. Realizacja prac konserwatorskich i odkrycia*, „Ochrona Zabytków” 10 (1957) 1 (36), s. 24–33.

⁸⁹⁴ Z. Kramarz, *Zamość w trzydziestoleciu powojennym (1945–1975)*, [w:] *Zamość – miasto idealne. Studia* (jak przyp. 94), s. 218; M. Pawlicki, *Odkrycie fundamentów kościoła ormiańskiego w 1968 r.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980) 2, s. 179.

⁸⁹⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura* (jak przyp. 275), s. 51.

⁸⁹⁶ Dziennik Ustaw z 1975 roku, nr 16, poz. 91.

⁸⁹⁷ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (jak przyp. 9), s. 108–110.

iluminację fasad kamienic i obiektów użyteczności publicznej. Rynek Wielki stał się reprezentacyjnym placem publicznym i „salonem” miasta. W 1992 roku Stare Miasto w Zamościu zostało wpisane obok Krakowa i Warszawy na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Rynek Solny, o powierzchni 90 × 50 m, przeszedł gruntowną modernizację, w wyniku której zyskał nowy wymiar kompozycyjny oraz przestrzenny. Wyburzono gmach dawnej łaźni wojskowej i podłużny magazyn, dzięki czemu plac jest otwarty w kierunku zachodnim. Po przebudowie zostały w jego nawierzchni zaznaczone strefy funkcjonalne – wypoczynkowa oraz infrastrukturalna. Rynek Wodny, zmodernizowany w 2010 roku, również otrzymał nową nawierzchnię z wydzielonymi kwietnikami i miejscami wypoczynku. Po ułożeniu w odremontowanym gmachu poklaryskowskim Państwowej Szkoły Muzycznej stał się klimatyczną enklawą w centrum miasta, spokojniejszą niż Rynek Wielki i Rynek Solny.

W 1992 roku papież Jan Paweł II podniósł kolegiatę do rangi kościoła katedralnego ustanowionej w tym samym roku diecezji zamojsko-lubaczowskiej. W latach 2010–2012 dokonano rekonstrukcji historycznej bryły kościoła. Odtworzono wysoki dach, wschodni fronton, wieżyczkę sygnaturki, portyk przed wejściem zachodnim oraz odremontowano dzwonnice. Po blisko dwóch stuleciach, w marcu 1994 roku franciszkanie odzyskali kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny. Z gmachu wyrowadzono kino „Stylowe”, natomiast do 2006 roku w jego mu-

rach mieściło się Państwowe Liceum Sztuk Plastycznych. W wyniku przeprowadzonego w latach 2018–2021 remontu przywrócono pierwotny barokowy wygląd i architekturę największego barokowego kościoła w Polsce.

Po 1989 roku rozwinęła się baza noclegowa w Zamościu. Na Starym Mieście działa 7 hoteli, kilka pensjonatów oraz kilkanaście kwater turystycznych. Kilka hoteli powstało w obrębie innych osiedli. W 1975 roku przeniesiono ze Starego Miasta na Nowe Miasto dworzec autobusowy. Pod koniec lat 70. zamierzano zlikwidować średnicową linię kolejową przebiegającą przez centrum i wyprowadzić tor na północną obwodnicę kolejową przy Linii Hutniczo-Siarkowej (LHS)⁸⁹⁸. Nadrzędnym celem była rewitalizacja Starego Miasta w obrębie dziewiętnastowiecznych fortyfikacji. Dążenia te nasiliły się po 1992 roku, kiedy wpisano Stare Miasto na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Na zmiany nie godziły się władze kolejowe, gdyż linia przecinająca centrum stanowiła ważny element komunikacji dalekobieżnej. Po 2000 roku zaznaczył się regres połączeń kolejowych z Zamościa, zaczęto zamykać infrastrukturę przewozową. W 2009 roku zawieszono połączenia kolejowe; przywrócono je od marca 2011 roku. Zmodernizowano linię średnicową budując dwa przystanki kolejowe oraz stację towarową.

⁸⁹⁸ Obecnie jest to Linia Hutnicza Szerokotorowa.

HISTORY AND SPATIAL DEVELOPMENT UNTIL 1820

1. GEOGRAPHICAL SITUATION AND NATURAL ENVIRONMENT

Zamość was founded in the central part of Zamość Basin, known as Zamość Vale (Padół Zamojski)¹. This mesoregion represents the southern part of Lublin Upland, and is bordered by Gielczew Upland and Grabowiec Divides from the north, by Roztocz and western edge of Sokal Ridge from the south, and Hrubieszów Basin from the east². This 870-square-kilometre Zamość Vale is a latitudinally oriented concave formation, a hundred kilometres long and a dozen kilometres wide, with a relief deposited during the Quaternary. The subsoil of its flat, occasionally waterlogged terrain consists of Upper Cretaceous marls and chalk³, with quite diverse soils: loessal brown soils, chalky rendzinas, podzols on sands and, over large parts of wide river valleys, fertile fluvisols⁴. The surface of the Vale has been chiselled by the waters of the Wieprz River and its tributaries⁵. One of them is the Łabuńka, which was called Kalinowica in the Middle Ages and early modern times. At the city's future location, this river joins the Topornica, then called Wieprzec⁶. The morphology of its former name indicates that it was a deminutive of the name Wieprz; it was used to refer to the whole stream of the river up to its confluence with the Wieprz, also after its confluence with Kalinowica. Accordingly, Jan Zamoyski adopted the name for the city he was founding, announcing in the incorporation document that it would be called "Zamoście nad Wieprzecem", and the site he selected is located below the point where the Kalinowica flows into the Wieprzec River.

The valleys of these rivers are wide, sometimes their reach is only limited by the edges of the hills surrounding Zamość Vale. Prominent features of the landscape are the extensive floodplain terraces, also known as humps, rising up to 40–50 m above the river valleys, formed out of marls, more impervious to water damage than chalk. Their slopes are generally long, gently sloping, often with extensive downslopes in the lower part. Between such humps, drainless depressions, floodplains and peat bogs were often formed⁷.

At the foot of one of these humps, on a loessal supra-valley terrace located on the right bank of the Łabuńka River, at an altitude of ca. 215 metres above sea level, Zamość, i.e. a town "within walls", was founded. Its suburbs were delineated and built up to the east, north and west of the terrace. On the southern side, in a very marshy area, the Łabuńka River flowed into the Topornica River. Their waters, joined in a single channel, flowed from the west around the elevation chosen for the foundation of the town and then headed towards the Wieprz River. At that time, the junction of the two rivers was near Żdanów. After the causeway was built in 1582–1585, a "Great Lagoon" was created to the west – "ku Płoskiemu" – into which their waters flowed. To the north, beyond the first causeway, a "side" causeway was built across the Wieprzec River, which connected the Lubelskie Suburb (*Przedmieście Lubelskie*, from Lublin, a city eighty kilometres northwest from Zamość) with the area beyond the Wieprzec River, and in front of it, the "Little Lagoon" was developed⁸. The extensive hydrographic network around the town required constant restoration and drainage works, both in the 17th and 18th c.⁹ It was not until the beginning of the 19th c., with the significant decrease of water level in the Great Lagoon and the transformation of the Little Lagoon into a marshy meadow, that new channels of both rivers were dug, diverting the Łabuńka into the southern city moat¹⁰.

¹ M. Janiszewski, *Geograficzne warunki powstawania miast polskich*, Lublin 1991, p. 155.

² J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, 3rd ed., Warszawa 2013, p. 286.

³ Ibidem.

⁴ S. Uziak, *Warunki glebowe*, [in:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, ed. K. Myśliński, Zamość 1969, p. 34–36.

⁵ H. Maruszczak, *Geologiczno-morfologiczne warunki rozwoju gospodarczego Zamojszczyzny*, [in:] *Zamość i Zamojszczyzna* (as n. 4), p. 21.

⁶ J. Kornaus, *Jan Długosz, geograf polski XV wieku*, [in:] *Prace geograficzne wydane przez prof. E. Romera*, fasc. 5, Lwów 1925, p. 114; R. Szczygieł, *Zamość w czasach staropolskich. Zagadnienia gospodarczo-społeczne*, [in:] *Cztery lata Zamościa*, ed. J. Kowalczyk, Wrocław 1983, p. 98.

⁷ H. Maruszczak, *Geologiczno-morfologiczne warunki* (as n. 5), p. 21–22.

⁸ R. Szczygieł, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 102; A. Kędziora, *Zalew Wielki i Mały*, [in:] *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012, p. 784.

⁹ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice i place*, Zamość 2021, pp. 19–21.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie (hereinafter as: APL), Archiwum Ordynacji Zamojskiej (hereinafter as: AOZ), ref. no. 3264b, Inwentarz historyczno-statystyczno-ekonomiczny twierdzy Zamość 1821–1823, k. 2v, 9v; A. Kędziora, *Zalew Wielki i Mały* (as n. 8), p. 784.

The vegetation of the Zamość area is rich and varied. Already in prehistory and the Middle Ages, as a result of human activity, forest complexes were almost completely wiped out. The small oak, hornbeam, pine, fir and spruce forests found here originated either as a result of planting or in a natural way. The surrounding area abounds in scrub¹¹.

The fauna of Zamość Vale, also rich and varied, has undergone major changes over the centuries due to human activity¹².

The climate of the area has been influenced by a continental climate, characterised by cold winters and hot summers. Until recently, these seasons lasted 90 days each, while the others lasted 60 days each. The plant growing season was about 214 days long. Precipitation levels were among the relatively high ones, amounting to about 600 millimetres per year. Some climatic peculiarities observed in the mesoregion are the result of the relief – its concavity in relation to the surroundings. Incoming air masses cannot easily escape the basin, resulting in lower temperatures in winter and higher temperatures in summer, as compared to the neighbouring areas of Lublin Upland and Roztocze. Zamość land has the lowest level of evaporation of water from the surface in Lublin Upland, the lowest degree of cloudiness and some of the highest values of insolation¹³.

2. SETTLEMENT IN THE ZAMOŚĆ AREA UP TO THE 16TH CENTURY

PREHISTORY

The oldest traces of human habitation in the area of the future town and neighbouring villages date back to the Late Palaeolithic period (12000–7900 BC)¹⁴. They were discovered at a multicultural site in the village of Sitaniec-Wolica. They included flint tools: a Lyngby-type leaf-shaped blade and two microlithic scrapers attributed to the Świder culture (8800–8300 BC)¹⁵.

With further warming of the climate, another period in history began, called the Middle Stone Age or Mesolithic (7900–5500 BC). The communities of the time transformed their economy, making it easier to obtain food and lead a more sedentary lifestyle, mainly in river valleys, associated with gathering, hunting and fishing. Settlements were then established on sandy and dune areas. Remains of Mesolithic encampments are known from the villages of Wólka Wieprzecka and Topornica¹⁶.

¹¹ D. Fijałkowski, *Szata roślinna*, [in:] *Zamość i Zamojszczyzna* (as n. 4), p. 56–59; J. Gurba, *Dzieje najstarsze w świetle archeologii*, [in:] *ibidem*, p. 100.

¹² K. Strawiński, *Świat zwierzęcy*, [in:] *Zamość i Zamojszczyzna* (as n. 4), p. 77–85.

¹³ W. Zienkiewicz, *Klimat*, [in:] *Zamość i Zamojszczyzna* (as n. 4), p. 39–46.

¹⁴ I owe the information about the monuments found in the area of the later city to Andrzej Urbański from the Zamość Museum, to whom I would like to express my sincere thanks. For traces of settlements in the vicinity of Zamość see W. Bondyra, E. Lorentz, E. Prusicka-Kolcoń, M. Korzeniowski, *Dzieje miejscowości gminy Zamość*, Zamość 2010 (hereinafter as: *Dzieje miejscowości gminy*).

¹⁵ *Ibidem*, p. 104.

¹⁶ *Ibidem*, p. 14, 117, 132.

Around the middle of the 6th millennium BC, the first groups of newcomers from the south arrived here, bringing along the ability to rear animals, grow crops, produce improved stone tools, and make and fire clay pots. Neolithic settlement (5500–2200 BC) ushered in a sedentary lifestyle and the construction of permanent settlements, traces of which, as well as their cemeteries, remain in the area of our concern. These newcomers included representatives of the following cultures: Linear Pottery (5500–5200 BC), Lublin–Wołyń (4700–3400 BC), Funnel-beaker (4200–2900 BC), Globular Amphora (3500–2700 BC) and Corded Ware (2900–2200 BC). Remains of these groups were encountered in Hyży, Łapiguz, Mokre, Pniówek, Sitaniec-Blonie and Wolica, Szopinek and Żdanów¹⁷. In the Zamość area, a grave of the Globular Amphora culture was discovered near the Church of St. Michael in the Lubelskie Suburb; its equipment included two flint axes and a fragment of the bottom part of a clay amphora¹⁸. Two stone axes were found in the Old Town – one near the New Lubelska Gate (*Nowa Brama Lubelska*), the other in an unknown location¹⁹.

Around 2200 BC, new civilisational ideas began to arrive in the area, associated with the use of copper and tin alloy, i.e. bronze. The Early Bronze Age (2200–1600 BC) is represented by artefacts found in Kalinowice, Hyza, Łapiguz, Pniówek, Sitaniec-Kolonia and Wolica, Szopinek and Żdanów, left by the people of the Mierzanowicka (2200–1600 BC) and Strzyżowska (1750–1600 BC) cultures. In the 16th c. B.C., the people of the Trzciniac culture (1600–1200 B.C.) appeared here with characteristic burial mounds. Traces of their residence were found in Hyży, Pniówek, Sitaniec-Blonie, Szopinek and Żdanów²⁰. In the funerary rites of this culture we observe the occurrence of biritualism, leading to the spread of corpse-burning in the Lusatian culture. The finds confirm the strong links between the two cultures²¹.

The Lusatian culture (1200–400 BC), coinciding with the end of the Bronze Age and the early Iron Age, dominated settlement in Central Europe. The area on the Wieprz River belonged to its eastern range²². It was already common for people of this culture to use bronze products, later also iron, and their livelihood was based on agriculture. They burned their dead on funeral piles, collected the burnt remains in clay vessels called cinerary vessels buried them in cemeteries established on hill slopes or near rivers. Rarely, they buried them directly in the ground (pit graves). These cemeteries, but also related ceramics, were discovered in Kalinowice, Mokre, Pniówek, Sitaniec-Blonie, Wolica and Szopinek²³. In the 5th c. BC, groups of

¹⁷ *Ibidem*, p. 14, 48, 55, 66, 85, 99, 161.

¹⁸ J. Ścibiór, A. Kokowski, W. Koman, *Zespoły grobowe kultury amfor kulistych z zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej*, “Sprawozdania Archeologiczne” 43 (1991), p. 97–98.

¹⁹ They are kept in the collections of the Zamość Museum.

²⁰ *Dzieje miejscowości gminy* (as n. 14), p. 48, 55, 66, 85, 99, 102, 114, 139, 161.

²¹ J. Niedźwiedz, H. Taras, *Pogranicze chronologiczne kultury trzciniackiej i lużyckiej na Lubelszczyźnie*, “Archeologia Polski Środkowowschodniej” 2 (1997), p. 367–384.

²² M. Gedl, *Kultura lużycka*, Kraków 1975, p. 30.

²³ *Dzieje miejscowości gminy* (as n. 14), p. 14, 55, 73, 85, 99, 104, 114, 139.

settlers identified with the Pomeranian culture (450–250 BC) arrived in the area, traces of whom have been found in Sitaniec-Błonie and Zamość²⁴.

In the following centuries, settlements on the Wieprz River and its right-bank tributaries developed systematically, with changes in the early Iron Age, mainly concerning the beliefs of the Lusatian culture related to external influences, mainly Celtic (400 BC – early CE) and later Roman (early CE – 5th c.). The Celtic influence contributed to the emergence of the Przeworsk culture (1st c. CE – mid-5th c. CE), traces of which from the 2nd c. CE have been preserved in Sitaniec-Błonie and Wólka Panińska. Roman relics are represented by isolated coin finds, vessel fragments and metalwork, from Pniówek, Sitaniec, Sitaniec-Błonia and Wolica, Szopinek and Zamość²⁵. The period of Roman influences is characterised by intensive mobility of peoples of various cultures. In the 2nd c. CE settlers of the Wielbark culture (3rd–4th c. CE), identified with the Goths, arrived here; their traces in the form of pottery were discovered in Sitaniec-Błonie²⁶. This period has left a number of coin finds and metal artefacts. These include a treasure consisting of silver ornaments (buckles and the end of a belt and five richly decorated fibulas, dated to around 400 CE) from Zamość, found as early as 1839.²⁷ The Zamojskie Museum also houses seven prehistoric artefacts discovered in the town, which have not been dated yet. Many traces of the residence of peoples of various cultures have survived from the period of the migration of peoples (5th and 6th c. CE); however, the mobility of these groups caused the territory on the Wieprz River to become deserted²⁸.

THE MIDDLE AGES

In the second half of the 5th and in the 6th c., Slavs gradually arrived in the territory of the Zamość land. This was followed by a period of settlement stabilisation, which lasted at least until the middle of the 10th c. The inhabitants of the emerging settlements are classified as members of the Lędziany tribe, belonging to a large community which was formed at the time in the basin of the Vistula and Odra rivers²⁹. The process of constant densification of the settlement network is confirmed by archaeological finds dated back to the early medieval period, recorded in the area of all villages adjacent to the territory of the future town. However, they are dated quite widely, from the 6th to the 13th c.³⁰, therefore, can hardly be used to establish the ethnic changes in

²⁴ Ibidem, p. 99, 139. A clay vessel attributed to this culture, found in 1951 on the site of the Zamojskie brickyard, is kept by the Zamość Museum.

²⁵ Ibidem, p. 15, 86, 98, 99, 104, 114, 128; J. Gurba, *Dzieje najstarsze* (as n. 11), p. 101.

²⁶ *Dzieje miejscowości gminy* (as n. 14), p. 99.

²⁷ T. Sulimirski, *Znalezisko z Zamościa i jego tło*, "Archeologia Polski" 11 (1966), p. 18–173; J. Gurba, *Dzieje najstarsze* (as n. 11), p. 101.

²⁸ J. Niedźwiedź, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, p. 11.

²⁹ M. Parczewski, *Początki polsko-ruskiej rubieży etnicznej*, [in:] *Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej*, ed. H. Maruszczak, Z. Michalczyk, Lublin 2004, p. 45–51.

³⁰ *Dzieje miejscowości gminy* (as n. 14), p. 51, 55, 66, 73, 81, 86, 98, 102, 104, 112, 114, 128, 139, 161.

the areas along the Wieprz River. However, they confirm, at least until the beginning of the 11th c., the affiliation of the inhabitants of these settlements to the Western Slavic branch, i.e. to the Polish state³¹. In 981, the area was claimed by Kievan Rus.

In the archaeological material from the 11th–13th c. from Czerwno (Czerwień) and Sąsiadka (Sutiejska), as well as from other sites, East Slavic artefacts – the so-called Ruthenian pottery – appear, indicating a change in the ethnic composition of the settlement, although contacts with Lesser Poland and Masovia are also confirmed³². This was the consequence of the change of state affiliation and the acquisition of these territories by Kievan Rus in 1031³³. The actions of the Kievan state were followed by the consolidation of the Polish-Ruthenian state border near the Wieprz River and the absorption of most of the former Lędzian tribe by the East Slavic groups³⁴. The area we are interested in ended up on the eastern side of the border. The new political affiliation was followed by ethnolinguistic, religious and cultural changes resulting from the adoption of Byzantine rite Christianity by Ruthenia. Therefore, the region became an area of the Orthodox Church activity and became part of its territorial structures, which reinforced these changes³⁵.

Further development of the areas on the Wieprz and Łabuńka rivers took place within the framework of territorial structures known as *wolości*, i.e. gord districts, the centres of which were located in Czerwień and Sutiejsk³⁶, and, after their disappearance in the 13th c., within the gord districts with centres in Szczebreszyn and Grabowiec³⁷. A settlement network of a given district was associated with these strongholds, becoming increasingly sparse as one moved away towards the periphery³⁸. The peasants were settled on farms, which might be called manors. They formed a village managed by an official called a ciwun (tywun). Their duties were rendered in natural resources (grain, honey, hides) and unpaid labour³⁹. Villages on the Wieprz River and its right-bank tributaries, located at the border of the Sutiejski (Szczebreszki) and czerwieński (later Grabowiecki) districts, were rare. Traces of the residence and activities of their inhabitants at that time have been preserved, as already mentioned, in all settlements sur-

³¹ J. Niedźwiedź, *Leksykon* (as n. 28), p. 12; M. Parczewski, *Początki polsko-ruskiej rubieży* (as n. 29), p. 48–51.

³² *Dzieje Lubelszczyzny*, vol. 1, ed. T. Mencil, Warszawa 1974, p. 110–112, 132–133; J. Gurba, *Wczesnośredniowieczny Czerwień i Grody Czerwieńskie na pograniczu polsko-ruskim*, [in:] *Geograficzne problemy pogranicza* (as n. 29), p. 59.

³³ *Dzieje Lubelszczyzny*, vol. 1 (as n. 32), p. 133.

³⁴ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm 1999, p. 39–44.

³⁵ Ibidem, p. 53f.

³⁶ J. Gurba, *Wczesnośredniowieczny Czerwień* (as n. 32), p. 59; I. Kutyłowska, *Szczebreszki gród i okrug grodowy w ziemi chełmskiej*, [in:] *Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego*, ed. P. Krasny, Kraków 1999, p. 4–10; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, p. 29, 134–135.

³⁷ A. Swieżawski, *Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990, p. 21–29, 46.

³⁸ On the settlement structure in these areas see A. Janeczek, *Osadnictwo* (as n. 36), p. 142–143.

³⁹ G. Jawor, R. Szczygiel, *Pogranicze Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, [in:] *Geograficzne problemy pogranicza* (as n. 29), p. 64.

rounding the area of future Zamość⁴⁰. This network was stable and remained so in the following centuries. Only in a few areas did it become denser. From the end of the 14th c., these settlements were mentioned in written sources.

In the period of the disintegration of Kievan Rus (after 1054), for more than two hundred years the territories on the Wieprzec River changed hands several times, belonging to various district principalities, in which the authority of the princes was not very stable, hardly contributing to economic and social development⁴¹. The situation of the inhabitants was also adversely affected by the external situation and the continuous invasions into the Duchy of Halych-Vłodzimiersk by its neighbours in the 13th c.: Lithuanians, Yotvingians, Poles and Hungarians, as well as three Mongol invasions⁴². The situation on the border with Lesser Poland was, therefore, constantly uneasy and tense, even in the next half-century, although the political rapprochement of Prince George II with the Piast kings of Poland, Ladislaus the Elbow-high and Casimir the Great, promoted mutual contacts between the inhabitants of villages and towns on both sides of the border, and even migration⁴³.

The cooperation of Halych-Vłodzimiersk Prince George II with Poland provoked opposition from the magnates in his state; they formed a conspiracy and in early April 1340 the monarch was poisoned in Volodymyr⁴⁴. The state was plunged into a decades-long crisis, and the Poles (supported by the Hungarians), Lithuanians and Tartars began to compete for its territory. The areas of our concern on the Wieprzec and Kalinowica rivers came under the rule of the Polish king as a result of the Polish-Lithuanian treaty of 1366. In the Duchy of Belz and Chelm, the power was maintained by the Lithuanian Duke George Narymuntowicz, who initially was a vassal of Casimir the Great. After the death of the Polish king in 1370, George Narymuntowicz broke the feudal ties and incorporated the lands of the Duchy into the Lithuanian state⁴⁵. Seven years later, after the expedition by Louis I of Hungary, King of Poland at that time, they were taken back. Prince Włodysław Opolczyk ruled there for a short time, and in 1378 the whole territory of Red Ruthenia was taken under the Hungarian administration. It did not last long, as around 1379 the Szczebrzeski district was granted by King Louis I of Hungary to the Crown Treasurer Dymitr of Goraya, and from then on it formed a private estate⁴⁶. After the death of King Louis I, it was his daughter Hed-

wig who, in 1385–1386, took power in Poland. Her marriage to Duke Jagiello resulted in the Polish-Lithuanian Union. It was of crucial importance for the development of the entire territory between the Vistula and Bug rivers, including the south-eastern edge of the Szczebrzeskie district, which encompassed villages on the Wieprzec and Kalinowica rivers. The Polish-Lithuanian Union, during the period of modernisation and development under the Jagiellon kings, contributed to the elimination of the atmosphere of unrest and menace throughout the borderlands. It also provided the conditions for economic and social development⁴⁷. Existing villages began to be remodelled for new settlers from Poland, who were allocated land under German law. The lands allocated to peasants were measured in units called lans. A three-field system was introduced, whereas peasants' duties were reformed, replacing in-kind payments and forced labour with monetary rent. Elements of self-government were introduced in the form of a village council headed by a village leader, called soltys. As a result of these changes, villages were settled by a mixed Polish-Ruthenian community⁴⁸. Colonisation and the structural transformation of settlements laid the foundations for the development of a market economy.

The processes of modernisation of the villages on the Wieprzec and Kalinowica rivers began in the second half of the 14th c., but information concerning them only comes from later times. The first mentions of these villages occur in written sources from the end of the century. In 1398, Kisielów (Hyża), Mokre, Płoskie and Żdanów were mentioned; in the latter, a parish church was recorded in 1424. In 1404 Pniów (Pniówek) was mentioned, whereas in 1423 – Kalinowice⁴⁹. In 1450, Skokówka, also known as Skokowice, was recorded in the sources, which, according to Kazimierz Sochaniewicz, “had previously formed a single topographical and organisational unit with the village of Żdanów”⁵⁰. All these villages belonged to the Szczebrzeskie estates and were granted by their owners as fiefs to the nobility associated with them⁵¹. Janiowice, adjacent to Skokówka from the north and first mentioned in 1417, belonged to the Grabowiec district in the Belz Duchy of Siemowit IV⁵². To the north of it there was a village of Sitaniec, in the Krasnostawski district of Chelm Land, mentioned in 1402, in which before 1434 the owner, Wojciech Sitański, founded the Parish Church of St. Bartholomew⁵³. The parish included Szepin (Szopinek) mentioned in 1450, which was part of Grabowiec district⁵⁴.

⁴⁰ These findings were recorded in J. Gurba, E. Banasiewicz, M. Florek, S. Golub, A. Rozwalka, *Formowanie wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej*, “Annales UMCS, sectio F” 50 (1995), p. 75–76, and on the accompanying map.

⁴¹ A. Swieżawski, *Ziemia belska* (as n. 37), p. 21–56; D. Dąbrowski, *Dzieje Chełmszczyzny w świetle informacji latopisów (lata 1170–1208)*, “Rocznik Chełmski” 15 (2011), p. 69–81.

⁴² B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa 1966, p. 70–176; *Dzieje Lubelszczyzny*, vol. 1 (as n. 32), p. 154–161; A. Swieżawski, *Ziemia belska* (as n. 37), p. 33–47.

⁴³ B. Włodarski, *Polska i Ruś* (as n. 42), p. 244–292; A. Swieżawski, *Ziemia belska* (as n. 37), p. 55–56.

⁴⁴ B. Włodarski, *Polska i Ruś* (as n. 42), p. 292.

⁴⁵ A. Swieżawski, *Ziemia belska* (as n. 37), p. 67–80.

⁴⁶ M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Warszawa 1975, p. 18–24; K. Myśliński, *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce – Dymitr z Goraja*, Lublin 1981, p. 145–152.

⁴⁷ O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, vol. 1, Kraków 1919, p. 77–80; *Dzieje Lubelszczyzny*, vol. 1 (as n. 32), p. 183–184.

⁴⁸ *Dzieje Lubelszczyzny*, vol. 1 (as n. 32), p. 183–207; G. Jawor, R. Szczygiel, *Pogranicze Słowiańszczyzny* (as n. 39), p. 64–69.

⁴⁹ M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski* (as n. 46), p. 24; W. Czarnecki, *Rozwój sieci osadniczej ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, “Rocznik Chełmski” 3 (1997), p. 48–54.

⁵⁰ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa w dobie przed lokacją na prawie niemieckim (1450–1580)*, [in:] *Narodziny Zamościa w pracach K. Sochaniewicza*, ed. K. Kowalczyk, Zamość 2007, p. 61–62.

⁵¹ M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski* (as n. 46), p. 23, 32–39.

⁵² A. Janeczek, *Osadnictwo* (as n. 36), p. 84.

⁵³ K. Sochaniewicz, *Sitańscy h. Nałęcz na pograniczu chełmsko-belskim w XV i XVI w.*, [in:] *Narodziny Zamościa* (as n. 50), p. 48–50.

⁵⁴ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (as n. 50), p. 61; A. Janeczek, *Osadnictwo* (as n. 36), p. 102.

After 1450, the lords Jakub and Niemierza managed their villages of Żdanów and Skokówka. The latter was probably more successful. In 1458, he took as a pledge the island of Ostrów, located in Żdanów, for borrowing 30 marks to his brother⁵⁵. In 1492, Niemierza's sons, Mikołaj and Piotr, jointly holding Żdanów and Skokówka, shared these estates and the half of Pniów attached to them. Three years later they leased Skokówka to Jan Ostrowski, son-in-law of Florian Zamoyski, husband of his daughter Barbara⁵⁶.

In the following years Jan Ostrowski took over the remaining villages of Kalinowice and Żdanów, but soon began to have financial difficulties. He borrowed money from the Chmielnik starost Jan Stusia and from his brothers-in-law: priest Mikołaj Zamoyski, canon of Cracow and referendary to King Sigismund, and his brother Feliks, Chelm huntsman (1515–1517), judge (1525–1535), local chamberlain (1529–1535), and at the same time provost of Belz (1514–1535)⁵⁷. In the early 16th c., the Zamoyski brothers acquired villages and parts of villages in the vicinity of their main estate in Zamość (now Stare). From 1512 onwards, they turned their attention to villages belonging to their relatives on the Kalinowica and Wieprzec rivers. They lent them money secured by the estates, and on 24 April 1517 they purchased Żdanów, Skokówka and Kalinowice from Niemierza for 2,000 Hungarian zlotys. In 1526, they bought half of Pniów from the Pniowskis and the Falbowski⁵⁸. They probably obtained consent for these transactions from the owners of the estates, who then released them from feudal dependence, which, given Mikołaj Zamoyski's position among the power elite in the Kingdom of Poland, was not difficult. Later years do not yield any information on the encumbrance of Feliks and Mikołaj Zamoyski with obligations related to feudal tenure⁵⁹.

As a result of these endeavours, the Zamoyski brothers acquired a complex of estates comprising the parish village of Żdanów, Kalinowice, Skokówka and half of Pniów. The centre of this estate was the castle of Skokówka. Unfortunately, we do not know when it was built “on a hill between the Wieprzec and Kalinowica rivers”, as stated in the charter of the town of Zamość⁶⁰.

The existence of the castle before the Zamoyskis bought the estate is confirmed by the description of its successful defence in 1516 against the Tatar attacks⁶¹. Although K. Sochaniewicz did not exclude the possibility that it was only Feliks Zamoyski who built this *fortalicium* after acquiring the Skokówka estate⁶²,

it is equally possible that he only expanded and strengthened it. This castle was his main residence. Both he and his descendants addressed themselves “of Skokówka”. After Feliks Zamoyski's death in 1535, the entire family estate was taken over by his sons: Florian, Mikołaj and Stanisław, who divided it in 1548. The Skokówka estate was given to Mikołaj and Stanisław, and after Mikołaj's death before 1554, in another division carried out in that year, it passed to Stanisław together with the villages of Tworyczów and Łętownia⁶³. Stanisław Zamoyski, focused on his knightly craft, did not engage in tending to his estates. Needing money, he took out loans pledged against his estates. In the 1560s, he secured a loan on the village complex around Skokówka from the Międzyrzecz castellan, Zofia of Tęczyn Ostrorogowa⁶⁴. A year before his death (he died at the beginning of 1572), on 16 January 1571, he bequeathed the villages of Żdanów, Kalinowice, Skokówka with the castle and half of Pniów to his son Jan, then royal secretary⁶⁵. Jan also did not personally manage the Skokówka estate, still leased to Zofia Ostrorogowa. It was only in January 1577, after receiving a loan of 12,000 zlotys back, that she acknowledged Jan Zamoyski as its owner⁶⁶. Perhaps the debt repayment was linked to the chancellor's plans to build a new residence.

TERRITORIAL AND ADMINISTRATIVE AFFILIATION

In the late Middle Ages, Skokówka Castle and the surrounding villages belonged to the Szczepczeszyn district, which had been transformed into a private property. They were located on its eastern border and, together with it, were part of the Krasnostawski court district of Chelm land. The owners of Szczepczeszyn and the district exercised jurisdiction over these villages under feudal law⁶⁷. The Zamoyskis, having acquired Skokówka and the neighbouring settlements in 1517, obtained an exemption from feudal dependence⁶⁸, thereby making their estates judicially free from the authority of Szczepczeszyn. Until the first partition of Poland in 1772, they were fully connected with the Krasnostaw district⁶⁹.

The boundaries of the town of Zamość, apart from the lands of the villages of Skokówka and Kalinowice, also included the village of Janiowice, which belonged to the Grabowiec district of the Belz voivodeship⁷⁰. At the beginning of 1580, Jan Zamoyski made efforts to buy this village from Piotr Janiowski; the purchase was completed the following year⁷¹. As early as 1581,

⁵⁵ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (as n. 50), p. 62.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem, p. 63–64; R. Szczygiel, *Zamek Skokówka w XV i XVI wieku*, [in:] *Ars historiae, historia artis. Prace ofiarowane Prof. Andrzejowi Wzrobiszewi*, ed. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2012, p. 100.

⁵⁸ M. Stankowa, *Dawny powiat szczepczeszki* (as n. 46), p. 34; K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (as n. 50), p. 64.

⁵⁹ M. Stankowa, *Dawny powiat szczepczeszki* (as n. 46), p. 34.

⁶⁰ *Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 r.*, ed. R. Szczygiel, Lublin 1980, nlb. On the two meanings of the Latin word *insula* used in the document, meaning “island” and “hill”, see R. Szczygiel, *Zamek Skokówka* (as n. 57), p. 105.

⁶¹ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, publ. K. J. Turowski, Kraków 1858, p. 259.

⁶² K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (as n. 50), p. 65–66.

⁶³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (hereinafter as: AGAD), Archiwum Zamoyskich (hereinafter as: AZ), ref. no. 2, Sumariusz dokumentów znajdujących się w archiwum zamojskim do roku 1688, p. 16.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ *Archiwum Jana Zamoyskiego*, vol. 1, publ. W. Sobieski, Warszawa 1904 (hereinafter as: AJZ, vol. 1), p. 433 (no. 23 in Dodatek).

⁶⁶ Ibidem, p. 112–113, no. 94, n. 4.

⁶⁷ M. Stankowa, *Dawny powiat szczepczeszki* (as n. 46), p. 34–35.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, p. 38–48.

⁷⁰ A. Janeczek, *Osadnictwo* (as n. 36), p. 102.

⁷¹ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego*, Lwów 1935, p. 18.

the Lubelskie Suburb began to be delimited on the lands of Janiowice. Hitherto buildings were pulled down as the village was translocated to the left bank of the Wieprzec River, and a manor farm was built next to it⁷². The area of the former village, already as a suburb, together with the whole town belonged to the Krasnostaw district, which from the beginning included Zamość.

In 1772, the lands on the Wieprz River were seized by Austria. In December of the following year, a new administrative division was introduced: the voivodships were renamed into precincts and separate districts were introduced. Zamość became the seat of the Belz district and one of eight districts⁷³. Zamość remained the capital of the precinct also after the administrative reform of 1782–1783, when the number of units was reduced. This state of affairs lasted until 1809⁷⁴.

In May 1809, following the victorious campaign of the Duchy of Warsaw's troops in Galicia, there was a period of transition in territorial administration⁷⁵, which included only the Polishisation of the names of districts and offices. Zamość became the seat of the District Administrative Office⁷⁶. The Austro-French peace treaty of 14 October 1809, concluded at Schönbrunn Castle, provided for the incorporation of Western Galicia as well as the precinct of Zamość from Eastern Galicia into the Duchy of Warsaw⁷⁷. The project for the administrative-territorial division of the incorporated areas of Galicia was approved under the decree of 17 April 1810 by the King of Saxony and Duke of Warsaw, Frederick Augustus I⁷⁸. Upon the decree, the department of Lublin was formed, composed of ten districts, including Zamość district⁷⁹. It operated until early 1813. After Napoleon's retreat from Russia, the Duchy's territories were occupied by the Tsarist army. At the end of February, General Rath's corps laid siege to the Zamość fortress, which was defended until the second half of November, when a convention of its surrender was signed⁸⁰. It was the beginning of the Russian partition.

3. THE TOWN OF ZAMOŚĆ IN THE EARLY MODERN PERIOD

THE FOUNDATION OF THE CITY

The foundation of the city was initiated by Jan Zamoyski (1542–1605), an eminent man, statesman, promoter of science and culture, well-known in early modern Europe⁸¹. He owed his rapid career to his close cooperation with King Stephen Báthory. Zamoyski's systematic social and material advancement reached heights in 1578: On 1 March Zamoyski was appointed to the office of Grand Crown Chancellor. The chancellorship

⁷² R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 101.

⁷³ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna* (as n. 69), p. 57–59.

⁷⁴ Ibidem, p. 59, 68.

⁷⁵ Ibidem, p. 72.

⁷⁶ W. Ćwik, *Zamość pod żaborami*, [in:] *Czteryście lat Zamościa* (as n. 6), p. 134.

⁷⁷ W. Sobociński, *Historia ustroju i praw Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, p. 18.

⁷⁸ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna* (as n. 69), p. 74.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ W. Ślaskowski, *Zamość pod znakiem marsa*, [in:] *Czteryście lat Zamościa* (as n. 6), p. 124.

⁸¹ S. Grzybowski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994, p. 284–285.

and his marriage three months earlier to a representative of one of the most powerful magnate families in the Polish-Lithuanian Commonwealth – Krystyna of the Radziwiłł family – placed him among the leading figures in the state. However, Zamoyski lacked his own magnificent residence, and it was indispensable to lead a life and activities worthy of a magnate. Arriving in his homeland, he usually resided in Belz, where he held the office of starost⁸².

The construction of the residence had probably been planned by the chancellor for some time. It was to consolidate his ascendancy, satisfy his ambitions and serve for propaganda purposes⁸³. For this investment, he chose a site in the estate acquired by his grandfather Feliks on the Wieprzec and Kalinowica rivers, near the Skokówka castle. This place was to recall the traditions of Zamoyskis – Jelitzcyks, whose memory was propagated by the chancellor⁸⁴. During the long stay of the royal court in Lviv, from 14 May to 10 September 1578⁸⁵, the chancellor met the already well-known Italian architect, Bernard Morando from Padua, who was employed for the construction work. Zamoyski chose him as the main contractor for the planned project. In Lviv they probably had plenty of time to discuss plans for the construction of the residence, and on 1 July Zamoyski concluded a contract with Moranda for the “masonry”. The contract referred to the erection of a castle, but there is no doubt that the chancellor was considering the simultaneous foundation of a town associated with it, which would be an economic base for the residence and the centre of the owner's surrounding estates⁸⁶. Such a foundation model was then widely used in the organization of new towns⁸⁷.

On his way back to Cracow from Lviv, the chancellor went to the Skokówka estate and stayed there until 2 October⁸⁸. It is probably then that he chose one of the hills in Żdanów for the site of the planned castle⁸⁹, positioning the structure in the centre of his estate, near the road from Szczepczeszyn through Łabunie Małoniż to Belz⁹⁰. At the same time, he made efforts to buy the village of Mokre, situated to the north-west of Żdanów, from Zofia Niedźwiecka, which he acquired for 4700 zlotys. For this purchase he obtained the consent of the owner of the Szczepczeszyn estate, Andrzej Górka, who also freed the chancellor from the feudal dependence imposed on the village⁹¹. For the next year and a half, Zamoyski did not visit his hometown, being away at war with Moscow, then in Knyszyn and Warsaw⁹².

⁸² Ibidem, p. 179.

⁸³ J. Kowalczyk, *W kręgu kultury dworu Jana Zamoyskiego*, Lublin 1980, p. 22–27; S. Grzybowski, *Jan Zamoyski* (as n. 81), p. 96–97, 119.

⁸⁴ J. Kowalczyk, *W kręgu kultury dworu* (as n. 83), p. 30–32, 200–205.

⁸⁵ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (as n. 50), p. 68.

⁸⁶ Zob. S. Herbst, *Zamość*, Warszawa 1954, p. 10.

⁸⁷ A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, “Przegląd Historyczny” 65 (1974), p. 24–30.

⁸⁸ K. Sochaniewicz, *Dzieje Zamościa* (as n. 50), p. 68.

⁸⁹ Ibidem, p. 69; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 97.

⁹⁰ A. Janeczek, *Osadnictwo* (as n. 36), p. 65 and map under the belt no. 9.

⁹¹ M. Stankowa, *Dawny powiat szczepczeszki* (as n. 46), p. 28, 34.

⁹² H. Siemieńska, *Itinerarium Jana Zamoyskiego w okresie wojen moskiewskich (1579–1582) na podstawie rachunków i korespondencji opracowane*, Zamość 1920, p. 7–9.

The preparatory work was carried out on the selected spot by a team of trusted officials and friends, headed by Maciej Topornicki, the vice-starost of Zamch. He acted on the chancellor's instructions, taking all decisions after obtaining his approval.

Bernardo Morando arrived in Skokówka at the end of 1578 or the beginning of the following year. Having examined the terrain around the site chosen by Zamoyski, he disproved the location. Together with Maciej Topornicki, the royal captain Mikołaj Uhrowiecki and the wojski (*tribunus*) of Chelm Jakub Snopkowski, they carefully analysed the topographical layout of the chancellor's property, and then jointly chose and recommended a new site for the construction – a terrace on the elevated right bank of the Wieprzec river, north of the Skokówka castle, near the border with the village of Janiowice, surrounded by marshes and wetlands to the south and north. On 2 April 1579, Topornicki sent a letter to Zamoyski asking him to accept this change⁹³. The chancellor must have accepted the recommendation, as it was followed by the commencement of work on the new site. Morando, taking into account the size of this elevated site – some 25 hectares – began to prepare a layout of the future town⁹⁴. It was already ready in the summer of 1579, according to a letter from J. Zamoyski to M. Topornicki from Vilnius dated 3 October 1579⁹⁵. The chancellor demanded that the plan, as well as an outline of the location of the causeway to Żdanów, which had already been laid, be sent to him. He also ordered that work begin on the second causeway – towards Ploskie⁹⁶.

At the end of March 1580, Zamoyski, accompanied only by part of the court, went to his estate on the Wieprzec River⁹⁷. On the Sunday of the 10 April, in the presence of a large group of friends and associates at the Jarosławiec manor, he signed and proclaimed the charter of the new city. It was the first act concerning the legal incorporation of the town of Zamość⁹⁸. The timing was no coincidence. That Sunday, a passage from St John's Gospel about St Thomas the Apostle's encounter with the Risen Christ was read during Mass. This saint was chosen by J. Zamoyski to be the patron saint of his family, the city under construction and the church envisaged there⁹⁹.

LEGAL INCORPORATION

In the first part of the charter, the issuer stated that “in place of the Skokówka castle, on the hill between the rivers Wieprzec and Kalinowica [...] I have decided to build another new castle of stone and brick on the adjacent solid ground, opposite the old castle, around the pond causeway, and to build and equip a tem-

⁹³ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 97–98.

⁹⁴ Zob. T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne i jego realizacja*, [in:] *Zamość – miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, ed. J. Kowalczyk, Lublin 1980, p. 10–15.

⁹⁵ AJZ, vol. 1 (as n. 65), p. 367.

⁹⁶ Ibidem, p. 367–368. On the demand for two plans, see T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 14.

⁹⁷ H. Siemińska, *Itinerarium* (as n. 92), p. 8, n. 8.

⁹⁸ The original of this deed is kept in the State Archives in Zamość. Its text and translation, see *Przywilej lokacyjny Zamościa*, no page numbers (as n. 60).

⁹⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 99.

ple there for the glory of God”¹⁰⁰. Zamoyski intended to connect the city to these buildings and surround the entire complex with a moat and fortifications. Therefore, the chancellor planned to build a modern fortress. The quoted fragment of the document's disposition constituted the programme of the investment.

The second part of the disposition contains the main rules for the organisation and functioning of the municipal commune, which, by the will of the founder, was to be autonomous and self-governing. The chancellor, therefore, announced the appointment of a competent locator of the town, i.e. the vogt, who would be familiar with urban problems and the organisation of trade. He recommended that the prospective citizens of Zamość should engage in crafts and trade, and not cultivate the land, the task he deemed more suitable for villagers. He promised to endow the citizens with plots of land, with fields and meadows of half or a quarter lan each. This was intended to make it easier for the citizens to obtain food.

Zamoyski proclaimed that he wanted “there to be only one Roman Catholic faith in this city”, allowing only Catholics to settle. Describing the citizens' obligations, he freed them from peasants' and serfs' services and dues, corvées, labour service and elements of *ius ducale* (Polish: *podmoda*, the obligation to provide horse carriage). He also granted the citizens an exemption from paying rents for twenty-five years. After this period, the plot owners were to pay annually, on St. Martin's Day (11 November), 6 grosze from a house in the city to the city lord and additional 3 grosze to the church; in the suburbs, 4 grosze to the city lord, 2 grosze to the church; from each half-lan, 20 grosze to the city lord, 6 grosze to the church; from a quarter-lan, 10 grosze to the city lord, 3 grosze to the church.

The functioning of the urban municipality was to be based on the provisions of the Magdeburg law, “which is used by royal towns”. All citizens and residents of the city and suburbs were to be under the single jurisdiction of the city authorities; the issuer of the document relinquished, also on behalf of his successors, the judicial power over the citizens of Zamość. They were to be tried exclusively by the court presided over by vogt and lay judges, which was to issue verdicts. The burghers could appeal against them not to the lord's court, but to the court of appeal of the German law in Lviv.

The structure of the urban government was to be similar to that of other towns under German law: it was to be made up of a mayor, a bench of lay judges and a town council. The city founder intended to appoint the first officials in these offices, and later the citizens themselves would “elect and appoint” them. The election of the authorities was to take place in the presence of “the hereditary lord, or their delegate”, to whom the elected would be sworn. The oath was also to be taken by the elders of the craft guilds, the existence of which was provided for in the charter. The charter issuer also promised to establish a procedure for settling disputes between the citizens and the city lord, and declared that the charter would be improved in the future and that changes would be confirmed with the king.

Furthermore, the chancellor promised to send the document to the royal court within eight weeks and to ask the king for per-

¹⁰⁰ *Przywilej lokacyjny Zamościa*, no page numbers (as n. 60). Further quotations are from this edition.

mission to bestow the Magdeburg law on the city. Permission was also needed to allow the citizens to hold weekly markets on Wednesdays, and fairs three times a year: on the sixth Sunday after Easter (between 4 May and 6 June), on St. Mark's Day (7 October) and on the Feast of the Conversion of St. Paul (25 January). Zamoyski also declared that for Zamość citizens he would seek an exemption from state taxes for a certain period of time, a perpetual exemption from customs duties on the territory of Poland, and an exemption from border customs duties for "a certain amount of time and certain amount of money". In addition, he announced that he would be sending a request to the king for a privilege to store salt and other goods.

As announced, the chancellor sent his document to the royal court in Vilnius. Stephen Báthory signed two diplomas on 12 June 1580. The first contained a confirmation of the charter, giving it public status¹⁰¹, the other was the proper royal charter, drawn up in accordance with the form for this type of deed¹⁰². The king agreed to the city's incorporation, bestowed Magdeburg municipal law, excluded the city's territory from the reach of Polish law, freed its inhabitants from the jurisdiction of regional officials, and confirmed the weekly market and the calendar of fairs, which were to be modelled on those in Lublin and Toruń. He also granted a partial staple, ordering merchants visiting Zamość to present their goods, "transported to central Poland from Volhynia, Belz Voivodship and Chelm Land, and other goods transported in the opposite direction, also from Gdansk", for three days. The king announced that from then on privileged roads to Volhynia and Lviv would lead through Zamość. Upon royal decision, a customs chamber and a salt storehouse were placed in Zamość. The monarch exempted Zamość citizens from paying taxes to the Commonwealth for a period of fifteen years, from paying customs duty in the entire country indefinitely, and once they had paid the great and border customs duty, the Crown Treasury was to refund Zamość citizens 300 zlotys annually for ten years. The city was also granted a coat of arms, depicting St. Thomas the Apostle with a spear.

All three documents formed the basis for the legal incorporation of the city of Zamość, which only gained full status as a municipal centre on 12 June 1580, in accordance with the legal order of the Commonwealth and the monarch's incorporation regalia.

Spatial foundation

The necessary levelling work was carried out on the selected area. Morando, preparing a plan of the city from May 1579¹⁰³, studied the terrain of the chosen elevation in detail, measured it and proceeded with the project. He had to connect the residence with the city and encircle the complex with bastion for-

¹⁰¹ The original of this deed is kept in the State Archives in Zamość. Its text and translation, see *Przywilej lokacyjny Zamościa*, nlb. (as n. 60).

¹⁰² Its original is reportedly kept in the Central Scientific Library of the Lithuanian Academy of Sciences in Vilnius; the contents were published in *Archiwum Jana Zamoyskiego*, vol. 2, publ. J. Siemieński, Warszawa 1909 (hereinafter as: AJZ, vol. 2), p. 396–401.

¹⁰³ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 13.

tifications. Following the recommendations of Italian urban planning literature, the castle was based on a quadrilateral plan and the town on a hexagonal plan¹⁰⁴. It seems that the designer was too optimistic in assuming the possibility of enlarging the chosen elevation from the south and north, so that the shape of the hexagon adopted for the city would be symmetrical in relation to the centreline, linking it to the castle, and so that eight bastions could be built, as in the view of Zamość in the sixth volume of *Civitates orbis terrarum*¹⁰⁵. Only in the following years did this prove impossible. Hence, Morando changed the location of the quadrangle of city space, moving it slightly to the south and west, and bringing about the necessary compromise of the project with the terrain conditions¹⁰⁶. The main axis of symmetry, linking the city to the castle, was refracted at its entrance gate or at the marketplace that was created between the castle ramparts and the city area¹⁰⁷. As a result, the spatial layout of Zamość was based on an asymmetrical hexagon¹⁰⁸.

In the complex of the residence and the city, the chief place was given to the castle, the main centre of lord's power over the surrounding estates and, from 1589, over the Zamoyski family entail (Polish: *Ordynacja Zamojska*). The residence was to consist of the main palace, called the "front" or "grand" palace, and two "rear tenement houses", i.e. a palace for the founder's wife and an outbuilding. The structure was later surrounded by defensive and decorative fortifications: A quadrangle of walls with two corner bastions and an axially positioned gate, enclosing an extensive courtyard. The castle gate was an important element in the composition of the entire layout, being a common point for the axis of the castle and the city. An arsenal was planned to be built near the castle¹⁰⁹.

The residence was separated from the city by an extensive elongated marketplace, which Jerzy Kowalczyk called a place of concentration of spiritual and intellectual life, and Teresa Zarębska called a "weapons ground"¹¹⁰. To the south, it ended at the planned church, situated, as the old tradition goes, between the residence and the city centre, while to the north a school was to be located, later to become the Academy¹¹¹.

The civic quadrangle, on which the axis of the castle's connection with the city continued, was delineated on a rectangular plan. This axis was marked out as a street in its area – the axis of symmetry of the entire layout¹¹². Three further streets were laid

¹⁰⁴ A. Miłobędzki, *Ze studiów na urbanizacją Zamościa*, "Biuletyn Historii Sztuki" 15 (1953) 3/4, p. 76; A. Klimek, *Jak powstał Zamość*, [in:] *Konserwatorska Teka Zamojska*, 1, Zamość 1978, p. 4–5; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 13.

¹⁰⁵ *Civitates orbis terrarum*, vol. 6, ed. A. Hierat, A. Hogenberg, Coloniae 1617, k. 53v.

¹⁰⁶ A. Klimek, *Jak powstał Zamość* (as n. 104), p. 1–2, 6.

¹⁰⁷ Ibidem, p. 4–5; S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 16.

¹⁰⁸ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 13.

¹⁰⁹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdzą Zamość*, Warszawa 1936, p. 11; S. Zajczyk, *Muratorzy zamojscy (1583–1609)*, "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" 7 (1939) 2, p. 204–205; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 22.

¹¹⁰ J. Kowalczyk, *Zamość wczoraj, dziś, jutro*, Warszawa 1985, p. 4; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 22.

¹¹¹ J. Kowalczyk, *Zamość wczoraj* (as n. 110), p. 4; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 22.

¹¹² S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 16.

out in parallel to the south of the axis, and four to the north, all in a west-east direction. These eight streets were intersected at equal intervals by four cross-streets. The second cross-street to the west was a transverse axis, called by T. Zarębska the “urban axis”¹¹³. At its intersection with the main axis, the square Great Market (*Rynek Wielki*), measuring 100 × 100 m, was delimited. The axes intersected at its centre.

On both sides of the Great Market on the urban axis, symmetrically located, regular squares were delimited in the north and south, which were named Salt Market and Water Market (*Rynek Solny* and *Rynek Wodny*), respectively, measuring 50 × 50 m each¹¹⁴. The squares divided the individual streets into two parts, which were separately named. Their names are known from 1583, and are also given in the oldest town extent from 1591¹¹⁵. These were, on the western side, starting from the south, the following streets: Młyńska, Szczebrzeska, Turobińska, Grodzka, Lubelska and Chełmska, on the eastern side: Rachańska, Tyszowiecka, Belska, Lwowska, Ormiańska, Hrubieszowska and Horodelska. According to Adam Miłobędzki’s findings, the western part of Hrubieszowska Street, which emerged from the Salt Market, was not given a name, while the last street, Szewska, continued through the entire layout of the city¹¹⁶. Miłobędzki, who reconstructed the network of streets and the parcelling of blocks many years ago, revealed that when designing the entire city Morando used a large (measured in rope units) and small (measured in perch units) surveying grid, which he also applied when dividing the urban space into streets, squares and blocks, and that the location of the palace and the temple referred to it. In his measurements, the architect used a rope 45.467 m long and a perch 4.5467 m long, as well as an elbow measuring 60.6 cm¹¹⁷. Between the streets and squares he delineated rectangular blocks of plots. Miłobędzki distinguished three groups of blocks:

a. The first group consists of blocks with a single row of generally narrow plots; in the city nearly half of the blocks belonged to this group. They occurred in strips, comprising the northern and southern market blocks and their extensions towards the west, as well as the blocks in the northern frontage of Szewska Street. The market blocks were wider than the neighbouring street blocks.

b. The second group includes four rectangular blocks located behind the eastern blocks of the Salt Market and Water Market. They contained two parallel rows of seven plots each, facing the streets leading out of the markets in an easterly direction, with varying widths.

c. The third group includes the blocks adjacent to the smaller markets from the east and west, which were derived from the previous groups, whereas the blocks with four market plots corresponded to the first group and the blocks with double the

number of plots behind them – to the second group¹¹⁸. Therefore, the plots marked out in them varied in width – from 9 to 13.5 m – and in depth – from 28 to 36 m at the Great Market, about 28 m at the smaller markets and about 20 m in blocks with double rows of plots. Most of the market plots were around 10.2 m wide¹¹⁹. These plots (apart from some of the plots at the markets) had a north-south orientation and so the orientation of the buildings had to be the same. It was consistent with the Renaissance theory recommending that buildings should have winter rooms (from the south) and summer rooms (from the north)¹²⁰.

The Great Market or Main Market (in Polish *Rynek Wielki* or *Główny*), was the centre of the city¹²¹. It constituted a representative place, referred to as the “city salon”, with no buildings on its surface. The main road leading through it was Lwowska Street and Grodzka Street. This road connected the Lwowska Gate with the Lubelska Gate (north) and Szczebrzeska Gate (south) (names of the gates after cities they were oriented towards: Lviv, Lublin, Szczebrzeszyn). Its extension was the site where the construction of the castle began, providing the architectural closure of the entire complex¹²².

Therefore, Morando’s plan encompassed the main elements of the foundation programme mentioned in Jan Zamoyski’s document: the location of the castle and the future church, the division of the city’s space, the layout of the streets with three marketplaces, the division of blocks into plots and the layout of the planned fortifications, curtains and eight bastions¹²³. In the quadrangle intended for the citizens’ buildings, apart from the city hall, which had to be located there, no other public buildings were envisaged¹²⁴. In the opinion of urban historians, the plan of Zamość, conceived as the basis for the layout of the future city, was distinguished by its outstanding qualities. According to T. Zarębska, “in functional terms it was a correct solution, as for the residents it determined a compact, but not too tight structure of divisions with good shapes and proportions, convenient for buildings of different sizes and standards”¹²⁵.

The plan for the municipal investment on the elevation chosen in the spring of 1579 was ready by the end of the summer of that year. T. Zarębska rightly claims that it was accepted by the chancellor as late as September. Therefore, in a letter of 3 October, he instructed M. Topornicki to send him Morando’s “Painting” and a general project for the development of the immediate area¹²⁶. Work on the Żdanów causeway was in progress, and Zamoyski reminded to start building a causeway “towards

¹¹³ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 21.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ L. Białkowski, *Z archiwaliów zamojskich*, [in:] *Szymon Szymonowicz i jego czasy. Rozprawy i studia*, ed. S. Łempicki, Zamość 1929, p. 176; B. Horodyski, *Najstarsza lustracja Zamościa*, “Teki Zamojskie” 1 (5) (1938), 4, p. 203–207.

¹¹⁶ A. Miłobędzki, *Ze studiów* (as n. 104), p. 70.

¹¹⁷ Ibidem, p. 73.

¹¹⁸ Ibidem, p. 71–73.

¹¹⁹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 19.

¹²⁰ Ibidem, p. 20.

¹²¹ S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 16.

¹²² W. Kalinowski, *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 8 (1963) 3/4, p. 186.

¹²³ A. Klimek, *Jak powstał Zamość* (as n. 104), p. 1–6.

¹²⁴ W. Kalinowski, *Zamość, idealne miasto renesansu*, [in:] *Czteryście lat Zamościa* (as n. 6), p. 89.

¹²⁵ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 20. Similarly A. Miłobędzki, *Architektura i społeczeństwo*, [in:] *Polska w epoce odrodzenia*, ed. A. Wyczański, Warszawa 1970, p. 224, 249–250, and W. Kalinowski, *Zamość, idealne miasto* (as n. 124), p. 90–92.

¹²⁶ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 13–14.

Płoskie”, “to redirect the main road there, to help the city develop faster”¹²⁷; the idea was to establish communication links with neighbouring villages and with the road “passing through Szczepieszyn, connecting Lublin with Lviv”¹²⁸.

In 1579, the future Lwowskie Suburb (*Przedmieście Lwowskie*, from Lviv) was laid out. This area served as a resource base for the construction of Zamość in the following years. Wooden houses as well as sheds, buildings and temporary structures for the storage of building materials began to be erected on the outlined plots of land, which comprised wooden houses as well as sheds, buildings and temporary structures for the storage of building materials. It was probably still that year that the erection of the Church of the Holy Cross commenced, as well as work on the foundations of the palace on the western side of the promontory intended for the future city. The building materials, mainly wood and bricks, were collected, and research was made as to where they could be obtained. Efforts were also made to engage craftsmen to carry out the construction work, mainly carpenters, earthmovers, masons, blacksmiths and bricklayers. They were recruited by the chancellor himself, by officials in his estates, and later also by his friends who knew his investment plans.

The area surrounding Zamość was sparsely wooded. Probably for this reason Zamoyski instructed the administrators of the starosties of Belz, Zamch and Krzeszów, abundant in forests, to prepare timber for building material and deliver it to the site of the investment. Safeguarding himself against the opposition from the subjects of the Zamch starosty that he had experienced earlier, Zamoyski asked the king to issue a mandate ordering them to help with the transport of building timber and firewood for the brickworks and lime kilns. Stephen Báthory issued a relevant document on 11 February 1580¹²⁹. A month later, on 6 March 1580, Zamoyski’s treasurer Jan Pudłowski, while staying in Warsaw, recorded in the register of revenues and expenditures that a German bricklayer had been sent to the construction site¹³⁰.

The preparatory phase ended with the announcement of the charter on 10 April 1580. During his stay spanning over several weeks, the chancellor also had the opportunity to discuss the details of the investment with B. Morando, M. Topornicki, M. Uhrowiecki, the scribe Jan Piwko and the wojski of Chelm Jakub Snopkowski. The talks also concerned the purchase of villages adjacent to the site of the future city: Janiowice, Szepin, Jarosławiec, Stabrow, Sitaniec and Wola Sitańska, as well as Mokre¹³¹.

According to the programme set out in the charter, the city was to be divided into three sectors: government (castle), religious and spiritual (church) and economic (commune of citizens). It was to be organised by Wojciech Wnuk, a Sandomierz citizen and councillor appointed as the locator and vogt on 28

¹²⁷ AJZ, vol. 1 (as n. 65), no. 349, p. 367, J. Zamoyski do M. Topornickiego, Wilno 3 X 1579.

¹²⁸ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 106.

¹²⁹ AJZ, vol. 2 (as n. 102), p. 391.

¹³⁰ AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 2519, Rejestr dochodów i wydatków podskarbiego J. Pudłowskiego z lat 1579–1582, p. 285.

¹³¹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 101.

April 1581, who fulfilled his function just as Morando did in designing and building the city¹³².

The chosen area had to be prepared for new development. Perhaps as early as 1579 or 1580, the plants were removed, the larger undulations filled in and the surface levelled. Only then was the site for the church determined (the area for the palace had been marked out the previous year) and the spatial planning of the city begun. According to A. Miłobędzki, this took place in two approaches: the first one probably in 1581, the second one in July 1583 at the latest. The activities of the first stage were confined to the delimitation of the Great Market and the neighbouring streets, while in the second stage the remaining streets were delimited¹³³. Most of the streets from the east ended at the fourth cross-street, the area beyond was not laid out. Some space was also left to the north, between Szewska Street and the planned fortifications, and similarly to the south beyond the blocks of the southern frontage of the Water Market¹³⁴.

Once the citizens’ quadrangle had been laid out, the process of marking out the town’s fields, meadows and gardens began. This was also carried out in several stages, in the years 1581–1583, by Franciszek Porowski, a “royal surveyor from the Grodno district” who arrived from Knyszyn. As a result of his work, the Zamość citizens received arable land of 43 lans, 2 morgens and 13 perches, calculated according to the Franconian lan, or approximately 1076 ha¹³⁵. According to Bronisław Chlebowski, Jan Zamoyski granted a total of 60 lans to Zamość residents¹³⁶. Further measurement work was carried out in the city area and in the surrounding villages between 1584 and 1586, especially in Żdanów and Kalinowice; perhaps the city area was enlarged¹³⁷.

From 1581, Zamość became a huge construction site. It was then that the most ambitious process of creating an urban centre in Poland began, in many respects the most modern one, especially as far as the composition of the spatial layout and the functional, utilitarian and ideological programme was concerned¹³⁸.

Works on the causeways were intense. In the swampy terrain, they took longer than planned. The construction of the “Żdanów” causeway, which started in 1579, lasted until 1583. In the spring of 1582, the earthmover Maciej Panek began to construct the causeway “towards Płoskie”. These works were prolonged until autumn 1585, and it was only then that the city gained a communication link with the areas to the west, especially with Szczepieszyn. The earthmovers then moved on to work on the “side” causeway, to Janiowice, and the “Sitańska” causeway. Three earthmovers, diggers and a few Hollanders (in Polish usually referred to as olenders) were employed to build

¹³² Ibidem, p. 100.

¹³³ A. J. Miłobędzki, *Ze studiów* (as n. 104), p. 77.

¹³⁴ Ibidem, p. 70–73.

¹³⁵ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 99–100.

¹³⁶ B. Chlebowski, *Zamość, miasto powiatowe*, [in:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, vol. 14, Warszawa 1895, p. 375.

¹³⁷ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (as n. 71), p. 98, n. 1.

¹³⁸ J. Kowalczyk, *Ideologiczne aspekty urbanistyki Zamościa*, [in:] *Zamość i Zamojszczyzna* (as n. 4), p. 135–141; A. Miłobędzki, *Architektura i społeczeństwo* (as n. 125), p. 224; idem, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, p. 149; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 22–53.

ponds and drainage ditches to drain the muds and flooded meadows, especially when in 1585 the “Zalewa Wielka” was created from the south¹³⁹.

In the Lwowskie Suburb, the incoming settlers were given plots of land to build houses. Zamoyski's own money were also invested to this purpose, and the houses were then handed over to the settlers, who were expected to pay for them in instalments. In 1580–1583, the church walls were erected and shuttered. In April 1582, benches were added. The carpenter Lenart was building the bell tower in March 1584¹⁴⁰. A house for priests was also under construction, with a utility building and cellar next to it, a bachelor's house and a school building¹⁴¹.

Work on the “front” palace, begun in 1579, was continued in the following years. In 1581 Zamoyski concluded a contract with Morando for the construction of two “tenement houses” at the back of the palace¹⁴². The foundations of these buildings and the apprentice house were dug under the supervision of the architect in 1583¹⁴³. In 1587, the palace (now the middle part of a later extension) was nearing completion as finishing work was being carried out. The end result was a two-storey building, built on a rectangular plan measuring 18.5 × 55.5 metres. In the central part, it had a tower-belvedere extended above the roof, topped with an attic. On the eastern side, an external staircase with two flights was built along the entire wall, leading to the upstairs hall. The two “tenement houses” at the back of the palace were also two-storey: the southern one was the palace of the founder's wife, while the northern one was intended as a kitchen¹⁴⁴. To the side of the wall, there was the servants' house, the brick shed, stables, and the stable courtyard. Later, in 1582–1583, the arsenal was built. Another two outbuildings were erected on the south side. A garden – ornamental and functional – was organised around the palace. The wall around the residence, measuring 116 × 200 m, was rectangular in shape, with roundels built in its corners. The entrance gate was located in the wall on the eastern side on the urban axis; the second gate, called the service gate, was located on the west side, behind the rear “tenement houses”¹⁴⁵.

¹³⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie (hereinafter as: BN), Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (hereinafter as: BOZ), ref. no. 1956, *Zapisy skarbowe pisarza prowentowego Jana Piwki z lat 1581–1583*, k. 5v–34; APL, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (hereinafter as: BOZ), ref. no. 1a–1k, *Rejestry gumienne klucza Nowego Zamościa z lat 1581–1588*; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 100.

¹⁴⁰ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1a, p. 123, 139, 198.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 53, 119, 130, 139, 141, 152, 160, 190; *ibidem*, ref. no. 1b, p. 130, 136, 150.

¹⁴² S. Zajczyk, *Muratorzy* (as n. 109), p. 204.

¹⁴³ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1a, p. 157, 192, 195; *ibidem*, ref. no. 1b, p. 135, 136.

¹⁴⁴ A. Klimek, *Rezydencja Jana Zamoyskiego w Zamościu*, “*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*” 25 (1980) 2, p. 108–110.

¹⁴⁵ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1b, p. 54 (prace przy fundamentach cekhauzu, 20 XI 1582); *Archiwum Jana Zamoyskiego*, vol. 4: 1585–1588, publ. K. Lepszy, Kraków 1948 (hereinafter as: AJZ, vol. 4), no. 1178, p. 84 (J. Zamoyski do J. Piwki, Belz 21 X 1586); S. Zajczyk, *Muratorzy* (as n. 109), p. 205; A. Klimek, *Rezydencja* (as n. 144), p. 110; J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa z czasów hetmańskich*, [in:] *Konserwatorska Teka Zamojska: Problematyka konserwatorska fortyfikacji nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981 r. Część I*, Warszawa–Zamość 1983, p. 50–51.

In 1581, work began on the site intended for citizens' development. A first well was dug there in August, and from March onwards carpenters Adam and Szymon Niemiec built “town houses”¹⁴⁶. From autumn onwards, the mill and brewery began operating¹⁴⁷. From a letter from Jan Herbest to the chancellor, written from Zamość on 20 December 1581, we gather that “the erection of buildings in the city is slowly progressing, people are also arriving to choose a site”, and that the vice-vogt Syxtus persuaded them to “settle this new colony”¹⁴⁸. In the years that followed, three other carpenters also worked on building houses¹⁴⁹, erected at the behest of M. Topornicki, who provided the necessary building material¹⁵⁰. According to T. Zarebska, “the first model houses [...] were probably more models of technological construction. They were erected deep inside the plot, which made it possible to add a brick front tract without liquidating the already existing building”¹⁵¹. Houses were also built by settlers acquiring residential plots. They were probably inspired by the buildings already erected¹⁵², but when they had insufficient money, they built more modest houses. The city's development was thus architecturally diverse but maintained a unified spatial layout, related to the size of the plots¹⁵³. This diversity is illustrated by the city's oldest extent, dated March 1591¹⁵⁴. Out of a total of 232 plots delimited by that time, there were houses on 156 of them, small houses on another 49, and a cottage on one (on Chelmska Street). There were 19 vacant plots, on 2 plots the town hall was being built, while on 6 plots the owners were listed, but the type of building was not specified. It is worth noting that the northern part of the spatial layout and all three markets, where houses stood, were the most developed areas, although there was one empty plot in the eastern frontage of the Great Market. The largest number of empty plots was in the southern part.

The most populated was the Lwowskie Suburb, with 27 houses on 36 plots of land, 9 small houses, the Church of the Holy Cross, a priests' house next to it, a school, a teacher's house, and a hospital built in 1586¹⁵⁵. Nearby stood a Ruthenian Orthodox church together with a vicarage. In the Lubelskie Suburb there were 17 houses, three small houses, one cottage; next to four more houses there were two breweries and three malt houses, one malt house by the garden, two malt houses together with a brewery on a plot of land. In addition, “from the field” there were six empty places, while “from the river” the number was 60, but there was also a brickyard. This suburb was later laid out and not yet fully settled at the time of the extent. In March 1584, in the “Materials for a general report”, the chancellor was asked whom

¹⁴⁶ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1a, p. 45–46; *ibidem*, ref. no. 1l, p. 1.

¹⁴⁷ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1956, k. 5v.

¹⁴⁸ AJZ, vol. 2 (as n. 102), no. 514, p. 145.

¹⁴⁹ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1a, 1b, 1c, 1d (lata 1581–1585).

¹⁵⁰ *Archiwum Jana Zamoyskiego*, vol. 3: 1582–1584, publ. J. Siemieński, Warszawa 1913 (hereinafter as: AJZ, vol. 3), d. 41, p. 505, *Materiały do raportu generalnego z dóbr zamojskich, Zamość*, 2 III 1584.

¹⁵¹ T. Zarebska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 31.

¹⁵² *Ibidem*, p. 32.

¹⁵³ B. M. Pawlicki, *Kamienice mieszczańskie Zamościa. Problemy ochrony*, Kraków 1999, p. 109.

¹⁵⁴ B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (as n. 115), p. 203–209.

¹⁵⁵ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1f, p. 21, 80.

to give the “empty places in the Lubelskie Suburb”, as well as the places designed to accommodate breweries and malt-houses, as they were being requested¹⁵⁶. The citizens also asked for gardens, the distribution of which was held up “until the ramparts around the city and the castle brickyards had been measured”¹⁵⁷. These expectations prompted three earthmovers to start laying the ramparts around the city as late as spring 1584. Despite the great difficulties associated with the complicated hydrographic arrangement, they were continued in the following years¹⁵⁸.

Commencing the construction of ramparts, coupled with digging moats from the east and north, marked the completion of spatial foundation. The full program of urban spatial division, designated by the founder, was accomplished. Two causeways – to Żdanów and Płoskie – facilitated communication in the southern and western directions. A guard continuously ensured order in the movement of vehicles and pedestrians from the guardhouse erected on the latter causeway in 1585¹⁵⁹.

CITY NAME

The first record of the name of the new center is found in the charter dated 10 April 1580. Jan Zamoyski stated the following: “I give the name Zamoście nad Wieprzecem (Zamość at the Wieprzec river) to this city and castle, in order to distinguish it from our other Zamoście at the Wieprz river”¹⁶⁰. Thus, the founder provided the reason for the choice. The aforementioned form – Zamoście – was used four times in 1581: in two letters dated 26 and 30 April, in the nomination of Wojciech Wnuk as the locator and vogt of the newly established city on 28 April, and in the register of army enlistments dated 12 April¹⁶¹. Upon returning from the Pskov expedition, in his letters, he would write “de Zamoście” or “from Zamość”¹⁶², although in a letter to W. Wnuk dated 24 January 1585 he wrote “Zamoście Nowe” (New Zamoście)¹⁶³. The name was first used by M. Topornicki in his correspondence, for the first time on 22 July 1583¹⁶⁴; shortly thereafter, the name was also used by the administration of the estates surrounding the city under construction¹⁶⁵. The name “Zamość Nowy” or “Nowy Zamość” was commonly used. In the early 17th c., the second part was omitted, and it was written simply as “Zamość,” occasionally as “Zamoście”. By the 18th c., only “Zamość” was used, and it remains so to this day¹⁶⁶.

¹⁵⁶ AJZ, vol. 3 (as n. 150), no. A.41, p. 506.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1d, p. 31–32, 60, 80, 151, 170, 195, 204; ibidem, ref. no. 1f, p. 20; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 102, 104.

¹⁵⁹ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1f, p. 80, 87.

¹⁶⁰ *Przywilej lokacyjny Zamościa*, nlb. (as n. 60).

¹⁶¹ AJZ, vol. 2 (as n. 102), no. 414, p. 43, no. 415, p. 44, no. d. 29, p. 413, no. d. 31, p. 414.

¹⁶² Ibidem, no. 888, p. 216 (22 IX 1585); AJZ, vol. 4 (as n. 145), no. 1099, p. 29 (21 V 1585), no. 1106, p. 35 (29 VII 1585), no. 1141–1142, p. 58–59 (12 and 23 V 1586).

¹⁶³ AJZ, vol. 4 (as n. 145), no. 1076, p. 5.

¹⁶⁴ AJZ, vol. 3 (as n. 150), no. 916, p. 204.

¹⁶⁵ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1a–1n. In this last source at k. 13–45 an extent of the city “Nowe Zamoście” is enclosed, published by B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (as n. 115).

¹⁶⁶ B. Czopek, *Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego)*, Wrocław 1988, p. 204; *Galicja na*

4. POLITICAL SYSTEM AND AUTHORITIES

According to the decision of King Stephen Báthory outlined in the charter and the founder’s declaration, the basis of the Zamość political system was the municipal law based on Magdeburg’s law, typical of royal cities. Zamoyski decided that only one jurisdiction would apply within the city’s territory, applicable to both citizens and residents of suburbs. He granted them equal rights and privileges, while exempting them from his and his successors’ jurisdiction. The city’s administration was to be entrusted to the municipal council, while justice was to be administered by vogt’s and lay judges’ court. This court, alongside the court of the city council acting as a court of appeal, received the authority to adjudicate and pass judgments on all matters concerning the citizens and other inhabitants. Appeals against the rulings of these courts were supposed to be made to the higher court of German law in Lviv¹⁶⁷; the chancellor promised to obtain a guarantee from the authorities in Lviv that they would not burden the appellants from Zamość with “excessive costs”. Drawing inspiration from the organization of the municipal commune in Lviv, in the mid-1580s, he initiated discussions with the authorities of that city, seeking for them to treat Zamość as their colony¹⁶⁸. We do not know the details of these negotiations, but it seems that Zamoyski was hardly successful in this matter. The people of Lviv indeed caused difficulties by obstructing the process for the appeals directed to their higher court¹⁶⁹. Therefore, the chancellor decided to establish a court of appeal for all his cities and towns under *Ordynacja Zamojska* (the Zamoyski family entail). He did so in the charter for Zamość issued on 16 October 1601, in the camp near Gowia¹⁷⁰. Therefore, the judges were to be delegates from the *Ordynacja* towns, along with the Zamość burgrave, a law professor from the Academy, and the prelate of the collegiate church. In the extensive charter for this tribunal issued on 24 June 1604 in Zamość, the chancellor slightly altered the composition of the judicial panel. Besides the burgrave, five delegates from the contemporary *Ordynacja* towns, and the law professor, the Zamość vogt was to replace the prelate. The burgrave was to preside over the court sessions. Judicial terms were scheduled four times a year to commence on 26 January, the day after the Feast of the Ascension, 25 August, and 12 November. The rulings of this court concerning the inhabitants of *Ordynacja* were to be final and carried the legal force of decrees from the *ordynat* or lord (Polish title of the entailer, an owner of a majorat), hence its decisions in municipal matters were referred to as edicts¹⁷¹. In this charter, the role of the *ordynat* as the supreme lord and the source of law was emphasized. The urban community of Zamość, previously exempt from manorial jurisdiction, gained autonomy in the provisions regarding ap-

Józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783, vol. 8, part A, publ. A. Janeczka et al., Warszawa 2015, p. 48, 51, 56, 59, 60, 63, 65.

¹⁶⁷ R. Szczygiel, *Jan Zamoyski wobec miast i mieszczanństwa*, [in:] *Jan Zamoyski. Czasy, ludzie, polityka* (in printing in Instytut De Republika).

¹⁶⁸ AJZ, vol. 4 (as n. 145), no. 1170, 1305 (lata 1586–1588).

¹⁶⁹ R. Szczygiel, *Jan Zamoyski wobec miast* (as n. 167).

¹⁷⁰ K. Sochaniewicz, *Trybunał Zamojski. (Studium z dziejów dawnego prawa sądowego polskiego)*, Zamość 1929, Dodatek I, p. 24.

¹⁷¹ Ibidem, Dodatek II, p. 25–34.

peals from the judgments of municipal courts¹⁷². The legal status and appeal procedure established in 1604 remained in force until the annexation of Zamość by Austria.

In the charter, Zamoyski's decision, approved by King Stephen, was to appoint the first vogt. He did so on 28 April 1581, naming Wojciech Wnuk to the position for life. Then, Zamoyski appointed four councilors; the lay judges were selected from 1583. The first known election of the city council took place on 16 September 1592. Four elected councilors held the reins of the city's administration. Each of them served as mayor on a rotating monthly basis. After the death of Wojciech Wnuk in 1605, the vogt was elected annually. The vogt was assisted by a deputy and a bench of seven judges. The first election of councilors and lay judges took place on 9 October 1597 and it was followed by the election of eight guild masters representing the city's craft guilds. The term of office for city officials was one year. Zamoyski outlined the duties and incomes of the officials in the aforementioned charter issued on 16 October 1601¹⁷³.

Originally, the election was scheduled for the autumn, but considering the complaints from the townspeople about the inconvenience of this timing, Tomasz Zamoyski, by edict dated 29 December 1617, moved it to the last day of the year¹⁷⁴. The preserved council books confirm that the elections were indeed held at the end of the year. According to the diary of Bazyli Rudomicz, it is evident that in the years 1657–1672, the elections took place on the last day of the old year or in the first days of the new year¹⁷⁵. Only in 1662 was it conducted on 12 January¹⁷⁶.

In the early decades, councilors also handled the city's financial affairs. They assumed these responsibilities from 1606 when the period of exemption from rents to the owner expired. From then on, they collected rents and state taxes. Over the following years, in view of many abuses, Tomasz Zamoyski, after assuming full authority in *Ordynacja* in April 1618, ordered an audit of the city's accounts and established the office of the tax collector by edict dated 12 July 1621¹⁷⁷. This official kept the books of income and expenditure, entering also the rent and tax registers, as well as the records of the committee controlling the accounts on the eve of the election, which was approved by the owner's delegates to the election¹⁷⁸. During the elections, a tax collector and his assistant were also elected (one from the councilors or lay judges, the other from the commoners)¹⁷⁹.

¹⁷² R. Szczygiel, *Jan Zamoyski wobec miast* (as n. 167).

¹⁷³ Idem, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 109.

¹⁷⁴ Kopia w AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 289, no. 14.

¹⁷⁵ B. Rudomicz, *Efemeros, czyli diariusz prywatny, pisany w Zamościu w latach 1656–1672*, publ. W. Froch, M. L. Klementowski, Lublin 2002, part 1, p. 28, 109, 146, 196, 291, 327, 372, part 2, p. 59, 125, 168, 216, 276, 337, 397.

¹⁷⁶ Ibidem, part 1, p. 246.

¹⁷⁷ Copy in Biblioteka Uniwersytetu Lwowskiego, manuscript 379/I, p. 65–71.

¹⁷⁸ APL (as n. 10), Księgi exaktorskie miasta Zamościa (hereinafter as: KemZ), book 1 (1696), book 2 (1707), book 3 (1709); Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, manuscript 231 (book from 1697 r.); Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie (hereinafter as: B.Łop), manuscript 16/1–2 (books from years 1691 i 1694), 469 (1734); Biblioteka PAN/PAU w Krakowie, manuscript 2341 (1750).

¹⁷⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 110.

The election began with a Holy Mass in the collegiate church, after which the tax collector presented the accounts for the previous year in the city hall. Then, the vogt and four councilors were elected (the owner indicated the first candidate, the common people the second, the vogt with the lay judges the third, and the newly elected councilors the fourth). An instigator, a delegate to the Zamość Tribunal, and a city clerk were also elected¹⁸⁰. After the election, all elected officials swore an oath of allegiance and obedience to the owner.

After the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, in the 1780s, the Austrian government embarked on restructuring the political system of Galician cities¹⁸¹. Prior to this, they conducted a verification and approval campaign for the charters and privileges held by the cities. The Governorate in Lviv confirmed Zamość's privileges in 1783¹⁸². The structure of the city's authorities and the method of their appointment were preserved, with the only change being the relocation of the Zamoyski Tribunal to Szczepieszyn. The Emperor confirmed its operation in 1786, mandating that the assessors have legal education and adjudicate according to Austrian law¹⁸³.

The process of electing authorities, now called management, was similar to that conducted in the past. It was convened at the beginning of the year, usually on 2 January. The offices of vogt, four councilors, seven lay judges, a delegate to the Tribunal, and the so-called "senior civitatis" who supervised the proper functioning of the administration and confirmed the elections, were maintained. Then the name of the treasurer and the deputy vogt were announced. After the elections, the new officials swore allegiance to the owner, administered by two of his representatives, secular and ecclesiastical¹⁸⁴.

Shortly after the election (usually within a week), another assembly, called "convocatio publica", was convened, during which six assessors were elected to assess the property of the townspeople and suburban residents. Seven deputies were chosen to collect dues (rents and taxes). Six inspectors of measures, weights, and chimney condition were appointed. Additionally, as needed, an instigator was selected to oversee order in the city¹⁸⁵. From 1785 onwards, the city's security was managed by a police corporal and six policemen, who were subordinate to the precinct court. They also supervised the prison and ensured that innkeepers had obtained permission for "playing music"¹⁸⁶.

In the 1770s, the treasurer, at the expense of the townspeople, appointed four guards from among Christians and Jews to serve during the night hours. They were tasked with guarding the city against fires and stopping anyone appearing on the

¹⁸⁰ APL (as n. 10), Acta Consularia Zamoscensia (hereinafter as: ACZ), book 6–15 (from years 1643–1766).

¹⁸¹ S. Grodziski, *Historia ustroju Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, p. 54.

¹⁸² K. Sochaniewicz, *Zamościana w archiwum państwowym i uniwersyteckim we Lwowie*, "Teki Zamojskie" 3 (1920) 6, p. 95.

¹⁸³ B. Sawa, *Zamość*, Zamość 2018, vol. 1, p. 89–90.

¹⁸⁴ Ibidem, p. 89–92.

¹⁸⁵ APL, ACZ (as n. 180), book 16, k. 439; ibidem, book 18, k. 279 (years 1773–1785); B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 92.

¹⁸⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 92–93.

streets and arcades¹⁸⁷. In 1785, the so-called regulation of the city's structure and duties was announced. A two-stage election of officials was introduced, establishing so-called Departments. These were to be formed through election, with one member of the Department representing twenty voters, who were property owners in the city. These Department members were to oversee city accounts, approve budgets, and elect officials for a four-year term: the mayor, who also served as a judge, two councilors, known as assessors, a syndic, a treasurer, a clerk, a police corporal, six policemen, and a city bailiff. The precinct authorities appointed the police director, who also served as a quartermaster¹⁸⁸. From 1794, these offices were held for life¹⁸⁹. Another change in the structure of the administration occurred in 1804. In addition to the mayor, syndic, treasurer, clerk, and two secretaries, three counselors (replacing assessors) and three police inspectors were appointed. Therefore, law enforcement services were increased¹⁹⁰. After 1785, courts were divided into civil and criminal. A separate criminal court, dealing with cases punishable by imprisonment, was also established in Zamość in 1787¹⁹¹. It is worth mentioning that after the confirmation of Zamość's privileges in 1783, the occupying authorities ordered the use of the image of Saint Thomas the Apostle with a spear as the emblem and coat of arms, as stipulated in the founding charter, and the removal of other previously depicted elements, especially the "Jelita" coat of arms¹⁹².

After the incorporation of Galician territories into the Duchy of Warsaw, initially, the Austrian-era authorities continued to officiate. By the decree of the Duke of Warsaw, Frederick Augustus I, dated 24 February 1810, these lands were brought under the constitution of the Duchy dated 22 July 1807, which broke with the principles of estate law and introduced universal law¹⁹³. The decree of Frederick Augustus I, dated 23 February 1809, abolished the political system of towns based on German law, including the Magdeburg variant in Zamość. In Zamość this decision was only implemented in June 1811¹⁹⁴. The administration was held by the mayor, appointed by the Duke of Warsaw, and he was subordinate to the sub-prefect in the district. He was assisted by honorary lay judges, also appointed by the central authorities. The local government body was the city council, consisting of nine members, who convened with the mayor. He was obliged to execute its resolutions regarding the entirety of urban life¹⁹⁵. According to Bogumila Sawa's assessment, during the time of the Duchy of Warsaw, the structure of the municipal authorities in Zamość and their activities changed very

¹⁸⁷ APL, ACZ (as n. 180), book 16, k. 445; *ibidem*, book 18, k. 377 (lata 1773–1786).

¹⁸⁸ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 96–97; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, part 2: *Po rozbiorach*, Lwów 1920, p. 155–156; W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna* (as n. 69), p. 61.

¹⁸⁹ S. Kutrzeba, *Historia ustroju* (as n. 187), p. 155.

¹⁹⁰ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 96–97.

¹⁹¹ S. Grodziski, *Historia ustroju* (as n. 181), p. 199, 203.

¹⁹² M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959, p. 95–97; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 96.

¹⁹³ W. Sobociński, *Historia ustroju* (as n. 77), p. 31.

¹⁹⁴ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 141.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 140–143; W. Sobociński, *Historia ustroju* (as n. 77), p. 139.

slowly, due to the weak influence of central authorities and the conservatism of some former officials. This was also associated with economic and financial difficulties, which were mainly the cause of the abolition of several positions, such as the syndic after the establishment of the peace court. Some employees of the city office lost their job, some others had their responsibilities changed. A "journalist" emerged, simultaneously serving as the clerk of the city council¹⁹⁶.

The judicial system, both organizationally and in terms of jurisdiction, based on the French model, was a component of the general court system. A peace court was established, located in Szczepieszyn. It consisted of two chambers: conciliatory and contentious. The latter adjudicated criminal cases punishable by up to five days of arrest or a fine of 30 zlotys. Criminal cases punishable by imprisonment for up to five years were judged by correctional police courts; one of two such courts in the department operated in Zamość. From 15 August 1810, criminal cases carrying a penalty of more than five years of imprisonment were adjudicated by the criminal court in Lublin¹⁹⁷.

After the occupation of Zamość by the Russian army in November 1813, its existing authorities continued their activities. However, their structure and competencies were changed only by the constitution of the Kingdom of Poland, granted by Tsar Alexander I¹⁹⁸.

5. POLITICAL BACKGROUND

In the charter, Jan Zamoyski declared that he had decided to build a residence combined with a city, surrounded by fortifications and a moat "with regard to the safety and benefit not only of myself and my friends, but of the entire neighbourhood and the subjects from neighboring villages". Confirming this act in Vilnius on 12 June 1580, King Stephen Báthory stated that the founder did it "also for the benefit of the Commonwealth and the people neighboring this place"¹⁹⁹. In the royal charter, the king added that he supported this initiative as beneficial for the common good. It was in the interest of the Commonwealth to have as many populous and defensible "well-built" cities as possible, especially located near the borders, where they can serve as a refuge for the nobility and other subjects. Batory also declared the monarchy's steadfast commitment to supporting similar undertakings²⁰⁰. The chosen location for the future Zamość was within the range of Tatar raids, against which the fortress was to secure the people living in the vicinity, as well as those from further away. Therefore, the founder had to consider the strategic importance of the investment undertaken²⁰¹.

¹⁹⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 142–143.

¹⁹⁷ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna* (as n. 69), p. 80–82.

¹⁹⁸ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 226.

¹⁹⁹ *Przywilej lokacyjny*, no page numbers (as n. 60).

²⁰⁰ AJZ, vol. 2 (as n. 102), p. 397.

²⁰¹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 3, 6, 38; B. Dyaś, *Fortece Rzeczypospolitej*, Toruń 1998, p. 105.

6. SPATIAL DEVELOPMENT AND BUILDINGS

In 1583, earthworks on the Żdanowska causeway were completed, and in 1585, on the second one, towards the west, as well. The terrain was leveled for construction purposes, and necessary drainage works were carried out around the hill. Ponds and wells were dug to replace those flooded by the Great Flood²⁰².

The commencement of works on the embankments in 1584 suggests that perhaps in the following year, due to the impossibility of expanding the area designated for construction, a decision was made to change the original concept of the city. This included abandoning one bastion in the north and constructing a deformed bastion in its place. Some adjustments were also introduced to the spatial layout²⁰³. In the following years, ditches were dug and embankments were piled up. In addition to earthmovers, peasants from various estates were also employed to transport materials and spread earth on the embankments²⁰⁴. In 1587, the Lubelska Gate, leading to Lublin and also to Janiowice (thus its name), was built, for which the blacksmith Prokop made hinges²⁰⁵. After Archduke Maximilian entered through it to the city in 1588, it was bricked up. In the following years, two other gates were erected, which were of a provisional nature. The embankments were completed by 1592, but work on them continued until the end of the century²⁰⁶. At the same time, construction began on fortifications measuring over 2.500 meters in circumference, comprising seven bastions connected by curtains ranging in length from 160 to 230 meters. The embankment was encased externally with a limestone wall measuring 11–12 meters in height, 2.4 meters thick at the base, and 1.6 meters thick at the top. On the side facing the moat, a stone wall with a slanted parapet were laid, protecting a 2-meter-wide firing shelf on which the defenders were to stand. Below ran a rampart road. The scarps, about 1 meter wide and 4–4.5 meters long, connected by vaults, reinforced the wall from the inside. At the base, the thickness of the rampart and the wall was about 7 meters. The moats were several meters wide and about 6 meters deep²⁰⁷.

Along with the curtains, bastions were constructed – four regular ones, while the shape of the remaining ones depended on the terrain conditions. Bastion II (southern), which was open and flattened, bordered the edge of Wielka Zalewa. Bastion III was built as two small, irregular structures because the unstable ground did not allow for the construction of a regular bastion. Only at the end of the 17th c., one bastion was erected in their place, significantly extending into the neighbouring marshy areas. Similar reasons – terrain difficulties – contributed to the

²⁰² AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 2527, Rejestr pieniędzy w Zamościu 29 VII 1585, p. 13–21; M. Sarnik, *Stara Brama Lubelska w Zamościu*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980), p. 117.

²⁰³ A. Klimek, *Jak powstał Zamość* (as n. 104), p. 4–7; W. Kalinowski, *Miasta polskie* (as n. 122), p. 189, wrote that this occurred in 1588.

²⁰⁴ AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 2527, k. 14 (1585 r.).

²⁰⁵ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1p, fasc. I, p. 3a; J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa* (as n. 145), p. 48, 50.

²⁰⁶ T. Zarębska, *Zagadnienie sprzężenia koncepcji miasta i jego bastionowych fortyfikacji*, [in:] *Konservatorska Teka Zamojska* (as n. 145), p. 20; A. Kędziora, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012, p. 164.

²⁰⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 164–165, 335, 414.

shape of bastion V, also irregular, with a very long western front²⁰⁸.

The gates were also reconstructed. The Lubelska Gate (also called Janowicka) was the first to be built, probably between 1596 and 1598²⁰⁹, followed by Morando’s construction of the Lwowska Gate in 1599, as confirmed by the preserved contract²¹⁰. In 1603, the Szczepieszka Gate was built by the “sculptor mirowski”, Błażej Gocman²¹¹. It was renovated in 1770–1771²¹². The sequence of erecting the new gate facades confirms the statement of urban planners that the construction of fortifications began from the northeast part, where they were most easily accessible²¹³. The Lubelska Gate (Janowicka), after reconstruction, was again bricked up around 1604. It was probably at this time that the decision was made to relocate the arsenal to the southern side of the castle buildings, incorporating it into the walls, with access from both the palace side and the fortifications²¹⁴. This structure was severely damaged during a fire in April 1658 and later rebuilt²¹⁵. The work on the fortifications designed by B. Morando lasted at least until 1618, as evidenced by the plaque installed by Tomasz Zamoyski on bastion VII in 1619, stating that they were initiated and completed by his father²¹⁶.

The construction of the palace was completed at the end of 1586, and it started to be inhabited. Work on the church – comprising construction of foundations and walls – commenced the following year. These works lasted until 1598. As a result of Zamoyski’s efforts, Pope Clement VIII, by a bull dated 5 December 1594, approved the establishment of the Church of the Resurrection of Our Lord and St. Thomas the Apostle in Nowy Zamość, along with the foundation of a collegiate chapter. The charter was issued by the chancellor on 5 July 1600²¹⁷. Pope also approved, by a bull dated 29 October 1594, the establishment of the Zamoyski Academy. In the years 1592–1593, a building for its headquarters was constructed in the northern part near the “plac broni” (weapons square). This building was destroyed in a fire in 1633. According to T. Zarębska and Artur Witkowski, it was located under the western wing of the quadrangle built between 1639–1648²¹⁸. The northern side was dedicated

²⁰⁸ Ibidem, p. 44–45.

²⁰⁹ T. Zarębska, *Zagadnienie sprzężenia* (as n. 206), p. 20, 22, assumes that its construction began in 1596, however J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa* (as n. 145), p. 48, that in 1598.

²¹⁰ J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa* (as n. 145), p. 49.

²¹¹ R. Szczygiel, *Z działalności Błażeja Gocmana w Zamościu. Kontrakt na budowę Bramy Szczepieszkiej w 1603 roku*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980), p. 177–178.

²¹² J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa* (as n. 145), p. 45, 50.

²¹³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 25; M. Sarnik, *Stara Brama Lubelska* (as n. 202), p. 123.

²¹⁴ J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa* (as n. 145), p. 50, 51; A. Klimek, *Rezydencja* (as n. 144), p. 110.

²¹⁵ A. Kadluczka, *Arsenał zamojski w XVI i XVII wieku*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980), p. 151–152.

²¹⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 26.

²¹⁷ J. Kowalczyk, *Kolegiata w Zamościu*, Warszawa 1968, p. 27–34; F. Stopniak, *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962, p. 26–27.

²¹⁸ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 39, 59–60, ryc. 14, p. 33; A. Witkowski, *Zamość. Stare Miasto. Sprawozdanie z prac archeologicznych*, [in:] *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1990 r.*, Zamość 1991, p. 55–57.

to buildings of printing house, library and the “Indigentium” dormitory. The construction of the second dormitory started in 1601. It was destroyed in the fire of 1627 and rebuilt in 1677 as the Starnigel dormitory²¹⁹. Nearby, two initially and later three tenements were erected, managed subsequently by the Academy. Upon the decision of Jan II Zamoyski on 21 July 1649, these as well as professors’ tenements in other parts of the city were exempted from rents and municipal fees²²⁰.

The erection of the Academy building after 1639, and the associated buildings, including the Scholasteria and the vicarage built between 1609 and 1616, and the seat of the theological seminary founded in 1640²²¹, constituted the implementation of the functional-spatial program in this part of the city. Leaving undeveloped space in the eastern part led to the allocation of space there for the Armenian church along with its facilities on the northern side. In the southeastern corner of the space, the place was designated for the Greek Orthodox church. In the central part of this area, on the site of his former house near the Lwowska Gate, Morando built an inn called the Gielda²²². It was a large house with a courtyard surrounded by a wall, with stables and other farm buildings. In 1604, it was sold by the heirs of the architect (who passed away in 1600) for 830 zloty²²³.

In the quadrangle of the city, on the Horodelska Street, which around 1603 was renamed to Żydowska, a Jewish synagogue was erected, along with a school, a Jewish hospital, and a bathhouse. Between 1610 and 1620, a brick synagogue was erected, which underwent renovations in the subsequent decades²²⁴.

The city hall began to be built before 1591 in the western frontage of the northern side of the Great Market. This untypical location was to ensure that the city hall will not obstruct the view from the castle to the Market and would not limit both main compositional axes of Zamość²²⁵. A tower was built alongside it, protruding in front of the facade. In the late 16th c., mason Michał Belther, under Morando’s command, reinforced its walls²²⁶. The town hall underwent renovation in 1622, and a thorough expansion took place between 1639 and 1651²²⁷.

After the development was complete (around 1581), the number of residential plots was approximately 250, with wooden or half-timbered houses (with infill of wattle and daub). The

²¹⁹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 39; H. Gmirek, *Bursa Starnigela przy Akademii Zamojskiej*, “Rocznik Lubelski” 19 (1976), p. 21–38.

²²⁰ R. Szczygiel, *Spółeczność Akademii Zamojskiej w końcu XVI i w XVII wieku*, [in:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, ed. R. Szczygiel, A. Urbański, Zamość 1996, p. 39–40.

²²¹ K. Dumala, *O architekturze Zamościa przed dziwnie nastawioną przebudową*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 16 (1971) 1, p. 11; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 40–41.

²²² B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (as n. 115), p. 208.

²²³ S. Zajczyk, *Muratorzy* (as n. 109), p. 205; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 42–44, 62.

²²⁴ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 658; J. Morgensztern, *O osadnictwie Żydów w Zamościu na przełomie XVI i XVII w.*, “Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 43–44 (1962), p. 10–11.

²²⁵ S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 19.

²²⁶ S. Zajczyk, *Muratorzy* (as n. 109), p. 208.

²²⁷ R. Szczygiel, *Ruch budowlany w Zamościu w XVII wieku*, [in:] *Zamość – miasto idealne. Studia* (as n. 94), p. 109–110.

city’s founder and his deputies overseeing the construction advised settlers to build tenement houses with basements instead of wooden houses. These tenements were to have arcades that preserved the block’s regulatory line and were connected to neighbouring tenements. Arcades were preserved mainly at the Great Market and on streets stretching from its corners. They were also built at other markets and some streets²²⁸. Due to unsatisfactory results of these instructions, in 1599, the chancellor, concerned about the proper appearance of the city, introduced compulsory construction, instructing the owners of residential plots to “build and finish houses in a stately manner” on acquired or received properties. Such directives were also issued by his successors, Tomasz and Jan II. They encouraged the construction of tenements and also provided incentives for this purpose²²⁹. When recommendations did not help, they proceeded to list the resistant property owners, who were then deprived of their properties²³⁰. An additional argument for building tenements was the threat of dangerous fires that broke out in 1627 and 1633, which stimulated construction activity²³¹.

From the late 16th c. onwards, tenements were built on the Great Market and adjacent streets, on empty plots or next to houses built deeper within. In the front sections they were composed only of foundations. New buildings were constructed based on a pattern developed by Morando. It is assumed that this pattern is best applied in the houses of Morando and Tellani in the southern frontage of the Great Market²³². Existing single-storey houses were expanded with an additional floor, while two-storey houses had a third floor added. The obligation to shape facades according to established building-aesthetic norms was observed²³³. Research has shown that among the houses at the Market built and renovated until 1665, five different internal layout solutions can be distinguished²³⁴. Apart from the Great Market, the tenements were constructed on the following streets: Ormiańska, Belska, Turobińska and Lubelska, and some on the Salt Market. In 1651, their number was 40, with 194 houses; 1657, the number increased to 44, with 168 houses. In 1666, the number was 63, with 164 houses, 20 manor houses and six cottages. The number of tenements increased by the end of the 17th c. In 1691, there were 57 tenements, 151 houses, 15 manors, 12 cottages, and 20 vacant plots of land recorded in the survey. Five years later, in 1696, there were 65 tenements, 153 houses, 18 manors, 8 cottages, and 19 vacant plots of land²³⁵. According to the survey from 1709, the city had 57 tenements, 102 houses, 7 manors, 2 cottages, and as many

²²⁸ Z. Baranowska, H. Sygietyńska, *Rynek zamojski w XVII wieku*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 12 (1967) 1, p. 55; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 53 and n. 168, p. 76; A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 518–519.

²²⁹ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 109–110 and n. 94–97, p. 118.

²³⁰ Ibidem, p. 110 and n. 98, p. 118.

²³¹ Ibidem, p. 110.

²³² T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 31–32, 50.

²³³ Z. Baranowska, H. Sygietyńska, *Rynek zamojski* (as n. 228), pp. 64–65.

²³⁴ B. M. Pawlicki, *Kamienice mieszczańskie* (as n. 153), p. 125 f.

²³⁵ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 113, tab. 1; S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 46 (data from 1666).

as 51 vacant plots of land, mainly in the southeast part²³⁶. In the last pre-partition survey from 1770, there were recorded 60 tenements, eight smaller tenements, 96 houses, 5 cottages and 7 dwellings of other type²³⁷. The preserved statistics from the Austrian authorities do not list the types of buildings. They indicate a total of 841 structures in the city and its suburbs as of 1808²³⁸. Andrzej Kędziora writes that in that year, there were 620 properties in the suburbs²³⁹, which allows us to infer that there was 220 tenements and other houses in the city. Their number, especially in the suburbs, undoubtedly decreased after two sieges, in 1809 and 1813, when the overall population decreased, and in 1810, only 393 houses were recorded²⁴⁰.

Outside the citizens' quadrangle, churches, and the so-called "weapons square", partially built-up in the first half of the 17th c., mention should be made of the markets. The Great Market, along with the multi-storey buildings on its frontage and the city hall, with intersecting compositional axes in its centre, acquired the character of an "urban spatial salon"²⁴¹. The Salt Market was the main hub of trade, weekly markets, and fairs. On the side facing the town hall, numerous craft stalls and booths were located; until 1636, they also stood around the walls of the exchange building²⁴². The role of the Water Market is less known. T. Zarębska argued that it was supposed to serve as a residential place and never had a commercial character²⁴³, but it was probably used for trade during fairs. The three places near the city gates were not directly associated with the main compositional theme of the city. Each of them was linked to one important landmark: the place near the Lwowska Gate was associated with the exchange, later with the Franciscan church; the one near the Lubelska Gate (Janowicka) was linked to the Academy, while the one near the Szczebrzeska Gate was associated with the collegiate church. Nevertheless, the main communication route led from the west to east from Szczebrzeska Gate through the Grodzka Street, the Great Market and the Lwowska Street to the Lwowska Gate²⁴⁴.

SUBURBS

The suburbs surrounded intra-mural Zamość on the east, north and west. They were established on about 42 Franconian lans, which is around 1050 hectares. The first to be planned was the Lwowskie Suburb in 1579, which served as a preparatory base for the construction of Zamość in the following years²⁴⁵. In 1591, all the plots measured there were already developed. However, the Lubelskie Suburb, planned in 1581, was still un-

inhabited ten years later²⁴⁶. On the western side, after stabilizing hydrographic conditions, the Szczebrzeskie Suburb (*Przedmieście Szczebrzeskie*, from Szczebrzeszyn, a town 20 kilometres west from Zamość), also known later as Podgroble (meaning Sub-Causeway), was delineated at the end of the 16th c.²⁴⁷.

In the following decades, the development of the suburbs in terms of both construction and population grew dynamically. Before the arrival of the Cossack-Tatar forces in 1648, there were over 400 houses and cottages there, along with various production facilities such as brickworks, breweries, and malt houses²⁴⁸. The suburbs were set on fire by the Swedes in February 1656, and in April 1657, anticipating the approach of the combined Swedish and Hungarian forces, the defenders of the fortress burned down the suburbs themselves²⁴⁹.

Most likely before 1648, the entire area between the Lubelskie and Lwowskie Suburbs was built up, and since then, alongside the names of both suburbs, individual parts or even streets began to be named in oaths and conscription records, as evident in the extents from the late 17th c. The locations of houses are given under different nomenclatures. Listed in 1696, there were 21 properties on the Holy Cross Market (*Rynek Świątokrzyski*), 37 on Przedmieścia Lwowskiego Street, 55 on Podstawie Street, 33 on Kozacka Street, 71 on Nowy Świat Street, 16 on Skierbieszowska Street, 23 on Drabowa Street, 60 on Łanowa Street, 19 on Skalki Górnej Street, 48 on Janowice Street, 53 on Sadowisko Street, 41 on Podgroble Street, and 12 on Wólka Kalinowska Street, which in total amounts to 489 houses, small houses, cottages, dwellings and mud huts²⁵⁰. The list mentions *Wólka Kalinowska*, also known as *Wólka Miejska* (*wólka* may mean liberty). It seems to have been incorporated into the city area even before 1648, as it is recorded in the extent of 1653²⁵¹. In 1696, there were 12 mud huts recorded there. Their inhabitants were treated as peasants and were expected to clean the streets of mud and filth as part of their serfdom status. They were also assigned other tasks²⁵². The normal rhythm of economic activity of the suburbs was abruptly ended by the Northern War of 1702–1718, which brought further destructions²⁵³.

After 1718, the suburbs slowly returned to normal life. Their residents endeavoured to rebuild their destroyed houses, buildings, and production and craft facilities. Despite the increasingly favourable economic conditions, not everyone was successful. This is evidenced by the extent of 1770. It described the streets, including Lwowska Street, probably along with Rynek

²³⁶ APL, KemZ (as n. 178), book 3, k. 9–13.

²³⁷ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1827, k. 2–14v.

²³⁸ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, "Kwartalnik Statystyczny" 2 (1925) 1, p. 106.

²³⁹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 552.

²⁴⁰ H. Grossman, *Struktura społeczna* (as n. 238), p. 104.

²⁴¹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 21.

²⁴² S. Żurkowski, *Żywot Tomaszę Zamojskiego*, publ. A. Bielowski, Lwów 1860, p. 158.

²⁴³ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 29–30.

²⁴⁴ Ibidem, p. 53; W. Kalinowski, *Miasta polskie* (as n. 122), p. 189.

²⁴⁵ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 98.

²⁴⁶ Ibidem, p. 208–209.

²⁴⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 519, 551.

²⁴⁸ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 113.

²⁴⁹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 40, 42.

²⁵⁰ APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 22–29v. The same data are provided by B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść Zamościa w latach 1580–1939*, [in:] *Konserwatorska Teka Zamojska: Zamość w XIX stuleciu*, ed. B. Pokorska, Warszawa–Zamość 1986, p. 52–53.

²⁵¹ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1815, M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej* (hereinafter as: M. Stworzyński, *Opisanie*), 1834, k. 174.

²⁵² APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 22.

²⁵³ R. Szczygiel, *W latach wielkiej wojny północnej*, [in:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy i miasta*, ed. A. Koprucki, A. A. Witusik, Lublin 1990, p. 61–85.

Świętokrzyski and Podstawie, where 54 properties were based. The extent also listed Gęsia Street with 38 properties; Kozacka Street with 54 properties; Nowy Świat Street with 58 properties; Łanowa Street with 60 properties; Skierbieszowska Street with 21 properties; Podgrobie with 37 properties; Janowickie with 34 properties; Skalka with 38 properties; and Sadowisko with 51 properties. In total, 445 properties were listed²⁵⁴. The northeastern and western outskirts of the city continued to be the most densely populated areas.

After the city was occupied by Austria in 1772, the new authorities made efforts to introduce accurate registration of properties, and they also appealed for the maintenance of order in the homesteads²⁵⁵. At this time, many new residents arrived in Zamość, especially craftsmen, encouraged by the authorities to settle in the occupied lands. They settled primarily in the suburbs. They came from Galician towns and other regions of the Austro-Hungarian monarchy²⁵⁶. This stimulated construction activity and population growth in the suburbs. In 1808, a total of 620 residents were recorded in the suburbs.

FIRES

The predominantly wooden houses in the city, as well as the entirely wooden construction in the suburbs, along with the use of wood in the construction of stone buildings and other structures, posed a fire hazard. Before 1648, four fires broke out in Zamość. The first, about which little is known, occurred on 22 June 1623²⁵⁷. Four years later, on 6 June 1627 in the afternoon, a fire broke out in the Salt Market, engulfing adjacent citizens' houses and buildings of the Academy. The dormitory, printing house, and buildings near the castle were destroyed. The fire spread to the Lubelskie Suburb and consumed many houses. In total, about 100 houses were burned down²⁵⁸. In the next major fire, in 1633, the Academy and many buildings in the eastern part of the city burned down²⁵⁹. Contrary to claims made in numerous works about Zamość, the fire did not engulf the collegiate church²⁶⁰. The fire of 1639 was mentioned in a request made by Katarzyna Zamoyska, widow of Tomasz, submitted on behalf of the citizens at the Chelm sejmik on 9 July 1641. She asked for partial exemption from state taxes²⁶¹.

Fires were particularly frequent in the third quarter of the 17th c. After the burning of the suburbs before the arrival of Cossack and Tatar troops on 5 November 1648, the economic life there was disrupted for a longer period. Many refugees, mainly nobles, gathered in the fortress. Breweries, distilleries, and workshops for "fiery" crafts began operating there, posing a great

fire hazard. In 1653, the collegiate church and its surroundings caught fire. A major fire broke out on 19 April 1658, in the house of Wilhelm Lendzi near the collegiate church, where excise tax was collected. The fire destroyed it along with 34 houses at the Water Market, the tenement house of Dean J. Skwarski and neighbouring parish houses, the collegiate church, the arsenal where gunpowder and shells exploded, and the castle stables²⁶². The explosion in the arsenal caused great confusion and panic among the citizens, hindering the rescue operation. Earlier, on 5 February, the treasury burned down, along with numerous deposits made there by the nobility²⁶³. Another fire broke out on 27 March 1665, in the Lwowskie Suburb, destroying almost all the houses. It spread to the city and completely burned down one house near the Franciscan church. Adjacent buildings also caught fire, but the flames were extinguished²⁶⁴. Three years later, on 23 February 1668, near the Academy on the Salt Market and the Greek Orthodox church, four tavern houses burned down²⁶⁵. One of the largest fires in the city broke out on the night of 8–9 June 1672 in the eastern part of the city in the house of Koppel, a Jew. Along Żydowska, Ormiańska, Brukowa, Ślusarska, Podcerkiewna (Grecka) Streets, the Water Market and rampart streets, as many as 17 tenements and 150 houses burned down. Further 30 wooden houses were dismantled to stop the fire. Among the destroyed buildings there were the Armenian church, the Greek Orthodox church, and the churches and monasteries of the Franciscans, Brothers Hospitallers (Polish name: *Bonifratrzy* from Latin *bonus frater*), and Poor Clares²⁶⁶. Smaller fires broke out in the years 1663, 1669, 1677, and 1684²⁶⁷.

Fire often appeared in the suburbs, most frequently in the Lwowskie. Nearly all the houses rebuilt there after 1648 burned down on 2 July 1652, "due to the carelessness of one woman," as Jan Golliusz wrote²⁶⁸. In 1653, there were fires twice: on 21 April and 22 August²⁶⁹. A grange on Gęsia Street was set on fire in 1656, similarly in 1660, although Rudomicz, when specifying its location, mentioned the entire suburb to be affected. Also, in 1663, when there were three fires, it was only stated in one document that it broke out on Kozacka and Kowalska Street²⁷⁰. In 1665, when 15 taverns and 2 smaller houses burned down, and in 1668, when two fires broke out and destroyed 3 entrance

²⁵⁴ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1827, k. 5v–16.

²⁵⁵ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 45, 50.

²⁵⁶ Ibidem, p. 51–52, 63.

²⁵⁷ A. Karpiński, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Warszawa 2020, p. 161.

²⁵⁸ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1827 (Notatki Rychtera dotyczące Zamościa), p. 23, 26; R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 110.

²⁵⁹ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 110.

²⁶⁰ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 35 and n. 86 at p. 46.

²⁶¹ *Acta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1648*, oprac. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2013, p. 227, 236.

²⁶² B. Rudomicz, *Efemerios* (as n. 175), part 1, p. 80; A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 541.

²⁶³ B. Rudomicz, *Efemerios* (as n. 175), part 1, p. 70.

²⁶⁴ Ibidem, part 2, p. 14.

²⁶⁵ APL (as n. 10), *Księgi grodzkie krasnostawskie* (hereinafter as: Kgkr), *Relacje, Manifestacje, Oblaty* (hereinafter as: RMO), book 5, k. 758v; B. Rudomicz, *Efemerios* (as n. 175), part 2, p. 174, writes that there were three houses, but the fourth one burned down next to the Greek Orthodox church.

²⁶⁶ APL, Kgkr, RMO (as n. 265), book 6, k. 1120–1120v; Naukowa Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie (hereinafter as: NBANUL), *Zbiór Czolowskiego* (hereinafter as: Czol.), ref. no. 1995/II, p. 1; R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 111–112.

²⁶⁷ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 112.

²⁶⁸ *Pamiętnik Jana Golliusza mieszczanina polskiego 1650–1653*, publ. J. Kalemach, [in:] *Archivum do historii literatury i oświaty*, vol. 7, Kraków 1892, p. 97.

²⁶⁹ Ibidem, p. 100; APL, Kgkr (as n. 265), *Podatkowe*, book 2, k. 306–306v.

²⁷⁰ APL, Kgkr, RMO (as n. 265), book 4, k. 312–312v.

houses, 25 taverns, and 15 smaller ones, it was reported that the suburb was affected. In turn, in 1669, Nowy Świat (part of the Lwowskie Suburb) burned down, whereas a year later the buildings on Hrubieszowska and Skierbieszowska Streets were on fire²⁷¹. In 1671, there is general information about a fire “in the suburb”, in 1672 in Nowy Świat, and in 1677 again “in the suburb”, when 19 houses burned down, including 9 large guest-houses²⁷². For the Janowickie Suburb (*Przedmieście Janowickie*, named after Janowice village which was turned into a suburb), we have information about two fires: in 1663, 6 buildings (houses, barns, granaries, stables) burned down on Świnia Street, and in 1671, several houses were affected²⁷³. The Szczepczeskie Suburb, specifically Podgroble and Sadowisko, experienced fires four times. In the years 1652, 1653, and 1671, several houses were destroyed by fires, while in 1672, as many as 24 large taverns were affected²⁷⁴.

From the further period, we only know the years when the fires occurred: 1689, 1691, 1694, and 1695²⁷⁵. During the Northern War, at the end of 1702, the suburbs were burned on the orders of Anna z Gnińskich, the widow of Marcin Zamoyski. After their reconstruction, fires broke out in the following years: in 1707; then in 1709, when most of the wooden houses, tenements at the Great Market, the city hall with the tower and clock, churches and monasteries of Franciscans, Poor Clares and Armenian church with its surroundings were engulfed in flames; then in 1712, when 85 houses in the city burned down; again in 1714, with 30 cottages burned down on Gęsia Street; in 1716, in Janowickie Suburb, Podgroble, and Zastawie, 50 large houses and cottages burned down²⁷⁶. In 1724, there is information about a burned hospital near the collegiate church; it is unknown whether the fire also affected neighbouring buildings in the city²⁷⁷. On 2 February 1751 *ordinat* Tomasz Antoni, issued a decree requiring homeowners in the city and suburbs to have ladders, buckets, and tubs of water, as well as frequent chimney cleaning²⁷⁸. In 1763, a fire broke out in the goldsmith's house near the Academy and destroyed the area between the city hall and the teacher's endowments. In response to this disaster, *ordynat* Klemens issued a ban on the construction of wooden houses with shingle roofs within the fortress²⁷⁹. The subsequent fires occurred after the city was occupied by Austria. From September 1772 to June 1773, mainly in the suburbs, 7 fires broke

²⁷¹ Ibidem, k. 813; ibidem, book 5, k. 758v; ibidem, book 6, k. 315; B. Rudomicz, *Efemerios* (as n. 175), part 2, p. 173.

²⁷² B. Rudomicz, *Efemerios* (as n. 175), part 2, p. 295; APL, Kgkr, RMO (as n. 265), book 6, k. 780v, 1166–1166v; ibidem, book 8, k. 818.

²⁷³ APL, Kgkr, RMO (as n. 265), book 4, k. 312–312v; B. Rudomicz, *Efemerios* (as n. 175), part 2, p. 379.

²⁷⁴ APL, Kgkr (as n. 265), book 6, k. 1120–1120v; *Pamiętnik Jana Golliusza* (as n. 268), p. 98, 103; B. Rudomicz, *Efemerios* (as n. 175), part 2, p. 378.

²⁷⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura i budownictwo Zamościa*, Zamość 1990, p. 16; idem, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 542.

²⁷⁶ APL, Kgkr, Podatkowe (as n. 269), book 1, k. 528; NBANUL, Czol. (as n. 266), ref. no. 1995/II, p. 1–2; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 113.

²⁷⁷ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 56.

²⁷⁸ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa w okresie rokoka*, [in:] *Zamość – miasto idealne. Studia* (as n. 94), p. 133.

²⁷⁹ Ibidem.

out, resulting in the burning of 78 buildings²⁸⁰. Therefore, the occupying authorities in 1787 ordered that houses should only be built using “solid” materials. They also issued regulations regarding fire prevention and the maintenance of cleanliness and order in the streets and premises²⁸¹. We have no information about further fires until the events of 1809. It is worth noting that fires often broke out after atmospheric discharges due to the carelessness of the residents but also as a result of arson.

WAR DAMAGES

After more than sixty years of development and consolidation of urban functions, surrounded by modern bastion fortifications, Zamość entered a period of unrest and wars. Following the outbreak of the uprising in Ukraine in June 1648, defensive preparations began: citizens and a garrison of about 100 soldiers were trained, and food and ammunition gathered. Refugees from the southeastern lands, nobles, and monks began to flock to the fortress. After the defeats of the Polish troops and the siege of Lviv by Chmielnicki, it was expected that he would march further towards Zamość. In September, the castellan of Elbląg, Ludwik Wejher, arrived with 300 cavalry and 1200 infantry. He assumed command of the fortress and started preparations for its defense²⁸². Knowing about the march of the Cossack-Tatar armies, on 5 November all suburbs were burned down. The citizens allowed the fire to consume 459 houses and cottages. Both gates were barricaded and cannons were placed on them, leaving only a small entrance at the Szczepczeska Gate for communication²⁸³. On 6 November, Chmielnicki arrived in Łabuńki, where he established his headquarters, and his forces surrounded Zamość. The besiegers dug through the Szczepczeska causeway and released water from the Great Reservoir. They commenced artillery bombardment, preparing for the assault, and on the night of 9 November they unsuccessfully attacked from the Lubelskie Suburb. Subsequently, Chmielnicki decided to blockade the fortress, refraining from a general assault; eventually, he approached the defenders with a ransom proposal. The negotiated amount was set at 20 thousand zloty, and on 21 November, after reaching an agreement, the besiegers began to retreat towards Krasnystaw and Chelm²⁸⁴. The intramural city did not suffer significant damage. However, it was overcrowded with refugees, facing shortages of food, as well as fodder for about 1500 horses. The horses, along with the cattle brought in, began to perish. Diseases spread among the defenders. The initial military attempt to defend the fortress did not go exceptionally well²⁸⁵. The burning of the suburbs led to the disruption of economic life for a longer period, although once the threat passed, the residents embarked on the reconstruction of their houses and infrastructure used for economic activity.

²⁸⁰ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 49.

²⁸¹ Ibidem, p. 37, 49.

²⁸² S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 33–35.

²⁸³ Ibidem, p. 35; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 110–111.

²⁸⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 36–38; A. Witusik, *Chrzest bojowy zamojskiej twierdzy*, [in:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy* (as n. 253), p. 13–19.

²⁸⁵ A. Witusik, *Chrzest bojowy* (as n. 284), p. 20.

The fortress fared better during the siege by King Charles X Gustav of Sweden in February 1656. The Swedes, with a force of 18,000 troops and 40 cannons, approached Zamość on 25 February. They summoned Jan II Zamoyski to defect to their side and surrender the fortress²⁸⁶. Firmly supporting Jan Kazimierz, Zamoyski refused, and on 27 February the the Swedes began bombarding the city with cannons, which lasted all night. They killed one ox and wounded a man, as Rudomicz wrote²⁸⁷. For two more days, they urged Zamoyski through envoys to surrender, but he continued to refuse. They departed on 1 March, burning buildings in the suburbs and surrounding villages²⁸⁸. The city hall tower, the Franciscan church and 10 tenements were damaged²⁸⁹. Zamość gained renown as one of the three places in Poland – alongside Gdańsk and Jasna Góra – unoccupied by the Swedes. Anxieties increased in the autumn of 1656 due to the return of the Tatars to the Crimea, who were ravaging the vicinity. An epidemic began to spread, but it did not affect Zamość. The city anxiously followed news of Swedish activities, as they were joined by Prince George II Rákóczi of Transylvania and the Cossacks, who entered the Commonwealth in January 1657. After an attempt to capture Lviv, Rákóczi headed towards Cracow. Zamość remained under threat as Rákóczi moved from there to meet the Swedish king in Zawichost. The combined Swedish-Hungarian forces planned to seize Zamość and Brest-Litovsk in April. In Zamość, preparations for defense were underway, with strengthened guards and the accumulation of food and fodder for horses²⁹⁰. On 19 April, it was decided to demolish houses in the suburbs²⁹¹. In May, the threat passed as the allies headed north. It wasn't until July that the danger increased again when rumours spread about Rakoczy's return to Hungary. His army appeared south of the fortress on 8 July, beyond the pond – as Rudomicz wrote, they were responsible for many arson attacks in the vicinity of the city²⁹². For the residents of Zamość and the refugees gathered in the fortress, it was the end of the war²⁹³.

The next period of destruction was brought about by the Northern War. Before the arrival of General Magnus Stenbock's troops on 11 February 1703, the suburbs were burned on the orders of Anna z Gnińskich, the widow of Marcin Zamoyski²⁹⁴. The Swedes remained in the vicinity of Zamość for a week, burning down the liberty of the Franciscan monastery, named Podtopole, which was already located outside the city limits, and plundering neighboring settlements²⁹⁵. In late September of the following year, the main Swedish forces under the leadership of Charles XII approached Zamość. According to the agreement reached with the Zamoyski family, they were to pass through

²⁸⁶ A. Kersten, *W czasie najazdu szwedzkiego*, [in:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy* (as n. 253), p. 37–38.

²⁸⁷ B. Rudomicz, *Efemeros* (as n. 175), part 1, p. 5.

²⁸⁸ A. Kersten, *W czasie najazdu szwedzkiego* (as n. 286), p. 39–40.

²⁸⁹ S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 25.

²⁹⁰ A. Kersten, *W czasie najazdu szwedzkiego* (as n. 286), p. 48–53.

²⁹¹ B. Rudomicz, *Efemeros* (as n. 175), part 1, p. 5.

²⁹² *Ibidem*, p. 47.

²⁹³ A. Kersten, *W czasie najazdu szwedzkiego* (as n. 286), p. 57.

²⁹⁴ M. Pieszko, *Zamość, gród kanclersko-hetmański*, Zamość 1928, p. 23.

²⁹⁵ R. Szczygiel, *W latach wielkiej wojny północnej* (as n. 253), p. 61.

the fortress from the Lviv route to the Lublin route, receive provisions, and the city was to pay 50,000 thalers in contribution. The Swedes entered the fortress on 30 September 1704, disarmed the garrison, stocked up on provisions, and in two groups on 2 and 4 October, they crossed the ramparts, entering through the Lwowska Gate and exiting through the Szczebrzeska Gate. Part of the contribution, 22,000 thalers, was paid to them. As a guarantee for the payment of the remaining 28,000, they took with them the brother of the *ordynat*, Marcin Leopold, the starost of Bolimów. On Sunday afternoon, 5 October, the last Swedish unit left Zamość. The fortress and the city suffered almost no damage, while Zamość merchants made profits from various transactions with the Swedes, acquiring their loot plundered in Lviv²⁹⁶.

Two weeks after their departure, on 21 October, Cossack units appeared near Zamość but were repelled by the reassembled garrison, although they caused damage in the surrounding area. On 17 December, Saxon units arrived, committing numerous robberies and ravages. They approached Zamość again in February 1705, imposing a contribution and demanding food supplies. On 17 November 1705, Cossack units under the command of Hetman Ivan Mazepa once again reached the fortress, intending to occupy it on behalf of Tsar Peter I and King Augustus II the Strong. By agreement with the *ordynat*, 1000 Russian infantrymen led by Polish Colonel Zbigniew Przypkowski were allowed in the following day, later replaced by Saxon General Joachim Bernard Kyan in January 1706. During his stay, he demanded “provisions for the kitchen”, costing the residents of Zamość 28 thalers per month. He demanded 100 thalers monthly and the city council met them. The Russians left Zamość at the end of May, while the Saxon general departed in mid-June 1706²⁹⁷.

In the autumn of 1706, perhaps at the behest of the Tsar, who did not trust Augustus II, the Russian general Baur attempted to seize the fortress by trickery. He exploited an invitation to the palace issued on 8 December by Teresa z Potockich, wife of *ordynat*. He arrived the next day, hoping to take advantage at departure to capture the Lwowska Gate and occupy the city. He likely gained the favor of the commanding officer Major Tauben and had previously ordered his units to approach the gate. Upon opening the gate, Baur's grenadiers rushed towards the departing carriage, cut off its team, and then breached the walls, reaching the ramparts and turning the cannons towards the city.

What the Russians failed to accomplish in 1706, the Saxons achieved in 1715 when they captured Zamość. Saxon troops led by Field Marshal Flemming marched from Warsaw against the forces of the Tarnogród Confederation formed on 26 November 1715. After crossing the Vistula in Sandomierz on 8 December, they attacked the confederates, who withdrew to Zamość and deployed in the suburbs and surrounding villages. Although the parties agreed to a week-long ceasefire on 24 December, the Saxons broke it the next day. A battle was averted as mediators sent by Chancellor Szembek halted the Saxon advance and persuaded the confederates to withdraw from the vicinity of Zamość. Two days later Saxon troops reached the walls of

²⁹⁶ *Ibidem*, p. 67–73.

²⁹⁷ *Ibidem*, p. 75–78.

the fortress, demanding entry, but the *ordynat* refused. Flemming insisted that his officers be allowed to make necessary purchases inside. For this purpose, the gate at the Szczebrzeska Gate, then called Lubelska Gate, was to be opened daily, with continuous movement observed there under the supervision of the Saxon guard. On the morning of 28 December, when Saxon troops stood by the gate, a group of officers staying in Zamość overpowered the gate guards, unlocked it, and opened it. The waiting soldiers entered the city. After a brief fight in which Captain Roman was mortally wounded, the Saxons seized Zamość. Treating the fortress as their spoil, they looted the citizens and the gathered nobility, taking all the stored deposits. They also confiscated the movables found in Zamość belonging to the Confederates, and tax collectors from the Chełm Land took 3,000 zloty from the deposits held by the citizens. Flemming released some prisoners for ransom, but about 40 were kept under lock and key. Leaving Colonel La Serre with a garrison in the fortress, the field marshal and his army left Zamość on 31 December. During their six-month stay, the Saxon garrison carried out numerous looting and requisitions, demanding provisions and money for lavish living. When leaving in July 1716, the Saxons took all the ammunition from the fortress's arsenal and many cannons²⁹⁸. Zamość took a long time to return to normal life. The damages inflicted on the city and its outskirts by Polish, Russian, Saxon, and Cossack forces were estimated at 106,752 Polish zloty in 1718²⁹⁹.

Zamość suffered further destruction and losses only in the years 1809 and 1813. Until then, the unreinforced fortress walls were deteriorating. There were also changes in the hydrographic system, especially on the western side, where the Zalewa Mała turned into marshy meadows. It was only during the 1809 war that the Austrians became interested in Zamość, planning to establish one of their military supply depots there. In March 1809, Colonel Engineer Ferdynand von Pulszky was sent there to prepare the fortress for defense. For a month he supervised wall repairs and cleaning of the moats. A rampart was built in front of the Szczebrzeska Gate, and the causeway was damaged [uszkodzono groblę – na pewno tak miało być?]. The military quarters and ammunition and provision warehouses were prepared for the purpose of arriving troops³⁰⁰. In early May, Prince Józef Poniatowski with the main part of the Polish forces began a march into Austrian territory. The vanguard of one of columns of these armies reached the vicinity of the fortress on 15 May. Its commander, General Ignacy Kamiński, called on the Austrians to surrender the next day. The Austrians refused. Shortly thereafter, the defenders set fire to the suburbs along the Szczebrzeska road, followed by the Lubelskie Suburb and partially the Lwowskie Suburb³⁰¹.

On the evening of 17 May, General Jan Pelletier arrived at the fortress with a battalion of the 2nd Infantry Regiment, a sapper company, and six cannons. The next day, they positioned

them closer than 600 meters from the Szczebrzeska Gate and began shelling. One of the grenades set fire to the *ordynat's* stables. Meanwhile, fires started breaking out in the city; a food warehouse burned down. The fires were set by residents, engaging in sabotage in favour of the besiegers³⁰². On the evening of next day, reinforcements arrived at the walls, and preparations for the assault began. A plan of attack envisaged involvement of about 2000 soldiers. They were to advance in five columns. The main thrust was directed towards the section of fortifications between the III and IV bastions, as well as towards the Lubelska Gate³⁰³. Auxiliary diversionary actions were to be conducted in front of the two remaining gates. The assault was scheduled for 12:30 a.m. on 20 May, but due to delays in occupying the starting positions by some units, it was postponed to 2:15 a.m. From 10:30 p.m., diversionary tactics were initiated at the Lwowska Gate, where artillery fire was directed and houses on the outskirts, spared from the previous fire, were also set ablaze³⁰⁴. The assault lasted just under two hours, and by around 4 a.m., Zamość was captured by the Poles. During the siege, five buildings near the palace burned down, over 100 others were partially destroyed (with burnt roofs, damaged doors and door frames, shattered roof tiles, and collapsed ceilings). In the suburbs, 440 houses were burned. The most affected were the Szczebrzeskie and Lwowskie Suburbs, where only six houses survived, while relatively fewer damages were inflicted on the Lubelskie Suburb, especially on Łanowa Street. Additionally, two brickworks within the castle walls and a slaughterhouse behind the Lubelska Gate were also burned down. The day after the assault, the right front of Bastion IV collapsed, which was built on filled marshes³⁰⁵.

A few days after the capture of Zamość, Colonel Jean Baptiste Mallet de Grandville, a Frenchman and the head of engineering troops of the Duchy of Warsaw, arrived at the fortress. After inspecting it on 25 May, he supervised the reparation of the damages to the walls and suggested bringing the fortress to a defensible state. The works lasted for over three years and were only completed during the siege in 1813. They were overseen by Captain, later Lieutenant Colonel of artillery, Leonard Jodko-Narkiewicz³⁰⁶. The preparations for the expedition to Russia in 1812 were not interrupted. After the defeat of Napoleon's army, it became clear that the advancing Russian forces would reach Zamość following the retreating French army. On 22 January 1813, the headquarters of the Duchy of Warsaw's ordered the army to besiege the fortress. The defenders started to gather food and fodder and build entrenchments and redoubts in the outer defenses. In early February, the commander General Maurycy Hauke ordered that wooden houses in the city, especially between bastions V and VI, were dismantled, and from the materials obtained, barracks and guardhouses were built on the fortifications outside the walls. Only on 25 February was a battery erected near the mill, and the causeway to Płoski and the water sluice near it were reinforced with palisades³⁰⁷.

²⁹⁸ Ibidem, p. 83–86.

²⁹⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 113.

³⁰⁰ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 58; S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich*, [in:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy* (as n. 253), p. 112–113.

³⁰¹ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 124.

³⁰² S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich* (as n. 300), p. 116–120.

³⁰³ Ibidem, p. 120–121.

³⁰⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 62.

³⁰⁵ Ibidem, p. 63; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 126–127.

³⁰⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 64–70.

³⁰⁷ Ibidem, p. 74–75.

The Russians arrived on 22 February, attacking the outposts on the first line of defense, and by 24 February they had surrounded the fortress with a ring of troops stretching from Płoski through Siedliska, Wysokie, Łapiguz, Szopinek, Jarosławiec to Żdanów. A regular siege commenced. It did not resemble the siege of 1809. The besiegers did not dare to launch an assault on the fortress. Instead, the fighting took place on the outskirts, while the fortress endured nine months of artillery bombardment. In April the bombardment lasted for thirteen days³⁰⁸. The defenders removed wooden roofs from the arsenal and other buildings, as well as from houses and tenements, covering some of them with earth. They dismantled wooden houses to have wood for making fires at night at the outposts. By the end of September, when there was a shortage of houses to dismantle, the commander ordered all the linden trees to be cut down³⁰⁹. In November, the food supplies ran out, and the cattle and horses started to be eaten. The Fortress Defense Council agreed to negotiate surrender. The talks began on 20 November and four days later a convention was signed, backdated to 22 November. Out of the garrison initially consisting of 3,812 people, 1,378 soldiers and officers left on November 25 under their own power, while 891 remained in the hospitals³¹⁰.

The city and its suburbs suffered serious damage. Over 70 wooden houses were demolished or burned during the bombardment, while masonry buildings were damaged by artillery fire. Affected structures included the city hall, collegiate church, palace and adjacent buildings. The suburbs lost around 160 houses along with their outbuildings, some of which were completely destroyed by fire. Additionally, three brickworks, the city slaughterhouse, and the house of the dog catcher in Podgroble Żdanowskie (a settlement in southern part of the Lwowskie Suburb, next to the causeway leading to Żdanów village) were burned down. Wólka Miejska (formerly known as Wólka Kalinowicka, a settlement of a dozen or so farms, bordering the Lwowskie Suburb to the east) and Podtopole were also destroyed by fire. Nearby villages such as Kalinowice, Żdanów, and Janowice were also ruined. The population decreased by 40%³¹¹.

During the times of the Duchy of Warsaw, the city gradually shifted its functions. After the transfer of the centre of *Ordynacja* to Zwierzyniec in 1806, the economic role of Zamość weakened, and the citizens became poorer. Instead, it was the military function that began to be dominant, which continued to develop in the following years.

7. PEOPLE

The number of inhabitants is always a crucial factor in characterizing the functions of a city. Making use of the number of houses provided above, we can estimate the population growth of Zamość by using the commonly accepted demographic ratio: 6 people per 1 house, and adding 10% for untaxed individuals to the obtained number³¹². Based on the data from the extent

³⁰⁸ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 154–155.

³⁰⁹ Ibidem, p. 155–157.

³¹⁰ S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich* (as n. 300), p. 156.

³¹¹ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 154–164.

³¹² I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, p. 184, 196.

conducted in 1591, which listed 275 houses in the city and its suburbs, we can assume that Zamość was inhabited by 1,815 people at that time. Additionally, we should add approximately 100 people living in the lord's manor and around 120 soldiers and several gunners in the garrison³¹³.

In the subsequent decades, there was rapid development in the development of the city and its suburbs accompanied by the increase in population. The population can be calculated by summing the number of houses burned in the suburbs in 1648 (which was 459), the number of houses and tenements in the city from the tax register of 1651 (which was 234)³¹⁴, and applying the known multiplier. This calculation indicates that before the siege in 1648, Zamość had no fewer than 4,574 inhabitants. The lord's manor was no larger than 100 people, while the garrison, facing the threat of Cossack and Tatar attacks, numbered 800 soldiers³¹⁵. In 1696, from which the most complete extend of the city survives, Zamość recorded 244 houses and tenements, and 489 properties in the suburbs; together they were inhabited by no fewer than 4,838 people. The manor at that time had 220 courtiers and servants, and the garrison of the fortress consisted of 240 soldiers³¹⁶. During the Great Northern War, due to numerous fortress alarms, fires, famine, and tax oppression, many burghers abandoned their homes³¹⁷. The city's population decreased, and Andrzej Kędzior estimates that around 1720 it was about 4,000 people³¹⁸.

After the wars ended, the city slowly returned to normal life. However, the emerging prospects were not favorable. Impoverished citizens continued to struggle with debts, as did the municipal authorities. The social discipline was weak. Frequent disputes arose over municipal obligations and the amount of taxes. Jews demonstrated great economic activity, gradually dominating trade and also engaging in craftsmanship. Their numbers increased from 300 in 1692 to 1,000 people in 1770. The impoverishment of the burghers contributed to the ruin of the city's buildings. The *ordynał's* officials, especially the burgraves, ordered the reconstruction of tenements and the construction of public buildings, but these works were undertaken only as far as the funds available to the city council allowed³¹⁹. The 1770 extent, alongside tenements, enumerated small tenements, cottages, and homesteads. There were 176 of them in the city, while in the suburbs there were 445 houses, small houses, cottages, and mud huts. These dwellings were inhabited by no fewer than 4,096 citizens and suburban residents. Additionally, the population count should include the residents of the Academy's tenements and those owned by its professors, which were exempt from rents, taxes, and municipal contributions as early as 1649³²⁰. Similarly, the number of manor houses and tenements

³¹³ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 45.

³¹⁴ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 113; idem, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 111.

³¹⁵ E. Janas, *Prywatne wojska Zamojskich*, [in:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy* (as n. 253), p. 95.

³¹⁶ Ibidem; APL, Kęgr, Podatkowe (as n. 269), book 1, k. 180 (head tax register from 1696).

³¹⁷ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 111–113.

³¹⁸ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 363.

³¹⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 114–115.

³²⁰ Copy in BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1604, p. 208–209.

owned by the nobility increased in the late 17th and 18th c. The number of courtiers and servants also grew in the rebuilt palace and its economic buildings at the rear, constructed between 1747 and 1752, as well as in the southern and northern wings built between 1769 and 1772. The garrison of the fortress at that time numbered over 400 soldiers³²¹.

The entry of Austrian troops into Zamość on 25 July 1772³²² heralded a thirty-seven-year period of its belonging to Galicia. The city became the centre of administrative authorities, leading to an influx of population and consequently an increase in the number of residents. Immigrants came from other cities within the Austrian partition and, as a result of colonization efforts undertaken by the authorities, from German lands³²³. In 1804, the population was recorded at 5,630 residents, which increased to 6,545 over the next four years, only to decrease to 4,065 people by 1810³²⁴. Contributory to the decrease were mainly the departures of Austrian administration workers and citizens, burdened by increasing obligations imposed on them by military authorities for the purpose of the garrison, as well as the financial policies of the Duchy of Warsaw. The fortress began to dominate the life of the city³²⁵.

The urban community of Zamość began to form from the moment the first settlers arrived. In the charter, the founder decided that only Roman Catholics could settle in the city. Therefore, those who settled in Zamość between 1581 and 1585 were former residents of Chodel, Chęciny, Garwolin, Gdańsk, Kazimierz Dolny, Lublin, Lviv, Mogielnica, Opatów, Sandomierz, Sulejów, Toruń, Warszawa and Wojslawice³²⁶. The merchants, able to engage in extensive international trade, made for only a small group within them. Hence, on 30 April 1585, the chancellor allowed Armenians to settle, “so that the city founded by me might more easily prosper and enrich itself through trade”³²⁷. The Armenians were allocated plots along the eastern and northern sides of the Great Market and along the street continuing from it. East of this street, a square was designated where they were to construct their temple and associated buildings. The chancellor also promised to assign them fields, gardens, and meadows in the suburbs, just like other citizens had them assigned³²⁸. The Jews also sought the right to settle in Zamość. Sephardic Jews received the privilege to settle on 26 February 1588. Zamoyski granted them plots on Szewska Street and at the Salt Market, guaranteeing religious freedom and support in their affairs³²⁹. Later, it turned out that they settled at the Salt Market and Horodelska Street, which before 1603 was

³²¹ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (as n. 278), p. 125–128; M. J. Lech, *Twierdza i garnizon Zamościa (1752–1756)*, “Rocznik Lubelski” 5 (1962), p. 287.

³²² B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 30.

³²³ H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1931, p. 31–34, 57, 167–168.

³²⁴ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 52, 132.

³²⁵ Ibidem, p. 134–137, 201–202.

³²⁶ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 100.

³²⁷ K. Sochaniewicz, *Najstarszy przywilej Ormian z 1585 r.*, “Teki Zamojskie” 3 (1920) 2, p. 31–32.

³²⁸ Ibidem.

³²⁹ J. Morgensztern, *O osadnictwie Żydów* (as n. 224), p. 5–10.

named Żydowska Street³³⁰. During this time, Zamość became a destination for immigrating Greeks. On 10 January 1589, the Chancellor issued a privilege granting them the rights and freedoms afforded to all settlers in Zamość. He allowed them to build a church in the southeast part of the city, maintain clergy there, and also permitted them to hold municipal offices³³¹. Nie wyznaczyl im jednak sektora do zamieszkania, mogli osiedlać się na terenie całego miasta i murować kamienice. Therefore, the Greeks did not establish a distinct district but resided around the Great Market and at streets in the southern part of Zamość.

By allowing representatives of these three ethnic groups to settle, Zamoyski hoped for their involvement in transforming Zamość into an important trading centre, mainly with Eastern and Southern Europe. Familiarity with the conditions of trade there and the support of the founder and his successors brought about the expected results. Zamość emerged as a significant hub of exchange within the Polish-Lithuanian Commonwealth. Apart from representatives of the groups mentioned above, also settlers from England, Scotland, Germany, the Netherlands, Spain, Hungary, Italy, and even Turks and Persians settled there, contributing to the hub's prosperity³³².

Foreign settlers alongside Poles contributed to the economic functions of the city, enriching its daily life as well as its material and spiritual culture. In the 1591 extent, there were 44 properties belonging to foreigners, including 19 Armenian, 12 Greeks, 5 German, 3 Hungarian, 2 Italian, 2 Jewish, and 1 Scottish³³³. Of these, Armenians and Jews formed separate communities. Armenians were the first to do so, having received a privilege from J. Zamoyski on 9 January 1589 to organize their community³³⁴; in this endeavor, they were to model their community after the Armenian community of Kamieniec Podolski³³⁵. They played a significant role in the city's economy and social life, becoming a driving force behind its development. In 1669, they owned 29 tenements and several houses of other types³³⁶. They joined the union with the Catholic Church in 1665³³⁷. Some Armenians later departed, while others assimilated into Polish culture, becoming professors at the Academy and taking on church roles. More left Zamość in the early 18th c., and due to the decline in their numbers, the community's activities were suspended in 1738³³⁸. While the *ordynat* Klemens Józef attempted to reactivate the Armenian self-government in 1760, these efforts did not yield the expected results³³⁹. The Armenian community did not revive thereafter.

³³⁰ Ibidem, p. 10.

³³¹ S. Morawski, *Ważniejsze przywileje i dokumenty Jana i Tomasza Zamojskich*, [in:] *Wydawnictwo na cele dobroczynne samborskie*, Sambor 1888–1889, p. 86–87.

³³² A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (as n. 71), p. 323.

³³³ B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (as n. 115), p. 203.

³³⁴ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem*, Lublin 1965, Aneks, pp. 265–272.

³³⁵ Eadem, *Organizacja gminy ormiańskiej w Zamościu w XVI–XVII wieku*, “Rocznik Lubelski” 3 (1960), p. 67–68.

³³⁶ Ibidem, p. 67.

³³⁷ T. Lewicki, *O Ormianach zamojskich*, “Kwartalnik Historyczny” 73 (1966), p. 407–411.

³³⁸ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Organizacja gminy* (as n. 335), p. 79–80.

³³⁹ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 115.

Sephardic Jews began to arrive in Zamość in greater numbers after 1590. Records from the next decade show eleven Jewish surnames. They came from Italy, Turkey, and Portugal. In 1597, an Englishman named Izaak Mettkaff purchased a house³⁴⁰. Only Sephardic Jews could be members of the Zamość community. The first mention of a rabbi dates back to 1601. A synagogue and Żydowska Street, later known as Horodelska Street, are mentioned in 1603³⁴¹. Ashkenazi Jews, or “local ones”, began to settle in Zamość from 1630s. They also established their own community, mentioned in sources from 1658, 1664, and 1666. The information from 1666 states that their community became part of the Council of Four Lands, belonging to the Chelm-Belz district. During the wars of the mid-17th c., some Sephardic Jews left Zamość, while local Jews arrived in large numbers. In 1658, the *ordynat* ordered these newcomers to leave the city within three months, but not everyone complied. However, with the departure of many Sephardic Jews, the local Jewish population began to dominate the community. Over time, as suggested by Janina Morgensztern, it is likely that the two Jewish communities merged. By the end of the 17th c., the merged community separated from the Chelm-Belz district, and a new district was established, encompassing the communities in the Zamoyski family entail³⁴².

In the first half of the 17th c., records in the city books documented 40 Sephardic Jewish surnames and over 20 Ashkenazi ones³⁴³. In 1657, they occupied three tenements and 16 houses, in 1664 – already 24 properties, and in 1691 – five tenements, 29 houses, and two cottages. These dwellings were inhabited by 60 families, and the total Jewish population in Zamość in that year, according to J. Morgensztern, was estimated to be over 350 individuals³⁴⁴. During the 18th c., the number of Jews increased. In 1770, they owned 15 tenements, smaller tenements, 31 houses, 2 smaller houses, 5 cottages, 7 households in the city and 39 houses and 1 cottage in the suburbs: Lwowskie, Nowy Świat, Janowickie, Skalka and Podgroble; altogether 90 properties³⁴⁵, inhabited by 1,000 people. In 1804, out of a total population of 5,630 inhabitants of Zamość, there were 2,347 Jews³⁴⁶. Since the 17th c., they were primarily engaged in trade – a domain they came to dominate in the 18th c. – as well as in the production and distribution of alcoholic beverages, and to a lesser extent, in craftsmanship.

The third organized ethnic group settled in Zamość were the Greeks. J. Zamoyski had contacts with their representatives, both traders from the Turkish territories and residents of Lviv. In 1586, he asked the city council of Lviv to resolve the matter of a resident of Lviv, Michał the Greek, and Seropel from Candia, Crete³⁴⁷. Two years later, he supported the case of Pro-

kop Syropopulo, whom he presented as a merchant and citizen of Zamość³⁴⁸. It is possible that he was the same Seropel who settled in Zamość. The chancellor announced permission for Greeks to settle in his new city in a privilege dated 10 January 1589³⁴⁹; From this document we can infer that members of this group did not intend to create a separate community.

The extent of 1591 lists 12 properties owned by Greeks. In the following years, their number undoubtedly increased. Taking advantage of the permission granted in the privilege, they built their wooden church. After 1606, it became the seat of the Ruthenian brotherhood of the Protection of the Mother of God. In 1618, at the initiative of T. Zamoyski, construction of a stone church began, which survived until 1631³⁵⁰. The community was subject to the Patriarch of Constantinople. The history of the Greek colony in Zamość is not well known. Its members traded mainly in wine, constantly encountering difficulties in relations with Lviv. In the second half of the 17th c., especially during conflicts with Turkey, the Greeks left Zamość. Their temple was taken over by the Disunites (the Orthodox in Poland who did not adhere to decisions of the Union of Brest in 1596, anti-Uniates) and later by the Basilian monks.

Migrants from the British Isles, especially Scots, stood out from among other ethnic groups. They formed an Anglo-Scottish trading colony in the first half of the 17th c. By the mid-century, there were 25 Scots living in Zamość, with another twenty residing there temporarily³⁵¹. They also engaged primarily in trade. They lived on both the western and eastern sides of the Great Market and at adjacent streets³⁵². It is worth mentioning that in the late 16th c., a Scottish clergyman, soldier, diplomat, and humanist named William Bruce worked as a professor of Roman law at the Academy³⁵³.

Therefore, a multiethnic, multicultural, and multireligious urban community was forming in Zamość, attracting attention due to its distinctive attire, customs, and language. Foreigners engaged in long-distance trade, and some, mainly Scots, were local market traders. Others, especially Germans brought from cities in Pomerania and Prussia, were involved in crafts. While craftsmanship was crucial during the city's construction, it somewhat diminished in importance later. It is crucial to emphasize that in the functional concept of Zamość, compared to trade, craftsmanship was assigned a secondary role. It was not allocated a specific sector in the spatial layout, but rather plots outside the center, along streets near the fortifications, and this tendency persisted throughout the examined period³⁵⁴. Only goldsmiths, painters, and coppersmiths lived closer to the centre³⁵⁵.

When it comes to the wealth structure of the residents, it was highly diverse, although we can distinguish three main

³⁴⁰ J. Morgensztern, *Uwagi o Żydach sefardyjskich w Zamościu w latach 1588–1650*, “Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 38 (1961), p. 74–75.

³⁴¹ Eadem, *O osadnictwie Żydów* (as n. 224), p. 10–11.

³⁴² Ibidem, p. 14–15.

³⁴³ J. Morgensztern, *Uwagi o Żydach sefardyjskich* (as n. 340), p. 79–81.

³⁴⁴ Eadem, *O osadnictwie Żydów* (as n. 224), p. 16–17.

³⁴⁵ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1827, k. 14–16.

³⁴⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 32.

³⁴⁷ AJZ, vol. 4 (as n. 145), no. 1129 (8 II 1586), no. 1151 (12 VI 1586).

³⁴⁸ W. Łoziński, *Patrycjat i mieszczczeństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1892, p. 51.

³⁴⁹ S. Morawski, *Ważniejsze przywileje* (as n. 331), p. 86.

³⁵⁰ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik*, Warszawa 1977, p. 118.

³⁵¹ J. Feduszka, *Szkołoci i Anglicy w Zamościu w XVI–XVII wieku*, “Czasy Nowożytnie” 22 (2009), p. 52–53.

³⁵² Ibidem, p. 54–55.

³⁵³ Ibidem, p. 56–58.

³⁵⁴ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 107.

³⁵⁵ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa 1580–1821*, Warszawa 1971, p. 20–30, (tab. IV), 36, 43.

groups. The wealthiest comprised merchants engaged in long-distance trade. This group also included representatives of wealthy crafts, especially artistic ones, as well as professors from the Academy. The second group consisted of merchants operating in the regional and local markets, reaching neighboring towns, as well as market traders and peddlers owning properties in the city and suburbs, along with guild craftsmen. The third, largest group comprised the commoners, who did not have civic rights and did not own properties. They were bailiffs, workers in craft workshops, various types of servants and wage laborers, as well as beggars and vagabonds.

Zamość was inhabited by clergy – Catholic, Orthodox, Uniate, Armenian, Greek and Jewish, teachers of schools run by them, and church servants. Manors and houses in the city were also owned by the nobility, as well as by employees of the Zamoyski family entail and *ordynats'* courtiers. Regarding the state of their properties, it can be said that it was diverse.

The concentration of a significant group of people within the city, coupled with a lack of attention to cleanliness and hygiene, posed a serious risk of epidemics and plagues. This was exacerbated by the spread of other natural disasters and population migrations³⁵⁶. Epidemics in Zamość were recorded in the following years: 1592, 1601, 1604, 1625, 1626, 1629, 1630, 1634, 1641, 1653 (August–December), 1656, 1657, 1660, 1661, 1662, 1667, 1704, 1711 (September) – 1712 (January), and 1755³⁵⁷.

8. THE FUNCTIONS OF THE CITY AND ITS ROLE IN THE SETTLEMENT AND ECONOMIC STRUCTURE OF THE REGION CRAFTSMANSHIP

Craftsmanship was the most important economic sector in the initial period when the city was being built. That is why Zamoyski attached great importance to recruiting well-prepared specialists in various professions. He particularly sought after carpenters, joiners, masons, potters, cobblers, glaziers, painters, as well as producers of metalware, clothing, and food³⁵⁸. They were recruited from various regions of the country, from Lithuania, and even from abroad. Initially, he allowed them to choose residential plots in the city or in the suburbs. Some were offered ready-made houses, for which they were to pay within a specified time, and he even granted loans when a master craftsman wanted to buy himself “out of serfdom”, as in the case of carpenter Jakub Smogorz from Sulejów in 1585³⁵⁹. Craftsmen oc-

³⁵⁶ A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem*, Warszawa 2000, p. 25–32.

³⁵⁷ AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 686, no. 41 (P. Orzechowski do J. Zamoyskiego, 21 IX 1601); *ibidem*, ref. no. 643, no. 302 (J. Zamoyski do S. Knuta, 17 I 1604); BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1815, k. 201, 203; S. Żurkowski, *Żywoć Tomasza Zamoyskiego* (as n. 242), p. 96, 140; *Pamiętnik Jana Gollinsza* (as n. 268), p. 97–98; R. Szczygiel, *W latach wielkiej wojny północnej* (as n. 253), p. 74; A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 145; Centralne Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, fond 132, description 1, no. 145 (Rada miejska Zamościa do Rady miasta Lwowa, 22 XII 1755 r.).

³⁵⁸ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 108.

³⁵⁹ AJZ, vol. 4 (as n. 145), no. 1076 (J. Zamoyski do W. Wnuka z Warszawy, 24 I 1585).

cupied everywhere in the city. However, when Armenians and Jews began to settle, receiving designated streets and plots near the Great Market and the Salt Market, craftsmen sold properties to them in those sectors and moved to other areas. This phenomenon demonstrates that in the functional layout, craftsmanship was assigned a secondary role, unlike trade³⁶⁰. Based on the census from 1591, we know that craftsmen comprised about 50% of the total population, owning 97 properties within the city out of a total of 113 workshops, and only 16 in the suburbs. They represented 30 different specialties³⁶¹.

Over the next half-century, the number of specialties increased to 42 by 1657. Table III by Kazimierz Kowalczyk can be supplemented with representatives of three other crafts – swordsmiths, lathe operators, and leatherworkers³⁶². In the 1660s and 1670s, there were 45 craft specialties. Out of the total number of 218 craft workshops in this period, 94 operated in the city, and 124 were located in the suburbs³⁶³. Representatives of crafts, such as woodworking, most leather-related trades, food production, ceramics, construction, and various “fiery” occupations resided outside the city walls. Between 1691 and 1697, there were 245 representatives of crafts, of which 36 owned properties in the city and 125 in the suburbs. Additionally, there were 84 bailiffs engaged in crafts, with 42 located in the city and 42 in the suburbs. They represented 46 craft specialties³⁶⁴. These data indicate the impoverishment of craft representatives, who had to dispose of 58 properties in the city, either becoming bailiffs or moving to the suburbs. This trend persisted throughout the entire 18th c.³⁶⁵ Between 1709 and 1715, there were 259 craftsmen engaged in crafts both in the city and in the suburbs, representing only 33 specialties, including, apart from those mentioned in Table VI of K. Kowalczyk, also hatters, millers, dyers, vintners (distillers), and wax-makers, as recorded in the 1709 census and city records³⁶⁶. In the list of professions from those years, the absence of goldsmiths is surprising. Craftsmen in Zamość, like representatives of other professions, became poorer in the second half of the 17th and 18th c. Some undoubtedly left the city and moved to other centers, although the fortress walls may have provided them with security³⁶⁷. The pauperization of craftsmen was contributed to by the devastation of villages in the vicinity of Zamość by passing armies, which reduced the demand for their products. Jews began to arrive in the city in increasing numbers, and they also engaged in craftsmanship. The structure of crafts diversified, with new specialties emerging, such as distillers, referred to in contemporary sources as vintners, who were admitted to the guild of brew-

³⁶⁰ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 44–45; R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 107–108.

³⁶¹ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (as n. 355), p. 12–17, tab. II and III.

³⁶² *Ibidem*, p. 16–17; APL (as n. 10), Acta Advocatialis et Scabinalia Zamoscensia (hereinafter as: AAeSZ), book 13–21; APL, ACZ (as n. 180), book 7–8.

³⁶³ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (as n. 355), p. 20–30, tab. IV.

³⁶⁴ *Ibidem*, p. 34–43 (tab. V), 45–46 (tab. VI).

³⁶⁵ *Ibidem*, p. 45–46 (tab. VI).

³⁶⁶ *Ibidem*; APL, KemZ (as n. 178), book 3, k. 9–22v; APL, AAeSZ (as n. 362), book 28–29.

³⁶⁷ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 111–115.

ers and maltsters in 1675, and they established their facilities in the suburbs³⁶⁸. In 1696, the Zamoyski family brought clothiers from Rawicz to develop their own wool production³⁶⁹. As the need to rebuilt houses and tenements arised after fires, there was increased demand for construction specialists, such as carpenters, joiners, stove fitters and masons. The growing number of Jewish residents in Zamość, involved in crafts, along with the decline in the significance of guild organizations, led to an increase in the number of non-guild craftsmen, especially in the food and clothing sectors, both among Jews and Christians³⁷⁰.

Until 1772, Zamość had guilds for beef butchers (established in 1588), cobblers (1585), furriers, and metal crafts (established in 1590), clothiers (1605), potters (1610), leather crafts, such as saddlers (1614), tailors (1614), blacksmiths (1618), bakers (1619), weavers (1620), brewers (1644), pork butchers (1690), and tanners (1698). During the Austrian partition period, in 1778, carpenters and bricklayers formed an association, and in 1786, two butcher guilds merged into one organization³⁷¹. There was also a guild of barber-surgeons, organized in 1622³⁷².

After the city was occupied by Austria, the new authorities aimed to organize the craft guilds, eliminate conflicts among their members, and adapt existing organizational forms to the needs of the Austrian economic system. In 1776, Jews were allowed to engage in crafts for the needs of their own community, and from 1789 onwards, they could practice any trade on equal terms with Christians³⁷³. After several years of preparations, the "General Regulations of Guilds" were developed and announced in 1777, including a standardized statute. Existing associations were required to adjust their organization and activities to the provisions contained therein. Only after fulfilling this requirement did Emperor Francis II approve the functioning of 13 guilds in Zamość in 1796³⁷⁴.

At the same time, the authorities sought to attract craftsmen from German countries as part of a colonization campaign. The first stage, in 1774, resulted in only a few masters arriving. It was only during the second stage, under Joseph II, that 28 colonists from Prussia specializing in food, clothing, and leather trades settled, purchasing houses at auctions or building them in the suburbs³⁷⁵. However, this action did not yield the expected results due to limited demand for artisanal products. The number of craftsmen barely increased in the early 19th c., as in 1804, there were 289 of them living in the city and its suburbs, and in 1808, there were 274 craftsmen³⁷⁶.

Since the founding of the city, craft workshops were located in the suburbs. The first brickyard was likely built in the Lwowskie Suburb after the arrival of a cooper from Warsaw in

the spring of 1580³⁷⁷. In 1584, there were plans to build a second one, to be run by a brickmaker from Jarosław, but he did not arrive by the beginning of March³⁷⁸. In the following year, a brickyard was established near the palace, probably intended for producing bricks for the walls of the castle buildings³⁷⁹. Later, a brickyard was established in 1591 in the Lubelskie Suburb³⁸⁰. In the 17th c., at least four brickworks were operating, as noted in 1603, 1618, 1620 and 1688. The castle brickyard was relocated closer to the Lwowskie Suburb. The brickyard in the Lubelskie Suburb was still active³⁸¹. The records in the extents of 1696 and 1709 indicate that there were two brickworks in operation: a private one in Nowy Świat and a castle brickyard near Drabowa³⁸²; later on, there were three brickworks³⁸³. During the Austrian period, there were four brickworks in operation: two on the northern side of the old Lviv road, and the remaining two were located on Drabowa and Skierbieszowska Streets³⁸⁴.

The Zamość mills were built near the Wieprzec river, near the causeway towards Płoskie. The first one began operating in the fall of 1581, and it was called the "new Zamość mill"³⁸⁵. The second mill at this causeway was built around 1648. Both mills operated until the beginning of the 19th c. Additionally, the citizens used mills in the villages of the Zamość estate, in Kalinowice, Żdanów, Janowice, and the Koźlerogi grange, where a starch factory also operated³⁸⁶.

The breweries were initially located in the Lubelskie Suburb. Three breweries with malt houses were in operation, along with four additional malt mills, in 1591³⁸⁷. In the first half of the 17th c., beer was produced in both suburbs, and after 1648, its production was also initiated in the city³⁸⁸. Some breweries remained there for longer periods, such as the Jewish one or the Armenian priest's brewery near the Ruthenian church, operating from 1691 to 1696³⁸⁹. The breweries destroyed in the suburbs were rebuilt, and along with malt houses, they operated at the Holy Cross Market, on Drabowa Street, and in the Janowickie Suburb. Distilleries started operating in the late 17th c.: three on Lwowska Street and Podstawa, two on the Holy Cross Market, Nowy Świat, and in the Janowickie Suburb, and one at Kozacka and Drabowa Streets, and Podgroble, totaling 15³⁹⁰. By 1709,

³⁷⁷ AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 2519, p. 285.

³⁷⁸ AJZ, vol. 3 (as n. 150), no. 41, p. 504, Materiały do raportu generalnego z 2 III 1584.

³⁷⁹ AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 2527, Rejestr wydanych pieniędzy w l. 1584–1586, p. 13.

³⁸⁰ B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (as n. 115), p. 208.

³⁸¹ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 104.

³⁸² APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 25, 26; ibidem, book 3, k. 16v, 17v.

³⁸³ J. Kasperek, *Gospodarka folwarczna w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w.*, Warszawa 1972, p. 126.

³⁸⁴ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 59.

³⁸⁵ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1a, Rejestr gumieny za lata 1581–1582, p. 174–176.

³⁸⁶ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (as n. 71), p. 209; B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 59.

³⁸⁷ B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (as n. 115), p. 208.

³⁸⁸ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 111.

³⁸⁹ B.Łop. (as n. 178), manuscript 16-1, p. 41, 43; APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 21.

³⁹⁰ APL, KemZ (as n. 178), book 3, k. 22–30v.

³⁶⁸ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (as n. 355), p. 33, 43.

³⁶⁹ J. Bartyś, *Sukiennictwo w Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, "Przegląd Historyczny" 49 (1958), p. 487.

³⁷⁰ K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (as n. 355), p. 46.

³⁷¹ Ibidem, p. 55–56.

³⁷² Ibidem, p. 56.

³⁷³ Ibidem, p. 49–50, 56.

³⁷⁴ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 63, 67, 73.

³⁷⁵ Ibidem, p. 65; K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa* (as n. 355), p. 48–49.

³⁷⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 67.

their number had increased to 23³⁹¹. In the 1696 extent, there was also a tannery recorded in the Lubelskie Suburb³⁹². In 1770, there were four breweries and malt houses operating in Zamość, along with 36 distilleries: on Lwowska Street, Gęsia Street, Kozacka Street, in Nowy Świat and Podstawie in the Lwowski Suburb, Sadowisko in the Szczebrzeskie Suburb, Skalka and in the Janowickie Suburb³⁹³.

During the Austrian partition times, the production of spirits was taken over by the Zamoyski family entail. At that time, there were two mills: one by the Zamość pond with four grindstones, and the other in Janowice with two grindstones, where mainly Jews ground grain into flour and malt. Additionally, there were two breweries: one large brewery in Zamość and another in Żdanów, as well as several distilleries. Earlier, one of the *ordynats* built a slaughterhouse in the Lubelskie Suburb³⁹⁴.

TRADE AND SERVICES. ECONOMIC IMPACT RANGE

Trade was the most important economic activity. The founder of Zamość understood this and emphasized his intention to organize the city as a trade centre that would be significant not only locally but in the entire Polish-Lithuanian Commonwealth and beyond. The founder's efforts can be divided into three categories. The first consisted of granting privileges favorable to Zamość, ensuring the rapid development of trade. From King Stephen Báthory Zamoyski obtained the confirmation of the calendar of fairs, which took place in winter, late spring, and autumn³⁹⁵. After twenty years, when it became apparent that this was not sufficient, in 1600, he received from King Sigismund III a privilege to organize a fair on Saint Victorian's Day (5 September), which was intended as a continuation of the great summer fair in Jarosław, held in the second half of August, but also as its competition³⁹⁶. The weekly market was set for Wednesday, and when it turned out that one day was not enough, in 1588, he asked King Sigismund III to confirm the charter from 1585 and grant a second weekly market on Saturday³⁹⁷. The fairs were to last for 16 days and were to follow the model of annual gatherings in Lublin and Toruń. Their schedule was linked to the annual meetings of merchants in Chelm, Lublin, Jarosław, and Lviv. Zamość received incomplete staple rights binding merchants going from the Chelm Land, Volhynia, the Belz Voivodeship, and Lviv to the west and north of the country with agricultural and forest products, saltpeter, hops, and salt, as well as with merchants travelling from all these directions and Gdańsk with all sorts of merchandise. The merchants were obligated to unload and offer goods for sale in the city for three days. As a result, Zamość, which had previously been on the sidelines of the main trade routes, became an important hub. This also applied to communication routes between Lublin and Lviv,

used by merchants. Earlier, two routes were frequented between these cities: one led through Bychawa, Turobin, Szczebrzeszyn, Lubaczów, and the other through Krasnystaw, Grabowiec, Hrubieszów, or Tyszowce to Belz. In the following decades after the establishment of Zamość, an intermediate route began to operate, much shorter, leading from Szczebrzeszyn or Krasnystaw to Zamość and further through Tyszowce to Belz or Potylicz³⁹⁸. The course of this route was changing in the early 17th c., after the establishment of Żółkiew, Rawa Ruska, and Tomaszów³⁹⁹. In the charter, King Stephen Báthory permanently exempted the citizens of Zamość from paying customs duties within the Commonwealth on land and water. He also provided significant discounts on paying main and border customs duties for ten years and established a customs chamber in Zamość⁴⁰⁰.

These freedoms undoubtedly interested both domestic and foreign merchants, encouraging them to settle in Zamość. Among foreigners, these were mainly Greeks, Armenians, and Jews engaged in trade with cities in the Ottoman Empire. This direction was associated with the second category of efforts by the founder, who aimed to make his city an important centre of trade with the East. However, a major obstacle was posed by the powerful city of Lviv, which guarded its trading monopolies. The chancellor attempted to negotiate with the Lviv city council to recognize Zamość as their colony, but it seems he achieved little success⁴⁰¹. Nonetheless, in the following decades, under the protection of its owners, Zamość emerged as a significant hub of trade exchange along routes leading eastward and southward⁴⁰².

The privileges and freedoms also encouraged merchants from Western and Southern Europe to settle in Zamość, as mentioned in the characterization of the urban community. The founder, as well as officials from the Podolian estates and numerous leased royal domains, promoted the Zamość fairs among merchants engaged in long-distance trade. Zamoyski also wrote letters to cities participating in this trade regarding this matter⁴⁰³. At the turn of the 16th and 17th c., the chancellor also undertook efforts to make his city an important centre of cattle trade⁴⁰⁴. In 1600, he obtained a privilege to organize a fair on St. Victorian's Day, entered into agreements with merchants for the delivery of cattle to Zamość, and guaranteed their repurchase if they were not sold there⁴⁰⁵. Thanks to these efforts, Zamość welcomed numerous groups of merchants, while its citizens, benefiting from the support of their owners, developed extensive trade contacts in Poland and travelled abroad to Moscow, the Czech lands, Hungary and Turkey.

³⁹⁸ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 101, 106.

³⁹⁹ *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, ed. R. Szczygiel, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011, p. 107–108.

⁴⁰⁰ AJZ, vol. 2 (as n. 102), p. 400–401.

⁴⁰¹ AJZ, vol. 4 (as n. 145), no. 1168 (Jan Zamoyski do rady Lwowa, 29 VI 1586), no. 1305 (list z 29 VII 1588).

⁴⁰² M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy* (as n. 334), pp. 173–190.

⁴⁰³ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 106–107.

⁴⁰⁴ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (as n. 71), p. 175 f, also J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk 1977, p. 181.

⁴⁰⁵ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 107.

³⁹¹ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 59.

³⁹² APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 28.

³⁹³ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1827, k. 2–16v.

³⁹⁴ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 59; eadem, *Zamość* (as n. 183), p. 61–63.

³⁹⁵ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 99.

³⁹⁶ Ibidem, p. 107.

³⁹⁷ Copy from 1776 in APL, ACZ (as n. 180), book 17, k. 58–61. Issued in Cracow on 27 I 1588 (unpublished in vol. 4 AJZ).

The third category of Zamoyski's efforts was related to quickly connecting the elevated terrain chosen for the city's foundation with the roads in the vicinity. Between 1579 and 1585, three causeways were built to provide access to it. The chancellor and his officials particularly focused on the causeway leading to Płoskie, which allowed access to Szczepieszyn and further west and north of the country, while also connecting Zamość with one of the Lublin-Lviv routes. The chancellor's actions aimed at making his city a centre of domestic and international trade were successful. Zamość, benefiting from the patronage of the founder and his son Tomasz, emerged as such a centre, known among merchants within the Commonwealth and beyond⁴⁰⁶.

The trade of Zamość developed in three zones. The first was the local market, covering the territory within a distance of up to 20 km, where most villages belonged to the Zamoyski family entail. It made contact between the peasants living in these villages and the estate's centre easier. The second zone was the regional market, primarily consisting of towns within the entail, which had extensive contacts with Zamość merchants. Merchants from older towns in the vicinity, both royal and private, also established connections, such as those from Krasnystaw, Kraśnik, Skierbieszów, Grabowiec, Hrubieszów, Tyszowce, Lubaczów, Krasnobród, Bilgoraj, and later also merchants from newer towns like Cieszanów, Florianów, Rawa Ruska, Tomaszów, Plazów, and Lipsk. In the first half of the 17th c., the trade exchange of this region was concentrated in Zamość, which replaced older towns in its vicinity as the main centre in the long-distance trade, reaching markets in Poznań, Gniezno, Toruń, Gdańsk, Warsaw, Brest, Lublin, Chelm, and Lviv. We can therefore speak of the formation of three regional markets on the border in the second quarter of the 17th c.: Cracow, Lublin, and Lviv, as well as the regional market of Zamość⁴⁰⁷. During this period, Zamość merchants maintained extensive trade contacts with foreign cities, from Lisbon to Moscow, from Stockholm to Istanbul and Bursa, and even with cities in Persia⁴⁰⁸.

The wars of the mid-17th and early 18th c. hindered the prosperous development of Zamość's trade. During times of unrest, some foreign merchants began to leave the city. Cities such as Poznań, Gniezno, Cracow, Sandomierz, and Lublin also lost their significance in international trade. A new route from the west began to function, especially from Silesia – after crossing the Vistula River, it led through Urzędów or Kraśnik to Szczepieszyn and Zamość, further to Volhynia or Lviv. Zamość's role was determined by the fame of its fortress; as a result, the city's connections with Silesia remained continuous and intensive for a long time⁴⁰⁹. However, the exchange in the regional and local markets weakened due to the impoverishment of society, including the citizens of Zamość. In the 18th c., Zamość's role in international trade was only a memory. This was due to changes in the organization of international trade and the decline in the importance of fairs. Zamość became a city of small

merchants and craftsmen catering to the needs of the local market and a narrow circle of customers from the *Ordynacja's* court, who also imported necessary goods without the mediation of Zamość merchants⁴¹⁰. The trade exchange with the towns and villages of *Ordynacja* was taken over by Jews, who received the right to conduct trade on Sundays from the *ordynat* Michal Zdzisław in 1732. In 1738, due to a decline in the number of Armenians, the activity of their community was suspended⁴¹¹.

After the first partition of Poland, the trade crisis deepened. Although the Austrians attempted to link Galicia with other provinces of the state, the efforts were hindered by high customs duties. Agricultural products, animals, and craft goods, imported from Bohemia, Bavaria, and Prussia, were sold at two markets per week and four fairs per year. In addition to the Salt Market and adjacent slaughterhouses, goods were displayed on stalls in the arcades and in the suburbs of the town⁴¹².

Since the late 16th c., guesthouses continuously hosted guests. They served alcoholic beverages. Unfortunately, determining their exact number is challenging. We only know that in 1692, there were 18 such establishments in the city⁴¹³. Information about their activities comes from oaths taken by the city council after fires. In the years 1664–1665, 22 such guesthouses on Kozacka and Kowalska Streets and 16 on Lwowska Street were destroyed by fire⁴¹⁴. In 1672, during three fires, 7 guesthouses in the city burned down, while in the Lwowskie Suburb and on Kozacka Street, 25 were destroyed, and in Nowy Świat as many as 37 were affected⁴¹⁵. In 1677, a fire destroyed 15 such guesthouses in the city⁴¹⁶. Therefore, there were always several dozen of them, both in the city and in the suburbs. After 1772, their role was taken over by inns, of which there were 57 in 1807, with 31 in the city. Christians operated 49 of them, while only 8 were run by Jews⁴¹⁷.

RESIDENTIAL AND MILITARY FUNCTIONS

From the moment of its foundation, Zamość was intended to be the centre of the estates of its founder, initially only the Zamość estate. It began to fulfill this function in the autumn of 1586 when in a letter written from Belz on 21 November, the chancellor issued an order to the scribe Jan Piwko, instructing him to command the servant Wincenty “to keep castle always occupied”, and also ordering that Wincenty and another servant Miernicki should always spend the night there⁴¹⁸. Wincenty and Miernicki were responsible for the supervision of Zamoyski's new residence.

After the establishment of the Zamoyski family entail in 1589 and the approval by the Sejm of the founding act the

⁴⁰⁶ Ibidem, p. 106–107.

⁴⁰⁷ Ibidem, p. 110.

⁴⁰⁸ Ibidem, p. 96.

⁴⁰⁹ M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1961, p. 58–59, 166, 261, 302.

⁴¹⁰ R. Szczygiel, *Zamość w czasach staropolskich* (as n. 6), p. 114.

⁴¹¹ Ibidem, p. 114–115.

⁴¹² B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 76–80.

⁴¹³ APL, Kgkr, Podatkowe (as n. 269), book 1, k. 115v (register of hearth tax).

⁴¹⁴ APL, Kgkr, RMO (as n. 265), book 4, k. 312–318v, 813.

⁴¹⁵ APL, Kgkr, RMO (as n. 265), book 6, k. 1120–1120v, 1166.

⁴¹⁶ APL, Kgkr, RMO (as n. 265), book 7, k. 818.

⁴¹⁷ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 81.

⁴¹⁸ AJZ, vol. 4 (as n. 145), no. 1178, p. 84.

following year, Zamość became its capital⁴¹⁹. The *ordynats* were obliged to take care of the city buildings and constantly modernize them⁴²⁰. Therefore, this city and fortress served as the main residence of the *ordynats*, where they received distinguished individuals, including ecclesiastical dignitaries, such as Patriarch Jeremiah II Tranos from Constantinople, whom Zamoyski invited in 1588⁴²¹. Zamość was visited by many kings of the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Vasa kings, Michał Korybut Wiśniowiecki, Jan III Sobieski, August II, but also foreign monarchs, such as Swedish King Charles XII, and Tsar Peter I. The Zamoyski castle served as the main residence of the Zamoyski family and the capital of *Ordynacja* until 1806, when Stanisław Kostka Zamoyski, the 12th *ordynat*, moved the residence to Klemensów and the administration of the entail to Zwierzyniec⁴²².

Jan Zamoyski, while constructing the city and residence, decided to surround them with modern bastion fortifications to provide defense against the frequent Tatar invasions plaguing Poland in the 16th c. The founder's predictions proved to be correct. During the invasions of the late 16th and early 17th c., the Tatars bypassed this region⁴²³. The modern fortress became crucial in 1648 when Cossack-Tatar forces, after abandoning the siege of Lviv, began their march northward through the Commonwealth. The two-week defense of Zamość was effective, although it revealed many shortcomings in its preparation⁴²⁴. The role of the fortress and its defenders is better evaluated by military historians for the actions during the siege by the Swedish forces of King Charles X Gustav from 25 February to 1 March 1656, preceded by intensive preparations lasting from November 1655. The experiences of the two previous sieges prompted the *ordynat* Jan II Zamoyski to issue a proclamation "Warning for the Siege" in April 1657. Its intention was to better prepare the fortress and the city for the expected attack by Swedish or Transylvanian troops. The *ordynat* ordered the townspeople to gather supplies of grain and salted meat for a six-month period and to procure ammunition and gunpowder. The inhabitants of Zamość who could not prepare supplies were instructed to leave. Importing horses was prohibited. Water tanks were to be filled, and soaked skins were to be gathered for extinguishing fires. Guard posts were to be designated for this purpose. A register of residents who would participate in the defense and those preparing meals for soldiers was to be delivered to the castle. The city gates were to be closed, and only individuals with permission from the *ordynat's* court could pass through them in both directions. Meetings and gatherings in the city, as well as contact with potential adversaries, were prohibited. Proof of such contacts would be considered treason, and in such a case, "such a one, with all his family and

household, may be forced to pay with his life and property"⁴²⁵. These regulations were subsequently treated as rules in case of danger.

The fame of the Zamość fortress during this period, enjoying the reputation of being impregnable, encouraged the nobility from the surrounding areas and from the southeastern regions to deposit their valuables there and to protect their families from dangers. Throughout the second half of the 17th c., the castle housed the municipal and county records of the Chelm Land. After the loss of Kamieniec Podolski in 1672, captured by the Turks, Zamość became the most important fortress in this part of the Commonwealth⁴²⁶. During disputes over the entail following the childless death of Jan II Zamoyski, one of the contenders – Marcin Zamoyski, the Lviv deputy pantiar from a collateral branch of the family – took advantage of this situation. During the parliamentary debates on 29 January 1674, when accusations were made that the entail did not benefit the Commonwealth, Marcin Zamoyski made a declaration. He pledged to raise a unit of 200 dragoons for the defense of the country and to ensure the proper combat readiness of the Zamość fortress. When the vote was taken, the deputies supported the proposal to entrust the entail to him⁴²⁷. Bearing this in mind, the nobility from Belz and Chelm assembled near Zamość on 5 August 1675 and sent a petition to the King-elect Jan III Sobieski, urging him to send a contingent of royal troops as garrison for the fortress. In response, Sobieski wrote to the new *ordynat*, instructing him to deploy the promised unit of 200 dragoons to the fortress⁴²⁸. The consequence of these events was the enactment of the constitution during the coronation sejm of 1676 titled "The Zamość Fortress". To Zamoyski's declaration of maintaining the fortress in proper combat readiness, an obligation was added for the Commonwealth to equip it with artillery and ammunition⁴²⁹. To ensure the provision of food for the garrison, it was ordered that a warehouse would be established, to which all subjects of the entail were obliged to deliver half a bushel of Zamość measure of rye annually, "until the Turkish war is pacified"⁴³⁰.

In the following years, the garrison of the Zamość fortress was granted equal rights with the komput army (a supplemental unit, financed with the komput, an army budget voted for by the Sejm). Appointed by the Grand Hetman of the Crown, the commanding officer held the rank of colonel, while their deputy held the rank of major⁴³¹. All sides involved in the Northern War sought to seize the fortress, but it was successfully captured by the Saxons in December 1715. They only left Zamość in July of the following year⁴³². The service in the fortress was resumed by the dragoons and riflemen enlisted by the *ordynat*. Their numbers fluctuated throughout the 18th c. In 1768, the fortress housed 114 infantrymen, 18 artillerymen, 27 leibdra-

⁴¹⁹ *Volumina constitutionum*, vol. 2: 1587–1609, prep. for printing S. Grodziski, foreword W. Uruszczak, Warszawa 2008, p. 114.

⁴²⁰ *Statuta Ordynacji Zamojskiej od r. 1589–1848*, Warszawa 1902, p. 17.

⁴²¹ K. Kuczara, *Arsenius z Ellasonu – Grek w służbie Cerkwi prawosławnej we Lwowie*, "Przegląd Historyczny" 101 (2010), p. 99.

⁴²² APL, AOZ (as n. 10), ref. no. 3264b, k. 1v.

⁴²³ M. Horn, *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633*, Wrocław 1964, p. 11–13.

⁴²⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 38.

⁴²⁵ E. Janas, *Prywatne wojska Zamojskich* (as n. 315), p. 96–97.

⁴²⁶ R. Szczygiel, *Jan III Sobieski a Zamość*, "Śląski Kwartalnik Historyczny – Sobótka" 35 (1980) 2, p. 283.

⁴²⁷ *Ibidem*, p. 284.

⁴²⁸ *Ibidem*, p. 289.

⁴²⁹ B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej* (as n. 201), p. 108.

⁴³⁰ R. Szczygiel, *Jan III Sobieski* (as n. 426), p. 289.

⁴³¹ M. J. Lech, *Twierdza i garnizon* (as n. 321), p. 283.

⁴³² R. Szczygiel, *W latach wielkiej wojny północnej* (as n. 253), p. 84–87.

goons, and 41 field dragoons – totaling 200 soldiers⁴³³. In such numbers, they witnessed the first partition of Poland.

In 1772, Zamość was occupied by the Austrians. Their garrison entered the city along with a large group of officials from the precinct and district. The *ordynat's* buildings and citizens' houses were taken over for the purposes of new officials and offices. The garrison was housed in buildings near the abandoned Armenian church, while warehouses and lazarets were established in several other former churches and monasteries, as well as in private houses. The occupiers considered themselves owners of the fortifications but did not carry out any renovations⁴³⁴. The combat value of the fortress diminished over time⁴³⁵. It was only the outbreak of the war with France and the Duchy of Warsaw that drew attention of the occupiers to Zamość, which was chosen as one of the locations for supply depots for the troops operating in the Duchy. Repair works were carried out hastily in order to make it in time before the approach of Polish forces in May 1809. After a nighttime attack on 19–20 May, the fortress was captured⁴³⁶.

As already mentioned, a few weeks later, work began on the expansion of the fortress. The plan was drawn up by Colonel J. Mallet, commander of the engineering forces of the Duchy of Warsaw. The implementation was led by a major, and later by a lieutenant colonel, L. Jodko. Damage from the night assault was repaired and the first attempts at modernizing the fortifications were undertaken. These were completed in January 1813. The combat capability of the fortress was significantly increased. After 1809, Zamość also became a place where military units were formed. During preparations for the war with Russia, according to Emperor Napoleon's plans, the Zamość fortress was to shield the march of the right wing of the grand army from the south, and for this purpose, reserves of ammunition and food for a three-month siege were to be prepared there. In 1813, it turned out that the defense lasted half a year longer and the fortress was not taken by the Russians, but surrendered by its defenders⁴³⁷. In the following years, a thorough reconstruction and modernization of the fortress were undertaken, also under the direction of Colonel J. Mallet⁴³⁸. Since then, it was the military function that began to dominate in the functional program of Zamość.

CHURCHES AND CULTURE

The place of Zamość churches in the administrative structures of the Latin and Orthodox (later also Uniate) churches

The community of Zamość was multicultural. In the urban space, there were churches of two Christian rites: Roman Catholic and Orthodox. The first ones, the Church of the Holy Cross

⁴³³ M. J. Lech, *Twierdza i garnizon* (as n. 321), p. 284–285.

⁴³⁴ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 37–38.

⁴³⁵ S. Wiśniewski, *W czasie wojen napoleońskich* (as n. 300), p. 111–112.

⁴³⁶ *Ibidem*, p. 120–128.

⁴³⁷ *Ibidem*, p. 133–158.

⁴³⁸ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 87–106.

and the Church of the Ascension of Christ, were built of wood in the Lwowskie Przedmieście. The latter, after accepting the Union of Brest, became a Uniate church; in 1620, it belonged to the *Szczebrzeszyn protopopia* and, along with it, was subordinate to the Uniate Bishopric of Chelm⁴³⁹. The residents of Zamość who were opposed to the Union founded the Brotherhood of Our Lady of Pokrov on 30 March 1606. It was approved by the Patriarch of Constantinople, who granted it stauropogion. The Brotherhood was accepted by the Greek Orthodox community into their temple⁴⁴⁰. In the second half of the 17th c., with the departure of the Greeks from the city, the members of the Brotherhood continued to use this church. In 1699, they accepted the Union, but Anna Zamoyska, widow of the *ordynat* Marcin, settled Basilian monks there in 1706⁴⁴¹. From the beginning of the 17th c., the seat of the Uniate Church deanery was located in Zamość⁴⁴². From 1604, when the division of the Latin rite diocese of Chelm into deaneries occurred, with Zamość being part of it, the seat of the dean of the Zamość deanery was the collegiate church⁴⁴³.

This situation persisted until the first partition of Poland, when the Austrians occupied most of the territory of the Chelm Diocese. In February 1783, the Lviv Governorate, upon the orders of Emperor Joseph II, announced the incorporation of the occupied part of the diocese into the Przemyśl Diocese⁴⁴⁴. The Przemyśl Bishop, having previously taken over ecclesiastical jurisdiction over the incorporated territory, on 22 June 1782, established the General Officialate in Zamość and appointed Bishop Melchior J. Kochnowski, the auxiliary bishop of Chelm, to this position, who already had similar powers previously granted by the ordinary bishop of Chelm⁴⁴⁵. The Uniate deanery was also included in the Przemyśl Uniate diocese⁴⁴⁶. After 1809, the affiliation of both deaneries returned to the situation before 1772, although the Catholic one, after the transfer of the Chelm diocese to Lublin and the establishment of the Lublin diocese in 1805, was incorporated into it⁴⁴⁷.

CHURCH TOPOGRAPHY

Active churches

Cathedral, until 1992 collegiate church, of the Resurrection of the Lord and St. Thomas is one of the most magnificent temples in Polish early modern architecture. It was built according to the design by Bernard Morando between 1587 and 1598⁴⁴⁸. It stands on two blocks in the southwest

⁴³⁹ A. Gil, *Chelmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, p. 301.

⁴⁴⁰ *Ibidem*, p. 55.

⁴⁴¹ A. Kossowski, *Z dziejów zakonu bazyliańców w Zamościu*, "Teki Zamojskie" 1 (5) (1938) 4, p. 213.

⁴⁴² A. Gil, *Chelmska diecezja unicka* (as n. 439), p. 213.

⁴⁴³ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 21, 25, n. 39.

⁴⁴⁴ B. Kumor, *Wydział teologiczny Akademii Zamojskiej (1648–1784)*, [in:] *Akademia Zamojska w dziejach* (as n. 220), p. 70.

⁴⁴⁵ *Ibidem*, p. 71.

⁴⁴⁶ A. Gil, *Chelmska diecezja unicka* (as n. 439), p. 119.

⁴⁴⁷ *Ibidem*, p. 180–181; F. Stopniak, *Dzieje kapituły* (as n. 217), p. 16.

⁴⁴⁸ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 26–53.

part of the urban area, between the castle and the city⁴⁴⁹. It is a three-aisled church. The interior works were not completed before the death of the designer and architect (in 1600) and the founder (in 1605), so they extended over several more decades. On 5 December 1594, Pope Clement VIII in a bull approved the establishment of the collegiate church and established a chapter⁴⁵⁰. Six years later, on 5 July 1600, Jan Zamoyski issued the founding document for the church and the chapter. In the same year, services were transferred to it from the temporary Parish Church of St. Cross in the Lwowskie Suburb. Its parish priest, Father Stanisław Krassowski, relinquished the rich endowment of his provostship to the appointed prelate, also the parish priest of the collegiate church, Father Mikołaj Kiślicki, at the behest of Zamoyski⁴⁵¹. After 1605, work on the interior decoration of the church progressed very slowly. It gained momentum in 1618 when Thomas, the son of the founder, reached adulthood and assumed the ordination. The finishing touches and the decorative network on the vaults of the aisles and chapels of the collegiate church were completed. The church received rich furnishings crafted by the best artisans from within the country and abroad. The solemn consecration of the collegiate church took place on 18 November 1637⁴⁵². The interior was later enriched by the third *ordynat*, Jan II Zamoyski (1647–1665). On 18 April 1658, the church was hit by a massive fire. The roof, along with the small tower and spire, as well as the free-standing bell tower with bells and important buildings including the archives, were all consumed by the flames. However, the fire did not reach the interior of the church. The *ordynat*, the nobility and the municipal community participated in the reconstruction costs. The city community financed the reconstruction of the wooden bell tower in 1661, and in 1671, a new small tower was built on its roof, and a new spire was installed. Presumably, during this time, a porch was added to the facade⁴⁵³. The longstanding efforts of the chapter, in line with the recommendations of the bishops of Chelm, to build a brick bell tower were finally realized in the years 1760–1776 according to the design by Jerzy de Kawe⁴⁵⁴. Earlier, between 1731 and 1733, the collegiate church was renovated, while between 1773 and 1775, a monumental Baroque main altar was funded for it, which still exists to this day⁴⁵⁵. During the sieges in 1809 and 1813, the collegiate church was also damaged. Its emergency repairs in 1814 cost the chapter 2,000 zlotys⁴⁵⁶; a general renovation was carried out in 1818⁴⁵⁷.

Church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary was built between 1637 and 1662 for the Franciscans, who resided near the Church of the Holy Cross in the Lwowskie Suburb until 1655. The permission for them to build the church was issued by T. Zamoyski on 18 February 1636, and on 13 June 1637,

the cornerstone was laid⁴⁵⁸. The construction lasted until 1655. The design of the church was developed by Jan Jaroszewicz or Andrzej Dell'Aqua. The church is one of the most outstanding and largest Baroque religious buildings in Poland, surpassing even the collegiate church in size⁴⁵⁹. In 1642, the *ordynat* issued a permit, renewed in 1646, for the purchase of plots owned by townspeople on the southern side of the church under construction, where a Franciscan monastery was to be built⁴⁶⁰. In 1655, Bishop of Chelm Mikołaj Świrski consecrated the church and the two-story monastery with tiled roofs, whose expansion was completed in 1687⁴⁶¹. The decoration work on the church continued until 1662. It was twice devastated by fires, in 1672 and 1709. After the second fire, around 1720, a freestanding bell tower was erected near the monastery, to the southwest of the church⁴⁶².

After the dissolution of the monastery and takeover of its assets by the Austrians in 1784, the Franciscan monks moved to the monastery of the Poor Clares. The Franciscans returned to their former premises in 1787, joining the Daughters of Charity brought from Lviv who already resided there, caring for sick soldiers⁴⁶³. In June 1809, the Franciscans received orders to leave the city. They moved to Górecko, taking several paintings and other items with them; the rich furnishings of their church were transferred to the collegiate church and other temples in the area. The church was converted into a warehouse for straw, hay, and from 1819, artillery equipment. It was rebuilt in 1821⁴⁶⁴.

Church of St. Nicholas was originally a wooden church built after 1589 by a community of Greek merchants in the southeast corner of the city, near Bastion I. Jan Zamoyski granted permission for its construction in a privilege dated 10 January 1589, which was confirmed in 1618 by T. Zamoyski⁴⁶⁵. In the early 17th c., an Orthodox Brotherhood of the Mother of God Protection began operating at this church. Between 1618 and 1631, a wooden structure was replaced by a masonry church, designed and built by Jan Jaroszewicz and Jan Wolf, funded by T. Zamoyski. This is one of the most beautiful churches in the city, combining elements of Latin architecture with a plan reminiscent of Moldavian churches⁴⁶⁶. After the departure of the Greeks from Zamość, it became an Orthodox church, which in 1699 joined the Union of Brest⁴⁶⁷. In the following year, the Basilian monks settled there, who received a privilege from Anna Zamoyska of Gnińscy in 1706 and resided in the convent adjacent to this church⁴⁶⁸. A tower with embrasure, designed by Jan M. Link, was added between 1690 and 1699⁴⁶⁹. Between 1757

⁴⁴⁹ W. Kalinowski, *Miasta polskie* (as n. 122), p. 189.

⁴⁵⁰ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 21.

⁴⁵¹ Ibidem, p. 23.

⁴⁵² Ibidem, p. 34–35.

⁴⁵³ Ibidem, p. 35–36.

⁴⁵⁴ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (as n. 278), p. 135–136.

⁴⁵⁵ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 42.

⁴⁵⁶ Ibidem, p. 155.

⁴⁵⁷ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 39.

⁴⁵⁸ APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1497, p. 1–4 (copy from 19th c.); S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamoyskiego* (as n. 242), p. 159–160.

⁴⁵⁹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 309.

⁴⁶⁰ R. Szczygiel, *Ruch budowlany* (as n. 227), p. 114.

⁴⁶¹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 170.

⁴⁶² J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 122.

⁴⁶³ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 109–110.

⁴⁶⁴ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 170, 309.

⁴⁶⁵ S. Morawski, *Ważniejsze przywileje* (as n. 331), p. 86–87.

⁴⁶⁶ J. Sadaj-Sado, *Kościół św. Mikołaja*, “Renowacja i Zabytki” 2 (46) (2013), p. 89.

⁴⁶⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 87.

⁴⁶⁸ A. Kossowski, *Z dziejów zakonu bazyliańców* (as n. 441), p. 213–214.

⁴⁶⁹ J. Sadaj-Sado, *Kościół św. Mikołaja* (as n. 466), p. 89.

and 1762, a two-story monastery was built next to the southwest corner of the church. Later, two annexes were added on both sides: a chapel with a sacristy and treasury, and a “museum” above the narthex in the front tower⁴⁷⁰. In this spatial layout, the monastery and the church survived until the occupation of Zamość by the Russians.

Non-existent temples

Church of the Holy Cross (I) was built in the Lwowski Suburb as the first Catholic church. It was constructed between 1579 and 1583, although it was consecrated on 16 April 1581⁴⁷¹. In 1582, a house for priests was built next to it, and on 25 March 1583 in Sielce, the chancellor appointed Father Stanisław Krassowski as the commander of this church, along with a second priest, a servant, and a cook⁴⁷². Then, on 20 August 1584 in Lublin, Zamoyski issued a founding act of the temporary parish at this church, but he announced the construction of a church in the city, which would be its seat. The provost – and Father Krassowski – received a very rich endowment from a donation by Father Szymon Ługowski; from it, he was to support four mansionaries. After the construction of the city church, this endowment was transferred to it⁴⁷³. After the foundation of the collegiate church on 5 July 1600, Krassowski relinquished his income in favor of Mikołaj Kiślicki, appointed as the provost of the collegiate chapter (see above). In 1603, the Church of the Holy Cross was handed over to the Franciscans, who henceforth conducted pastoral activities there, even after the construction of a church and monastery designated for them in the city⁴⁷⁴. The Church of the Holy Cross was burned down in 1648. It was rebuilt before 3 May 1667, when the first service was held⁴⁷⁵. Burned again in 1703 before the arrival of the Swedes, it was rebuilt the following year. It served as a hospital church until it was replaced by the Church of Our Lady of Loreto in 1714. In a dispute between the collegiate chapter and the Franciscans in 1780 over its ownership, the Bishop of Chełm ruled that it belonged to the collegiate chapter, but it would still be maintained by the Franciscans. It was burned down during the events of either 1809 or 1813 and was not rebuilt thereafter⁴⁷⁶.

Church of St. Catherine was erected in the Lubelskie Suburb around 1620 by Katarzyna of Ostrogski family, the wife of T. Zamoyski. It was burned down before the siege of 1648⁴⁷⁷, and rebuilt before 1696, as it was listed in the city’s extent at that time⁴⁷⁸. During the burning of the suburbs in early 1703, it was burned again. In 1707, in the city extent, a “ground where the Church of St. Catherine was” was noted, and in 1709, in

the next extent, “Church of St. Catherine” was recorded⁴⁷⁹, indicating that it had been rebuilt. It probably was only rebuilt in 1714 when it was described that the church had a dome, along with the rectory and shelter, attributing its foundation to Father Gruszecki. During Austrian times, it was liquidated. It was dismantled in the autumn of 1793. From 1793 to 1795, the new brick church in the shape of a rotunda started to be built on this site, funded by the citizens and clergy, supported by Konstancja of Czartoryski family Zamoyska, the widow of *ordynat* Andrzej. The new structure was designed by the architect Ferdinand Merksen. The first service was held there in November 1795. This church was mainly intended for Austrian soldiers. In 1810, it was dismantled, and the furnishings were transferred to other churches⁴⁸⁰.

Church of St. Anne. In Zamość, from the mid-17th c., there was a female community belonging to the Third Order of Franciscans, known as Tertiaries. They had their house and chapel on the then Ślusarska Street, near the Franciscan church. In 1676, it transformed into a cloistered convent after Sister Katarzyna Zielińska arrived from Stary Sącz. She persuaded seven sisters living in Zamość to adopt the Second Rule of the religious order and became their first prioress⁴⁸¹. The new convent and church were built near the Water Market, occupying five plots of land purchased from the citizens⁴⁸². The masonry church was erected around 1696, funded by Anna Zamoyska, the widow of the *ordynat* Marcin, according to the design by Jan M. Link⁴⁸³. The masonry monastery was built between 1757 and 1769, probably according to the design by the architect Jerzy de Kawe, funded by Jan Jakub Zamoyski⁴⁸⁴, one of the guardians of the minor Klemens Jerzy, the *ordynat* between 1760 and 1767, and then his successor. Work on this building lasted until 1775⁴⁸⁵. On 3 February 1782, the Poor Clares were forced to leave Zamość. In 1788, their buildings were taken over by the Grey Sisters, who established a hospital operating until 1812, when the church and monastery were taken over by the military and converted into a military hospital⁴⁸⁶.

Church of St. Peter of Alcantara. Hieronim Żaboklicki, the standard-bearer of Braclaw and an official of the *Ordynacja Zamojska* Management, before 1674, invited the Reformed Franciscans to Zamość, offering them his mansion located near the Academy, in the northwestern part of the city area. After acquiring neighboring properties (some of which were gifted to them), the friars built a wooden chapel, consecrated on 27 May 1674, by Bishop Mikołaj Świrski⁴⁸⁷. Having obtained permission from the *ordynat* Marcin Zamoyski, they proceeded to build the church and monastery in accordance with the design

⁴⁷⁰ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (as n. 278), p. 133–134.

⁴⁷¹ AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 2519, k. 19v.

⁴⁷² BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1815, M. Stworzyński, *Opisanie* (as n. 251), k. 177v–178.

⁴⁷³ AJZ, vol. 3 (as n. 150), no. 49, p. 515. On 5 II 1585, this foundation was confirmed by King Stephen Báthory, *ibidem*, no. 49, p. 518.

⁴⁷⁴ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1815, M. Stworzyński, *Opisanie* (as n. 251), k. 177v–178.

⁴⁷⁵ B. Rudomicz, *Efemerios* (as n. 175), part 2, p. 139.

⁴⁷⁶ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 307.

⁴⁷⁷ *Ibidem*, p. 306.

⁴⁷⁸ APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 28v.

⁴⁷⁹ APL, KemZ (as n. 178), book 2, k. 35v; *ibidem*, book 3, k. 21v.

⁴⁸⁰ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 60–62, 64.

⁴⁸¹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 170, 277, 308; U. Fidecka, *Zespoły kościelno-klasztorne SS. Klarysek i OO. Reformatorów w Zamościu*, “Renowacje i Zabytki” 2 (46) (2013), p. 85.

⁴⁸² S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 26.

⁴⁸³ J. Kowalczyk, *Link Jan Michał*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, vol. 17, Wrocław 1972, p. 373–374.

⁴⁸⁴ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (as n. 278), p. 135.

⁴⁸⁵ *Ibidem*.

⁴⁸⁶ U. Fidecka, *Zespoły* (as n. 481), p. 85.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, p. 87.

by Jan M. Link⁴⁸⁸. The masonry single-nave church and three-winged monastery were erected between 1680 and 1686. The church was consecrated by Bishop Stanisław Święcicki on 26 May 1686⁴⁸⁹. The Reformed Franciscans conducted numerous spiritual retreat, collaborated with the Zamoyski Academy, and amassed a sizable library⁴⁹⁰. The lack of endowment and income may have contributed to the fact that their monastery was not abolished in the 1780s by the Austrians. They did so only in 1805, ordering the removal of all furnishings and the relocation of the monks to Chelm. The rich library was transferred to the University of Lviv. The Austrian army took over the church and monastery buildings. In 1820, the church was converted into a warehouse, and the monastery was demolished to make room for a drill ground⁴⁹¹. It was utilized for military and civilian purposes until 1922 when it was handed over for school pastoral needs. In 1927, it was reconsecrated under the patronage of St. Catherine.

Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary Mother of God was an Armenian church built in the eastern part of the city, outside the quadrangle of its buildings. Its facade closed off Armenian Street. The rectory and auxiliary buildings were erected on the southern side⁴⁹². The construction of the wooden church along with the bell tower was overseen by Father Łukasz, who arrived from Lviv. He entrusted the pastoral work to Father Krzysztof Kalast⁴⁹³. From 1623, Armenians, led by Father Jakub Altunowicz and the merchant Warteres Kirkorowicz, raised funds for the construction of a masonry church. The solemn laying of the cornerstone took place on 25 May 1626, with the participation of dignitaries of the Armenian Church. The church was dedicated to the Assumption of the Blessed Virgin Mary the Mother of God. Bricks for the construction were fired in a brickyard established on land granted to the Armenians outside the city walls⁴⁹⁴. The construction work was completed in 1633.

It was a small single-nave church with a transept and an east-facing chancel. The octagonal bell tower was built next to it, on the southern side. The consecration of the church took place on 14 September 1645, officiated by Father Jędrzej, the Bishop of Bogdania (Moldavia). Notably absent were dignitaries of the Armenian Church from Lviv, who had been in union with the Roman Catholic Church since 1630. The Armenians of Zamość were initially reluctant to join the union but eventually did so in 1665 after repeated persuasions⁴⁹⁵. The church was richly furnished thanks to the generosity of the local Armenians. Nevertheless, in a fire on 8–9 June 1672, the bell tower was destroyed. The flames “melted two large bells, and two smaller ones, causing significant damage and cracks in the church vaults”. The priests’ houses and five tenements, donated

by W. Kirkorowicz during the construction, were also burned down⁴⁹⁶. The church and its premises were rebuilt, but it took several years to complete due to difficulties in trade with the East during the wars with Turkey, which impoverished the Armenians. Additionally, many Armenians began to leave Zamość during this time⁴⁹⁷. Once again, the church was engulfed by fire during a blaze that broke out in that part of the city on 4 October 1709. The roof and dome of the church were consumed by flames, as well as the roof structure of the bell tower, although the bells were spared. The vaults were secured against the autumn rains. However, because the fundraising efforts for the reconstruction yielded little result, as “the nation has diminished in wealth, and the help for the church restoration is not sufficient”, the parish assembly instructed Father Derbedrosowicz to seek permission from the Archbishop of Lviv for the sale of some church silverware. The money from the sale were earmarked for the church’s reconstruction. Such permission was obtained⁴⁹⁸. The repair of the roof, dome, and bell tower was carried out in 1710⁴⁹⁹. The church remained under the care of Armenian priests even after the suspension of the Armenian community’s activities. Due to its poor condition, the Austrian authorities ordered its dissolution in 1802. The furnishings were transferred to neighboring Catholic churches, and the building was put up for auction, which was won by the *ordynat* Stanisław Kostka, who then donated it to the city. Initially, the fortress command intended to use it as a warehouse, but this plan was abandoned, and the building was demolished between 1826 and 1827. Its foundations were discovered during the construction of the “Renaissance” hotel⁵⁰⁰.

Church of the Holy Cross (II) at the monastery of Brothers Hospitallers of Saint John of God. Its foundation took place in 1657 at the initiative of Bishop Mikołaj Świrski, the suffragan bishop of Chelm. Rector Rudomicz wrote in his diary that on 27 April 1657, “the erection of the hospital began”, but he added that five days earlier he had hosted, among others, the superior of the Brothers⁵⁰¹. This probably means that the church with the hospital was already built. They were located in the southeast corner of the buildings of the Brothers’ convent, at the intersection of the then Wałowa Street with Ślusarska Street, behind which, to the south, stood the Franciscan church. We do not know whether it was a freestanding building or connected to the hospital and monks’ quarters⁵⁰². The wooden convent buildings burned down during the city fire on 8 June 1672⁵⁰³. As recorded in the property extents of 1696, 1707 and 1709, they were rebuilt⁵⁰⁴. The fire of 4 October 1709 once again affected

⁴⁸⁸ J. Kowalczyk, *Link Jan Michał* (as n. 483), p. 374.

⁴⁸⁹ U. Fidecka, *Zespoły* (as n. 481), p. 87.

⁴⁹⁰ Ibidem.

⁴⁹¹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 308, 573–574; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 111.

⁴⁹² J. Kowalczyk, *Kościół ormiański w Zamościu z XVII wieku*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980) 3–4, p. 215.

⁴⁹³ T. Lewicki, *O Ormianach zamojskich* (as n. 337), p. 410.

⁴⁹⁴ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (as n. 492), p. 216.

⁴⁹⁵ T. Lewicki, *O Ormianach zamojskich* (as n. 337), p. 410–411.

⁴⁹⁶ NBANUL, Czł. (as n. 266), manuscript 1995 II, p. 1.

⁴⁹⁷ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy* (as n. 334), p. 255f.

⁴⁹⁸ NBANUL, Czł. (as n. 266), manuscript 1995II, p. 1–2.

⁴⁹⁹ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (as n. 492), p. 218–219.

⁵⁰⁰ Ibidem, p. 219–220.

⁵⁰¹ B. Rudomicz, *Efemeros* (as n. 175), part 1, p. 39, 40.

⁵⁰² W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu 1657–1784*, [in:] *Bracia czynicie dobro. 400 lat zakonu bonifratrów w Polsce*, ed. M. Surdacki, Kraków 2009, p. 226.

⁵⁰³ APL, Kgkr, RMO (as n. 265), book 6, k. 1120v (jurament rady miejskiej, 20 VI 1672).

⁵⁰⁴ APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 19v; ibidem, book 2, k. 26v; ibidem, book 3, k. 11.

the buildings⁵⁰⁵. They were rebuilt again, but we do not know exactly when. During the visitation in 1722, the Brothers' buildings were considered old, and new, brick ones were planned⁵⁰⁶. The construction, designed by architect Jerzy de Kawe and funded by Jan Jakub Zamoyski, was completed between 1756 and 1773. The church, erected between 1769 and 1773, featured a prominent dome towering above the roofs of the monastery, and its facade on the eastern side slightly protruded in front of the southern wing of the monastery buildings⁵⁰⁷. During the Austrian rule in Zamość, the activity of the Brothers Hospitalers came to an end. After the dissolution of the order on 10 March 1784, the occupying authorities took over the buildings and established a military hospital there, operated from 1784 to 1787 by the Grey Sisters who arrived from Lviv. Later, an *ordynat's* hospital was organized there⁵⁰⁸.

Church of Our Lady of Loreto. In 1714, the dean and protonotary Wawrzyniec Sikorski founded a provostship for two hospitals in Zamość, which were previously supervised by protonotaries. The provostship was established in 1715 by Father Walenty Konstanty Czubski, archdeacon and judicial vicar of Chelm. The provost's house was erected opposite the Church of the Holy Cross in the Lwowskie Suburb. The church was built in 1717 by Father Tomasz Olszówka, who took the position of provost⁵⁰⁹. It served as a hospital church until the 1780s when it was "inclined to collapse", meaning it required renovation. At that time, the provost, Father Stanisław Dąbkowski, had no money for this due to the Austrians taking away all the endowments. With the help of Jan Jakub Zamoyski, a new church was erected between 1780 and 1782. *Ordynacja* and the citizens supported the investment with building materials. Its cost was estimated at 2,342 zlotys in 1781. These funds proved to be short of 600 zlotys, which were, however, obtained anyway, and the construction was completed the following year⁵¹⁰. However, it did not serve the residents and the faithful for long, as around 1795 it was demolished, and the bricks from its foundations were used in 1796 to build the fence around the Church of St. Catherine⁵¹¹.

Orthodox Church of the Ascension of Christ was built of wood in the Lwowskie Suburb after the founding of the city, on the northern side of the Lviv road, near the Church of the Holy Cross. It was recorded in the extent of 1591⁵¹². The clergy and parishioners of this church joined the Union of Brest. We know little about its fate in the 17th c. Only from 1689 do we have information about admonitions from the Bishop of Chelm, Aleksander Augustyn Łodziata, to the parishioners and members of the brotherhood associated with the church. They

⁵⁰⁵ NBANUL, Czol. (as n. 266), manuscript 1995II, p. 7.

⁵⁰⁶ W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu* (as n. 502), p. 226.

⁵⁰⁷ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (as n. 278), p. 134–135.

⁵⁰⁸ W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu* (as n. 502), p. 226.

⁵⁰⁹ W. Partyka, *Opieka społeczna w Ordynacji zamojskiej w XVII–XVIII wieku*, Lublin 2008, p. 30; B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 60.

⁵¹⁰ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 60; J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (as n. 278), p. 133.

⁵¹¹ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 62; A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 305.

⁵¹² B. Horodyski, *Najstarsza lustracja* (as n. 115), p. 208.

were admonished for showing little interest in the church's income, engaging in candle trading within the church, and withholding the income from the parish priest, which they were instructed not to do⁵¹³. The church was recorded in the extents of 1696, 1707, and 1709⁵¹⁴. In 1712 the church brotherhood was conflicted with the parish priest over the right to use the land. *Ordynat* Tomasz Józef appointed a commission to resolve the dispute, and in his edict dated 21 April 1712, he detailed which lands belonged to the priest and which ones the brotherhood was entitled to⁵¹⁵. On 20 May 1740, the Greek Catholic Bishop of Chelm, Felicjan Filip Wołodkiewicz, instructed the vicar of Chelm and the dean of Zamość to bring forth parishioners belonging to this Orthodox Church before Pentecost in order to forbid them to attend the city church and announce that the administrator of the church would be Father Teodor Jagielski⁵¹⁶. The suburban church was visited in 1771, and the inspectors assessed the condition of the building as good⁵¹⁷. In 1791, the Austrian authorities closed it, and in 1806, it was earmarked for demolition⁵¹⁸.

Synagogue was built between 1610 and 1620 in the late Renaissance style, on the site of a wooden church from the late 16th c., at the corner of Żydowska Street and the fourth cross street (now Bazyliańska Street). In the 1630s, two lower narthexes were added on the north and south sides⁵¹⁹. To the west, it adjoined two houses of the Jewish community, with the first serving as a Jewish school⁵²⁰. The synagogue underwent several reconstructions. It was destroyed by the Germans during the occupation from 1939 to 1944. Currently, it has been rebuilt and is under the care of the Foundation for the Preservation of Jewish Heritage in Warsaw⁵²¹.

Catholic hospitals (shelters)

The hospital at the Church of the Holy Cross in the Lwowskie Suburb was founded after the parish foundation, in 1586. Walenty the carpenter erected a wooden building consisting of two rooms, designated for men and women⁵²². In 1591, Jan Zamoyski supported the this hospital with a sum of 100 red zlotys⁵²³. After his death, the management of *Ordynacja* contributed to the maintenance of this facility; for instance, in 1607, they allocated 114 zlotys⁵²⁴. The care of the hospital was over-

⁵¹³ APL (as n. 10), Akta parafii greko-katolickiej w Zamościu (hereinafter as: Apg-k), ref. no. 1 (Katedra chełmska, 16 III 1689).

⁵¹⁴ APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 21; ibidem, book 2, k. 28v; ibidem, book 3, k. 12v.

⁵¹⁵ APL, Apg-k (as n. 513), ref. no. 2.

⁵¹⁶ APL, Apg-k (as n. 513), ref. no. 3.

⁵¹⁷ W. Partyka, *Opieka społeczna* (as n. 509), p. 109.

⁵¹⁸ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 88.

⁵¹⁹ G. Żurawicka, *Renesansowa synagoga w Zamościu*, "Renowacje i Zabytki" 2 (46) (2013), p. 90.

⁵²⁰ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 131.

⁵²¹ G. Żurawicka, *Renesansowa synagoga* (as n. 519), p. 90.

⁵²² APL, BOZ (as n. 139), ref. no. 1f, Rejestr gumieny klucza nowozamojskiego z lat 1585–1586, k. 21, 80, 87; W. Partyka, *Opieka społeczna* (as n. 509), p. 105.

⁵²³ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1815, M. Stworzyński, Opisanie, k. 91.

⁵²⁴ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza* (as n. 71), p. 396.

seen by the parish priest or delegated to the vicar, and after the transfer of the parish to the collegiate church, it was overseen by the protonotary as the chairman of the collegiate chapter. Administrative and economic matters were handled by the hospital's vitricus, elected from among the citizens during the elections of authorities for a one-year term, starting from the early 17th c.⁵²⁵ The fate of this hospital during the 17th c. remains unknown; it is possible that it was burned during the destruction of the suburbs in 1648 and 1657, but later it was rebuilt. It was recorded in the city's extents of 1696 and 1707⁵²⁶. The lack of mention of it in the 1709 extent may be due to oversight, as it was functioning in 1714 when a prebend was established for the hospitals under the jurisdiction of the collegiate chapter⁵²⁷. The new hospital building was erected in 1721. Collegiate visitations from 1765 and 1770 describe it, although its condition was assessed as very poor. The collegiate chapter appealed to the *ordynat* for the hospital's reconstruction. Initially, plans were made for a stone building, but a wooden one was erected in 1774–1775 instead. It served as a shelter for the poor from Zamość and the entire ordination until the early 19th century. In 1808, it was described as old but renovated, with the expectation that it would serve “for some time”⁵²⁸.

Municipal hospital at the collegiate church was built before 1689, as it is the date when first donations were made for its cause⁵²⁹. In the extent from 1691–1696, it was listed as the “Municipal Hospital,” while in subsequent ones from 1707 and 1709, it was referred to as the “Polish Hospital”⁵³⁰. It was the second hospital under the newly established hospital provostship in 1714. In 1724, it burned down but was rebuilt, as it is mentioned in the visitation of the collegiate parish in 1727. Similarly, subsequent visitations from 1765 and 1770 mention it, although the condition of its building was assessed as poor⁵³¹. With the assistance of the *ordynat* Jan Jakub, between 1770 and 1775, a two-story, elongated rectangular building, “looking splendid”, was constructed to the east of the Infulatka building (today post office)⁵³². It was rebuilt by the Austrians, who took it over in 1784 and changed it into a military hospital⁵³³. Then it was taken over by the administration of *Ordynacja* and used as a hospital for “the sick from their numerous estates”⁵³⁴. It was called the treasury hospital. After 1813, a military infirmary was established there, later converted into barracks⁵³⁵.

Hospital at the Church of St. Catherine in the Lubelskie Suburb was likely established in 1709. Its first wooden building was funded by a resident of Zamość named Kropska. The hospital was expanded by Father Gruszecki, the parish priest of

⁵²⁵ J. Peter, *Sprawy medyczne w zamojskich księgach miejskich. Szpitale zamojskie*, “Archiwum Historii Medycyny” 25 (1962) 1, p. 34.

⁵²⁶ APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 22v; ibidem, book 2, k. 28v.

⁵²⁷ W. Partyka, *Opieka społeczna* (as n. 509), p. 68.

⁵²⁸ Ibidem, p. 82–83, Aneks I, p. 281–282.

⁵²⁹ Ibidem, p. 55.

⁵³⁰ B.Lop. (as n. 178), manuscript 16-1, p. 43; APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 21; ibidem, book 2, k. 27v; ibidem, book 3, k. 12v.

⁵³¹ W. Partyka, *Opieka społeczna* (as n. 509), p. 68–69, 82–83.

⁵³² J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (as n. 278), p. 136–137.

⁵³³ W. Partyka, *Opieka społeczna* (as n. 509), p. 83.

⁵³⁴ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 60–61.

⁵³⁵ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 676.

this church, in 1714. It was described in the church visitation records from 1715, and it is also mentioned in the visitation reports from 1727 and 1750–1751. The latter report indicates that it was in ruins and in need of renovation. Presumably, renovations were carried out because the visitation reports from 1765 and 1770 assessed the building's condition as good⁵³⁶. It served its purpose until 1808 when it was described as “old, made of wood with a thatched roof, with two chambers and a wattle and daub chimney, completely worthless”⁵³⁷. Later, it was likely demolished, just as the church.

Hospital of the Brothers Hospitallers of Saint John of God was established in a wooden building erected together with the Church of St. Cross in the eastern part of the city in 1657. It was the only hospital in Zamość in today's understanding of the term, with educated physicians who provided medical advice to the sick in local shelters. Exclusively for men, it could accommodate 30 patients. The Brothers also established a pharmacy in the monastery, from which medicines were provided to the hospital's residents and citizens⁵³⁸. The hospital was destroyed by fires of 1672 and 1709, but it was quickly rebuilt. In a visitation from 1722, its buildings were described as old, and there was a mention of the need to build new, masonry ones. However, it was only in 1756 that this plan began to be implemented. The entire complex of the hospital monastery and church was set on an elongated, trapezoidal plan. This investment, funded by Jan Jakub Zamoyski, was finished in 1773⁵³⁹. The monks occupied 14 rooms, with the hospital using several of them. Between 1720 and 1722, 25 people were registered in the patient logbook, while in 1784 there were 16 patients. In 1784, the occupying authorities abolished the monastery, took over the buildings, and established a military hospital, which operated until 1787. Subsequently, it served as a hospital of *Ordynacja* until 1806⁵⁴⁰, and from that year onwards as a military hospital again⁵⁴¹.

Hospitals of other religious denominations

The hospital at the Church of the Ascension of Christ in the Lwowskie Suburb. In 1601, a citizen of Zamość named Jani Constantynowicz Greczyn donated half of a plot of land with a garden and a house standing on it “to establish a hospital for the poor of the Greek and Ruthenian religion”. On 28 May of the same year, J. Zamoyski confirmed the donation and declared that the hospital had received it perpetually. He also allowed for fundraising in the city and villages for its maintenance. The hospital's provisors were to admit residents to the hospital⁵⁴².

The hospital was organized and operated in the following decades, as evidenced by records in its favor, noted in the

⁵³⁶ W. Partyka, *Opieka społeczna* (as n. 509), p. 68–69, 82–85.

⁵³⁷ Ibidem, p. 282 (Aneks I).

⁵³⁸ W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu* (as n. 502), p. 226–227.

⁵³⁹ J. Kowalczyk, *Architektura Zamościa* (as n. 278), p. 134–135.

⁵⁴⁰ W. Partyka, *Bonifratrzy w Zamościu* (as n. 502), p. 226–227.

⁵⁴¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 36–37.

⁵⁴² APL (as n. 10), Dokumenty miasta Zamościa, ref. no. 2.

city's books⁵⁴³. Its fate during the difficult years of 1648–1674 is unknown to us, especially whether it was burned during the destruction of the suburbs before the arrival of Cossack-Tatar and later Hungarian troops, or not. It operated in the second half of the 17th c., as evidenced by records in the extents of 1691, 1694, and 1696⁵⁴⁴. Its activity is also confirmed by extents from 1707 and 1709⁵⁴⁵ and church inspections from 1741. The next inspection of this church from 1771 contains information that the hospital was located in a new building. It functioned within the structures of the Greek Catholic parish until 1791 when it was closed by the Austrian authorities, and the rectory and hospital were taken over by the Institute for the Poor established by them in 1786. They were converted into a shelter for the poor regardless of their denomination⁵⁴⁶. This institute also operated after 1813⁵⁴⁷.

Armenian hospital. The Armenians settling in Zamość received two interconnected blocks in the eastern part outside the urban layout, which were divided into three sections. In the northern part, adjacent to the church, a hospital with a chapel was established⁵⁴⁸. The extent of 1591 does not mention it, which suggests that the building was erected afterwards, but before 1605, because it was marked in the city view in Braun's atlas⁵⁴⁹. The hospital operated throughout the 17th c., but we do not know when the brick building was constructed⁵⁵⁰. It burned down in a major fire in 1672 but was subsequently rebuilt, as it was recorded in the extents of 1691 and 1696, as well as in the subsequent ones from 1707 and 1709⁵⁵¹. The record from 1709 is the last mention of the Armenian hospital's activity. Perhaps it was burned down in a fire a few months later, (4 October) which destroyed the Armenian church, later rebuilt. There is no mention of the hospital in subsequent sources.

Jewish hospital. According to the settlement program of Jewish communities, they always organized medical and care institutions for the elderly and disabled⁵⁵². It was a very important element of Jewish religious practice⁵⁵³. The Jewish hospital in Zamość was likely established in the early 17th c., along with a synagogue, school, and bathhouse on the street, which since 1603 was called Żydowska Street (previously Horodelska)⁵⁵⁴. However, it was only recorded in 1664 within the Jewish quar-

ter⁵⁵⁵. It was cared for by the Burial and Charity Brotherhood, whose members took turns caring for the sick. In particularly severe cases, *schullopfer*, would watch over the severely ill for a fee, starting from the second night⁵⁵⁶. The hospital undoubtedly burned down in a major fire that broke out on 8 June 1672, and the flames destroyed all the houses on Żydowska Street⁵⁵⁷. It was probably rebuilt, although the extents from the turn of the 17th and 18th c., listing other properties, do not mention the hospital. In 1767, Rabbi Sender ben Berish founded a modern hospital, but it is unclear whether it was a continuation of the previously existing one⁵⁵⁸. In 1800 it was recorded that the hospital on the present-day Zamenhofa Street was renovated at the initiative of Hersz Szyf, however, it is unclear whether it was related to the previously mentioned one⁵⁵⁹.

Hospital of the German confraternity operated in the city briefly, from 1695 to 1707⁵⁶⁰. Its location remains unknown.

Cemeteries

Until the second half of the 18th c., the deceased were buried in church cemeteries and in the crypts of churches – in Zamość, in the crypts of the collegiate church, the Greek church, later the Basilian church, and the churches of the Franciscans, Reformed Franciscans, and Poor Clares. In 1773, the cemetery at the Church of St. Nicholas was expanded when Jan Jakub Zamoyski agreed to allow several owners of neighboring properties on the side of Podwale to sell them for this purpose to the monastery⁵⁶¹. It is worth mentioning that as early as 1767, the collegiate chapter requested the *ordynat* to relocate the church cemetery to a new location outside the city, but it seems that this did not happen. It was only when the occupying authorities in 1784 prohibited burials near churches that it was decided to establish a cemetery at the Church of St. Catherine in the Lubelskie Suburb⁵⁶².

Armenian cemetery was located in the northern part of the area allocated to the Armenians, behind the hospital⁵⁶³. During the Austrian partition era, it was fenced with a picket fence⁵⁶⁴. It was probably abolished after the dismantling of the church in 1802 or even earlier.

Jewish cemetery. According to the privilege granted in 1588, Jews were given the right to establish a cemetery, “a burial

⁵⁴³ J. Peter, *Sprawy medyczne* (as n. 525), p. 22.

⁵⁴⁴ B.Łop. (as n. 178), manuscript 16-1, k. 48; *ibidem*, manuscript 16-2, k. 28v; APL, KemZ (as n. 178), ref. no. 1, k. 22.

⁵⁴⁵ APL, KemZ (as n. 178), book 2, k. 28v; *ibidem*, book 3, k. 13v.

⁵⁴⁶ W. Partyka, *Opieka społeczna* (as n. 509), p. 69, 84; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 58–60.

⁵⁴⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 562.

⁵⁴⁸ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 61; J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (as n. 492), p. 215–216.

⁵⁴⁹ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 33, 61.

⁵⁵⁰ J. Peter, *Sprawy medyczne* (as n. 525), p. 22–23.

⁵⁵¹ B.Łop. (as n. 178), manuscript 16-1 k. 39; APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 19; *ibidem*, book 2, k. 25v; *ibidem*, book 3, k. 10v.

⁵⁵² M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1975, p. 136–138.

⁵⁵³ J. Morgensztern, *Działalność gospodarcza Żydów w Zamościu w XVI i XVII w.*, “Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 53 (1965), p. 31.

⁵⁵⁴ Eadem, *O osadnictwie Żydów* (as n. 224), p. 10.

⁵⁵⁵ APL, ACZ (as n. 180), book 7, k. 410v.

⁵⁵⁶ E. Kupfer, *Pinkas Bractwa Pogrzebowego i Dobroczynnego w Zamościu*, “Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2 (1951), p. 47–51, 56–59.

⁵⁵⁷ APL, Kgr, RMO (as n. 265), book 6, k. 1120–1121 (an oath in the city hall was submitted by a councillor, a lay judge and a citizen on 20 VI 1672).

⁵⁵⁸ J. Peter, *Sprawy medyczne* (as n. 525), p. 24; A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 680.

⁵⁵⁹ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 680.

⁵⁶⁰ *Ibidem*

⁵⁶¹ APL (as n. 10), Akta klasztoru bazylianów w Zamościu, ref. no. 32 (Tulczyk, 25 VI 1773).

⁵⁶² J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 38; A. Kędziora, *Cmentarz w Zamościu*, Zamość 1987, p. 12.

⁵⁶³ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (as n. 492), p. 215–216.

⁵⁶⁴ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 43.

ground beyond the city walls⁵⁶⁵. It was located on the eastern edge of the Lwowskie Suburb, had a trapezoidal shape, with one side adjacent to the Hrubieszów road, and its eastern boundary coincided with the line of later Swedish entrenchments⁵⁶⁶. As late as 1809, matzevah of Jews from Spain and Portugal were still preserved there. By 1885, it was reported to be overcrowded, and it was closed in 1907⁵⁶⁷.

Cemetery at the Church of the Holy Cross. In the 17th c., it was a small cemetery delineated from the area of the hospital garden⁵⁶⁸, probably later expanded. It was the burial place for the poor, hospital residents, as well as citizens. City surveys from 1707 and 1709 record it near the Holy Cross Market⁵⁶⁹. In 1808, it was cared for by the Grey Sisters⁵⁷⁰. It was closed down in 1812.

Cemetery at the Orthodox Church of the the Ascension of Christ. It was established near the temple probably earlier than the hospital (1601). The city extent from 1707, after listing the church and the hospital, notes “cemetery”. It was not mentioned in the subsequent extent from 1709⁵⁷¹, but it is referenced in the church visitation of 1771⁵⁷². Further information about its fate is unknown. It was likely closed down in 1812.

The cemetery at the Church of St. Catherine. In 1784, when the Austrian authorities prohibited burying the deceased near the churches in the city, a decision was made in June to establish the main parish cemetery at this church. Two years later, the district administrator Ignacy Kohlmanhuber ordered the cemetery to be fenced with “stone or natural thorn”. Both Catholics and Uniats were supposed to participate in this, and the cemetery was intended for both rites⁵⁷³. Along with the construction of the new, masonry church in the years 1793–1795, the cemetery was organized and surrounded by a wall with an impressive gate⁵⁷⁴. It was liquidated during the expansion of the fortress’s outerworks in 1810. In its place, a military engineering garden was established⁵⁷⁵.

Parish cemetery. As the cemetery at the Church of St. Catherine was liquidated, a new one was established on a two-morgen field along the road to Skierbieszów between 1810 and 1812. It was surrounded by a rampart and had a gate on the southern side. In 1817, the remains excavated from the crypts of the monastery churches were deposited there. It was expanded multiple times thereafter⁵⁷⁶.

SIGNIFICANT SCHOOLS

School at the Church of the Holy Cross

In the spring of 1581 in the Lwowskie Suburb, near the church which then was still under construction, a wooden school building began to be erected; by December, it was not yet ready. Intended as a teacher in this school, Father Jan Herbest wrote about it to the chancellor, also informing him that until the work was completed, M. Topornicki allowed him to hold classes in his mansion in the city⁵⁷⁷. Herbest’s activity in Zamość lasted for about two years; later, he left the city. A new bachelor was appointed in his place⁵⁷⁸. The founding document of the parish from August 1584 mentioned the school. The parish priest was supposed to maintain a teacher who should receive 20 grzywnas annually for his work⁵⁷⁹. A citizen of Lublin and poet, Sebastian Kloniwicz, organized the secondary school in this building, because he was engaged to do so by the chancellor in June 1589. According to the agreement made, he was to “teach in the Zamość school, which [Zamoyski] establishes, and have this school under his supervision and care”⁵⁸⁰. The poet was supposed to be the headmaster of the humanities secondary school and employ two bachelors for the “elementary classes”. However, he did not engage in this for long, as he returned to Lublin in 1592⁵⁸¹. Nothing is known of the school later, but it seems that after the transfer of the parish to the collegiate church, the school was also relocated there.

Parish school at the collegiate church

The accounts of the Zamość *ordynał’s* vice-treasurer, Samuel Knut, from December 1605, recorded the salary of a bachelor at St. Thomas’s, i.e., at the collegiate church. Additionally, on 26 June 1606, there was a notation of a donation of 24 florins for the construction of a school by the dean⁵⁸². These entries suggest that the school was in operation, but a new building was being constructed for it. In the extents from the turn of the 17th and 18th c., the buildings of the rectory were listed, one of which likely belonged to the school, although it was not specifically recorded⁵⁸³. The parish school remained active throughout this period⁵⁸⁴.

Zamoyski Academy

The year 1594 was pivotal for the emerging Academy. The chancellor, in close collaboration with his appointed advisor for matters of education and culture, Szymon Szymonowicz⁵⁸⁵, pur-

⁵⁶⁵ BN, BOZ (as n. 139), ref. no. 1815, M. Stworzyński, *Opisanie* (as n. 251), p. 92.

⁵⁶⁶ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 59; A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 100.

⁵⁶⁷ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 100.

⁵⁶⁸ Ibidem.

⁵⁶⁹ APL, KemZ (as n. 178), book 2, k. 28v; ibidem, book 3, k. 13.

⁵⁷⁰ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 58.

⁵⁷¹ APL, KemZ (as n. 178), book 2, k. 28v.

⁵⁷² W. Partyka, *Opieka społeczna* (as n. 509), p. 109.

⁵⁷³ A. Kędziora, *Cmentarz* (as n. 562), p. 12; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 48.

⁵⁷⁴ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 61–62.

⁵⁷⁵ Idem, *Zamość* (as n. 183), p. 127.

⁵⁷⁶ Ibidem, p. 156–157; A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 96.

⁵⁷⁷ AJZ, vol. 2 (as n. 102), no. 514 (20 XII 1581).

⁵⁷⁸ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 17, 24, n. 27.

⁵⁷⁹ AJZ, vol. 3 (as n. 150), p. 515, no. 49.

⁵⁸⁰ Quoted after H. Wiśniewska, *Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Kloniwicza*, Lublin 2006, p. 61.

⁵⁸¹ Ibidem, p. 69.

⁵⁸² AGAD, AZ (as n. 63), ref. no. 2520, p. 46, 96.

⁵⁸³ APL, KemZ (as n. 178), book 1, k. 18v; ibidem, book 2, k. 24v.

⁵⁸⁴ A. Kędziora, *Encyklopedia* (as n. 206), p. 664.

⁵⁸⁵ A. A. Witusik, *Szymon Szymonowicz – współorganizator Akademii zamojskiej*, [in:] *Akademia Zamojska i jej tradycje*, ed. B. Szyszka, Zamość 1994, p. 29.

sued various initiatives. Professors brought to Zamość prepared a proclamation announcing the opening of the university, printed in 300 copies dated 5 April 1594. It was sent to Zamoyski, who then sent the entire edition to Cracow, from where his envoys distributed it throughout the country and Europe⁵⁸⁶. Preparatory works were underway in the building designated for the Academy's premises, with finishing touches being made and furniture crafted "according to the image and plan drawn up by the hetman himself"⁵⁸⁷. In March 1594, arriving professors and the still few students started meetings; efforts were made to develop the curriculum, gather textbooks, and reading materials⁵⁸⁸. The founder appealed to Pope Clement VIII for permission to establish the Academy and the associated collegiate church. On 29 October 1594, the Pope issued the bull *Sedes Apostolica*, by the power of which he erected the Canonical Studium generale – referred to as the University of Zamość – with three faculties. He granted the institution the privilege to confer doctorates in philosophy, both laws, and medicine, as well as to appoint public notaries, as other universities did⁵⁸⁹. He also allowed for the operation of a printing press⁵⁹⁰.

The Chancellor's intention was to establish a higher school distinct from the Cracow and Vilnius Academies. It was envisioned as a school of civic education, preparing young nobles for future public life and duties within the state. Additionally, it was expected to engage in creative work in popular scientific fields such as classical philology and history, aiming to become the main conduit of Polish scientific thought with the West⁵⁹¹.

The official opening ceremony of the Academy took place on 15 March 1595. To commemorate this event, the founder issued a "Appeal to the Polish people", praising education and encouraging studying. He also presented the ideological program of the university⁵⁹². In July of the same year, the Chancellor, together with the Bishop of Chelm, approved the university's statute⁵⁹³. The first rector, Professor of Logic Melchior Stefanides, entered the names of the first students into the album⁵⁹⁴. On 5 July 1600, J. Zamoyski issued two founding acts – for the academy and collegiate church. Education at the Academy was to be conducted at two levels: lower, five-year level, and higher, six-year level. There were ten professors⁵⁹⁵.

⁵⁸⁶ S. Łempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa 1573–1605*, [in:] idem, *Mecenat wielkiego kanclerza*, ed. S. Grzybowski, Warszawa 1980, p. 155–161.

⁵⁸⁷ Quoted after S. Łempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego* (as n. 586), p. 161.

⁵⁸⁸ Ibidem, p. 161–168.

⁵⁸⁹ B. Kumor, *Wydział teologiczny* (as n. 444), p. 66–67.

⁵⁹⁰ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 21.

⁵⁹¹ H. Barycz, *Barok*, [in:] *Historia nauki polskiej*, vol. 2, ed. B. Suchodolski, Wrocław 1970, p. 62.

⁵⁹² Latin text of this appeal was published by J. Kowalczyk, *W kręgu kultury dworu* (as n. 83), p. 184–186. Polish translation by S. Łempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego* (as n. 586), p. 176–178, and B. Szyszka, *Odeżwa do Polaków na otwarcie Akademii Zamojskiej*, [in:] *Akademia Zamojska i jej tradycje* (as n. 585), p. 10–12.

⁵⁹³ S. Łempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego* (as n. 586), p. 184.

⁵⁹⁴ See *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781*, ed. H. Gmiterek, Warszawa 1994, p. 42.

⁵⁹⁵ S. Łempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego* (as n. 586), p. 325–326.

These acts marked the beginning of the 184-year history of the university, during which it experienced periods of successful development (the most successful being the first decade), as well as less favorable times – lack of financial resources, significant economic dependence on church authorities, a decline in the quality of teaching, and limited progress in scientific research. The dominance of clergy led to a one-sided presentation of their views⁵⁹⁶. However, within the walls of this university, over 11,000 students acquired knowledge, more than a thousand prints were produced by the printing press, and 247 individuals obtained doctoral degrees⁵⁹⁷.

Even before the inauguration of the university in March 1594, a complex of buildings was constructed for it in the northwest part of the urban area, referred to by T. Zarębska forty-five years ago as the "university town". The first building had five lecture halls and nine rooms. It was depicted in Braun's view⁵⁹⁸. In the literature to date, it is generally accepted that the current quadrangle of the Academy with a square courtyard in the middle replaced the original building, which was situated in the place of subsequent western wing, but burned down during the fire of 1633⁵⁹⁹.

In the spring of 1639, the widow of Tomasz Zamoyski, Katarzyna of Ostrogski family, commenced the construction of a new building, according to the design by Bernard Morando – or perhaps by Andrzej dell'Aqua or Jan Jaroszewicz. On 27 August, Dean Jakub Skwarski consecrated the building⁶⁰⁰. It was being erected until 1648, and complementary finishing works continued in the following years. It underwent multiple reconstructions⁶⁰¹. Repairs and renovations were also carried out in the first half of the 18th c.⁶⁰².

The Austrian rule worsened the already precarious financial situation of the Academy. It was cut off from revenues from estates and sums invested in various properties of the Commonwealth due to the border, and the Austrian authorities taxed the subjects in the village of Bukowina, which belonged to the Academy. As a result, the inhabitants there continued to fall behind in paying the rents owed to the Academy, and part of the premises in the building was occupied by the army⁶⁰³. From 1780 onwards, rumors began to spread that the Austrians, as part of their educational reforms in the annexed territories, intended to close down the Academy. The Bishop of Przemyśl informed the rector on 15 October 1783, that future priests would henceforth be educated in Lviv, which meant the closure of the theological seminary associated with the university. It happened in February 1784. In late 1783, a letter was sent announcing the closure of

⁵⁹⁶ This history was described by J. K. Kochanowski, *Dzieje Akademii Zamojskiej*, Kraków 1899–1900.

⁵⁹⁷ H. Gmiterek, *Promocje doktorskie w Akademii Zamojskiej*, [in:] *W kręgu akademickiego Zamościa*, ed. H. Gmiterek, Lublin 1996, p. 232 (full list of graduates, p. 237–248).

⁵⁹⁸ T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne* (as n. 94), p. 39.

⁵⁹⁹ Zob. A. Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. Sprawozdanie z prac archeologicznych* (as n. 218), p. 55–57; B. Sawa, *Akademia Zamojska 1594–1994*, Zamość 1998, p. 29–35.

⁶⁰⁰ Ibidem, p. 39.

⁶⁰¹ Ibidem, p. 40–48.

⁶⁰² Ibidem, p. 53–66.

⁶⁰³ Ibidem, p. 66–68.

the Academy, with plans to establish a royal high school in its place⁶⁰⁴. On 3 May 1784, the authorities announced that all professors, both secular and religious, willing to teach were required to appear in Lviv on 1 August and undergo an examination. The building was to be taken over by the high school⁶⁰⁵. The history of the Zamoyski Academy came to an end.

Royal High School

Established by the Austrian authorities with the consent of the *ordynat* Andrzej Zamoyski, it began operating on 1 September 1784, in the building of the liquidated Academy. It was popular among young people. Classes were conducted in Latin,

⁶⁰⁴ A. Sidorowska, *Okoliczności likwidacji Akademii Zamojskiej w roku 1784*, [in:] *W kręgu akademickiego Zamościa* (as n. 596), p. 315–320.

⁶⁰⁵ *Ibidem*, p. 321.

German, and Polish. They prepared students for university studies. The intellectual life of Zamość and the Zamoyski court revolved around this school⁶⁰⁶. The buildings of the former Academy housed also a secondary and elementary school⁶⁰⁷. A few days before the attack of the Duchy of Warsaw forces, upon the arrival for morning classes, the students found padlocks on the gates, hung on orders from the commander. The building was taken over for military purposes. After 1809, it served as barracks. The army occupied the Academy building until the dissolution of the fortress in 1866⁶⁰⁸.

⁶⁰⁶ B. Szyszka, *Tradycje Akademii Zamojskiej w życiu umysłowym Zamościa w XIX wieku*, [in:] *Akademia Zamojska i jej tradycje* (as n. 585), p. 121–126.

⁶⁰⁷ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 102.

⁶⁰⁸ B. Sawa, *Akademia Zamojska* (as n. 598), p. 95–96.

ZAMOŚĆ AFTER 1821

On the night of 19 May 1809, the Polish forces led by Prince Józef Poniatowski besieged Zamość and captured the city. As a result, Zamość, along with its surrounding district (administrative division of the Habsburg monarchy), was incorporated into the Duchy of Warsaw under the protection of Napoleon.

After Napoleon's defeat and the Congress of Vienna (1815), Zamość and its surroundings were incorporated into the Kingdom of Poland, which was subordinated to the Russian Empire. The strategically located fortress was predisposed to protect Russia's borders against potential enemies, particularly the Austrian Empire. Consequently, the Zamoyski family decided to sell their ancestral city to the government of the Kingdom. At the end of 1815, at the request of the *ordynat*, Tsar Alexander I established a new commission with the fortress commander, General Józef Wasilewski, chosen as its president. In 1816, the commission designated the second strategic perimeter, the Border of the Fortress Region, located at the distance of a powerful cannon shot, estimated at 2339 meters from the fortifications⁶⁰⁹.

⁶⁰⁹ In 1816, the planning and development of the suburban areas began from scratch based on three strategic perimeters. The first of these was the Border of the Fortress, encompassing the defensive works system and their surroundings, forming the so-called *pochodźczość forteczna*. Another one, the first strategic perimeter – The Total Construction Prohibition Border, established after the siege in 1809 as a buffer zone of the fortress, intended for the planned expansion of the outer defensive earthworks. This zone was to remain without any construction within a distance of 600 Russian fathoms (approximately 1,169 meters) from the fortress's glacis. The buildings were to be assessed and relocated beyond the outer boundary line, as they could hinder the fortress's defence during a siege. In March 1816, at the request of the entailer, Tsar Alexander I appointed the Regulatory Commission, which designated the first strategic perimeter – the Border of the Fortress Region, estimated at 600–1200 Russian fathoms (approximately 1,169–2,139 meters) from the glacis. The demarcation of this zone was carried out by Colonel Leonard Jodko, at the command of General Józef Wasilewski. Within this perimeter, there were 3,271 morgens of land, of which 999 belonged to burghers, while the Zamoyski Entail owned 2,105 morgens. Many of these lands belonged to the Żdanów, Mokre, Janowice, Płoskie, and Kalinowice granges. Before finalising the sale transaction of Zamość, the perimeter's area was adjusted concerning the planned defensive works. Within the second strategic perimeter, property owners whose buildings were burned during sieges or demolished during fortification construction were relocated. Additionally, numerous burghers were instructed to move their properties. Despite favourable conditions, the new set-

The proxy of the Zamoyski family entail gathered evidence confirming Zamoyski's ownership rights to the properties seized, destroyed, or modified by the military.

The institution of Zamość Fortress Engineering Directorate, which operated from 1820–1827, continued modernising the fortifications⁶¹⁰. The demolition of the remnants of suburbs and buildings in nearby villages began in the spring of 1824. Five new settlements with simple urban layouts and characteristics of villages or small cities were planned within the scope of the second strategic perimeter. These suburbs were supposed to take over the previous civic functions of Zamość. Ultimately, apart from the Nowa Osada Suburb, the realisation of other suburbs could not be achieved⁶¹¹.

In 1818, as a result of the reform of self-government administration in the Kingdom of Congress Poland, the offices of city council were replaced by the supervisory bodies for towns and cities. ; Upon a decree of the Viceroy from 30 May 1818 the Municipal Offices led by a mayor were established. In 1827, after the nationalisation of Zamość, the Municipal Office aimed to elevate the mayor to a president status due to additional responsibilities associated with the dynamics of spatial and population changes. The lay judges took over some of the mayor's competencies. Conflicts arose between the municipal authorities and the military command over compensations for the citizens' properties destroyed due to the fortification expansion⁶¹².

Due to the fortress expansion, services and some public functions were relocated to the newly established suburb called Nowa Osada, situated along the Lviv route. Until the fall of the November Uprising, the mayor's office and the Municipal Of-

ters were apprehensive about the proximity to the fortress in case of a war outbreak. The process of relocating properties was lengthy due to the slow pace of compensation payments and the allocation of plots within the second strategic perimeter. Z. Stankiewicz, *Zapomniane elementy twierdzy w Zamościu*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 1 (126) (2016), p. 10–11.

⁶¹⁰ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza w pierwszym dziesięcioleciu Królestwa Polskiego 1815–1825*, [in:] *Konserwatorska Teka Zamojska: Zamość w XIX stuleciu*, ed. B. Pokorska, Warszawa–Zamość 1986, p. 19–20; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy w Zamościu w latach 1815–1831*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 2 (2014), p. 28–29.

⁶¹¹ A. Czołowski, *Zapomniane fortyfikacje Zamościa*, "TeKa Zamojska" 3 (1938), p. 157.

⁶¹² B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 226–227, 228–236.

office were still located in the city hall, rebuilt in a neoclassical style between 1823 and 1824 at the request of Grand Duke Konstantin. The building was transformed into a heavily fortified prison and a lazaret⁶¹³. Subsequently, office spaces were rented in tenement houses at the Great Market. In early December 1833, most officials were evicted from the fortress to Nowa Osada. Only a branch of the Municipal Office and the City Treasury were left behind. The city hall, improperly used by the military, did not undergo renovations until 1866⁶¹⁴.

Throughout the Duchy of Warsaw's period, residential functions of the city diminished, which was primarily attributed to the removal of typical urban tasks like providing housing, trade, and services from within the fortress⁶¹⁵. In 1810, Zamość had 4,065 inhabitants – a 38% decrease in population compared to 1809⁶¹⁶. During the siege, most residential buildings in the suburbs were destroyed. The citizens were obligated to provide paid accommodation for officers and officials and free accommodation for non-commissioned officers and soldiers. After the siege in 1813, some of the population, afraid of the garrison's expansion, chose not to return to Zamość. As a result of the siege, 222 houses were destroyed, including 70 buildings in the city centre⁶¹⁷. Public buildings and the Jewish quarters were also destroyed⁶¹⁸. In 1815, there were 466 buildings in Zamość: 322 were masonry, 128 – wooden or wattle and daub, and 16 belonged to peasants. The central area was primarily characterised by masonry buildings, which were increasingly less often owned by the civil population.

Based on the parish registry of the collegiate church in 1817, the population of Zamość consisted of 1,623 Catholics⁶¹⁹. By 1822, Zamość held the second rank in population within the Lublin Governorate, following Lublin, with 4,709 residents and 358 buildings⁶²⁰. Until 1830, the military took over the buildings and plots within the fortress that had previously been under the jurisdiction of civic authorities, except for two wells and the garden adjacent to the Basilian monastery.

In 1854, an action to relocate the civil population began, focusing on 57% of the fortress's total residents. Only house own-

⁶¹³ M. Potocki, "Zamość i jego instytucje pod względem oświaty, religii i dziejów krajowych", ed. B. Sroczyńska, *Zamość 1980*, typescript, p. 405; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 79.

⁶¹⁴ B. Sawa-Sroczyńska, *Likwidacja zamojskiej twierdzy*, [in:] *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*, ed. A. Koprucki, A. A. Witusik, Lublin 1980, p. 196; P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918. Renesans Miasta*, Krasnystaw 2009, p. 61–63.

⁶¹⁵ S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 28.

⁶¹⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 132.

⁶¹⁷ Archiwum Państwowe w Zamościu (hereinafter as: APZ), Akta miasta Zamościa (hereinafter as: AmZ), 1580–1951., ref. no. 13, p. 87.

⁶¹⁸ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 158.

⁶¹⁹ At that time, there were 1,221 Catholics living within the fortress, 132 in Janowice, 20 in Podtopole, 62 in Wólka Miejska and Wólka Infulacka combined, 63 in Wólka Panieńska, and 125 in Kalinowice. Ibidem, p. 200, note 138.

⁶²⁰ In terms of population, Zamość was followed by Hrubieszów (3,992 people), Szczepleszyn (3,233), Janów Ordynacki (3,199), Krasnystaw (2,952), Bilgoraj (2,945), Tomaszów (2,824), Chełm (2,216), Dubienka (1,808), and Józefów Ordynacki (1,045). In terms of the number of buildings, Zamość ranked seventh, after Hrubieszów (634), Janów (509), Szczepleszyn (499), Tomaszów (445), Dubienka (444), and Bilgoraj (416), but ahead of Krasnystaw (355), Chełm (323), and Józefów (133). Ibidem, p. 202, tab. 12.

ers, craftsmen, and traders considered valuable for the garrison could stay. The displaced people were free to choose their place of residence within the Kingdom, while those undecided were offered evictions to other districts⁶²¹. The evictions were carried out peacefully to create the impression that it was a necessary step for the common good. After the end of the Crimean War and the military's departure from the fortress, the number of vacant buildings increased. From 1857 onwards, the municipal authorities made efforts to attract new residents. In 1855, the city was inhabited by 3,279 people, which was one of the worst demographic figures for Zamość in the 19th c.

After abolishing the fortress, Zamość remained a local centre for agricultural services, exporting its production in small quantities outside the city⁶²². Family-owned workshops, employing up to 10 people, predominated, including factories producing carbonated water, oil mills, mills, and establishments manufacturing metal parts and components for agricultural tools. More extensive industrial facilities were outside the fortress, such as the city slaughterhouse, mills, and bakeries.

The modernisation works of the fortress were initiated after the Zamość district was incorporated into the Duchy of Warsaw in 1809. They were led by the Commander Engineer of the Army of the Duchy, Colonel Jean Baptiste Mallet. Captain Leonard Jodko supervised the works while the fortress was under the command of Brigadier General Maurice Hauke⁶²³. The breach of the bastion no. 4 frontage was repaired, the so-called Wielka Zalewa was cleaned, and plans were to clear the so-called Mała Zalewa (an artificial pond), which protected the fortress from the west⁶²⁴. General Mallet strengthened the firepower of the bastions and constructed additional external defensive works around the perimeter of the fortified walls⁶²⁵. These included ravelins, which protected the gates that were the weakest points of the fortifications. In 1810, crescent-shaped ravelins with redans were built in front of curtain walls IV-V and V-VI. The front of curtain wall VI-VII was reinforced with alunette protruding from the slope. A ravelin with a crescent shape was built in front of the Lwowska Gate, while a redan and a couvreface were constructed to the east of bastion no. 1. On the axis of bastion no. 2 the construction of a large lunette began; it was directed towards the wetland of Wielka Zalewa. On the western side of the fortress, two lunettes were extended onto the wetlands of Mała Zalewa. Most of the devices were of poor quality. Thus, they needed to undergo prompt renovations⁶²⁶.

The exterior works in the foreground enforced the re-direction of the main transport routes along the edges of the earth-

⁶²¹ The number of declarations: Izbica (51), Komarów (49), Krasnystaw (47), Tyszowce (37), Tomaszów (32), Hrubieszów (30), Żdanów (30), Krasnobród (27), Janowice (21), Lubelskie Suburb (19), Grabowiec (18), Zamość municipality (16), Warsaw (15), Lipsko (12), Zwierzyniec (11), Bilgoraj (11), and Turobin (10).

⁶²² B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego w latach 1864–1914*, "Rocznik Zamojski" 1 (1984), p. 57; P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 159, 160.

⁶²³ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 127.

⁶²⁴ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 8.

⁶²⁵ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 67–69.

⁶²⁶ Ibidem, p. 69; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 8.

works. The existing routes' sections to Lublin and Lviv were shifted. The fortress perimeter was reinforced by constructing a cavalier (*zaszaniec*, properly *ziemny nadszaniec*) in the gorges of the bastions nos. 4, 6, and 7. The flanks of bastion no. 5 and the left flank of bastion no. 6 were enclosed, creating a wide gorge of the bastion with a casemate and a passageway through the postern in the orillon. Subsequently, a covertway with traverses and blockhouses was constructed. By 1813, the ravelin in front of curtain wall VI-VII and the slopes serving as a breastwork for the covertway had yet to be completed.

At Napoleon's request, the fortress protected the right wing of the *Grande Armée* marching towards Moscow⁶²⁷. During the winter of 1812/1813, as the retreating French forces left, the Russians entered the territory of the Duchy. This led to the siege of the Zamość fortress, which began on 22 January 1813. General Maurycy Hauke⁶²⁸ began gathering food, animal and ammunition supplies. Two military defensive lines were established around the fortress. On 24 February, Russian forces commanded by General Simeon L. Rath pushed the Poles out of Lublin area and blockaded the Zamość fortress. Zamość could not rely on supplies from outside. Despite the hardships, the siege was endured for nine months. Worsening supply, sanitary conditions, and high soldier mortality led to the surrender of Zamość. After the terms of surrender were established on 25 November, the garrison left the fortress with full honours and went into captivity⁶²⁹. Only the better-equipped Modlin fortress was defended longer than Zamość.

Tsar Alexander I of Russia was impressed by the months-long defence of Zamość. Thus, he insisted on expediting the sale of the city. The decision to sell the estate to which every ordynat was emotionally attached was slowly becoming evident to the Zamoyski family⁶³⁰. The fortress was planned to be modernised in accordance with plans of General Ignacy Prądzyński. The altered defence strategy of the Kingdom of Poland pointed to the most significant threat coming from Prussia and Austria. Significant investments were directed towards fortifying the country's northern territories, but as for the Austrian border, the modernisation of Zamość was advocated⁶³¹. The task was entrusted to Lieutenant Colonel Leonard Jodko, assisted by Captains Bernard Engbricht and Aleksander Linsenbarth⁶³².

⁶²⁷ H. Eile, *Oblężenie Zamościa w 1813 roku*, Zamość 1927, p. 18; S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 70–71; S. Herbst, *Twierdże napoleońskie nad Odrą i Wisłą*, [in:] idem, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, part 2, Warszawa 1978; p. 139, 140; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 8, note 17; J. Feduszka, *Twierdże Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego*, Lublin 1999, p. 25–26, 34.

⁶²⁸ H. Eile, *Oblężenie Zamościa* (as n. 627), p. 13–14; B. Sawa, *Komendant Zamościa generał Maurycy Hauke (1775–1830) i oblężenie twierdzy w 1813 r. (1)*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3 (2013), p. 6.

⁶²⁹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 82–84; M. Gumowski, *Monety z oblężenia Zamościa 1813 r.*, „Teki Zamojskie” 1 (1938), p. 21–35; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 151; eadem, *Komendant Zamościa* (as n. 628), p. 7.

⁶³⁰ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 8.

⁶³¹ J. Feduszka, *Twierdże Modlin* (as n. 627), p. 48.

⁶³² S. Małachowski-Łempicki, *Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738–1821 poprzedzony zarysem historii Wolnomularstwa Polskiego i ustroju Wielkiego Wschodu Narodowego Polskiego*, annotation and annex L. Hass, p. 81, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/96430/Hass+uzupe%C5%82nia+Ma%C5%82achowskiego.pdf> (access: 02.10.2011); Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (as n. 610), p. 25.

In 1816, the repairs were conducted on the old scarps that bound the moat. After one collapsed near bastion no. 4, all the scarps were demolished and rebuilt on a foundation of oak piles in 1817⁶³³. As a result of a construction disaster, bastion no. 4 slid into the moat, creating a breach that was 30 fathoms long. This was caused by unstable ground and a wall with an insufficient thickness that succumbed to the pressure from the earth masses filling the structure's interior. In 1818–1819, bastion no. 4 was rebuilt, its foundations reinforced⁶³⁴. At the end of 1817, a lunette was built near bastion no. 3, connected by a trench leading to the guardhouse in front of the Lubelska Gate. A redoubt along the guardhouse was constructed in the middle of the curtain wall V-VI. The completed works included a lunette in front of bastion no. 2, two sluices in front of bastions nos. 1 and 4, and ten blockhouses outside the fortification's perimeter. A place-of-arms was arranged in front of curtain wall II-III.

Before Zamość was sold to the government, the ramparts were strengthened by vaulted shooting galleries within the former scarps connecting the bastion casemates. The base of the ramparts and the rampart road were widened, while the entrances to the casemates, posterns and underground corridors were expanded. Bastions were widened by vaulting the recessed flanks, creating large casemates for prison and gunpowder storage⁶³⁵.

On the fronts of curtain walls IV-V, V-VI, VII-I, and I-II, a Carnot wall was constructed, which was additionally enclosed in the corners, equipped with embrasures and a cunette scarp. The basis for it was the 17-century earthen rampart, which in 1809–1813, disappeared from the fortress' foreground due to advances in military tactics. The Carnot wall stood at a height of 2.7 meters and had a thickness ranging from 0.8 to 1.2 meters. It followed a continuous zigzag line along the axis of the curtain walls and in front of the bastion salient⁶³⁶. It was lower than the dry moat level, running above the water ditch. At the end of the wall line were sluices for regulating the water level in the moat. They were positioned along the axis of curtain wall IV-V and in front of the right face of bastion no. 1. Casemated guardrooms were established at the bends of the wall in front of the bastion angles⁶³⁷.

The next stage of thorough changes to the fortress included the construction of two new gates. The first one to be erected was the Nowa Lwowska Gate in 1820⁶³⁸, which replaced the

tent/96430/Hass+uzupe%C5%82nia+Ma%C5%82achowskiego.pdf (access: 02.10.2011); Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (as n. 610), p. 25.

⁶³³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 87.

⁶³⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (as n. 63), Zbiór kartograficzny (hereinafter as: Zb. kart.), ref. no. 57-23, sheet 1: Plan twierdzy Zamość; W. Przegon, *Krajobrazy XIX-wiecznego Zamościa w akwarelach i rysunkach Jana Pawła Lelewela*, Kraków 1997, p. 31.

⁶³⁵ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 89, 91, 106; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 17.

⁶³⁶ The bastions' sally ports in the form of casemated guardrooms were also a part of the Carnot wall, replacing the original sally ports from the 17th century.

⁶³⁷ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 95–96; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 10.

⁶³⁸ The nomenclature of the Zamość gates, commonly used in scientific studies, archival documents, inventories, and popular science publications: The original gates replaced by the new 19th-century passageways were referred to as the 'old' gates. For example, the Lwowska Gate was named the Lwowska Stara Gate, and the Lubelska

original gate from around 1599. The structure was built five years before the extensive modernisation plan for Zamość, developed under the guidance of General Malletski⁶³⁹. Jan Paweł Leleweł, a Polish military and civil engineer, was the project's author. In 1818, the original Lwowska Gate was bricked up and its stone façade demolished. The passage of the gate was enclosed and repurposed as a prison. The former passage was covered with brick and earth curtain walls from the outside, ultimately erasing the structure's architectural features⁶⁴⁰. The Nowa Lwowska Gate was erected on the axis of curtain wall VII-I, replacing the postern. The passage was designed with a two-level communication system⁶⁴¹, with the main arcade measuring 3.2 × 3.2 meters. It was closed by double doors that opened inwards. The monumental facade featured a neoclassical architectural design reminiscent of the Egyptian pylons and the triumphal arch of Saint-Denis in Paris. At its pinnacle, a semicircular tympanum was placed with the initials of Tsar Alexander I against a background of rays. A protruding arch keystone was decorated with a Tsar mitre⁶⁴². In 1820, the Nowa Lwowska Gate was equipped with a drawbridge based on the innovative concept of Engineer Feliks Pancer, featuring a counterweight mechanism⁶⁴³ that lowered the bridge along a spiral surface. This design allowed for the operation of the drawbridge with just two people. Pancer's patent was used in the Kingdom of Poland and other European countries⁶⁴⁴.

Due to military activities, the changes of functions affected both public and residential buildings. Barracks were established in ordynat's Kamienica Pańska (Lord's Tenement) in the Great Market. In 1816, barracks were established within the premises of the entail's hospital to accommodate 120 soldiers and four officers of the Polish Artillery. The garrison used properties formerly owned by the Brothers Hospitallers of Saint John of God, Franciscans, the Reformed Franciscans, and the Daughters of Charity, repurposing them as lazarettos, bakeries and storage facilities, which led to their devastation. The former Ar-

Gate (formerly the Janowicka Gate) was named the Lubelska Stara Gate. Similarly, the 'new' passageways were assigned their names: the Lwowska Nowa Gate and the Lubelska Nowa Gate. This terminology was introduced by Stanisław Herbst and Jan Zachwatowicz, using the names in an adjectival form, such as the Lvov Gate (new) and the Lubelska Gate (old).

⁶³⁹ W. Niessner, *Rewaloryzacja fortyfikacji w Zamościu (1977–1982)*, [in:] *Konserwatorska Teka Zamojska: Problematyka konserwatorska fortyfikacji nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 18–20 maja 1983*, ed. E. Kowalczyk, Warszawa–Zamość 1987, p. 92.

⁶⁴⁰ J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa* (as n. 145), p. 52.

⁶⁴¹ W. Niessner, *Rewaloryzacja fortyfikacji* (as n. 639), p. 92, note 95.

⁶⁴² S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza*, (as n. 109), p. 103; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 123–124.

⁶⁴³ In French military architecture textbooks, the construction of the Zamość bridge was referred to as the zwód Pancera. B. Sawa, *Inżynier Feliks Pancer (1798–1851) w Zamościu*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 3–4 (2002), p. 100.

⁶⁴⁴ Engineer Feliks Pancer maintained a friendship with the gate's designer, Lieutenant Engineer Jan Paweł Leleweł, which resulted in their collaboration and success in the field of bridge engineering architecture. W. Przegon, *Krajobrazy XIX-wiecznego Zamościa* (as n. 634), p. 27; B. Sawa, *Uzupełnienie do "Krajobrazów..." Wojciecha Przegona*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 1–2 (2000), p. 100–101; eadem, *Inżynierowie wojskowi w pierwszej połowie XIX wieku w Zamościu*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 3–4 (2000), p. 101.

menian Church parish building at 91 Brukowa Street⁶⁴⁵ was transformed into barracks for 300 soldiers. However, due to its poor structural condition, only 120 artillerymen and four officers could be stationed there. After 1809, the army occupied and renovated the building of the former ecclesiastical school (*scholasteria*) into a residence of an aide-de-camp, as well as provisional kitchens for the 4th Uhlans Regiment and the 2nd Infantry Regiment⁶⁴⁶. In 1820, a heavily fortified prison was established in the city hall, whereas civilian prisoners were relocated to Janów.

The former Zamość Academy building was used as large barracks for 1200 soldiers of the 13th Infantry Regiment and accommodations for their families. Additionally, the building served as a lazaretto during the 1813 siege. In the Kingdom of Poland's period, barracks for 1100 soldiers were established there. In 1816, by the decision of the Kingdom of Poland's government, the building of the Zamość Academy was renovated for military purposes⁶⁴⁷.

The building of the theological seminary functioned as barracks from 1816 to 1818, and later, it became the headquarters of the Engineers of the Zamość Fortress⁶⁴⁸. Also, the Zamoyski Palace was converted into barracks, which could accommodate 1200 soldiers. Consequently, the nearby kitchen buildings and the artillery laboratory were demolished⁶⁴⁹. The arsenal was renovated in 1813: its wooden roof was replaced with an inverted intensive green roof⁶⁵⁰.

The buildings of the former Poor Clares' convent were converted into a school for girls and a shelter run by the Daughters of Charity⁶⁵¹. In 1812, the Daughters of Charity left Zamość and moved to Szczepieszyn. Consequently, the Church of St. Anne was closed, and the military took over the building in 1817. It was renovated in the neoclassical style, removing decorative gables. The church's interior was divided with a new ceiling, creating space for storage and healthcare facilities⁶⁵².

From 1815, the former Armenian Church building served as a storage facility. The building, whose state was deteriorating, was planned to be transformed into a fortress storage facility. In 1817, the Zamość Fortress Engineering Directorate introduced a renovation plan for the church, which involved lowering the roofs, removing the gables and facade details, and dividing the interior into two storeys. The reconstruction was supposed to be carried out after the city's sale to the government.

⁶⁴⁵ Currently, 2 Grodzka Street.

⁶⁴⁶ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 57-23, sheet 1: Plan twierdzy Zamość; K. Dumala, *O architekturę Zamościa* (as n. 221), p. 9–10; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 18–19.

⁶⁴⁷ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 57-23, sheetsheet 1: Plan twierdzy Zamość; P. Kulikiewicz, *Przyczynek do dziejów Zamościa w latach 1810–1812*, "Archiwariusz Zamojski" 10 (2011), p. 50.

⁶⁴⁸ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 57-23, sheetsheet 1: Plan twierdzy Zamość; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 53; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 59; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (as n. 610), p. 25.

⁶⁴⁹ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 18.

⁶⁵⁰ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 57-23, sheetsheet 1: Plan twierdzy Zamość.

⁶⁵¹ P. Kulikiewicz, *Przyczynek* (as n. 647), p. 45.

⁶⁵² B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 18; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 37.

The Institute for the Poor in Zamość oversaw the city's medical care facilities from 1786, funded by income from mortgages, land properties, and charitable donations⁶⁵³. At the turn of 1811 and 1812, the Institute for the Poor hospital was established near Ślusarska and Bazyliańska streets, which, after 1813, was moved to the ruined Franciscan monastery. Before 1820, the Institute was given a tenement in the city.

During the Duchy of Warsaw period, *ordynat* Stanisław Kostka Zamoyski and the citizens of Zamość appealed to the King of Saxony and the Duke of Warsaw, Frederick Augustus, for a compensation for the damaged property⁶⁵⁴. Since 1811, commissions began their work, estimating the value of buildings occupied by the military and considering claims from civilians. Frederick Augustus confirmed his will that the government take over the management of the Zamość fortress along with its surroundings in exchange for national assets⁶⁵⁵. At the end of 1815, at the request of Zamoyski, Tsar Alexander I established a new commission, which in 1816 designated the second strategic perimeter – the Border of the Fortress Region at a distance of “a powerful cannon shot”, i.e., 2339 meters from the fortifications. Negotiations were conducted between the Tsar and the *ordynat*, resulting in an agreement on 4 August 1818, to exchange Zamość for national assets: Kołodziej in the Podlaskie province and Jadów in the Masovian province. However, these properties did not have sufficient value, so additional properties, Wiski and Planta from the Podlaskie province, were included. The final settlement and the drafting of the definitive agreement for the exchange or sale of Zamość to the government of the Kingdom of Poland occurred on 14 August 1820. The Tsar approved the articles in the document, which empowered the Government Commission of Income and Treasury to finalise the perpetual transaction. The final contract was drawn up on 30 January 1821. The compensation for the properties and income of the city amounted to 3,426,171 zlotys and 11 grosze. The overall value of the national assets to be exchanged was estimated to be higher by 178,000 zlotys. As a result, the *ordynat* undertook to pay this additional value to the State Treasury in equal instalments spread over six years⁶⁵⁶.

During the period of the Duchy of Warsaw and the Kingdom of Poland, the civil structure of Zamość withered away. The representative space of the Great Market was fragmented, following a disruption of the property structure caused by the introduction of the military substance. The army occupied the Lord's Tenement and the city hall. The civilian authority located in the city hall was brutally pushed out by the military authority, which sought dominance over the city. Stores with goods imported from non-European countries (so-called “colonial stores”) were removed from the tenement houses and re-

⁶⁵³ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 55–57.

⁶⁵⁴ W. Ćwik, *Zamiana charakteru miasta w XIX wieku: Zamość miastem „narodowym”*, [in:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, ed. K. Myśliński, Zamość 1969, p. 219–220.

⁶⁵⁵ The decree of King Frederick Augustus from 11 November 1811, is considered the first official document, expressing the Duchy of Warsaw government's interest in buying Zamość. W. Ćwik, *Zamiana charakteru miasta* (as n. 654), p. 220–221; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 170–172.

⁶⁵⁶ W. Ćwik, *Zamiana charakteru miasta* (as n. 654), p. 223–226.

placed by traders' stalls by the arcades. The city hall building was stripped of its facade decorations and attics and covered with a hipped roof. Decorative sculptures on the tenement houses at the marketplaces were removed, and attics were demolished to build additional storeys⁶⁵⁷. In the autumn of 1822, Grand Duke Konstantin ordered to plan several Italian poplar trees in the garden in front of the city hall. In 1826, there were plans to convert the Lord's Tenement into consumption income storage of the Administrative Office. General Maurycy Hauke ordered the Government Commission to hand over the building to the Zamość Fortress Engineering Directorate. In February 1830, the building was demolished, and the materials were used for fortification works⁶⁵⁸.

A complex of arcaded stalls for butchers and craftsmen stood on the eastern frontage of the Salt Market. Weekly markets were organized there. The construction of the Nowa Lwowska Gate and the paved street leading to it entailed the demolition of several buildings near the market, which was done after 1822. The gate's proximity did not allow for further development of the quarter due to military reasons. Between the years 1819 and 1825, a drill ground was established in the place of demolished tenement house and slaughterhouse⁶⁵⁹.

Following 1815, there were plans to change the proportions of the Water Market dimensions by demolishing some of the buildings in the eastern frontage. The buildings of the former Poor Clares' nunnery were converted into barracks, a lazaretto, and storage facilities. After some buildings between Bazyliańska Street and the former Poor Clares' convent were demolished⁶⁶⁰ a new street and a broader curtain wall' slope were planned. In 1820, the church of St. Anne underwent reconstruction, whereas the convent's reconstruction did not start until 1850. The Water Market was shifted towards the east, acquiring a rectangular shape of 50 x 70 meters⁶⁶¹. Three buildings in the eastern frontage were demolished.

After Zamość was sold to the government, investments were directed towards enhancing the linear fortifications and point installations⁶⁶². Prisoners settled within the fortress were ordered to do the labour. Bastion no. 5 underwent repairs, while bastion no. 6 was expanded. The ramparts were reinforced, and preparations were undertaken to construct the Nowa Lubelska Gate. A shooting gallery comprising 18 casemates was established within the curtain wall V-VI. By 1821, the curtain wall VI-VII had undergone reconstruction, creating a shooting gallery featuring 38 casemates, an underground communication network and 44 firing positions. Extensive maintenance was conducted on the main curtain wall, coupled with modernisation

⁶⁵⁷ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 103; J. Kowalczyk, *Zamość* (as n. 350), p. 77, 79; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 188.

⁶⁵⁸ B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i zabudowa Zamościa w okresie Królestwa Kongresowego*, [in:] *Zamość – miasto idealne. Studia* (as n. 94), p. 158.

⁶⁵⁹ Z. and J. Baranowscy, *Dzielnica żydowska i synagoga w Zamościu*, “Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 53 (1967), p. 51; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 84.

⁶⁶⁰ B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i zabudowa Zamościa* (as n. 658), p. 150.

⁶⁶¹ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 106; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 37.

⁶⁶² B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 11–16.

of the postern and broadening of both bastions. The works on the lunette along the axis between curtain wall VI-VII and bastions nos. 6 and 7 were continued. The scarps, flanks, and moat walls were converted into shooting galleries. Further construction works involved several casemates and a traverse protecting the way from bastion No. 7 to the gallery. The earthen rampart and the moat were also improved and covered by turf. By October, the construction of curtain wall VII-I and the shooting gallery were successfully finished. The scarps, flanks, and moats of bastion no. 1 were transformed into the shooting galleries. Additionally, the breastworks were filled and shaped with a rampart road. The bastion was extended by elongating both flanks towards the curtain. A large casemate was built, whereas the orillons were repurposed to accommodate bakeries. The “cunette” scarp and the gallery between bastions nos. 7 and 1 were built. A counterguard was erected to safeguard the bridge of the Lviv route. A covertway, with slopes spanning from front VII-I, was constructed, accompanied by improvements to the counterguard and the planting of tall greenery. Another investment entailed the construction of the counterscarp of the main rampart from the bridge of the Lviv route to bastion no. 1. The ramparts were strengthened by constructing vaulted, casemated shooting galleries serving as communication passages. Military bakeries, storage facilities and dungeons were located in the casemates of the bastions’ orillons. The two-storey bastion no. 3 was modernised and converted into a single-storey structure⁶⁶³. A Shooting gallery was incorporated into the largest of all bastions – bastion no. 5 – in accordance with the design by Lieutenant August Schultz, who was also responsible for constructing a battlement in the curtain wall V-VI and the floodgate at the external works of bastion no. 4⁶⁶⁴.

In 1821–1825, the Szczebrzeska Gate, initially in the Rococo style, underwent a reconstruction in the Neoclassical style. This transformation involved the removal of the ornamental attic and sculptures of St. Florian and St. Michael the Archangel. The brick facades of the gate were made to resemble the appearance of the frontage of fortress curtain walls. A monogram of Emperor Alexander I was placed in the semicircle above the passage. Likely, the author of the gate reconstruction project was Jan Paweł Lelewel⁶⁶⁵. The facades were adorned with bossages in large pilaster strips and window frames. The guardhouse was situated on the ground floor; the casemates were used as prison cells, while the upper floor as the accommodations for officers⁶⁶⁶. A guardhouse in the form of

⁶⁶³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 89, 91; A. Czołowski, *Zapomniany fortyfikator Zamościa* (as n. 611), p. 156, 157; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 17.

⁶⁶⁴ M. Potocki, „Zamość i jego instytucje” (as n. 613), p. 416; A. Kašinowski, *Fortyfikacje zamojskie XIX wieku – w świetle badań*, [in:] *Konserwatorska Teka Zamojska* (as n. 639) p. 74; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 20; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 47; B. Sawa, *Inżynierowie wojskowi* (as n. 647), p. 100.

⁶⁶⁵ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 103; B. Sawa, *Inżynier Jan Paweł Lelewel – odkrywca rysunków zamojskich bram Bernarda Moranda*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1 (2011), p. 49.

⁶⁶⁶ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 57-23, sheetsheet 1: Plan twierdzy Zamość; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 59; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 45.

a blockhouse was constructed on the ravelin by the Szczebrzeszyn route around 1825.

Between 1822 and 1824, the postern in the curtain wall V-VI was replaced with the Nowa Lubelska Gate. This gate replaced the previous one located near bastion no. 5. The project was developed and supervised by Lieutenant Colonel Lelewel⁶⁶⁷. The building featured a monumental brick-and-stone facade, with stone-cut arch frame elements and the Doric frieze with triglyphs in the crowning. In the keystone above the passage arch, a bas-relief of oak branches symbolising martial courage was placed, along with the initials “AI” against a background of rays, signifying the Emperor of Russia and King of Poland, Alexander I. The lower side sections had more modest entrances leading to vaulted barrel-shaped prison casemates added in the mid-19th c. In 1824, the Nowa Lubelska Gate held 110 prisoners, overseen by officers who also resided in the Stara Lubelska Gate⁶⁶⁸, which was also converted into a prison casemate. The southern guardhouse was liquidated. From the city side, a casemated shelter was established within the curtain wall, extending to bastion no. 1⁶⁶⁹. The casemates housed the so-called correctional prison. The inner facade was devoid of a passage arch.

In 1824, there were plans to construct a third masonry cavalier in the gorge of bastion no. 2, but they were not realised⁶⁷⁰. After 1821, a two-storey defensive traverse was built on the plateau of bastion no. 1 connected to the shooting gallery, completing the curtain wall VII-I⁶⁷¹. In the vicinity of the fortifications, retrenchments were planned to support the defence of the prominent ravelins. A casemated retrenchment was successfully built in front of the eastern curtain wall VI-VII, aligned with the lunette in the foreground, which already had an internal retrenchment. This structure was established on the place-of-arms of the covertway. The purpose of the retrenchment was to provide firing support for the prominent lunette, and in the event of its capture, it was meant to serve as a protective barrier for curtain wall VI-VII⁶⁷².

No substantial reserve barracks and auxiliary blockhouses (powder storage facility) were constructed within the fortification perimeter⁶⁷³. They were intended to be placed inside the couvrefaces of bastions nos. 3 and 4 and within the ravelin of curtain walls III-IV. The outer defensive works were enclosed by a shared slope with a sawtooth profile featuring place-of-arms and the covertway. Their reinforcement consisted of blockhouses that supported the protection of the covertway and the fortress’s foreground. Traverses supported each sec-

⁶⁶⁷ B. Sawa, *Uzupełnienie do “Krajobrazów...”* (as n. 647), p. 105; eadem, *Inżynier Jan Paweł* (as n. 665), p. 49; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 138–139.

⁶⁶⁸ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 103; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 139; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 17; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 48.

⁶⁶⁹ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 48, 125–126.

⁶⁷⁰ Idem, *Zamojskie rysunki Jana Pawła Lelewela w Petersburgu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1–2 (2006), p. 6–7.

⁶⁷¹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 134, item 41, tab. V.

⁶⁷² Ibidem, p. 98.

⁶⁷³ Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (as n. 610), p. 25 (ill.), 30.

tion of the fortifications. An inner slope replaced the counterscarp⁶⁷⁴.

A characteristic defensive element of the foreground became a brick cannon emplacement extended in the southern front of the fortress. It was built on Kempa Island in the area of Wielka Zalewa, in the place of the lunette in front of bastion no. 2 and the ruins of the *fortalicium*. The structure's construction took place between 1825 and 1831, most likely according to the design by Lieutenant Colonel Jan Paweł Leleweł⁶⁷⁵. The structure was built on a ring-shaped layout with a diameter of 54 meters. The inner courtyard had a diameter of 38.5 meters and was open towards the fortress. The 9.4 meters in height walls were covered with a shingled roof, later replaced with an earthen roof. The facility consisted of 20 concentrically arranged casemated rooms of a radial shape, each having a depth of 6.2 meters and a width ranging from 3.5 to 5 meters. These rooms opened onto the courtyard through wide arches for artillery placement. Embrasures were placed in the outer wall, which was 2.6 meters thick⁶⁷⁶. The cannon emplacement was connected to the fortress by a defensive road, reinforced with three traverses of a rampart-like cross-section, positioned on its toothed widenings. These military works played a significant strategic role in guarding the access to the fortress from the south. Its prominent positioning on the foreground allowed it to command over the Żdanowska causeway, nearby elevations, and the opposite "Zamczysko" (castle) area⁶⁷⁷.

In 1821–1825, the arsenal underwent modernisation according to the design by General Malletski. The three-arched gate was reconstructed with a triangular crown and a rusticated portico. The window frames were stripped off. The arsenal gained an additional floor covered by a hipped roof⁶⁷⁸. Drill grounds were organised within the fortress, with the largest in front of the Zamoycki Palace. Smaller drill grounds were arranged in the place of the demolished Reformed Franciscan monastery near the Salt Market⁶⁷⁹, adjacent to the orthodox church and Basilian monastery, and by the traverse of bastion no. 1. Similar functions were fulfilled by places near the gates, military structures, and certain bastion casemates. Drill ground also operated within the fortress's foregrounds, including between curtain wall VI-VII and the lunette. From 1824 to 1829, due to the modernisation of Lubelska Street leading to the Nowa Lwowska Gate, the Zamość Fortress Engineering Directorate took over ten properties leased by the Municipal Office at the Salt Market to expand the drill ground near the former church of Reformed Franciscans.

⁶⁷⁴ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 98.

⁶⁷⁵ B. Sawa, *Inżynier Jan Paweł Leleweł* (as n. 665), p. 51; E. Prusicka-Kolcon, *Lokalizacja rodowej siedziby Zamojskich na Skokówce w świetle planów i map z 2 poł. XVIII i pocz. XIX w.*, "Archiwariusz Zamojski" 8 (2009), p. 34; R. Szczygieł, *Lokalizacja Skokówki i jej rola w procesie lokacyjnym Zamościa*, [in:] *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*, vol. 5, ed. P. Kondraciuk, J. Kuśnierz, A. СИЛЮК et al., Zamość–Łuck 2008–2010, p. 5–14; J. Kuśnierz, A. Urbański, *Lokalizacja dworu z XV w. – miejsca urodzenia fundatora i założyciela miasta Zamościa Jana Zamojskiego – w świetle najnowszych badań*, [in:] *ibidem*, p. 15–36.

⁶⁷⁶ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 110.

⁶⁷⁷ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 102.

⁶⁷⁸ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 58.

⁶⁷⁹ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 18.

The Zamość fortress had a prison, which was the most severe penitentiary facility in the Kingdom of Poland. Political and military prisoners were held here and used for laborious fortress tasks⁶⁸⁰. In 1823, works began on a brick outbuilding for the prison at the Salt Market, according to the design by General Malletski. The building was situated parallel to the city hall, replacing the stalls for butchers and craftsmen and the headquarters of the City Weighhouse. The facility was distinguished by a monumental front gate adorned with a bas-relief of a lion's head and symbols of justice⁶⁸¹. Inside there were an officer and non-commissioned officer accommodations, a kitchen and rooms for military craftsmen. A rectangular courtyard with a brick-lined well was erected between the outbuilding and the city hall.

During the Kingdom of Poland, there was a decline in the economic splendour of Zamość. Most traders and craftsmen left the city, and crafts were mainly concentrated at the stalls. The degradation of Zamość to the status of a small administrative capital deprived the struggling craftsmen and traders of the profits they used to receive from officials and their families, as well as from people visiting the city⁶⁸². Some of the tenement owners at the Market closed shops, sold properties and, due to a lack of prospects, left Zamość. The arcades on the Market were walled up so that small traders could display their goods there, as they could not afford to rent spaces in the tenements. Jews opened shops and stalls in properties acquired from Armenians, Sephardic Jews, Germans, and Greeks⁶⁸³. The Zamość Fortress Engineering Directorate relocated the fairs outside the fortress area for safety reasons. The Government Commission of Income and Treasury objected to it, as it meant the loss of income. In August 1821, Grand Duke Konstantin decided that fairs be organized in the place by the Lviv route⁶⁸⁴, which became an indirect cause of another population decline within the fortress. Zamość was surpassed in terms of profitable fairs not only by Lublin, Chelm, and Krasnystaw but even by Turobin and Frampol⁶⁸⁵. Data shows that in 1821, there were 66 traders and 62 multi-purpose shops and stalls owned by Jews. The most common types of shops were those selling wine, textiles and clothing, spices, and leather goods. In 1822, on the order of Grand Duke Konstantin, the stalls were demolished, leaving several traders unemployed, who were also removed from the arcades of the city hall.

During the Duchy of Warsaw, there were plans to convert the building of the Franciscan church into barracks and storage facilities. In 1814, General Jan Mallet-Malletski designed the project for this endeavour. In 1819, the former Franciscan build-

⁶⁸⁰ A. A. Witusik, *Szczyłek kajdan*, [in:] *idem, O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*, Lublin 1978, p. 241–242.

⁶⁸¹ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 135.

⁶⁸² W. Ćwik, *Zamość pod żaborami* (as n. 76), p. 138.

⁶⁸³ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 127.

⁶⁸⁴ In 1823, the area consisted of the partially damaged and unused Świętokrzyski Square as well as lands located within the former Hrubieszowski Suburb, at the intersection of the roads to Hrubieszów and Skierbieszów. The square could accommodate 1,590 wagons and 20,155 herds of horses, cattle, and swine. W. Ćwik, *Zamiana charakteru miasta* (as n. 654), p. 225, note 40.

⁶⁸⁵ W. Ćwik, *Zamość pod żaborami* (as n. 76), p. 141.

ings were repurposed for storing artillery materials. The crypts were turned into storage facilities, while the naves were used for storing wagons and gun carriages⁶⁸⁶. Since 1820, the church underwent a reconstruction, during which a lazaretto was set up inside its interior. The Government Commission for Religion and Public Education has given the church furnishings to the *ordynat*, who allocated it to churches and orthodox churches within the latifundium. Due to the condition and size of the objects, only some of them were delivered to churches, including those in Szczepieszyn, Wielęcza, Klemensów, Bukowina, and Siedliska. In 1820, a part of the monastery was destroyed, while artillerymen and veterans occupied the remaining part. Soon after, the decision was made to demolish the building and establish a drill ground⁶⁸⁷. In 1826, the bell tower was dismantled⁶⁸⁸.

The garrison used the former Reformed Franciscan structures as a food storage facility. During the siege in 1813, a mill wheel was installed in the former church of St. Peter of Alcantara, and there were plans to set up garrison kitchens or a storage facility there. However, in 1820, the monastery was demolished⁶⁸⁹. The reconstruction of the Armenian Church building also was cost-ineffective. The property was transformed into barracks and a lazaretto, while the church was demolished in 1826–1827⁶⁹⁰.

A lazaretto was established within the former church of Annunciation to the Blessed Virgin Mary. This medical facility operated until the end of 1812, serving the troops, their families, officers, as well as civilian employees of the garrison⁶⁹¹. The former Poor Clares' convent buildings were converted into a military medical centre, featuring a garrison hospital for 120 patients and a pharmacy⁶⁹². In 1827, the Zamość Fortress Engineering Directorate considered constructing a lazaretto in the southeast quarters⁶⁹³; however, the largest lazaretto for 200 patients was established in the former Zamoyski Palace⁶⁹⁴. A smaller lazaretto was arranged in the city hall. The bastion no. 4 was adapted into a military infirmary for 137 soldiers⁶⁹⁵.

In the wake of the devastating fire that swept through on 18 June 1827, the eastern frontage of the Market lay in ruins, as did a part of the buildings along Franciszkańska Street, the buildings on the eastern side of Bazylińska Street, and the Jew-

ish district. The calamity consumed 54 buildings and damaged 20 others. The process of consolidating plots partially obscured the original property divisions. The government took measures to acquire all private properties, appointing a commission to assess the civil structures' worth. Many townhouses were on the verge of collapsing, posing a danger to neighbouring houses.

After 1821, there was a shift in the demand structure of craftsmanship. Tailors and shoemakers who made uniforms for the military, as well as craftsmen who supplied the garrison with food, were in demand. As compensation for the demolished slaughterhouses, authorities allowed butchers to sell products in the arcades by the city hall. Frequent renovations of military facilities and tenements attracted skilled masons and carpenters to the fortress. The state supervision and the allowing unaffiliated individuals to work in various specialties became the primary reasons behind the dissolution of guild organisations. Impoverished artisans practiced their craft with impunity. While there were ten guilds within the fortress, it was evident that craftsmen were increasingly relocating to the suburbs. In 1823, the military relocated the butchers to the arcades of the tenement houses; however, by 1830, the Zamość Fortress Engineering Directorate advocated for the construction of new slaughterhouses⁶⁹⁶.

As part of the road system modernisation, the original Lwowska and Lubelska Gates were replaced by two new passageways along the axes of curtains. Adjustments were made in the foreground of the fortress area to refine the routes to Lviv and Lublin. Implementing these new gates necessitated a change in the communication route through the ramparts, Brukowa Street, the Great Market, and up to place-of-arms in front of the former Zamoyski Palace.

Due to the bricking up of the Stara Lubelska Gate, the place-of-arms lost its role as the primary communication hub of the fortress. The southern part of this place, paved with stones, was overtaken by the route to Szczepieszyn, between the former Zamoyski Palace and the collegiate church. In 1823, it was planned to construct a military road along the southern ramparts, in order to connect the Szczepieszka Gate with the plateau of bastion no. 2. This development involved requisitioning of the collegiate garden and the demolition of the postal stables near the gate.

Following the opening of the Nowa Lubelska Gate, the paving of Lubelska Street commenced. This thoroughfare facilitated communication between the city hall and the guardhouse, passing through the Salt Market and former Chelmska Street to the synagogue, from where it continued straight toward the entrance. To ensure the proper width of the road, a Jewish building on the Salt Market was demolished, and thirteen houses were earmarked for demolition⁶⁹⁷. In 1827, there were plans to extend Ogrodowa and Bazylińska streets to the ramparts, and to direct Bazylińska Street towards the curtain wall I-II, but the monastery situated transversely made it impossible. Ogrodowa Street was extended eastward towards the place of the former Franciscan monastery. The perspective of this thoroughfare was closed off by the blockhouse of curtain wall VII-I. Due to the proposal to construct the Municipal Office building at

⁶⁸⁶ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 57-23, sheetsheet 1: Plan twierdzy Zamość; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 18; E. Lorentz, *Kościół i klasztor ojców franciszkanów w Zamościu*, Niepokalanów 1995, p. 23–24.

⁶⁸⁷ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 18.

⁶⁸⁸ It is possible that the belfry was demolished in 1821, either along with the monastery or shortly after it. J. Kowalczyk, *Zamość. Przeglądnik* (as n. 350), p. 123; E. Lorentz, *Kościół i klasztor* (as n. 686), p. 24.

⁶⁸⁹ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 57-23, sheetsheet 1: Plan twierdzy Zamość; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 17.

⁶⁹⁰ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański* (as n. 492), p. 220; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 18.

⁶⁹¹ P. Kulikiewicz, *Przyczynek* (as n. 647), p. 46.

⁶⁹² AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 57-23, sheet 1: Plan twierdzy Zamość; B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 18.

⁶⁹³ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 4 (1988), p. 47; B. Sawa, *Centralka*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 4 (2007), p. 30–31.

⁶⁹⁴ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 71.

⁶⁹⁵ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 17.

⁶⁹⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 230.

⁶⁹⁷ *Ibidem*, p. 172, 197.

the Water Market, there were plans to eliminate the section of Ogrodowa Street between Wodna and Bazyliańska streets. The demolition of the Lord's Tenement allowed for the widening of Wielka Street between the Market and place-of-arms⁶⁹⁸. A street light was installed at the Market and the adjoining streets.

The modernisation of Zamość fortress brought about significant changes to its surrounding areas. The expansion of the outer defensive perimeter led to the transformation of the suburbs, which had already been functioning in a relic form since the siege of 1813. From 1820, the plans of the Zamość Fortress Engineering Directorate envisioned the creation of entirely new suburban settlements situated at a distance of at least 600 fathoms from the fortress walls. These settlements were intended to gradually take over the civil functions of intramural Zamość. The scope of these changes was presented in the fortress plans drawn up in the 1820s by General Jan Chrzyciel Malletski⁶⁹⁹ and Colonel Jan Paweł Lelewel⁷⁰⁰. Inventory and measurement work was conducted on the plots around the fortress, as the inhabitants of the suburbs had abandoned their buildings before 1821. In 1823, the army demarcated 666 plots around the fortress to provide affected residents with compensatory land on the new suburbs. Ultimately, the Regulatory Commission demarcated 442 plots due to the number of citizens who declared an interest. In the spring of 1824, the remnants of old suburban and village buildings were demolished. The undeveloped lands were repurposed for various uses, including pastures and a market-place⁷⁰¹.

New settlement units were to be built within the area of the second strategic perimeter (600–1200 fathoms from the fortifications). Ultimately, instead of five, two suburbs were established along the main roads leading out of the fortress. The Nowa Osada Suburb, established 1.5 km southeast from the fortifications along the Lviv route, quickly took on the city's civil functions. Along the Lublin and Skierbieszów routes, the less-developed Lubelskie Suburb was created. These two units were connected by Obwodowa Street, which was laid out around 1823, bypassing the fortress from the northeast⁷⁰².

Zamość developed in accordance with the paradigm aimed at breaking the compactness of its spatial structure. The suburbs, distant from one another, were prevented from merging into a single urban entity with the fortress⁷⁰³. While other urban centres had well-developed central areas and established downtowns, Zamość remained a collection of several functionally and

⁶⁹⁸ B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i zabudowa Zamościa* (as n. 658), p. 158.

⁶⁹⁹ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 10-4: Plan général pour réunir les différentes maisons en bois, construites au environs de la Place, pour être transportées, sur cinq différentes villages au-délà de 600 toises.

⁷⁰⁰ Państwowe Muzeum Sankt Petersburga, ref. no. VIII-A-909r.: Vues des différentes partie de la Place de Zamość, sporządzonego w latach 1821–1824; J. Kowalczyk, *Zamojskie rysunki* (as n. 670), p. 4–9.

⁷⁰¹ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 170, 201.

⁷⁰² S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 88; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść Zamościa. Opracowanie na zlecenie Wydziału Gospodarki Terenowej Urzędu Miasta w Zamościu, praca zbiorowa, ed. B. Sroczyńska, J. Szponar, *Zamość 1984*, typescript, p. 68.

⁷⁰³ W. Ćwik, *Zamość pod żaborami* (as n. 76), p. 142.

spatially disconnected settlements. The centrally located fortress was a closed military town, while the surrounding units served various purposes. Some, like the Lubelskie Suburb, were small agricultural and craftsmen's settlements. Others, such as Janowice and Majdan Suburbs, which were incorporated into the city in 1821, represented the type of agricultural settlements with a simple urban layout (linear). Only Nowa Osada evolved into an organised urban unit, encompassing the civic and economic life of the Zamość. In 1821, there were 259 buildings around the fortress, spread across four suburbs and two suburban villages⁷⁰⁴. Of these, 123 houses were within the boundaries of the first strategic perimeter, while 105 were beyond⁷⁰⁵. As many as 186 wooden houses from the former Szczebrzeskie, Lubelskie, and Hrubieszowskie Suburbs were earmarked for relocation. Nevertheless, the deadline for resettlement on 30 June 1824 was not met. It was not until the spring of 1825 that the military pressured the Municipal Office to effectively supervise the systematic process of resettlement and building demolition by the end of the year. Following the acquisition of properties in 1824, suburban residents did not receive substitute plots in Nowa Osada because the layout of the suburb had not yet been completed. The demolition of buildings and the relocation of inhabitants from the former suburbs continued until the end of 1825⁷⁰⁶.

Nowa Osada was laid out within the confines of the second strategic perimeter – 1.5 km from the Great Market. This suburb was planned on both sides of the newly established Lviv route, which served as the shorter symmetrical axis of the urban layout. The longer axis was defined by the new Hrubieszów route intersecting perpendicularly the Lviv route. At their crossing point, a place measuring 110 m × 150 m was marked out and named New Market (Nowy Rynek), serving as the centrepiece of Nowa Osada⁷⁰⁷. General Jan Chrzyciel Malletski designed this chequered layout of the suburb. Two diagonally running thoroughfares bounded the settlement, to the north and south: the new section of the Hrubieszów route and the old Lviv route, giving it a characteristic elongated trapezoidal shape. On both sides of the new Lviv route, 442 building plots were demarcated. The New Market's frontages were wooden arcaded buildings typical of provincial towns. By the end of 1826, Nowa Osada counted 250 properties and 192 undeveloped plots⁷⁰⁸. The suburb gathered various city-forming functions transferred from the fortress, including administration, services, trade,

⁷⁰⁴ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1951, ref. no. 12, p. 22. The largest number of buildings was on Lwowskie Suburb (87), followed by Majdan (72), Lubelskie Suburb (45), and the smallest number was on Szczebrzeskie Suburb (26). The suburban village of Podtopole had 15 buildings, while Wólka Miejska – 14.

⁷⁰⁵ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 63.

⁷⁰⁶ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 10-4: Plan général pour réunir les différentes maisons en bois, construites au environs de la Place, pour être transportées, sur cinq différentes villages au-délà de 600 toises; B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i zabudowa Zamościa* (as n. 658), p. 147; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 64.

⁷⁰⁷ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 68.

⁷⁰⁸ APZ, AmZ (as n. 617), 1810–1915, ref. no. 9, p. 296; S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 31–32; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 64.

and craftsmanship. To the suburb were also relocated municipal headquarters, fairs (42 annually), a post office, and several inns. Two brickyards operated by the old route to Hrubieszów. Around 1840, an Orthodox cemetery was located where one of the brickyards had previously stood. The New Market functionally resembled the Świętokrzyski Square of Lwowski Suburb. The primary activities of the inhabitants of Nowa Osada were trade, craftsmanship, and services. Local Jews dominated these professions, taking over profitable activities from Christians and forming most of the suburb's population. They funded a synagogue and ran their own educational institutions⁷⁰⁹.

During the November Uprising, 193 houses in Nowa Osada were razed, significantly impeding the suburb's growth. By 1839, there were 200 undeveloped plots, further exacerbating the urban disorder of the settlement⁷¹⁰. In 1854, Nowa Osada was home to 1,567 residents. By the end of 1865, there were 277 wooden and nine brick houses. In 1866, the erection of agricultural buildings and wooden houses near New Market was forbidden. Nowa Osada was connected to the Podtopole Grange, Kalinowice Ordynackie, and Wólka Miejska.

The new Lubelskie Suburb, created with less splendour than Nowa Osada, was situated along the newly traced road to Lublin, approximately 1.5 km from the fortress's Market. The development of this unit progressed rather slowly. Until the outbreak of the November Uprising, the settlement remained largely undeveloped. The only exceptions were a few relic houses from the old suburb and Janowice village, which had been relocated to the left bank of the Łabuńka River. In 1821, there were 45 houses. During the November Uprising, 76 buildings were destroyed, which made it challenging to establish a central area for the suburb in the following years. The focus of the settlement shifted along the road to Majdan, leading to the area's designation in the mid-19th century as Lubelskie Suburb – Majdanek⁷¹¹.

Following the November Uprising, General Ivan Döhn ordered the delineation of a third strategic perimeter around the fortress at a distance of 200 m, similar to the protective zones around the Modlin Fortress. Lands acquired by the military were partially designated for the military gardens, including the commandant's orchard (*sad komendancki*) along the Łabuńka River. Among the demolished structures there were the masonry military bathhouses of Lieut. Col. Jodko⁷¹², a mill near the Szczebrzeszyn causeway, and the former *Pocztbalteria* post station at the exit of the Lublin route from the fortress. In 1837, Wielka Zalewa was drained, and the course of the Łabuńka River was redirected through the Podtopole Grange⁷¹³.

In the 1830s, in the place of the original Lubelskie Suburb, a sizeable military garden was established. It was located along the extension of Obwodowa Street, forming the so-called "rokadowa" road (a road running perpendicular to the direction of

military action, parallel or diagonal to the front line) connecting the Lublin route with the Szczebrzeszyn route. Residential houses and outbuildings were constructed within the garden's premises. After 1850, the property was leased by Colonel Engineer Robert von Nolte, who came to Zamość to prepare the fortress for the Crimean War. Due to his presence, the area was named the engineer's garden⁷¹⁴. Among the notable structures of the Lubelskie Suburb were the inn in the former *Pocztbalteria* post station, the municipal slaughterhouse by the Łabuńka River, the Piaski Grange with a walking path within the park, and a parish cemetery on Obwodowa Street⁷¹⁵. Rural in character, the Lubelskie Suburb had 82 buildings, out of which 42 had agricultural plots in 1849⁷¹⁶.

To the northeast of the fortress, a linear settlement called Majdan was situated along the road from Sitaniec to Jarosławiec and the Smuga Stream. In 1821, it had 72 houses and was considered a suburb of Zamość. In the second half of the 19th c., it was known as Majdan Sitaniecki⁷¹⁷. Alongside the agricultural buildings, there was a grange of the Basilian convent (built after 1820) featuring a house, chapel, a Ruthenian Uniate church school, as well as a tavern and two Jewish brickyards, which were destroyed during the siege of the fortress in 1831. In 1849, there were 118 households in the suburb, including 87 with at least one morgen of land, most of which belonged to Zamość's Uniate population⁷¹⁸. The areas to the west of the fortress were the least developed. In the place of the destroyed Podgroble and Sadowisko Suburbs, a modest Szczebrzeskie Suburb was established, whose population was decimated during the siege of 1831.

In September 1830, the fortress counted 4,652 soldiers from the staff of the 2nd Infantry Division commanded by General Edward Żółtowski, the 1st and 2nd Battalions of the 2nd and 4th Infantry Riflemen Regiments, which were part of the 3rd Infantry Riflemen Brigade, an Uhlan unit, two artillery squads, the 3rd Active Veterans Battalion, a logistics company, and a craftsmen company⁷¹⁹. The history of Zamość is indelibly marked by its participation in the November Uprising of 1830–1831. It stood as one of the two fortresses in the Congress Kingdom alongside Modlin, surpassing the latter in terms of armament and fortification⁷²⁰. Colonel Jan Krysiński, an experienced officer who had served in the Legions and the Polish Army of the Duchy of Warsaw, then the Congress Poland, was appointed commander. In July 1831, Zamość was surrounded by the 5th Infantry Corps

⁷¹⁴ E. Lorentz, *Nieznaný plan posiadłości inżyniera wojskowego Roberta von Nolte na przedpolu twierdzy Zamość*, "Archiwariusz Zamojski" 4 (2005), p. 67–69.

⁷¹⁵ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 74, 106.

⁷¹⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 299.

⁷¹⁷ AGAD, Zb. kart. (as n. 634), ref. no. 56-12: Plan okrestnosti kreposti Zamostia Instrumentalno sniatyj.

⁷¹⁸ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 71, 72, 79, 80, 102; B. Sroczyńska, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 70; A. Kędzióra, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 141; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 333.

⁷¹⁹ R. Huss, *Garnizon zamojski wczoraj i dziś*, Zamość 2003, p. 52; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (as n. 610), p. 28–29.

⁷²⁰ W. Śladkowski, *Ostatni bastion powstania listopadowego*, [in:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy i miasta*, ed. A. Koprucki, A. A. Witusik, Lublin 1980, p. 164–166.

⁷⁰⁹ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 145; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (as n. 610), p. 28.

⁷¹⁰ B. Sawa, *Rozwój przestrzenny przedmieść* (as n. 250), p. 70–71; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 74.

⁷¹¹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 63, 65, 74, 79.

⁷¹² Ibidem, p. 79.

⁷¹³ Ibidem, p. 66.

under General Paskij Kajsarov, initiating a months-long blockade. Krysiński had no intention of surrendering the fortress until, faced with the defeat of the uprising and the futility of further resistance, he decided to capitulate. On 22 October 1831, Zamość surrendered as the last resistance point in the Kingdom of Poland.⁷²¹ After the uprising, the ethnic composition of the garrison was changed to have a majority of Russians among the soldiers and officers. Until 1850, the garrison consisted of 4,500–6,000 soldiers, later counting 2,500–4,000 people.⁷²²

In the subsequent phase of work, the water system was organised using a system of sluices to fill the moats. In 1836, a canal was dug through the marshy area of Wielka Zalewa, which redirected the Łabuńka River to the western side of the fortress, resulting in its taking the riverbed of the Topornica River. The moats were supplied by a lock in front of curtain wall I-II, while a release lock was installed near bastion no. 4. Auxiliary locks ensured efficient irrigation. The waters of the Łabuńka River supplied the main moat, moats of external works, Wielka Zalewa and Mala Zalewa. There were dozens of locks, weirs, and sluice gates, allowing control over the flow and water levels in the moat as needed. The Topornica River was subordinated to the Łabuńka River, directing it along a new course along the Żdanowska causeway. After 1837, the course of the Łabuńka River was corrected, straightened, and directed towards the fortress. The river flowed around a defensive covertway and a cannon emplacement, and exited through the old canal along the Szczebrzeszyn route to the sluice and a mill. Then, it passed beneath the causeway to the confluence of the old Topornica River riverbed.⁷²³

In 1837, along the Szczebrzeszyn route, a blockhouse, a *faussebraye*, and guardrooms were constructed in the main moat at the bends of the *faussebraye*. These structures took on an irregular pentagonal shape and were architecturally paired. The moat flowed beneath the buildings while water level regulation devices were inside them.⁷²⁴ Built on the western side of the fortress were two powder houses of a Russian-doll construction, featuring barrel vaults and facades with architectural elements resembling the neo-Gothic style, rare in Zamość.⁷²⁵ Shelters constructed along the curtain wall VII-I were accessible from inside the fortress. These had brick arcade facades and windows facing the city. Additionally, the Lwowska Stara Gate and the Lwowska Nowa Gate were lined up with the shelter. The passage of the Lwowska Nowa Gate formed the only open arcade from the fortress's interior.⁷²⁶

Characteristic fortification structures that emerged during the modernisation of the fortress were masonry cavaliers,⁷²⁷ which were the most vital points of the inner perimeter of fortifications. These objects designed by General Malletski and

inspired by the two-tiered Montalembert cannon emplacement were erected in place of the earthen cavaliers in gorges of bastions nos. 4, 6 and 7 from 1810–1812. Their purpose was to provide artillery fire from within the fortress onto the most weakly defended section of the foreground, located on the axis of the bastion. As a result, their facades on the bastion side were concave in shape. The cavalier dominated over the curtains by an additional storey and was connected to them. The cavalier structure separated the bastion's plateau from the fortress's interior, which was approachable through an axial gate. An additional protective feature was a masonry moat with a counterscarp that followed the shape of the cavalier's outer facade. There was also the capability to fire along the face of the bastion, thanks to additional embrasures placed horizontally along the rampart road. The bastion's flanks were connected to the interior of the cavalier through stairs and a postern.⁷²⁸ The cavaliers were used as cannon emplacements and barracks. Inside them there were vaulted halls, a primary axial passage on the ground floor, and corridors with exits leading to the galleries within the curtain and casemates. Two staircases allowed access to the attic, where further firing devices were located. Behind the breastwork arranged there, cannons were positioned, raised via a ramp connecting the attic with the rampart road.

The architecture of the cavaliers was consistent and maintained in classical neo-Mannerism in accordance with the Parisian school of engineer Durand. The city-facing cavaliers featured imposing facades with tall, interconnected arcades and Venetian and bossaged semicircular windows. Side elements at the sloping façade tapered upwards, reminiscent of ancient Egyptian pylons.⁷²⁹ General Malletski's plans initially called for constructing three cavaliers in bastions nos. 4, 6, and 7, but ultimately, only two were realised. In 1825, construction of the southern cavalier in the gorge of bastion no. 7 began, as indicated by the inscription above the entrance.⁷³⁰ On the southern stone frieze of the building, an inscription was engraved: *Kierowali budowę Engbricht kapitan i Rossmann porucznik*, which can be translated as: The construction was led by Captain Engbricht and Lieutenant Rossmann.⁷³¹ The work was completed in 1827⁷³², which can be inferred from the fact that during the November Uprising, the structure served as a cannon emplacement and barracks. The southern cavalier had a facade of an average length of 94 m (105

⁷²⁸ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 91, 93.

⁷²⁹ Ibidem, p. 93, 95; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 126.

⁷³⁰ The inscription "Założony w 1825" has not survived to the present day. Traces of forged letters can be found above the entrance arch from the city side.

⁷³¹ Captain Bernard Engbricht was of German descent. He had a military background but did not receive formal education in military engineering. Lieutenant Fryderyk Rossmann, who specialised in military architecture, was appointed to oversee the construction of the cavalier in Zamość. There is probability that he was the designer of the Zamość cavaliers. *Rocznik wojskowy Królestwa Polskiego Na Rok 1827*, Warszawa 1827, p. 167; B. Sawa, *Inżynierowie wojskowi* (as n. 644), p. 100; Z. Stankiewicz, *Garnizon twierdzy* (as n. 610), p. 25.

⁷³² Until recently, it was believed that the southern cavalier was constructed in the years 1825–1830. S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 95; J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 126; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 49.

⁷²¹ A.A. Witusik, *Ostatnia placówka powstania listopadowego*, [in:] idem, *O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*, Lublin 1978, p. 255.

⁷²² A. Kaśinowski, *Fortyfikacje* (as n. 664), p. 79.

⁷²³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 102, 115.

⁷²⁴ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 40–41; A. Kaśinowski, *Fortyfikacje* (as n. 664), p. 79.

⁷²⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 45.

⁷²⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 91; J. Kowalczyk, *Zamojskie rysunki* (as n. 670), p. 7.

⁷²⁷ The name originated from the French word *cavalier* and Italian – *cavaliere*.

m at its longest point), a maximum width of 36 m, and a height of 13 m. Construction of the northern cavalier started in 1827, but due to the outbreak of the November Uprising, it was not put into use until 1835.⁷³³ It was located in the gorge of bastion no. 6 and had more modest measurements. The front elevation was 15 m shorter than the northern cavalier, measuring 77 m.⁷³⁴

Following the failure of the November Uprising, the city experienced the most significant loss of residents. The technical classification of the city's buildings in the fortress in 1849 indicated 106 houses with 334 chimneys: 13 wooden buildings, 14 wattle and daub houses, with the remaining made of brick, among which were 38 tenements with at least two storeys.⁷³⁵ In 1853, the city had 3,955 residents, and the demographic situation improved a year before the dissolution of the fortress when the population reached 6,222 people. Thus, the city held the third position in the governorate after Lublin (approximately 19,800) and Hrubieszów (7,314).⁷³⁶ In 1865, Zamość comprised 479 buildings: 112 masonry, 367 wooden, nine owned by institutions, and one governmental. Christians owned 281 houses, Jews – 172, Protestants – ten, and Orthodox – three. In 1866, the city had 498 buildings, including 111 masonry, 387 wooden, 45 governmental, and five institutional structures,⁷³⁷ placing the city in fifth position in the Lublin Governorate.⁷³⁸ The fortress and its suburbs covered an area of 65 voloks, including fortress squares, fortifications, and military meadows. The land allocation was as follows: four voloks and 20 morgens were taken by buildings, 16 morgens – by cemeteries and church grounds, seven voloks – by squares near the fortress, streets, roads, and inns, 53 voloks – by arable land, gardens, and meadows, and 18 morgens – by rivers. Additionally, buildings and gardens comprised 45 morgens of land, whereas arable land, gardens, and meadows – 962.⁷³⁹

The last investments during the fortress expansion were carried out around 1837, while four defensive structures in the distant foreground were erected.⁷⁴⁰ After 1854, there were no further modernisations of the fortress facilities.⁷⁴¹ In May 1848, the military occupied nine non-military buildings within the for-

⁷³³ The missing inscription read: “Za panowania cesarza Mikołaja I, założony 1827 r. ukończony 1835 r.”

⁷³⁴ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 138.

⁷³⁵ APZ, AmZ, ref. no. 13, p. 260, 389.

⁷³⁶ In 1865, in terms of population, Zamość surpassed several other cities, including Bilgoraj (5,983 people), Krasnystaw (4,628), Chelm (4,471), and Szczepieszyn (4,217). B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 460, tab. 76.

⁷³⁷ *Ibidem*, p. 394–395, tab. 56.

⁷³⁸ Zamość had fewer buildings compared to Hrubieszów (630), Janów (561), Krasnystaw (532), and Bilgoraj (508). However, Zamość led in the Lublin Governorate, in terms of newly constructed structures, with 140 built between the years 1822 and 1866. For comparison, Bilgoraj had 92 new houses, Krasnystaw – 77, Janów – 52, and Tomaszów – 42. *Ibidem*, p. 459, tab. 75.

⁷³⁹ *Ibidem*, p. 391.

⁷⁴⁰ These were: a lunette near Janowice, an advanced redan situated 400 meters to the north of bastion no. 6, a large lunette on the left bank of the Łabuńka River on the western side of the fortress, and a sconce protecting the mill along the Szczepieszyn road.

⁷⁴¹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 115; E. Lorentz, *Nieżnany plan* (as n. 714), p. 66.

ress.⁷⁴² The former Zamoyski Palace housed a lazaretto, a garrison orthodox church, and staff officers' quarters. The building of the Zamość Academy served as barracks with a garrison kitchen. The offices of the Engineers of the Zamość Fortress were located inside the former theological seminary. The so-called *ordonansbau* (military institution) facade was expanded, and the building next to the vicarage was converted into quarters for the officer in charge of the military gardens. The former collegiate hospital building served as officer quarters, and the Poor Clares' convent building was converted into an artillery kitchen. The Church of St. Anne was used as barracks, just as the Armenian parish church building and a tenement on Franciszkańska Street. The outbuilding north of the palace was adapted into barracks and a storage facility for the craftsmen company.⁷⁴³ Not until 1837 were two buildings constructed in the square near the Nowa Lubelska Gate: one consisted of a storage facility and barracks, whereas another was a masonry Cossack stable. Before 1850, the military erected temporary wooden buildings and barracks,⁷⁴⁴ except two masonry buildings built in 1859 near the guardhouse by the Szczepieszyn route.⁷⁴⁵

In the mid-1850s, Russia began dismantling outdated fortresses. General Engineer Eduard Ivanovich Todleben, the director of the Engineer Department of the Ministry of War, was in charge of this task. He developed plans to modernise the existing fortresses of the Russian Empire. Todleben rejected the doctrine of modernising fortress layouts according to the principles of the French school because such fortifications featured many concentrated masonry structures that were vulnerable to artillery fire. The invention of rifled artillery with extended range defined the direction of development of offensive tactics. The concentrated fortifications of Zamość, situated in open terrain, became a vulnerable target for elusive enemy artillery, which could operate beyond the scope of strategic perimeters. For this reason, Zamość was deemed unfit to be included among fortresses suitable for modernisation.⁷⁴⁶ After the fall of the January Uprising, the fate of Zamość was sealed. In the autumn of 1866, it was decided to dismantle the fortress. Military equipment and machinery were removed, the dismantling of fortifications began, and the command administration was dissolved. The fortress regiment was relocated to the expanding fortress of Ivanogorod⁷⁴⁷, while the garrison battalion was sent to the Warsaw Citadel. On 21 November 1866, in the decree the Tsar officially announced the abolition of the Zamość fortress as outdated and incompatible with modern military doctrine⁷⁴⁸.

The economic situation in Zamość improved after the November Uprising. In 1833, 76 people made a living from trade, with one Christian among them. Jewish residents were traders,

⁷⁴² APZ, AmZ (as n. 617), 1810–1915, ref. no. 13, k. 152; B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 285, tab. 25.

⁷⁴³ A. Czołowski, *Zapomniany fortyfikator* (as n. 611), p. 157.

⁷⁴⁴ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)*, “Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2 (1989), p. 23.

⁷⁴⁵ A. Kędziora, *Danna architektura* (as n. 275), p. 46.

⁷⁴⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 116; B. Sawa-Sroczyńska, *Likwidacja zamojskiej twierdzy* (as n. 614), p. 194.

⁷⁴⁷ Currently Dęblin.

⁷⁴⁸ B. Sawa-Sroczyńska, *Likwidacja zamojskiej twierdzy* (as n. 614), p. 194, 195; R. Huss, *Garnizon* (as n. 719), p. 62.

inn owners, and profiteers. Several tailors, butchers, bakers, barber-surgeons, metalsmiths, and other specialists were also active in Zamość. The most prosperous and wealthy Jewish traders were Pejsah Cukier, who supplied the Zamoyski Entail estates, and Zajnweld Gold, who specialised in tobacco distribution and kosher leasing⁷⁴⁹. Christians involved in trade were usually vendors or light traders. Over time, number of trading points and issued licenses was changing. In 1849, there were 13 registered traders within the fortress area. Income was ensured to those supplying goods to the garrison, which led to fluctuations in trade establishments⁷⁵⁰. Before the dissolution of the fortress, there were 156 trade points, though without trading activities⁷⁵¹. Five out of the ten existing craft guilds disintegrated. In 1837, there were 435 craftsmen in Zamość, but their number decreased to 133 by 1851. Among these craftsmen, the majority were Christians, but from 1845 onwards, this trend began to reverse due to authorities revoking manufacturing licenses. In Zamość, the predominant professions were those related to light trades, such as tailors, furriers, and hatters. Besides producing goods and services, after 1840, craftsmen also engaged in trade. In 1854, 35 poorer craftsmen were relocated to the suburbs, leaving 50 wealthier ones within the fortress. Christian craftsmen owned houses, used also as their workshops. The crafts practised by them differed from those of Jewish craftsmen⁷⁵². In 1859, 113 artisans were organised into 31 professional categories. The structure of craftsman activity reflected the city's atypical character, where a large group of population consisted of a 2,000 garrison and many prisoners. Craftsmanship aimed at providing food, clothing, and minimal existential needs for a substantial group of unproductive military people⁷⁵³.

The collegiate church was renovated from 1824 to 1826 in the Neoclassical style. The church's architectural design was aligned with the fortifications, downplaying its votive and triumphant character. The project for the renovation, developed by the Zamość Fortress Engineering Directorate, was consulted by Captain Engineer Bernard Engbricht with the Zamość chapter⁷⁵⁴. During the renovation, the roofs above the chancel and naves were lowered. Above the front facade and the chancel opening, the gables were removed. In their place, triangular pediments were installed to the east, while a neoclassical triple-gabled pediment was added to the western main facade. The works included removing architectural details, such as the Zamoyski coat of arms, demolishing a church porch, and modifying the fence. In 1828, the bell tower was lowered, and its pinnacle was capped with a helmet-like structure devoid of the latticed lantern and tall spire it previously had. A major renovation oc-

⁷⁴⁹ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 344–345, tab. 46.

⁷⁵⁰ The number of enterprises in Zamość from the 1830s to 1850s varied as follows in specific years: 1832 (74), 1833 (56), 1834 (88), 1838 (77), 1842 (63), 1844 (168), 1845 (146), 1846 (83), 1847 (84), and 50 in 1851.

⁷⁵¹ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 347–349 (tab. 49), p. 426–427 (tab. 70).

⁷⁵² Ibidem, p. 419–420, tab. 66.

⁷⁵³ Ibidem, p. 420–421, tab. 67.

⁷⁵⁴ S. Herbst, *Zamość* (as n. 86), p. 30–31; J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 39–41; B. Sawa, *Remont katedry w 1827 r.*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 4 (1998), p. 36; eadem, *Zamość* (as n. 183), p. 168.

curred in 1857–1858, during which the roof above the central nave was elevated, and a small tower was constructed. Additionally, the gables were raised⁷⁵⁵.

The changes also affected the remaining sacred buildings in the city. The Jews took over the building of Brothers Hospitalers, turning it into apartments and a prayer house. The former monastery was converted into an inn called “Pod Karpiem” (Eng: Under the Carp)⁷⁵⁶, from which the building got its new name – Podkarpie. The former Reformed Franciscan church was used as a garage for officer carriages, while the demolished monastery was converted into a drill hall⁷⁵⁷. The former Poor Clares' convent was turned into a grain storage and stables, later into barracks, a garrison kitchen, a bakery, and a medical point. During the synagogue renovation, which took place in 1830, the attics were removed and replaced with an elevated roof while an additional storey was constructed⁷⁵⁸.

During the Kingdom of Poland, the Basilian orthodox church was one of the three religious institutions in Zamość, alongside the collegiate church and the synagogue. In 1824, the financial situation of the monastery worsened when the *ordynat* Stanisław Kostka Zamoyski stopped the funding. Thanks to the intervention of the Bishop of Chelm, Filip Felicjan Szumborski, the Basilian orthodox church was not handed over to the Uniates⁷⁵⁹. In 1861, the Basilian monastery in Zamość was one of the six still functioning in the Kingdom of Poland⁷⁶⁰. However, the Basilian congregations were abolished by the Tsar's decree of 8 October 1864. The Zamość Basilian Orthodox Church of St. Nicholas was transformed into an Eastern Orthodox parish church, while the monastery was demolished⁷⁶¹.

In 1833, after an unsuccessful attempt to gain authority over the Uniate church, the Eastern Orthodox chapel was established on the upper floor of the former Zamoyski Palace. The southern pavillon used for this purpose previously served as the garrison's storage⁷⁶². The temple was dedicated to the Transfiguration of the Lord, commonly referred to as the *cerkiew spaska*. It formally served as a municipal and garrison orthodox church for Russian officers and their families⁷⁶³.

The Protestant (Lutheran) residents of Zamość attended religious services at a chapel in the townhouse at 12 Rynek, owned by the Protestant Assembly. In the first quarter of the 19th c. there was still a Protestant cemetery on the edge of the former

⁷⁵⁵ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 41; F. Stopniak, *Dzieje kapituły* (as n. 217), p. 169–170; B. Sawa, *Remont katedry* (as n. 754), p. 37, 38.

⁷⁵⁶ Hence originated the commonly used name for the Bonifratrzy convent – “Podkarpie”.

⁷⁵⁷ B. Sroczyńska, *Zamojska twierdza* (as n. 610), p. 17–18.

⁷⁵⁸ Z. and J. Baranowscy, *Dzielnica żydowska* (as n. 659), p. 50.

⁷⁵⁹ A. Kossowski, *Z dziejów zagonu bazylianów w Zamościu*, „Teki Zamojska” 4 (1938), p. 220.

⁷⁶⁰ The remaining monasteries were located in Warsaw, Lublin, Biała, Spas, and Koleńcyce.

⁷⁶¹ P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Lublin 1984, p. 184, 185.

⁷⁶² A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 71; L. Borys, *Historia cerkwi prawosławnej i greckokatolickiej na terenach obecnego powiatu zamojskiego*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1–2 (2004), p. 44.

⁷⁶³ M. Potocki, „Zamość i jego instytucje” (as n. 613), p. 474.

Lwowskie Suburb⁷⁶⁴. After a fire in 1827, the chapel had to be relocated⁷⁶⁵. Subsequently, due to the events of the November Uprising, there was a significant decline in the Protestant population. Consequently, in 1839, renovations were carried out on the chapel at 12 Rynek. As of the spring of 1850, only one Protestant resident remained in Zamość. The chapel was transferred to one of the government buildings⁷⁶⁶.

Medical care in Zamość was provided through several hospitals, from which the Jewish hospital had the best reputation. Additional spaces in other tenements were rented to accommodate the hospital's needs⁷⁶⁷. In 1843, the Main Council of the Charity Society took over this medical facility's management. The hospital was expanded through public contributions. Patients (mostly from Izbica, Wojsławice, Hrubieszów, Tomaszów, and Janów) were treated by military and urban doctors⁷⁶⁸.

In February 1823, Captain Bernard Engbricht proposed to the Municipal Office to construct a hospital for venereal diseases which would be maintained by the military⁷⁶⁹. Two plots of land were suggested for its location, situated between Bazylińska, Ormiańska, and Żydowska streets⁷⁷⁰. Between 1824 and 1826, a one-storey tenement was constructed to meet the hospital's needs⁷⁷¹. This new St. Lazarus hospital had to be rebuilt a few years later, in 1827, when a fire destroyed the building⁷⁷². In 1854, the military transformed the hospital into a lazaretto, which obtained the status of a municipal healthcare facility under the supervision of the Care Council. The Institute for the Poor hospital was converted into a Shelter House, managed by parish councils⁷⁷³. In 1857, the parish purchased a building at 9 Rynek for the institution. The hospital was given the name of Holy Spirit⁷⁷⁴.

In 1857, the military initiated placing signs on 12 streets⁷⁷⁵ within the fortress. The road surface was also renovated with the so-called "zendrówka" bricks (ceramic hard-fired). From 1860⁷⁷⁶, six streets in the city centre had a fully paved surface, three were partially paved, one was gravelled, and eight remained unpaved. The connection within the Kingdom of Poland was through the clinker road from Warsaw through Lublin to Tomaszów, as there was no railway network in the region until the latter half of the 19th century. The lack of railways hindered transportation and trade between Zamość and surrounding areas, including Szczepieszyn, Zwierzyniec, Józefów, and Hrubieszów. The underdeveloped local road network further complicated the ex-

change of goods between the city and the countryside, as well as the transportation of agricultural products and wood, which were the foundation of the local industry⁷⁷⁷.

Following the dismantlement of the fortress, changes were introduced to the city building development. In 1874, green spaces and a park with trees, decorative plants, flowerbeds, and pathways were created on the Great Market. The implementation of greenery changed the function of the city central place⁷⁷⁸. Towards the end of the 19th c., the surfaces of streets passing through the square were paved with clinker. There was ongoing architectural degradation of the tenements on the Market due to the addition of extra storeys. This area was populated by civil servants, soldiers, merchants, and traders, predominantly Jews⁷⁷⁹, who contributed to the haphazard renovation of many buildings at the turn of the 19th and 20th c. Building facades were adorned with balconies and signs, and wooden sidewalks under arcades were filled with stalls, extensions, and sheds. In 1886, the "Beginowska" (Beguinie) Tenement in the northern block of the western frontage of the square was demolished⁷⁸⁰.

The Salt Market was the main trade place in the city. A drill square was allocated for trading purposes and the surface of the Market was paved in 1871. The buildings housing the garrison's service facilities – a laundry and a bathhouse – were placed in the west frontage. After 1890, they were connected by an elongated warehouse. Situated at the intersection of Lubelskiego Wyjazdu and Żydowska Streets, a residence was erected for General Dymitr Schreider, the owner of the Podtopole Grange.⁷⁸¹ Unlike the other squares, the Water Market remained undeveloped with an unpaved, grassy surface and a wooden fence, behind which a military riding hall was established. The artillery barracks located in the former Poor Clares' convent were replaced by officers' quarters. Some of the premises were leased to civilians. Following the renovation of the former St. Anne' church, it was repurposed into a social club⁷⁸². In 1878–1882, at the intersection of Panińska and Ogrodowa streets, a neo-Renaissance building called "Generalówka" was constructed. It was the residence of the Zamość mayor, Mikołaj Kannabich⁷⁸³.

In the 1880s, the military authorities split the ownership of the land, retaining 521 morgens. The remaining 497 morgens were handed over to the Ministry of Finance, which allocated them for military training grounds, the orthodox church, local

⁷⁶⁴ J. Żygawski, *Lokalizacja dawnych zamojskich cmentarzy w oparciu o archiwalne opracowania kartograficzne z XVIII–XX wieku*, "Archiwariusz Zamojski" 14 (2015), p. 23–24.

⁷⁶⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 88.

⁷⁶⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 329.

⁷⁶⁷ P. Kulikiewicz, *Przyzysynek* (as n. 647), p. 49.

⁷⁶⁸ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 307–308.

⁷⁶⁹ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 1, p. 207.

⁷⁷⁰ Plots No. 104 and 105 were located in the area of today's Pereca Street. B. Sawa, *Zamojskie szpitale*, "Zamojski Kwartałnik Kulturalny" 3–4 (2003), p. 91.

⁷⁷¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 56.

⁷⁷² B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (as n. 770), p. 91.

⁷⁷³ APZ, AmZ (as n. 617), 1821–1915, ref. no. 18, p. 32.

⁷⁷⁴ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 87.

⁷⁷⁵ APZ, AmZ (as n. 617), 1810–1915, ref. no. 30, p. 80.

⁷⁷⁶ B. Sawa, *Zamość* (as n. 183), p. 452–453, tab. 73.

⁷⁷⁷ I. Drexler, *Zamość, jako ośrodek komunikacji*, "Teki Zamojskie" 4 (1921), no. 1–2, p. 29; A. Koprucki, *Tradycje rewolucyjne Zamościa od końca XIX w. do 1939 r.*, [in:] *Czteryście lat Zamościa*, ed. J. Kowalczyk, Wrocław 1983, p. 166.

⁷⁷⁸ W. Przegon, *Zieleń ciągów komunikacyjnych Zamościa*, Kraków 1998, p. 36.

⁷⁷⁹ APZ, AmZ (as n. 617), 1810–1915, ref. no. 172; B. M. Pawlicki, *Kamienice mieszczańskie* (as n. 153), p. 150–152.

⁷⁸⁰ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 77; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 26.

⁷⁸¹ Por. B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 23; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 89.

⁷⁸² B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum III*, "Zamojski Kwartałnik Kulturalny" 1 (1989), p. 28; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 37.

⁷⁸³ A. Kędziora, *21 zeznań w sprawie jednego ogrodu*, "Archiwariusz Zamojski" 9 (2010), p. 113.

government, a boys' school (gymnasium), and other purposes⁷⁸⁴. At the turn of the 19th c., a military grange called "Podgroble" and Cossack barracks were established on the former foreground of the fortress, hindering the proper development of the city. The municipal authorities failed to acquire the post-fortification lands from the military while planning the urban expansion of the city centre⁷⁸⁵. This led to a bizarre situation where the city centre was isolated from the suburbs by a several-hundred-metre-wide strip of undeveloped land. The Old Town, concentrated in a small area, served as a place for services, trade, and administration while also being a high-intensity residential enclave. However, it lacked the functional division of built-up areas typical of developed city centres, such as administrative, industrial, and transportation zones. The suburbs mainly consisted of simple wooden structures with front gardens and orchards⁷⁸⁶.

Occasionally, new facilities were built to suit needs and aesthetic requirements. Several-storey tenements were erected, such as those in the western frontage of the Water Market (Panińska and Ogrodowa streets) and on Bożnicza and Lubelska streets. The first building to represent a modern and high-standard construction – the "Central House" – was constructed in 1911 by the Second Zamość Savings and Loan Society. It was located between Ślusarska, Wasilkowska, and Ogrodowa streets and the place emptied by the former Franciscan monastery⁷⁸⁷. This most modern residential building in Zamość was equipped with central heating, a power generator, and a water pump. The "Central House" housed a restaurant, a hotel, a cinema-theatre hall, shops, offices, and apartments⁷⁸⁸.

In June 1866, Zamość had a population of 6,255 residents, of whom 3,266 lived in the Old Town⁷⁸⁹. According to the extent of 1874, there were 110 buildings, with 92 belonging to civilian owners (excluding the clergy) in the Old Town⁷⁹⁰. In 1884, wooden construction dominated: 336 out of 503 buildings in the city were made of wood. Among the 167 masonry buildings, 70% were in the city centre. At that time, Zamość had a population of 7,620 residents. The subsequent 1893 popula-

⁷⁸⁴ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 110, note 2.

⁷⁸⁵ In 1880, the *Plan rzeczywistego położenia miasta powiatowego Zamościa, Lubelskiej Guberni z uwzględnieniem przewidywanej regulacji i rozszerzenia granic* was published. The author of the work was the municipal architect, Władysław Siemicki. A significant contribution to the development was made by retired Colonel Engineer Robert von Nolte, who passed away in 1875. He worked alongside Siemicki on planning the spatial development of Zamość after the dismantling of the fortress. E. Lorentz, *Nieżnany plan* (as n. 714), p. 69, 70, note 31.

⁷⁸⁶ M. Matuszewska, *Miniony czas ulicy Browarnej w Zamościu*, Zamość 1996, p. 21.

⁷⁸⁷ Currently Wolności Square.

⁷⁸⁸ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum*, "Zamojski Kwartałnik Kulturalny" 4 (1988), p. 49–51; A. Kędzióra, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 95; B. Sawa, *Centralka* (as n. 693), p. 30–31.

⁷⁸⁹ B. Sawa, *Zamojscy aptekarze, apteki i składy materiałów aptecznych w II poł. XIX i XX w. (1)*, "Zamojski Kwartałnik Kulturalny" 2 (2007), p. 64.

⁷⁹⁰ Among the property owners, Jews predominated with 58, followed by Christians (22), Eastern Orthodox (2), Evangelicals (1), and others (9). K. Radziejewski, *Lustracja Zamościa A.D. 1874*, "Archiwariusz Zamojski" 4 (2005), p. 128.

tion census recorded 10,204 residents in Zamość, excluding the garrison. Over 40% of the population lived in the Old Town⁷⁹¹. By 31 December 1899, Zamość, with a population of 11,269 people, ranked fourth in the Lublin Governorate after Lublin (56,108), Chełm (13,958), and Hrubieszów (12,554). According to the census on 1 January 1911, the city was inhabited by 13,037 people and consisted of 668 buildings. There were 5,539 (42.5%) residents in the Old Town: 4,360 Jews, 1,097 Catholics, and 82 Eastern Orthodox⁷⁹². After the Austrians took over the city in October 1915, there were 10,673 residents, with 4,840 people residing in the Old Town⁷⁹³. The Old Town hosted various offices, institutions, companies, and associations of regional significance. Additionally, the number of officials, lawyers, doctors, merchants, publishers, and priests in the city centre grew⁷⁹⁴.

During 1867–1871 and 1906–1909, conservation work was carried out in the collegiate church. Various tasks were undertaken at that time, including the restoration of the Zamoyski family chapel and securing of the church's structure⁷⁹⁵. In the building of the former Franciscan church, which used to be used as a warehouse, the pointed gables were dismantled around 1895, the vaults of the nave were demolished, reducing its walls by 4 metres, and the architectural details were altered to accommodate Cossack barracks⁷⁹⁶. The remodelled church of St. Peter of Alcantara served as a garrison kitchen. During World War I, it housed a military cultural centre, a cinema, and an amateur theatre. Another religious place – the former Poor Clares' convent premises, served as a garrison.

The synagogue was overcrowded, which led to the opening of new prayer houses within the Old Town and the predominantly Jewish Nowa Osada Suburb. The so-called "small synagogue" was established in a tenement on Jatkowa Street⁷⁹⁷. Subsequent houses of prayer were built on Bożnicza Street and in the buildings of the former Brothers Hospitallers. Around 1878, a mikvah (consisting of a pool and ten baths) for ritual purposes was constructed on Bożnicza Street. Furthermore, bathhouses were erected in the suburbs⁷⁹⁸.

After the fortress dissolution, the city consisted of three Eastern Orthodox churches. The orthodox church community was granted 162 morgens of former fortification land⁷⁹⁹. After 1870, the southern pavilion of the former Zamoyski Palace was converted for the needs of the so-called *cerkiew spaska*. The church authorities were given 63 morgens and 244 perches

⁷⁹¹ B. Chlebowski, *Zamość, miasto* (as n. 136), p. 375.

⁷⁹² P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 35, 36, tab. 2.

⁷⁹³ Ibidem, p. 40, tab. 6.

⁷⁹⁴ Z. Mańkowski, *Zamość na mapie najnowszych dziejów Polski*, [in:] *Czteryście lat Zamościa* (as n. 6), p. 150.

⁷⁹⁵ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 41–43. B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 24.

⁷⁹⁶ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 23.

⁷⁹⁷ A. Kędzióra, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 39; B. Sawa-Sroczyńska, *Żydzij w Zamościu*, "Zamojski Kwartałnik Kulturalny" 2 (1991), p. 18.

⁷⁹⁸ J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik* (as n. 350), p. 132; A. Kędzióra, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 39, 82.

⁷⁹⁹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 92.

of the former fortress land⁸⁰⁰, while the Orthodox church was closed around 1911.

The dissolution of the Basilian Order paved the way for the Eastern Orthodox community to gain authority over the Orthodox Church of St. Nicholas, which occurred on 25 July 1871. Between 1868 and 1870, the Orthodox church underwent extensive renovations, while the abandoned monastery was demolished before 1870⁸⁰¹. The Orthodox church, known as the *cerkiew nikolska*, received two onion-shaped domes over the nave and the chancel. However, the building was not large enough for the community, which in 1913 requested the municipal authorities for the rights to the former Franciscan building. The Orthodox Church authorities were given 62 morgens and 183.5 perches of land⁸⁰². After 1885, the Orthodox clergy residence, known as “Popówka” was built near the church⁸⁰³. The Eastern Orthodox Brotherhood of St. Nicholas was reactivated, receiving 32 morgens and 143 rods of the former fortress land along the Topornica River⁸⁰⁴. Following the withdrawal of the Russians from Zamość, the Austrians handed over the Orthodox church to the Catholic Church authorities in 1917. In 1898–1914, the former Zamoyski Academy building still housed the Orthodox Church of St. Alexander Nevsky, serving as a tool for the Russification of the youth. Plans from 1880 to erect a large Orthodox church on the former fortress lands were not realised⁸⁰⁵.

Due to its inadequate transport infrastructure, Zamość remained only a local agricultural centre. Economic activity – with the food sector at the forefront relied on local resources and catered to the needs of the region’s residents. The goods produced in small quantities were exported outside the city⁸⁰⁶. Family-owned workshops operated in the Old Town, employing up to 10 people. Among these there were factories producing carbonated water, tools, and components for agricultural machinery⁸⁰⁷. Larger industrial plants were situated beyond demolished fortifications (such as the Kornblit water mill) or within

⁸⁰⁰ APZ, AmZ (as n. 617), 1915–1939 [1944], ref. no. 198, no page numbers. These properties were located in the vicinity of the Old Town and comprised three plots of land: gardens (113 morgens), arable land (21 morgens and 31 rods), meadows (35 morgens and 161 rods), pastures (3 morgens and 145 rods), water (2 morgens and 132 rods), ditches and roads (144 rods). J. Żygawski, *Struktura przestrzenna Zamościa na podstawie planów miasta z XIX i XX wieku*, “Archiwariusz Zamojski” 9 (2010), p. 27.

⁸⁰¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 38; B. Sawa, *Akademia Zamojska 1594–1994*, Zamość 1998, p. 96.

⁸⁰² APZ, AmZ AmZ 1915–1939 [1944], ref. no. 198, no page numbers. These were two parts of land that included: arable land (13 morgens and 157 rods), meadows (46 morgens and 154.5 rods), water (21 morgens and 81 rods), ditches, and roads (91 rods). J. Żygawski, *Struktura przestrzenna Zamościa* (as n. 800), p. 28.

⁸⁰³ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 37; idem, *21 zeznań w sprawie jednego ogrodu*, “Archiwariusz Zamojski” 9 (2010), p. 115.

⁸⁰⁴ The area of today’s “Promyk” allotments and the meadows included arable land (3 morgens 285 rods), meadows (23 morgens 207 rods), pastures (3 morgens 185 rods), water (245 rods), ditches and roads (126 rods).

⁸⁰⁵ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 25.

⁸⁰⁶ B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego* (as n. 622), p. 57; P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 159, 160.

⁸⁰⁷ APZ, AmZ (as n. 617), 1916–1939 [1944], ref. no. 204, p. 80.

post-military structures (such as a bakery)⁸⁰⁸. Around 1910, at 8 Ogrodowa Street, the Zamoyski Family Entail constructed an industrial building equipped with a power generator that supplied electricity to the collegiate church and nearby buildings.

In 1884, the fire destroyed the Jewish hospital. Thus, in 1904, a plot of land on Obwodowa Street, then exchanged for a property on Żdanowska Street, was allocated for its reconstruction. Although the construction of the hospital building began in 1907, the Jewish community decided to use the building for educational purposes due to the lack of funds⁸⁰⁹. After 1880, the military handed over a two-morgen field to the municipal hospital authorities to construct the St. Nicholas hospital at the intersection of Obwodowa Street and Lubelskiego Wyjazdu Street⁸¹⁰. The St. Lazarus hospital was closed in 1886, with staff and patients relocated to the new facility⁸¹¹. During World War I, Zamość had two Russian field hospitals, Nos. 101 and 404, accommodating a maximum of 210 patients each. They were later replaced by field hospital No. 275, which functioned until 4 January 1915⁸¹². The Russian army occupied the primary school building on Lubelskiego Wyjazdu Street and the former Zamoyski Academy building to accommodate wounded soldiers⁸¹³. In the Old Town, public bathhouses of Józef Czernicki were established as competition for the municipal bathhouses in Janowice Male. For this investment, Czernicki expanded a 17th-c. house on Ślusarska Street. During the same period, a building was constructed on the Salt Market to accommodate a laundry and a military bathhouse⁸¹⁴.

In 1880, a *Bogadielnia* shelter for the Eastern Orthodox community was established⁸¹⁵. In 1905, the Shelter House was transformed into a residence for the elderly and disabled people⁸¹⁶, whereas near the mikvah on Żydowska Street, a house for older people was opened. Another institution was founded at the beginning of the 20th century, the so-called Dom Wrozumiałości (Eng: the house of understanding), which oversaw sanitation related to prostitution⁸¹⁷. In 1915, a children’s shelter was opened on Żydowska Street for war orphans from the region under the supervision of municipal officials⁸¹⁸. A few years earlier, in 1906, in the former Poor Clares’ convent, a place for orphaned and poor children called St. Francis Shelter was opened, which later (1918) was transformed into a kindergarten.

The dismantling of the fortress enabled the development of tourism-related services. Towards the end of the 19th cen-

⁸⁰⁸ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 107; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 48.

⁸⁰⁹ B. Sawa-Sroczyńska, *Żydzi w Zamościu* (as n. 797), p. 19.

⁸¹⁰ Currently Peowiaków and Pilsudskiego streets.

⁸¹¹ B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (as n. 770), p. 91–92; E. Lorentz, *Szpital św. Mikołaja w Zamościu. Zarys dziejów*, Zamość 2008.

⁸¹² B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (as n. 770), p. 95.

⁸¹³ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 59, 61.

⁸¹⁴ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (III)* (as n. 782), p. 28–29.

⁸¹⁵ Eadem, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 24–25.

⁸¹⁶ B. Chlebowski, *Zamość, ordynacja Zamojskich i powiat zamojski*, “Teki Zamojskie” 2 (1919) 1, p. 2; A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 87; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 24.

⁸¹⁷ B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (as n. 770), p. 95.

⁸¹⁸ APZ, AmZ (as n. 617), 1915–1939 [1944], ref. no. 200.

tury, some of the most well-known accommodation facilities in the Old Town were the tavern “Pod Jeleniem” (opened in the late 17th c.)⁸¹⁹ and the family-owned inn of the Dichter family on Ślusarska Street, in which Józef Piłsudski stayed in 1901⁸²⁰. Competing inns that emerged in the first half of the 19th c. were located at 4 Wielka Street and in the former Brothers Hospitalers’ premises, with the largest inn named “Pod Karpiem”⁸²¹. Towards the end of the 19th c., the first hotels were established, including one in the outbuilding of the city hall on the Salt Market. Hotels on today’s Grodzka Street provided higher standards: “Europejski” owned by the Swiss immigrant Tschanner family and “Warszawski” managed by Icko Dolcher. The city’s first-ever hotel, “Victoria”, was built in 1898–1899 at 111 Powiatowa Street. Its founder, Fema Waks, purchased a demolished tenement at the corner of Kolegialna and Bożnicza streets and commissioned its reconstruction by architect Władysław Sienicki⁸²². In 1912, the hotel “Centralny”, with the highest quality standards in Zamość, was opened in the eastern wing of the “Central House”.

The dismantling of the fortification allowed the creation of new roads through the demolished ramparts, enabling the free movement of people and goods between urban districts. The Lublin route (in the part of the Old Town) was given a Russified name, Lubelski Wyjazd (Lublin exit road). Its fundamental alignment toward the city hall tower remained essentially unchanged. However, instead of leading towards the Lubelska Nowa Gate, it led directly to the face of bastion no. 5, contributing to the blurring of its outline. The vast plateau of the military structure became an important transport hub of Zamość. Lubelski Wyjazd went slightly eastward, following the axis of a street leading to the Great Market. A new section of the street was laid along the western face of bastion no. 5, leading to Zamkowy (Castle) Square, which was transformed into Ordonanshauz Street in the early 20th c. This street served as the starting point for the road to Szczebrzeszyn. The road on the plateau of bastion no. 5 complemented a wide street from the east, a relic of the internal rampart road, providing communication between the Lublin and the Lviv routes. Following the fort’s dismantlement, this street became the main transit route through the city. Before World War I, the surface of the route was repaired⁸²³.

From 1866 onward, the Lviv route was russified to Lwowski Wyjazd (Lviv exit road). It extended from the Old Town through a demolished section of the curtain wall VII-I, between the Lwowska Nowa Gate and the bricked-up casemate of the Lwowska Stara Gate. The narrow entrance to the city hindered communication. Officials advocated for demolishing the Lwowska Nowa Gate and its blockhouse, but the plans were not realised eventually⁸²⁴. The Lwowski Wyjazd was a national road with a clinker surface⁸²⁵.

⁸¹⁹ P. Kulikiewicz, *Przyczynek* (as n. 647), p. 48, note 59.

⁸²⁰ APZ, AmZ (as n. 617), 1915–1939 [1944], ref. no. 640, no page numbers, Spis domów Zamościa 1935–1939; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum* (as n. 693), p. 16.

⁸²¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 37.

⁸²² B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum* (as n. 693), p. 16–17.

⁸²³ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (as n. 9), p. 23.

⁸²⁴ B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 23.

⁸²⁵ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (as n. 9), p. 23.

In 1918, the former rampart road connecting Lviv exit road with Lublin exit road was renamed Łukasińskiego Street. The road held importance for the transport in the city centre. Despite the existence of Obwodowa Street, the main transit route between Lublin and Lviv still passed through the city centre. The course of Łukasińskiego Street ran alongside the fortifications and away from buildings, allowing for the appropriate road width. The northern section led through a market square by the Lubelska Nowa Gate. It was then routed through a meander between the gate and the northern cavalier, where there was a gap after the demolition of the curtain V-VI segment. In the 1880s, there were considerations to demolish the Lubelska Nowa Gate to straighten the course of Łukasińskiego Street⁸²⁶. The road passed in front of the gate’s facade along the line of the former moat and connected with Lublin exit road on the plateau of bastion no. 5.

The route to Szczebrzeszyn, originating on the plateau of bastion no. 5, traversed through the former Zamkowy Square, which was later redesigned into Ordonanshauzowa Street leading directly towards the collegiate bell tower. The route then meandered between the church, the palace buildings, and the Szczebrzeska Gate, approaching the latter from the west. It passed through the niche left after the demolished curtain wall II-III. Functioning as the Szczebrzeszyński Wyjazd, it ran alongside the former guardhouse on the ravelin, merging with the original route on the causeway⁸²⁷.

The construction of a brickyard in Zamość in 1883⁸²⁸, initiated by the Ministry of Communication, marked the beginning of street paving in the city centre. By 1915, all streets within the Old Town and the main exit routes had been paved with clinker. Obwodowa Street, established in the 1820s, served as a first-class national road⁸²⁹ bypassing the fortress from the northeast, playing a significant role in transportation. It was a clear demarcation line between the former fortification areas and the Lubelskie Suburb. Nonetheless, the 1880 city centre regulatory plan included removing Obwodowa Street as part of the urban transportation layout correction. However, the Military District of Warsaw opposed these plans for strategic reasons and, together with the municipal council, did not agree to proceed with them⁸³⁰. Essential facilities located at the street included the parish cemetery, a hospital, a brickyard, and a building erected for construction management and road maintenance⁸³¹.

After numerous attempts dating back to the second half of the 19th c.⁸³², in 1916, the Austrians established a standard-gauge

⁸²⁶ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza* (as n. 109), p. 127; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 23.

⁸²⁷ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (as n. 9), p. 24.

⁸²⁸ B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego* (as n. 622), p. 72; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 106; A. A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 142.

⁸²⁹ B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (as n. 770), p. 93.

⁸³⁰ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 97; B. Sawa-Sroczyńska, *Diamenty z archiwum (VI)* (as n. 744), p. 23; B. Sawa, *Zamojskie szpitale* (as n. 770), p. 93.

⁸³¹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 97.

⁸³² Although not exhaustively, the topic of unrealised railway projects in Zamość has been discussed in many publications. K. Czubara, *Kolei żelaznej nieznaną historią*, [in:] idem, *Dawniej w Zamościu. O skarbach*,

railway to Zamość. However, prior to that, in 1914, the Russians laid down a narrow-gauge railway from Chelm to Płoskie⁸³³. Additionally, in 1915, the German authorities in Zamość constructed a narrow-gauge military railway from Belżec to Trawniki. The station was situated within the barracks in Lubelskie Suburb. Civil passenger traffic functioned only until December 1915, when the railway was dismantled due to the construction of a standard-gauge railway from Belżec through Zawada to Rejowiec⁸³⁴. In the spring of 1916, the line was extended from the Zawada station to the barracks in Zamość, destroying the remnants of bastion no. 1 and the Uniate cemetery. A station with a masonry building were erected on the military meadows along the Szczepreszyn route. In 1917, a freight depot was established in Nowa Osada, and the line was extended towards Włodzimierz⁸³⁵.

The dismantling of the fortress created an opportunity to connect the two largest suburbs with the Old Town. The unfavourable regulations that prevented construction within 600 fathoms from the fortress walls were no longer in effect, which benefited the city's development. However, the property ownership and the reluctance of military authorities, who held the most valuable post-fortress areas, crucial for the city's proper growth, still hindered the development. Instead of becoming a central district, the area around the Old Town was occupied by vacant land, military training grounds, and barracks.

From 1867 onwards, the period of the most remarkable development of Nowa Osada began, the centre of economic activity, trade, services, and craftsmanship. Nowa Osada became competitive with the Old Town by offering greater spatial expansion possibilities, unrestricted investment freedom, and a local market for trade that ensured sales among the surrounding population. In the New Market (Nowy Rynek), masonry buildings and inns were constructed, and existing townhouses were expanded. Besides shops, weekly fairs were held in the square, attracting residents from the Zamość, Bilgoraj, and Tomaszów districts. At the beginning of the 20th century, the animal trade was relocated to this suburb from the Old Town⁸³⁶. From 1916 to 1917, near the New Market, a narrow-gauge railway, pulled by horses, operated to Miączyn and the sugar factory in Nieleświa.

The dominant population within Nowa Osada were Jewish. In the years 1866–1872, they erected a masonry synagogue on Jerozolimka Street, replacing the previous wooden one. In

duchach i czartach, sławnych generalach, poetach, wizytach dostojnych gości, wielkich balach, pojedynkach i kurtyzanach, ed. 2, Zamość 2005, p. 203–210; H. Chwedyk, *Koleje wąskotorowe Ordynacji Zamojskiej*, Zamość 2006; H. Chwedyk, B. Pokropiński, *Hrubieszowskie koleje wąskotorowe*, Zamość 2008; A. Tajchert, *Koleje wąskotorowe Zwierzyniec–Bilgoraj*, Łódź 2008, p. 7; H. Chwedyk, *Zapomniana historia Kolei Tomaszowskiej*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 1 (2010), p. 41; idem, *Stacja Zamość kolei wąskotorowej Belżec–Trawniki*, "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 1 (2015), p. 37–38; R. Maleszyk, *Austriackie inwestycje kolejowe na Zamojszczyźnie w latach 1915–1918*, "Archiwariusz Zamojski" 14 (2015), p. 69–76.

⁸³³ A. Tajchert, *Koleje wąskotorowe* (as n. 832), p. 20; R. Maleszyk, *Austriackie inwestycje* (as n. 832), p. 71.

⁸³⁴ APZ, AmZ (as n. 617), 1915–1939 [1944], ref. no. 6, p. 33; H. Chwedyk, *Stacja Zamość kolei* (as n. 832), p. 37; R. Maleszyk, *Austriackie inwestycje* (as n. 832), p. 71.

⁸³⁵ APZ, AmZ (as n. 617), 1915–1939 [1944], ref. no. 13, p. 284.

⁸³⁶ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 151, 152.

1909, the synagogue was expanded⁸³⁷. In its vicinity there was a *kahal* (Jewish community assembly) building and a school. Two religious bathhouses were in operation, but the hospital construction was unsuccessful. Among the notable service points in the suburb was a pharmacy, which effectively competed with the one in the Old Town.

In Nowa Osada, small-scale industrial plants operated in the food, distillery, and machinery sectors. One of the largest was the steam brewery "Livonia" (founded by Jonas Peretz), which operated since 1903 on Świętojańska Street. A branch of the Agricultural Machinery and Tools Factory of Mieczysław Wolski from Lublin was established on Lwowska Street, in the outskirts of Nowa Osada and Kolonia Podtopole, in 1894. In 1880, near the relic segment of the Hrubieszów route, Paweł Jabłoński put into use the largest brickyard in Zamość, known as *Pawłówka*⁸³⁸. This facility had a railway platform on the line to Włodzimierz. Near to it was a wooden windmill, also owned by Jabłoński.

An Eastern Orthodox cemetery was situated on the northern edge of Nowa Osada and Kolonia Podtopole. Within this cemetery, in the third quarter of the 19th c., a wooden chapel was built, which was subsequently replaced by a new one in 1910. During World War I, the Germans repurposed the place into a military cemetery⁸³⁹. To the east of the Eastern Orthodox cemetery there was a Muslim cemetery dating back to the 17th c.⁸⁴⁰ In the plots of Kolonia Podtopole and Szerokadla, the Jewish community established a new cemetery in 1907, replacing the 16th-c. cemetery on Lwowska Street.

Apart from the New Market and Lwowska Street, the road network of Nowa Osada encompassed 19 streets, including a route leading towards Hrubieszów⁸⁴¹. The urban architecture of Nowa Osada resembled that of provincial towns. In 1886, there were 34 plots in the New Market, of which 28 were developed. The entire suburb had 479 properties, with 215 houses totalling 1,088 rooms. Aside from the New Market, the most densely populated streets were Długa with 31 buildings, Targowisko – 28, and Jerozolimka – 27⁸⁴². In 1914, the suburb had 244 buildings, including two damaged during wartime. The New Market still had several old arcade-style buildings⁸⁴³. Among the wooden constructions there were cottages and suburban houses, including elite manor-style buildings. In 1866, Nowa Osada had 2,278 residents, surpassing other settlements. By 1904, the suburb consisted of 229 buildings and 4,935 residents. The population consisted of Jews (72.4%), Catholics (23%), and Eastern Orthodox (4.6%). In 1907, the suburb's population increased to 5,687; in 1911, there were 5,801 residents – 262 more than in the Old Town. The dominant community was Jewish (78.7%),

⁸³⁷ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 103–104.

⁸³⁸ Pawłówka Street is a relic of the brickyard, situated along Wyszyńskiego Street.

⁸³⁹ APZ, AmZ (as n. 617), 1916–1939, ref. no. 10, p. 123.

⁸⁴⁰ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 105.

⁸⁴¹ Ibidem, p. 94, 95, 98.

⁸⁴² Ibidem, p. 98, 99; J. Górak, *Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny*, Zamość 1996, p. 27

⁸⁴³ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 100.

followed by Catholics (20.7%) and Eastern Orthodox (0.6%)⁸⁴⁴. In 1916, Nowa Osada was inhabited by 4,296 people⁸⁴⁵.

Nowa Osada was connected with several neighbouring areas, including Wólka Miejska, Wólka Infulacka, Kalinowice Rządowe, Majdan Podklasztorny, as well as Janowice Male, Podtopole, and Kolonia Podtopole. Apart from farmsteads, there were also granges and larger companies. Since 1910, the largest steam mill in Zamość operated on the outskirts of Nowa Osada and Wólka Miejska established by Lejba Kahan. In the 1870s, industrial plants such as Reynemann's match factory, a large steam mill owned by Chaim Josel Mejer, a brickyard, and a brewery were located in Wólka Infulacka. The most famous establishment was a tile factory built in 1886 by Samuel Dichter along the Lviv route. In 1916, Wólka was incorporated into Zamość⁸⁴⁶. The inhabitants of Kalinowice Rządowe lived off farming. Kalinowice Rządowe were incorporated into the city in August 1918⁸⁴⁷. Podtopole had an old grange with a water mill⁸⁴⁸, manor houses and peasant cottages. A part of Kolonia Podtopole, mainly residential buildings, a mechanic workshop, a mill, and the male gymnasium boarding house, was situated along Lwowska Street⁸⁴⁹. There were residential buildings, a mechanical workshop⁸⁵⁰, a mill and a dormitory for the Boys' Junior High School⁸⁵¹. In 1917, Podtopole and Kolonia Podtopole had a population of 1,416 people. Based on the decisions of the Supreme Commander dated 29 June and 18 August 1918, Podtopole and Kolonia Podtopole were incorporated into Zamość⁸⁵².

To the southeast of the Old Town, between the old Lviv route, the Żdanowska causeway, and the Łabuńka River, there was Majdan Podklasztorny (post-monastic area), which Zamość had annexed in August 1918. Majdan was adjacent to Janowice Male, which was a part of an grange along the Szczepieszyn route⁸⁵³. In August 1918, the eastern part of Janowice Male was annexed into the city, facilitating the administrative consolidation of the Old Town with Nowa Osada. Towards the end of the 19th c., Wojciech Franczewski founded a brewery along the old Lviv route. At that time, on the border between Janowice Male and Kolonia Podtopole, a large government-owned spirits depot called "Monopol" was established along with an administrative building and a complex of storage buildings with a chimney. The buildings were destroyed during World War I amidst the riots in August 1914⁸⁵⁴. Towards the war's end, the main administrative building was converted into a military epidemiological hospital, managed by Major Bogusław Modzelewski⁸⁵⁵. Other larger es-

⁸⁴⁴ APZ, AmZ (as n. 617), 1810–1915, ref. no. 327, p. 31.

⁸⁴⁵ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 40, tab. 6, p. 41, tab. 7.

⁸⁴⁶ B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego* (as n. 622), p. 72.

⁸⁴⁷ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 24.

⁸⁴⁸ APZ, AmZ (as n. 617), 1915–1939, ref. no. 200, p. 26.

⁸⁴⁹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 100–101.

⁸⁵⁰ APZ, AmZ (as n. 617), 1915–1939, sygn. 204, s. 90.

⁸⁵¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 121.

⁸⁵² P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 24.

⁸⁵³ J. Żygawski, *Struktura przestrzenna Zamościa* (as n. 800), p. 25, 32.

⁸⁵⁴ T.P., *Początek wielkiej wojny w Zamościu (Z pamiętnika ucznia gimnazjalnego)*, "Kronika Powiatu Zamojskiego" 1 (30 IX 1918) 16, p. 57–59.

⁸⁵⁵ E. Lorentz, *Szpital św. Mikołaja* (as n. 811), p. 27.

tablishments in the area included the Jewish mikvah dating back to the mid-19th c., and the Kabas Brothers' carriage and cart factory, which was established in 1896 on Lwowska Street.

In contrast to Nowa Osada, the spatial development of the Lubelskie Suburb – Majdanek – was limited due to unfavourable terrain conditions on the eastern side of the Lublin route. The construction mainly concentrated along the road leading to Majdan and a few cross streets. In 1874, there were 55 buildings in the area, but by 1896, this number had decreased to 47. After 1900, three development clusters became prominent: one around the Lublin route with Obwodowa Street junction and two settlements along the eastern side of the northern stretch of the route. The Lubelskie Suburb had a predominantly agricultural character⁸⁵⁶.

The situation changed when several significant industrial facilities developed in the city. In 1883, the Ministry of Communication established a road clinker brickyard on the border between the Lubelskie Suburb and Janowice Male, along Obwodowa Street. It was the first such brickyard in Polish territories, inspired by a similar facility in Munich. It was the largest workplace in Zamość, employing between 40 to 150 workers. The brickyard used a gas-fired ten-chamber Mandheim kiln and a steam engine with a capacity of 24 hp.⁸⁵⁷ By the end of the 19th c., most of the city's streets were paved with clinker, a remarkable development for the Kingdom of Poland. Other facilities were established in 1886 next to the brickyard: the St. Nicholas municipal hospital, a chapel, and a pharmacy⁸⁵⁸. Furthermore, near the brickyard, the Ministry of Communication constructed (in 1901) a road maintenance depot. Its purpose was to oversee the construction of the first-class national road from Warsaw to Tomaszów. After the departure of the Russian authorities from Zamość, the road supervision function was discontinued, and the depot became a residential building under the management of the clinker brickyard⁸⁵⁹. Three cemeteries existed on Obwodowa Street: a parish cemetery with a chapel (constructed in the years 1917–1918) funded by Józef Czernicki; a military cemetery established by the Austrian authorities during World War I; and an Eastern Orthodox cemetery, which was closed in 1904 and intersected by a railway line in 1916. The Roman Catholic cemetery was situated next to the Józef Czernicki's brickyard⁸⁶⁰. In the 1890s, Andrzej Dziuba established a clinker brickyard on the opposite side of the place⁸⁶¹.

The central axis of the Lubelskie Suburb was a clinker-paved road that led towards Lublin and Warsaw⁸⁶². Two breweries from the late 19th c., a masonry motor mill owned by Bolesław Badzian, which had been in operation since 1913, and a steam sawmill of Tojwa Fuchs, constructed in 1910, were situated along this road. During the First World War, a furniture factory

⁸⁵⁶ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 101, 102.

⁸⁵⁷ B. Mikulec, *Przemysł powiatu zamojskiego* (as n. 622), p. 72.

⁸⁵⁸ E. Lorentz, *Szpital św. Mikołaja* (as n. 811), p. 23–27.

⁸⁵⁹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 64.

⁸⁶⁰ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 145, p. 1; ibidem, ref. no. 327, p. 83.

⁸⁶¹ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 204, p. 69.

⁸⁶² Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 96.

was also established there in co-operation with Zygmunt Zipser. The oldest industrial facility in Lubelskie Suburb was the municipal slaughterhouse built in 1835 along the road to Janowice. In 1890, a brick building was erected in its place, further expanded during World War I⁸⁶³. Along the same street, the Central Prison Administration purchased a plot in 1902 to construct a prison opened in September 1906.

The most significant investment in the Lubelskie Suburb was the construction of Russian barracks. Strategically located Zamość gathered significant military forces essential for defensive actions in the early stages of a potential armed conflict. In the summer of 1905, by a compulsory purchase order, the military gained agricultural land covering over 45 hectares for the new barracks. The construction of the military complex took place from 1907 to 1910. As a result, 80 architecturally consistent buildings were erected⁸⁶⁴. Next to the barracks, a garrison Orthodox Church of the Transfiguration of the Lord (or the Holy Trinity) was constructed in 1908, commonly referred to as the *cerkiew spaska* or *cerkiew butyrska*, named after the 66th Infantry Regiment stationed there. After the departure of the Russian authorities from Zamość, the barracks were occupied by the Austro-Hungarian army, which consisted of nearly 1,200 soldiers. Eight buildings were constructed during this period. Additionally, two hospitals with a pharmacy and a laboratory were set up. A military cemetery was established near the closed Orthodox church. From 1915 to 1916, there was a station for the narrow-gauge railway line from Belżec to Trawniki and a system of railway sidings in operation within the barracks. Starting in 1916, a standard-gauge railway siding was also connected to the military complex.

In the vicinity of the Lubelskie Suburb there was a grange and peasant buildings belonging to Piaski, where a barracks building for Russian soldiers was built on the site of a former earth redoubt from the time of the fortress. In the summer of 1918, Piaski became part of Zamość. A settlement known as Janowice Duże, comprising farmsteads, was to the left bank of the Łabuńka River. Between 1916 and 1918, Janowice Duże was also annexed to Zamość⁸⁶⁵. Majdan, primarily an agricultural suburb, had a population of 308 residents in 1866. By 1 January 1911⁸⁶⁶, Majdan had 786 inhabitants, including 762 Catholics, 21 Eastern Orthodox, and 3 Jews. Records from October 1915 indicate 425 residents⁸⁶⁷, while the 1916 census⁸⁶⁸ listed 555 people. Following the dissolution of the Basilian monastery, the government took over the estate and allocated 23 hectares of land to soldiers and landless peasant farmers. In 1912, two institutions emerged: a school⁸⁶⁹ and a Cossack hospital.

⁸⁶³ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 165, p. 27; ibidem, ref. no. 198. Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 106.

⁸⁶⁴ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 104; R. Huss, *Garnizon* (as n. 719), p. 64.

⁸⁶⁵ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 90, p. 4, 11; P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 24.

⁸⁶⁶ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 36, tab. 2.

⁸⁶⁷ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 94, p. 6.

⁸⁶⁸ P. J. Zieliński, *Zamość w latach 1914–1918* (as n. 614), p. 41, tab. 7.

⁸⁶⁹ Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 102.

After Poland regained independence, the spatial structure of Zamość began to crystallise due to efforts made between 1916 and 1920 to enlarge and regulate the city's area. After establishing Zamość boundaries in 1923, the city consisted of the Old Town (Śródmieście or City Centre), Nowa Osada, Lubelskie Suburb, Majdan, Janowice Duże, and Szczebrzeskie Suburb. Over the interwar period, the city's boundaries were defined, with villages and estates gradually being incorporated. During this period, Zamość experienced dynamic growth as a regional administrative, service, and economic centre. Investments were most intensive in the two largest districts, Nowa Osada and Lubelskie Suburb, where new residential, service, and industrial buildings were constructed. The city's transport network was modernised and expanded along the roads leading to Lublin, Lviv, Szczebrzeszyn, Hrubieszów, Krasnobród, and Skierbieszów. Between 1934 and 1935, the Karolówka Grange and Blonie, with the Janowice Małe Grange, were annexed to Zamość, creating additional residential and service spaces on the western side of the city⁸⁷⁰.

During the interwar period, far-reaching plans aimed to elevate Zamość to an important multifunctional city in central Poland. It was necessary to patch up the economic backwardness in relation to other parts of the country, driven by socio-economic, military, and political factors. The strategy was to invest in Zamość and its region. Thanks to its central location, Zamość was envisioned as a major transportation hub, with crucial railway routes running north-south between Gdańsk and Odesa as well as Lviv and the Gulf of Finland, along with east-west connections between the Silesian District and Volhynia. The region was intended to be crossed by the A1 motorway, connecting Gdańsk and Gdynia with Lviv and Black Sea ports, as well as an arterial road from the Świętokrzyskie Industrial Region through Sandomierz, Włodzimierz, to Kyiv. Reforms in the country's administrative structure included making Zamość the centre of the voivodeship. Additionally, the Central Industrial District project aimed to transform the Zamość region into its supply area, focusing on food and light industries. These ambitious plans could not be realised due to the outbreak of World War II⁸⁷¹.

Zamość held significance as a hub for economic, cultural, and service activities for the surrounding districts within the Zamość region, including Zamość, Tomaszów, Bilgoraj, Hrubieszów, and Krasnystaw. The city was home to institutions of provincial importance, such as a district court with a prosecutor's office, administrative institutions, and educational facilities.

In the spatial structure of Zamość, the centrally located Old Town covered an area of 530 hectares and comprised 230 mostly masonry buildings. By 1919, it was inhabited by approximately 8,000 people, including 5,574 Jews and 3 Eastern Orthodox. The number of permanent residents decreased due to the expansion of the suburbs. By 1935, there were 7,620 registered residents in the Old Town⁸⁷², and just before the outbreak of World War II, the number had decreased to 4,858. In the Old Town and

⁸⁷⁰ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (as n. 9), p. 104–105.

⁸⁷¹ Ibidem, p. 105.

⁸⁷² APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 200.

the adjacent streets resided 6,141 people⁸⁷³. Several new buildings were erected within the Old Town, including the modernist tenement owned by Stanisław Czerski at 18 Przybyszewskiego Street and the Lipczyński tenement at 6 Perca Street. However, the plans to build a sizeable administrative district at Planty (1922) or the small housing estate for railway workers (1920) planned at the former military estate on Podgroble (Karolówka) were futile; the construction of the latter eventually took place shortly before the outbreak of World War II in Karolówka⁸⁷⁴.

The process of restoring the original appearance of the Great Market began with the gradual removal of trees from its surface and the elimination of wooden buildings and the well⁸⁷⁵. Lawns and flowerbeds were created in the squares, whereas in 1938, the square in front of the city hall was liquidated. Following the example of other cities, the Great Market was renamed Adam Mickiewicz Square. However, in 1939, there were discussions about restoring its former name. The 1936–1939 conservation works on the buildings surrounding the market resulted in renovation of the tenements and the city hall. The city hall was restored to its baroque appearance under the supervision of regional conservator Józef Dutkiewicz, Doctor of Engineering Jan Zachwatowicz from the Warsaw University of Technology, municipal architect Tadeusz Zaremba, and starost Marian Sochański⁸⁷⁶. The Salt Market served as the Old Town's most dominant trade and service centre. Its space was occupied by stalls and rows of kiosks selling various goods and food products. Stores, depots, and service points operated in the arcades of the tenements. The recreational character of the Water Market was preserved by arranging a tree-lined square with alleys.

In 1920, the collegiate church became the first building in Zamość to be granted historical monument status⁸⁷⁷. The renovation of the bell tower and a ridge turret began in 1929. The church was renovated in 1937–1938. The work mainly involved repainting the interior and restoring the exterior walls⁸⁷⁸. During World War II, in 1940, the Germans closed the church and used it as an assembly point for people displaced from Greater Poland. From 1941 to 1944, the building was converted into a food storage.

Starting in 1918, efforts were made to transfer ownership of the former Franciscan church to the authorities of the convent. Despite the support of the military authorities and the diocesan administration, the reconstruction and re-consecration of the church were unprofitable. Consequently, the military relinquished control over the church to municipal authorities in 1921. The city authorities then repurposed the building, es-

tablishing it as the Regional People's House (Sejmikowy Dom Ludowy), the headquarters of the District Assembly (Sejmik Powiatowy), the District Communal Fund (Powiatowa Kasa Komunalna), the "Stylowy", which housed both a cinema and a theatre, as well as a museum⁸⁷⁹. Following the municipal theatre's closure, the Reformed Franciscans' building was handed over to the Catholic Church for educational purposes⁸⁸⁰. Its re-consecration occurred on 4 September 1927, and it became the rectory Church of St. Catherine⁸⁸¹. During the German occupation, the church served as a parish relocated from the collegiate church. The former Poor Clares' convent buildings housed the police headquarters and the St. Francis Shelter for orphans. An assembly hall was established on the upper floor of the former Church of St. Anne⁸⁸². In 1915, the Austrian authorities transferred ownership of the former Basilian orthodox church to the Catholic Church. On 20 October 1918, it was re-consecrated as the school Church of St. Stanislaus Kostka. The onion-shaped dome over the nave and the lantern with a cupola over the chancel were removed. On 4 August 1934, following an order from the Bishop of Lublin, the church was entrusted to the Redemptorists. In 1941, the Germans handed over the sacred building to the Orthodox Church. The facility was re-consecrated on 21 January 1945 as the Church of St. Nicholas.

Infrastructure within the healthcare sector saw significant improvement with the establishment of the Mother and Child Care Station (1928), commonly known as "Drop of Milk" (Kropla Mleka) at 1 Lubelska Street. This facility, situated near the city park, offered specialised healthcare consultations⁸⁸³. The same year, a modern municipal bathing lake was opened in a manor house at 14 Lwowska Street⁸⁸⁴.

In response to intense competition between the "Centralny" and "Victoria" hotels, a Parliamentary Guest House (Sejmikowy Dom Noclegowy) was established in 1924 within an adapted building near Szczepieszka Gate. Later on, in 1935, it was renamed to the "Sejmikowy" hotel. During World War II, the German authorities repurposed the Redemptorists monastery into a hotel, whereas in 1941, they closed down the "Centralny" and "Victoria" hotels, converting them into private lodgings. Nevertheless, a part of the "Centralny" hotel was transformed into the "Hotel Central", which operated until August 1944.

The Municipal Power Station was founded during World War I in the premises of the blockhouse and the Lwowska Nowa Gate. In 1919, an additional room was constructed to meet the power station's growing needs, a railway siding was installed, and two casemates of the blockhouse on the northern side were removed. An entirely new power station building was constructed at 22 Sienkiewicza Street between 1924 and 1926 due to space constraints. By 1930, the facility had evolved into the District

⁸⁷³ Ibidem, ref. no. 641, p. 16–19, 22–23.

⁸⁷⁴ J. Żygawski, *Niezrealizowane projekty śródmieścia Zamościa w XIX i XX wieku na podstawie archiwalnych opracowań kartograficznych i planistycznych*, "Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddział w Krakowie" 43 (2015), p. 140–141.

⁸⁷⁵ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 595, p. 1, 25.

⁸⁷⁶ *Odnowienie Rynku zamojskiego w świetle prawdy. Wyciąg z protokołu Nr 57 Rady Miejskiej m. Zamościa w dniu 4 lutego 1939 r. w sali Rady Miejskiej w Ratuszu*, "Teki Zamojska" 1–3 (1939), p. 46–50.

⁸⁷⁷ S. Misieczko-Rudnik, *Prace konserwatorskie w Zamościu w latach 1918–1939*, Warszawa 1979, p. 32.

⁸⁷⁸ J. Kowalczyk, *Kolegiata* (as n. 217), p. 43; S. Misieczko-Rudnik, *Prace konserwatorskie* (as n. 877), p. 33.

⁸⁷⁹ E. Lorentz, *Szpital św. Mikołaja* (as n. 811), p. 26, 28.

⁸⁸⁰ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 36.

⁸⁸¹ S. Misieczko-Rudnik, *Prace konserwatorskie* (as n. 877), p. 32.

⁸⁸² A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 37.

⁸⁸³ R. Ostrowski, *Gospodarka miejska w Zamościu, Zamość 1929*, p. 29–31.

⁸⁸⁴ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 200; ibidem, ref. no. 202, p. 30.

Municipal Power Station, supplying electricity to surrounding villages such as Izbica, Komarów, Łabunie, and Zawada⁸⁸⁵.

The Dairy Cooperative of Zamość District belonged to the largest enterprises in the region. In 1930 it was relocated from Janowice Małe to the building of the former military bathhouse at the Salt Market. Before the outbreak of World War II, this modernised facility was intended to supply the Central Industrial District. From 1921, the northern outbuilding of the former Zamoyski Palace housed the Parliamentary Printing House (Drukarnia Sejmikowa), whereas on the square by the Lwowska Nowa Gate there was the Parliamentary Concrete Plant, relocated to Podgrobie in 1939⁸⁸⁶.

Small manufacturing facilities such as mills, oil mills, carbonated water factories, breweries, bakeries, butcher shops, sawmills, and factories producing agricultural tools, brushes, and cigarette tubes were located in the outskirts. In the areas beyond the former fortifications near the Lwowska Nowa Gate, between Lwowska Street and the railway lines, stores and storage facilities were constructed on plots leased by businesses connected to agriculture, including the “Ziemiański” (Landowner) Bank, the Agricultural and Commercial Cooperative “Snop” (“Haystack”), and the Lublin Agricultural Syndicate. The largest of these companies was the Joint-Stock Company “Ziemiańin”, which operated from 1918 to 1926. It consisted of structures such as a large mill and a groats mill (“kaszarnia”). In 1931, the Polish Timber Industry “Czerski & Jakimowicz” company relocated its headquarters from Zwierzyniec to Zamość. The company owned two factories: Bent-Wood Furniture in Bondyż and Plywood in Lviv-Kozielniki and a sawmill in Zamość in the Lubelskie Suburb⁸⁸⁷. Although a new location for the company was planned in the city centre, the investment was not realised due to the outbreak of the war.

The Polish Timber Industry “Czerski & Jakimowicz” company had planned to create a furniture factory in Zamość. In 1932, when the municipal authorities subdivided urban land between Sienkiewicza Street, the area of the new Municipal Power Station, Kolejowa Street, the railway line to Hrubieszów, and the *Popówka* lands⁸⁸⁸, the company purchased seven plots to construct a factory with a chimney and residential buildings. They also intended to utilise a railway siding leading to the Municipal Power Station and committed to sharing the costs of maintaining the railway track⁸⁸⁹. However, these investment plans did not come to fruition. Furthermore, there were other projects which eventually were not realised due to the outbreak of World War II. These projects included establishing the Zamość Industrial District (supply support for the Central Industrial District), which would operate within seven districts. From the late 1930s,

⁸⁸⁵ R. Ostrowski, *Gospodarka miejska* (as n. 883), p. 33.

⁸⁸⁶ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 202, p. 28; ibidem, ref. no. 204, p. 1, 67; Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść (as n. 702), p. 136.

⁸⁸⁷ J. Wojciechowska-Kucięba, *Zagraniczna korespondencja handlowa firmy “Polski Przemysł Drzewny – Czerski i Jakimowicz”*, “Archiwariusz Zamojski” 7 (2008), p. 47.

⁸⁸⁸ Currently, the quarter is located between Sienkiewicza, Podwale and Koźmiana streets, and the railway line to Hrubieszów.

⁸⁸⁹ APZ, AmZ (as n. 617), 1580–1952, ref. no. 573, p. 109, 119–122.

intensive preparations were underway to build fermentation facilities for the Tobacco Monopoly company and a branch of the Electrotechnical Equipment Factory of Engineer Stefan Ciszewski and Partners based in Bydgoszcz.

The most important route for the city’s transport network was the transit road from Lublin to Lviv, which was part of the national road no. 8 (from Gdańsk, through Warsaw, Lublin, Lviv to Citadel of the Holy Trinity (Okopy Świętej Trójcy), and further in the direction of Odesa and Istanbul). In the 1930s, plans were to transform this road into a highway, serving as a Pan-European transport corridor and the country’s main north-south transportation route⁸⁹⁰. During the interwar period, dozens of streets were laid out within the districts, and several streets were modernised, including Akademicka, Sienkiewicza, and Zamkowa. There were also plans to construct several bypasses around the Old Town and the city centre on the transit route Lublin – Lviv and Szczepieszyn – Hrubieszów. A bus station was established to connect Zamość with cities such as Lublin, Lviv, Warsaw, Bilgoraj, Tomaszów, Chelm, and Łódź.

During World War II, the German authorities closed many institutions or reorganised their functions. Several civil structures were repurposed for industrial and storage uses. For instance, the Old Town synagogue was converted into a stable and later into a large carpentry workshop, which led to the deterioration of the state of the building. In 1941, the collegiate church was reorganised to a grain and equipment storage facilities. The post-fortress buildings were utilised as garages, military storage, and supply facilities⁸⁹¹. Additionally, numerous street and square names in the city were changed. As part of the preparations for the invasion of the Soviet Union (Operation “Otto”), German authorities modernised the railway infrastructure in 1940. They expanded the technical section of the Zamość station with several additional tracks and the New Osada loading yard. In 1942, a brick railway depot with an administrative building was constructed at the station, along with road management buildings on Szczepieszka Street.

After 1945, Zamość underwent significant social and ownership changes, especially within the city centre. The former Jewish-owned tenements in the Old Town had new residents. Many buildings were neglected, which created a negative image of the Old Town. Due to renovation and conservation efforts carried out in the 1970s and after 2005, the proportion of residential space was gradually reduced in favour of service activities. Despite these efforts, it was impossible to eliminate municipal housing, which were still mainly occupied by low-income residents of the social margins. In 1996, the Old Town was inhabited by 1,754 people.

In the post-war period, Zamość developed by the principles of the socialist economy, serving as the capital of the Zamość region. It became the local centre of administration, service, and economy. Centrally planned investments primarily focused on the manufacturing industry, which employed the local popu-

⁸⁹⁰ The northeast bypass was included in the project of the spatial development plan of Zamość from 1939 by Jan Zachwatowicz and Władysław Wiczorkiewicz. J. Żygawski, *Sieć dróg w Polsce. Program Budowy Autostrad*, Lublin 2002, typescript, p. 44.

⁸⁹¹ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 33, 39, 43, 47–51.

lation. This industrial zone, created during the interwar period, was concentrated in the city's eastern part, along the railway line to Hrubieszów. After 1950, the area consisted of enterprises such as large meat processing plants, a cold store, a granary, a construction combine, a furniture factory, a dairy cooperative, housing factory (the facilities producing elements necessary for the construction of prefabricated, concrete residential houses using the "large-panel" technology) as well as numerous processing and storage facilities. Thanks to the population growth, the number of construction investments increased. New residential neighbourhoods emerged, including Podgroble, Zamczysko, Promyk, Wiśniowa, Karolówka, Powiatowa, mainly with single-family housing, and Ludowego Wojska Polskiego, Planty, and Orzeszkowej, with multi-family housing. As part of the national economic development planning trends in the 1960s, urban development projects for the city centre and eastern residential districts emerged, including "Centrum Usług Ogólnomiejskich" (Eng: citywide service centre), "Dzielnica Wschód" (Eng: east district), and "Nowy Zamość" (Eng: new Zamość). These projects were associated with plans to elevate Zamość to the status of the voivodeship capital and industrialise the city. Many of the transportation infrastructure projects proposed during this period were implemented in subsequent decades⁸⁹². In 1974, the village of Sitaniec-Blonie was incorporated into Zamość, and a part of the unused land was transferred to the Zamość municipality.

After the war, the buildings in Old Town quarters required substantial financial investments due to their tragic condition. In 1957, the green areas at the Mickiewicza Square were modernised; flowerbeds, pathways, and leisure areas were added. The Mickiewicza Square became, alongside the City Park, one of the most popular recreational spots for the Zamość residents and an increasing number of tourists⁸⁹³. The Salt Market lost its status as a trade centre to the New Market and the municipal marketplace on Bazyliańska Street. The degradation of the Water Market as a public square was also noticeable.

In the 1960s, the first post-war renovation efforts within the Old Town began. The works included the "Podkarpie" building and the eastern blocks of the Old Town. The former Poor Clares' convent complex housed the Citizens' Militia (MO) headquarters and later an orphanage. There was also a notable expansion in tourist infrastructure. Tourist accommodations were mostly centred around the hotels "Centralny" and "Staromiejski" (located near Szczebrzeska Gate), as well as the excursion house of the Polish Tourist and Sightseeing Society, which was located in the former kahal building. A modern hotel called "Renesans" was constructed at 6 Grecka Street between 1967 and 1971. This facility gave rise to the controversy due to its location on the former Armenian Church foundations⁸⁹⁴.

⁸⁹² J. Żygawski, *Niezrealizowane projekty* (as n. 874), p. 142–146; B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (as n. 9), p. 107–108.

⁸⁹³ H. Gawarecki, C. Gawdzik, *Odnowienie rynku w Zamościu. Realizacja prac konserwatorskich i odkrycia*, "Ochrona Zabytków" 10 (1957) 1 (36), p. 24–33.

⁸⁹⁴ Z. Kramarz, *Zamość w trzydziestolecu powojennym (1945–1975)*, [in:] *Zamość miasto idealne. Studia* (as n. 94), p. 218; M. Pawlicki, *Odkrycie fundamentów kościoła ormiańskiego w 1968 r.*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 25 (1980), p. 179.

The former arsenal structure served various purposes, such as stores, storage facilities, carpentry and assembly workshops⁸⁹⁵. This area, behind the Lwowska Nowa Gate, on Partyzantów Street, was taken over by the State Union of County Cooperatives "Samopomoc Chlopska". In 1960, the bus station was relocated from Wolności Square to a square in front of the Lubelska Nowa Gate. In the early 1970s, several railway sidings were dismantled within the Old Town area. Under the law of 28 May 1975⁸⁹⁶, a two-tier administrative division was introduced. As a result, Zamość was granted the status of a voivodeship city. In 1974, the city received central funds to revitalise the Old Town in 1975–1985. During this period, Zamość experienced dynamic growth, with plans to expand an area of over 54 square kilometres and increase the population to 100,000–120,000 by 2000. However, the city's development did not go as fast as anticipated due to political and economic crises.

In terms of housing investments and spatial development, multi-family housing estates were established, including Orzeszkowej, Kilińskiego, Wiejska, Słoneczny Stok, and a complex to three housing estates called "Nowe Miasto", featuring the nationally exemplary residential estate unit "PR-5" (government program no. 5). Additionally, smaller housing estates were situated in various parts of the city. Single-family housing development continued in neighbourhoods such as Karolówka, Rataja, Nowe Miasto, and Janowice Duże. In 1989, Zamość was divided into residential estates, eliminating the traditional district divisions (including Lubelskie Suburb, Podtopole, and Janowice Male). The city's transport network was modernised by creating dual carriageways and constructing two inner-city bypasses⁸⁹⁷.

During the revitalisation of the Old Town, green spaces on the Great Market were removed. In 1980, the surface of the Market was modernised according to the design by Wiktor Zin, and facade lighting was installed on tenements and public buildings. The Great Market became a representative public space. In 1992, the city's Old Town was added to the UNESCO World Heritage List alongside Cracow and Warsaw. The Salt Market, measuring 90 × 50 metres, underwent a detailed modernisation, gaining a new compositional and spatial dimension. The former military bathhouse and a storage building were demolished, opening the Market towards the west. After the reconstruction, functional zones – for leisure and infrastructure – were marked within it. A new surface, designated flowerbeds and relaxation areas were laid out in the Water Market in 2010. Renovating the former Poor Clares' convent building, which now houses the State Music School, made the Market more peaceful than the bustling Great Market and Salt Market.

In 1992, Pope John Paul II elevated the collegiate church to the rank of a Cathedral for the newly established Roman Catholic Diocese of Zamość-Lubaczów. Between 2010 and 2012, a reconstruction of the church's historical structure was carried out. The restoration efforts encompassed the high roof, eastern facade, a ridge turret, portico in front of the western entrance, and the bell tower. After nearly two centuries, in March 1994, the Franciscans regained the Church of the Annuncia-

⁸⁹⁵ A. Kędziora, *Dawna architektura* (as n. 275), p. 51.

⁸⁹⁶ Dziennik Ustaw of 1975, no. 16, item 91.

⁸⁹⁷ B. Nowak, J. Żygawski, *Zamość. Ulice* (as n. 9), p. 108–110.

tion of the Blessed Virgin Mary. The “Stylowy” cinema was relocated from that building, and the State High School of Fine Arts operated within the church walls until 2006. Following a renovation conducted in 2018–2021, the original Baroque appearance and architecture of Poland’s largest Baroque church were restored.

After 1989, the accommodation infrastructure in Zamość experienced significant development. Seven hotels, guesthouses, and tourist lodgings has been operating in the Old Town. Additionally, several hotels were built in other housing estates. In 1975, the bus station was relocated from the Old Town to New Town. Towards the end of the 1970s, there were plans to close the railway line passing through the city centre and redirect it to the northern railway bypass along the Metallurgy-Sulphur

Line (Linia Hutniczo-Siarkowa – LHS)⁸⁹⁸. The primary goal was to revitalise the Old Town within the boundaries of the 19th-c. fortifications. This initiative gained more interest after 1992 when the Old Town was added to the UNESCO World Heritage List. However, the railway authorities opposed the changes, especially since the railway was an essential component of long-distance transportation. After 2000, there was a decline in railway connections to Zamość, leading to the closure of transport infrastructure. In 2009, railway connections were suspended but restored again in March 2011. The cross-city railway line was modernised, with two new railway stops and a freight station.

⁸⁹⁸ Currently it is the Broad Gauge Metallurgy Line (Linia Hutnicza Szerokotorowa).

WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE | BIBLIOGRAPHY

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Zamoy-
skich.

Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Ordynacji Zamojskiej.

Archiwum Jana Zamojskiego, t. 1, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904; t. 2,
wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909; t. 3, wyd. J. Siemieński, Warsza-
wa 1913; t. 4, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948.

Opracowania

Akademia Zamojska i jej tradycja, red. B. Szyszka, Zamość 1994.

Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta, red. R. Szczygiel, A. Urbań-
ski, Zamość 1996.

Baranowscy Z i J., *Dzielnica żydowska i synagoga w Zamościu*, „Biuletyn
Żydowskiego Instytutu Historycznego” 53 (1967).

Baranowska Z., Sygietyńska H., *Rynek Zamojski w XVII wieku*, „Kwar-
talnik Architektury i Urbanistyki” 12 (1967) 1.

Borys L., *Historia Cerkwi prawosławnej i greckokatolickiej na terenach obecnego
powiatu zamojskiego*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1–2 (2004).

Chlebowski B., *Zamość, ordynacja Zamojskich i powiat zamojski*, „Teko Za-
mojska” 2 (1919) 1.

Czołowski A., *Zapomniany fortyfikator Zamościa*, „Teko Zamojska” 3
(1938).

Czteryście lat Zamościa, red. J. Kowalczyk, Wrocław 1983.

Drexler I., *Zamość jako ośrodek komunikacji*, „Teko Zamojska” 4 (1921)
1–2.

Dumała K., *O architekturze Zamościa przed dziętnastowieczną przebud-
wą*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 16 (1971) 1.

Eile H., *Oblężenie Zamościa w 1813 roku*, Zamość 1927.

Feduszka J., *Szkoła i Anglicy w Zamościu w XVI–XVII wieku*, „Czasy
Nowożytnie” 22 (2009).

—, *Twierdza Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listo-
padowego*, Lublin 1999.

Fidecka U., *Zespoły kościelno-klasztorne SS. Klarysek i OO. Reformatorów
w Zamościu*, „Renowacje i Zabytki” 2 (46) (2013).

Gawarecki H., Gawdzik C., *Odnowienie rynku w Zamościu. Realizacja prac
konserwatorskich i odkrycia*, „Ochrona Zabytków” 10 (1957) 1 (36).

Gmiterek H., *Bursa Starnigela przy Akademii Zamojskiej*, „Rocznik Lu-
belski” 19 (1976).

Górak J., *Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny*, Zamość 1996.

Herbst S., *Zamość*, Warszawa 1954.

Herbst S., Zachwatowicz J., *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.

Huss R., *Garnizon zamojski wczoraj i dziś*, Zamość 2003.

Kadluczka A., *Arsenal zamojski w XVI i XVII wieku*, „Kwartalnik Ar-
chitektury i Urbanistyki” 25 (1980).

Kędziora A., *Dawna architektura i budownictwo Zamościa*, Zamość 1990.

—, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012.

Klimek A., *Jak powstał Zamość*, „Konserwatorska Teko Zamojska”
1 (1978).

—, *Rezydencja Jana Zamojskiego w Zamościu*, „Kwartalnik Architektury
i Urbanistyki” 25 (1980) 2.

Kochanowski J. K., *Dzieje Akademii Zamojskiej*, Kraków 1899–1900.

*Konserwatorska Teko Zamojska: Problematyka konserwatorska fortyfikacji no-
wożytnych. Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopa-
da 1981 r. Część I*, Warszawa–Zamość 1983.

*Konserwatorska Teko Zamojska: Problematyka konserwatorska fortyfikacji no-
wożytnych. Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 18–20 maja
1983*, red. E. Kowalczykowa, Warszawa–Zamość 1987.

Konserwatorska Teko Zamojska: Zamość w XIX stuleciu, red. B. Pokorska,
Warszawa–Zamość 1986.

Kossowski A., *Z dziejów zakonu bazylianów w Zamościu*, „Teko Zamoj-
ska” 1 (5) (1938) 4.

Kowalczyk J., *Kolegiata w Zamościu*, Warszawa 1968.

—, *Kościół ormiański w Zamościu z XVII wieku*, „Kwartalnik Architektu-
ry i Urbanistyki” 25 (1980) 3–4.

—, *Zamojskie rysunki Jana Pawła Lelewela w Petersburgu*, „Zamojski Kwar-
talnik Kulturalny” 1–2 (2006).

—, *Zamość wczoraj, dziś, jutro*, Warszawa 1985.

—, *Rzemiosło Zamościa 1580–1821*, Warszawa 1971.

Kulikiewicz P., *Przyczynek do dziejów Zamościa w latach 1810–1812*, „Ar-
chiwariusz Zamojski” 10 (2011).

Kupfer E., *Pinkas Bractwa Pogrzebowego i Dobroczynnego w Zamościu*, „Bi-
uletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2 (1951).

Kuśnierz J., Urbański A., *Lokalizacja dworu z XV w. – miejsca urodzenia
fundatora i założyciela miasta Zamościa Jana Zamojskiego – w świetle naj-
nowszych badań*, [w:] *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*, t. 5, red.
P. Kondraciuk, J. Kuśnierz, A. ШЛЯХ and in., Zamość–Łuck 2008–
2010.

Lech M. J., *Twierdza i garnizon Zamościa (1752–1756)*, „Rocznik Lubel-
ski” 5 (1962).

Lewicki T., *O Ormianach zamojskich*, „Kwartalnik Historyczny” 73
(1966).

Lorentz E., *Kościół i klasztor ojców franciszkanów w Zamościu*, Niepokala-
nów 1995.

—, *Szpital św. Mikołaja w Zamościu. Zarys dziejów*, Zamość 2008.

Matuszewska M., *Miniony czas ulicy Browarnej w Zamościu*, Zamość 1996.

Mikulec B., *Przemysł powiatu zamojskiego w latach 1864–1914*, „Rocznik
Zamojski” 1 (1984).

Milobędzki A., *Ze studiów na urbanizacją Zamościa*, „Biuletyn Historii
Sztuki” 15 (1953) 3–4.

Morgenstern J., *Działalność gospodarcza Żydów w Zamościu w XVI
i XVII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 53
(1965).

—, *O osadnictwie Żydów w Zamościu na przełomie XVI i XVII w.*, „Biuletyn
Żydowskiego Instytutu Historycznego” 43–44 (1962).

—, *Uwagi o Żydach sefardyjskich w Zamościu w latach 1588–1650*, „Biuletyn
Żydowskiego Instytutu Historycznego” 38 (1961).

Narodżiny Zamościa w pracach K. Sochaniewicza, oprac. K. Kowalczyk, Za-
mość 2007.

Nowak B., Żygawski J., *Zamość. Ulice i place*, Zamość 2021.

Ostrowski R., *Gospodarka miejska w Zamościu*, Zamość 1929.

Partyka W., *Bonifratrzy w Zamościu 1657–1784*, [w:] *Bracia czyńcie dobro.
400 lat zakonu bonifratrów w Polsce*, red. M. Surdacki, Kraków 2009.

—, *Opieka społeczna w Ordynacji zamojskiej w XVII–XVIII wieku*, Lublin
2008.

- Pawlicki B. M., *Kamienie mieszczkańskie Zamościa. Problemy ochrony*, Kraków 1999.
- , *Odkrycie fundamentów kościoła ormiańskiego w 1968 r.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980) 2.
- Prusicka-Kolcon E., *Lokalizacja rodowej siedziby Zamojskich na Skokówce w świetle planów i map z 2 poł. XVIII i pocz. XIX w.*, „Archiwariusz Zamojski” 8 (2009).
- Przegon W., *Krajobrazy XIX-wiecznego Zamościa w akwarelach i rysunkach Jana Pawła Lelewela*, Kraków 1997.
- , *Zieleń ciągów komunikacyjnych Zamościa*, Kraków 1998.
- Przegon W., Zygański J., *Kartograficzne zamościana*, Kraków–Zamość 2018.
- Przywilej lokacyjny Zamościa*, nlb.
- Radziejewski K., *Lustracja Zamościa A.D. 1874*, „Archiwariusz Zamojski” 4 (2005).
- Sadaj-Sado J., *Kościół św. Mikołaja*, „Renowacja i Zabytki” 2 (46) (2013).
- Sarnik M., *Stara Brama Lubelska w Zamościu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980).
- Sawa B., *Akademia Zamojska 1594–1994*, Zamość 1998.
- , *Centralka*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 4 (2007).
- , *Inżynier Feliks Panzer (1798–1851) w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3–4 (2002).
- , *Inżynier Jan Paweł Lelewel – odkrywca rysunków zamojskich bram Bernarda Moranda*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1 (2011).
- , *Inżynierowie wojskowi w pierwszej połowie XIX wieku w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3–4 (2000).
- , *Komendant Zamościa generał Maurycy Hauke (1775–1830) i oblężenie twierdzy w 1813 r. (1)*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3 (2013).
- , *Rozwój przestrzenny przedmieść Zamościa w latach 1580–1939*, „Konservatorska Teka Zamojska”, Warszawa–Zamość 1986.
- , *Zamojscy aptekarze, apteki i składy materiałów aptecznych w II poł. XIX i XX w.*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2 (2007).
- , *Zamojskie szpitale*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 3–4 (2003).
- , *Zamość*, Zamość 2018.
- Sawa-Sroczyńska B., *Żydzi w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2 (1991).
- Sochaniewicz K., *Najstarszy przywilej Ormian z 1585 r.*, „Teka Zamojska” 3 (1920).
- Stankiewicz Z., *Garnizon twierdzy w Zamościu w latach 1815–1831*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2 (2014).
- , *Zapomniany element twierdzy w Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1 (126) (2016).
- Stopniak F., *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962.
- Szczygiel R., *Lokalizacja Skokówki i jej rola w procesie lokacyjnym Zamościa*, [w:] *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*, t. 5, red. P. Kondraciuk, J. Kuśnierz, A. Силиок i in., Zamość–Łuck 2008–2010.
- , *Zamek Skokówka w XV i XVI wieku*, [w:] *Ars historiae, historia artis. Prace ofiarowane Prof. Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2012.
- , *Z działalności Błażeja Gocmana w Zamościu. Kontrakt na budowę Bramy Szczybrzeskiej w 1603 roku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 25 (1980).
- Tarnawski A., *Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego*, Lwów 1935.
- Witusik A. A., *O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*, Lublin 1978.
- Zajczyk S., *Muratorzy zamojscy (1583–1609)*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 7 (1939) 2.
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Organizacja gminy ormiańskiej w Zamościu w XVI–XVII wieku*, „Rocznik Lubelski” 3 (1960).
- , *Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem*, Lublin 1965.
- Zamość – miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980.
- Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Myśliński, Zamość 1969.
- Zamość. Z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Koprucki, A. A. Witusik, Lublin 1980.
- Zarębska T., *Zagadnienie sprzężenia koncepcji miasta i jego bastionowych fortyfikacji*, „Konservatorska Teka Zamojska”, Warszawa–Zamość 1983.
- Zieliński P. J., *Zamość w latach 1914–1918. Renesans miasta*, Krasnystaw 2009.
- Żurawicka G., *Renesansowa synagoga w Zamościu*, „Renowacje i Zabytki” 2 (46) (2013).
- Żurkowski S., *Żywot Tomasza Zamojskiego*, wyd. A. Bielowski, Lwów 1860.
- Żygawski J., *Niezrealizowane projekty śródmieścia Zamościa w XIX i XX wieku na podstawie archiwalnych opracowań kartograficznych i planistycznych*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddział w Krakowie” 43 (2015).
- , *Struktura przestrzenna Zamościa na podstawie planów miasta z XIX i XX wieku*, „Archiwariusz Zamojski” 9 (2010).

Opracował/compiled by Zdzisław Noga

OPISY REPRODUKCJI

Reprodukowane plany i mapy zostały opisane według następującego schematu: tytuł nadany współcześnie, rok wykonania lub wydania, tytuł oryginalny, autor, technika wykonania, wymiary (podstawa × wysokość w cm; w opisach widoków podano wymiary pola odbitki, natomiast w nawiasie wymiar całkowity), skala, orientacja, geneza i zawartość, miejsce przechowywania oryginału i źródło reprodukcji, a także informacje o publikacji planu.

1. PLANY I MAPY

Opracowali ZDZISŁAW NOGA i JAKUB ŻYGAWSKI

1.1. Zamość. Plan katastralny, 1923–1935

Przerys, skala 1:2500.

1.2. Zamość. Plan katastralny, 1923–1935

Skala 1:10 000.

1.3. Zamość, plan rynku, 1603–1604

Autor nieznany, rękopis jednobarwny na kartonie, wymiary 33,4 × 36,9 cm, skala nieoznaczona, ok. 1:690, orientacja południowa (zwrócona na południową pierzeję Rynku).

Oznaczono schematycznie Rynek, wychodzące od niego ulice (bez nazw), strukturę własnościową parcel przyrynkowych z nazwiskami ich właścicieli.

Oryg.: AGAD, Archiwum Zamojskich (nr zesp. 358), sygn. 634, s. 108.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 61, 101.

1.4. Zamość, 2. połowa XVII w.

Plan de la Forteresse de Zamosc

Autor Jan Michał Link, skala nieoznaczona, ok. 1:4000, wymiary 15,5 × 24 cm, sztych w dziele F. G. de Jonsaca, *Histoire de Stanislas Jablonowski castellan de Cracvie grand general des armees de Pologne*, Leipzig 1774, s. 24.

Na planie przedstawiono siatkę ulic i obrysy ważniejszych budynków oraz szczegóły fortyfikacji. Oznaczono literami 16 ważniejszych obiektów, które opisano w legendzie po francusku (A – zamek, B – kościół parafialny [kolegiata], C – Akademia, D – Rynek Wielki, E – Rynek Wodny, F – Rynek Solny, G – ratusz, H – klasztor Franciszkanek (tu mylnie Kapucynek), I – kościół Franciszkanów, K – kościół Bonifratrów, L – kościół ormiański, M – kościół grekokatolicki (tu błędnie zlokalizowany na miejscu synagogi), N – synagoga (błędnie zlokalizowana na cmentarzu ormiańskim), O – Brama Lwowska, P – Brama Lubelska, Q – młyn).

Publ.: F. G. de Jonsac, *Histoire de Stanislas Jablonowski castellan de Cracvie grand general des armees de Pologne*, Leipzig 1774, s. 24; https://proxy.europeana.eu/456/_nnmgm8f?view=https%3A%2F%2Fjbc.bj.uj.edu.pl%2FContent%2F301784%2FPDF%2FNDIGSTDR014011.pdf&disposition=inline&api_url=https%3A%2F%2Fapi.europeana.eu%2Fapi; *Kartograficzne Zamosciana*, s. 63, 106.

1.5. Zamość, 1704

Zamojsc. Hwilken Hans konigl May Konung Carl den XII. med. das Armeé förby passerade den 22 Sept. 1704 och Campera de wöd Mokre 1-4 mibl ifran Staden, Sedan samma Ort, Sigh Hans Kongl May: submitterat hade och säledes för fienteligit anfall befriat

Podziałka liniowa wyrażona w sążniach szwedzkich, skala ok. 1:4000, orientacja południowa (S), wymiary 39,5 × 34 cm.

Plan sporządzili szwedzcy inżynierowie wojskowi podczas przemarszu króla Karola XII, który 22 września 1704 r. obozował we wsi Mokre. Na planie przedstawiono schematyczny plan miasta i jego fortyfikacji, przekrój fortyfikacji, a także widok Zamościa od strony północno-wschodniej (na oś bastionu VI). Ważniejsze obiekty oznaczono cyframi i objaśniono na kartuszu pod tytułem mapy (1 – kościół farny [kolegiata], 2 – kościół Franciszkanów, 3 – kościół ormiański, 4 – klasztor żeński [klaryski], 5 – synagoga, 6 – cerkiew ruska [grekokatolicka], 7 – ratusz, 8 – Akademia, 9 – zamek [pałac], 10 – numer naniesiono na plan i do legendy, ale nie objaśniono, oznaczono nim Akademię Zamojską). Poza dokładnie oznaczonymi fortyfikacjami nie ma zabudowy, która została spalona, podpisano tylko bagno (Morast).

Oryg.: Riksarkivet Stockholm, Kartong, nr 41, lit. a.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 107.

1.6. Zamość, 1772

Plann der befestigen Stadt Zamoscz nebst ibren Vorstadt, wie solche bey Einrucken der kaiserliche-königliche Truppen Anno 1772 beschalten waren

Autor nieznany, rękopis wielobarwny na kartonie, wymiary 34 × 45 cm, podziałka liniowa w krokach i sążniach, skala nieoznaczona – ok. 1:7400, orientacja północny północny wschód (NNE).

W kartuszu jest też informacja, że miasto jest siedzibą ordynacji Zamojskich. Na planie literami oznaczono ważniejsze obiekty w mieście, które objaśniono w kartuszu (A – zamek [pałac], B – kościół farny [kolegiata], C – kościół

Reformatów, D – kościół ormiański, E – kościół Bonifratrów, E – kościół Franciszkanów, G – klasztor żeński (klaryski), H – klasztor Bazylianów, I – arsenał, K – Brama Szczebrzeska, L – Brama Lwowska, M – brama zamknięta (Ślepa), N – gimnazjum/Akademia Zamoyska, O – furta (Lubelska), P – ratusz, Q – szkoła żydowska, R – Przedmieście Lubelskie, S – Przedmieście Lwowskie, T – Koźlerogi, U – Przedmieście Sadowisko, W – Przedmieście Podgroble, W – Wielki Młyn, X – stawy otaczające miasto). Poza miastem podpisano ważniejsze drogi, oznaczono zabudowę przedmieść i rzeźbę terenu.

Oryg.: Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, GLK 159.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 115.

1.7. Zamość i przedmieścia, 1777

Plan von der Festung Novi Zamosc in der Königreich Galizien nebst der um selbe auf 6, bis 700 Klastern liegende Gegend

Autor inż. kpt Hailmann, rękopis wielobarwny na kartonie, wymiary 200 × 200 cm, podziałka liniowa w krokach i sążniach, skala nieoznaczona – ok. 1 : 1700, orientacja północny północny wschód (NNE).

Na planie oznaczono cyframi 21 najważniejszych obiektów, które następnie objaśniono w legendzie (1 – kościół farny [kolegiata], 2 – klasztor Franciszkanek [Klarysek], 3 – klasztor Bazylianów, 4 – klasztor Reformatów, 5 – klasztor Bonifratrów, 6 – kościół ormiański, 7 – klasztor Franciszkanów, 8 – Akademia, 9 – seminarium i mieszkania duchownych [Thomhern Wohnungen], 10 – zamek, 11 – ratusz, 12 – szkoła żydowska, 13 – pogorzelska [kwartaly zabudowy między dzisiejszymi ulicami Żeromskiego, Kolegiacką, Moranda a kurtyną II-III], 14 – Brama Lubelska, 15 – piekarnia, 16 – prochownia, 17 – Brama Lwowska, 18 – Brama Szczebrzeska, 19 – arsenał, 20 – komunikacja [przejścia] w bocznych flankach, 21 – komunikacja [przejścia] w skazamataowanych flankach [murach]).

Oryg.: Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, sygn. Glk 159-3.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 116.

1.8. Zamość, koniec XVIII w.

Plan de Zamosc

Autor Gomez de Parientos, rękopis wielobarwny na kartonie, wymiary 33 × 43 cm, podziałka liniowa w krokach, skala nieoznaczona – ok. 1:3600, orientacja północny północny wschód (NNE).

Na planie oznaczono literami ważniejsze obiekty w mieście, które objaśniono w prawym górnym rogu (A – zamek, B – ratusz, C – zbrojownia [arsenał], D – Brama Lwowska, E – Brama Szczebrzeska, F – brama zamurowana [Janowicka], G – kościół farny [kolegiata], H – kościół i klasztor Franciszkanów, J – kościół i klasztor Minorytów [Franciszkanów], K – Bazylianie, L – Bracia Miłosierdzia [bonifratrzy], M – kościół ormiański, N – klasztor żeński [klaryski], O – szkoła łacińska zw. Akademią, P – przedmieścia o szerokości 700–800 kroków). Na planie przedstawiono zabudowę przedmieść, sieć drożną i wodną, ukształtowanie terenu, ogrody. Ciemniejszym odcieniem koloru czerwonego oznaczono budynki sakralne: kościoły, cerkwie i synagogę.

Oryg.: Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, sygn. Glk 160.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 119.

1.9. Zamość, koniec XVIII w.

Plan von Neu Zamosze in Keyserl[ichen] Pohlen

Autor Michael Kandlbinder, rękopis wielobarwny na kartonie, wymiary (45,8 × 65,5 cm), podziałki liniowej brak, skala nieoznaczona – ok. 1:1700, orientacja północna.

Sporządzony jako kopia planu nr 8 (1777). Na planie przedstawiono miasto w obrębie fortyfikacji, w tym sieć ulic i placów, tereny zielone, obrysy niektórych budynków. Wyróżniono ciemniejszą barwą obiekty pełniące funkcję sakralną, w tym synagogę (bez skasowanych kościołów i klasztorów Franciszkanów oraz Klarysek).

Oryg.: Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, sygn. Glk 159-3.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 120.

1.10. Zamość, przełom XVIII/XIX w.

Plan von der Festung Zamosc nebst herum liegenden Situation

Autor Jean de Grüss, rękopis wielobarwny na kartonie, wymiary 47 × 60 cm, podziałka liniowa w krokach, skala nieoznaczona – ok. 1:7900, orientacja północny północny wschód (NNW).

Na planie oznaczono literami ważniejsze obiekty w mieście, które objaśniono w prawym górnym rogu (A – zamek, B – kościół farny [kolegiata], C – kościół Reformatów, D – kościół ormiański, E – kościół Bonifratrów, F – kościół Franciszkanów, G – klasztor żeński [siostry miłosierdzia], H – klasztor Bazylianów, I – zbrojownia [arsenał], K – Brama Lwowska, L – Brama Szczebrzeska, M – brama zamurowana (ślepa) [Brama Janowicka], N – główny odwach, O – piekarnia [Bekerey, kurtyna]). Na planie podpisano główne drogi wychodzące z miasta, w tym drogę pocztową z Lublina do Lwowa, cegielnię, niektóre przedmieścia i wsie (Podkrobie [Podgroble], Sadowisko [Sadowisko], Janowitz [Janowice], Wólki [Wólka Miejska]). Oznaczono rzeźbę terenu, w tym tereny podmokłe i stawy.

Oryg.: Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, sygn. Glk 161.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 145.

1.11. Zamość, 1809

Plan de la Prose d'assaut de la place Zamosc, dans la nuit du 19 au 20 mai 1809 par les troupes Polonaises

Autor Marcin Ciołkowski, rękopis wielobarwny na kartonie, wymiary 55 × 40,5 cm, skala nieoznaczona – ok. 1:6000, orientacja południowa.

Plan przedstawia oblężenie miasta przez wojska polskie. Poszczególne oddziały oznaczono literami i objaśniono w legendzie. Przedstawiono szczegóły zabudowy przedmieść, sieć drogową, ogrody, fizjografię, tereny podmokłe.

Oryg.: Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiory kartograficzne, sygn. VI 293, p. 18.

Publ. Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 125.

1.12. Zamość, 1817

Plan de la Place de Zamosc pour servir au Rapport de 1 Mai 1817 sur la Situation de la Place

Autorzy gen. J. B. Malletski i gen. J. P. Lelewel, rękopis wielobarwny na kartonie, wymiary 68,5 × 52,1 cm, podziałka liniowa w sążniach i arszynach, skala nieoznaczona – ok. 1 : 2300, orientacja północno północno wschodnia (NNE).

Sporządzony w języku francuskim plan powstał jako dokumentacja modernizacji twierdzy. Cyframi oznaczono kolejne bastiony, a literami budynki użyteczności publicznej oraz budynki sakralne zajęte przez wojsko. Poza miastem oznaczono ważniejsze drogi, tereny podmokłe oraz urządzenia obronne zewnętrznego pasa umocnień twierdzy.

Oryg.: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 94-2.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 133.

1.13. Zamość, 1823

Plan général des Travaux de Fortification exécuté dans la Place de Zamość pendant la Campagne de 1823

Autor nieznany, rękopis wielobarwny na kartonie, wymiary 30,6 × 24,9 cm, podziałka liniowa w sążniach, skala nieoznaczona – ok. 1:6500, orientacja północny północny wschód (NNE).

Na planie udokumentowano prace wykonane przy budowie twierdzy w 1823 roku podpisano drogi biegnące na przedpolu fortecznym oraz drogę obwodową i inne projektowane, bramy miejskie, ponumerowano bastiony. W mieście oznaczono bloki zabudowy, a barwą niebieską wyróżniono nieruchomości zajęte przez wojsko.

Oryg.: Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, nr inw. 30.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 143.

1.14. Zamość, 1825

Plan des Projekts des Fortification sur la place de Zamość

Autorzy gen. J. B. Malletski i lejtn. Linda, rękopis wielobarwny na papierze, wymiary 91,5 × 85,7 cm, 3 podziałki liniowe w sążniach, skala nieoznaczona – ok. 1:1800, orientacja północny północny wschód (NNE).

To uzupełnienie planu nr 13. Zawiera inwentaryzację dzieł obronnych twierdzy, które oznaczono literami i objaśniono w legendzie. W mieście oznaczono bloki zabudowy, wyróżniając obiekty wojskowe, sakralne i prywatne, naniesiono nazwy ulic. Wyróżniono tereny zielone, ogrody i studnie. Na przedpolu fortecznym oznaczono przebieg dróg obwodowych oraz rozmieszczenie ogrodów garnizonowych.

Oryg.: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 383-2.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 148.

1.15. Zamość, 1854

Generalnyj plan krepostii Zamoscja s okrestnostiami na dve wërsty

Autor Kuźmin konduktor II klasy, zatwierdzony przez por. Roberta von Nolte, rękopis wielobarwny, wymiary 51,3 × 47,3 cm, podziałka liniowa w sążniach rosyjskich, skala nieoznaczona – ok. 1:8400, orientacja północna.

Plan przedstawia twierdzę i jej otoczenie w promieniu 2 wiorst. W mieście barwą niebieską wyróżniono obiekty wojskowe, oznaczono budynki sakralne. Podpisano główne drogi wychodzące z miasta, osiedla, cmentarze i ważniejsze obiekty.

Oryg.: Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, U II 65.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 160.

1.16. Zamość, 1912

Sytuacyjnyj plan goroda Zamostias pokazaniem predpologajemoj Zamienny uczastrkow pod postrojku Jenrejskoj Bolnicy na 20 krawatiej

Autor nieznany, rękopis wielobarwny na papierze, wymiary 56 × 66 cm, podziałka transversalna w sążniach rosyjskich, skala nieoznaczona – ok. 1:4100, orientacja północno-zachodnia (NW).

Plan sporządzony przy okazji zamierzonej budowy szpitala żydowskiego na 20 łóżek przedstawia obszar Starego Miasta oraz fragmenty zabudowy przedmieść położonych po północnej i wschodniej stronie miasta. Kolorami zróżnicowano zabudowę murowaną i drewnianą oraz nawierzchnię ciągów drogowych.

Oryg.: Archiwum Państwowe w Zamościu, Akta miasta Zamościa 1821–1915, sygn. 316, s. 91.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 171.

1.17. Zamość, 1935

Rękopis wielobarwny na papierze, wymiary 67,2 × 84,5 cm, skala – ok. 1:10 000.

Plan wykonany na potrzeby urzędowe, przedstawiający rozmieszczenie ludności w obrębie jednostek strukturalnych miasta. Treść obejmuje siatkę ulic, linię kolejową, cmentarze, strefy zaludnienia według liczby osób zamieszkujących na powierzchni 1 ha tereny, zielone oraz rezerwę terenową dla zabudowy mieszkalnej.

Oryg.: Archiwum Państwowe w Zamościu, Akta miasta Zamościa 1915–1939, sygn. 650.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 181.

1.18. Zamość. Plan rozwoju przestrzennego, 1939

Zamość. Szkieletowy projekt planu zabudowania

Autorzy Jan Zachwatowicz i Władysław Wiczorkiewicz, wymiary 60 × 47 cm, skala 1:10 000.

Syntetyczny plan zawiera wyniki wieloletnich studiów nad rozwojem przestrzennym miasta. Treść obejmuje strefy planowanej zabudowy, projektowaną siatkę ulic oraz granicę zabytkowego zespołu urbanistycznego. Widoczna koncepcja zmiany struktury miasta na dwuogniskową z centrami w Starym i Nowym Mieście tworzącymi ośrodek śródmiejski.

Oryg.: Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, Spis zdawczo-odbiorczy nr 5, lp. 54.

Publ. Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 182.

1.19. Zamość Plan rozwoju przestrzennego, 1955

Zamość. Odris planu ogólnego

Autor arch. [imię nieznane] Młynarczyk, wymiary 44,5 × 60,4 cm, skala 1:10 000.

Plan przedstawia miasto w granicach administracyjnych, z wyróżnieniem zabytkowego centrum, granicą strefy ochronnej Starego Miasta, powiększeniem strefy przemysłowej i zmianą układu komunikacyjnego we wschodniej części miasta.

Oryg.: Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, Spis zdawczo-odbiorczy nr 5, lp. 59.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 187.

1.20. Zamość. Plan miasta, 2006

Skala 1:10 000.

1.21. Zamość i okolica, mapa topograficzna, 2002

Mapa topograficzna w skali 1:10 000 sporządzona jako opracowanie drukowane wielobarwne, oparte na płaskim układzie współrzędnych prostokątnych „1992” z poziomem odniesienia Kronsztad 86. Obszar Zamościa pokrywa pięć arkuszy o wymiarach 59 × 60 cm każdy. Zakres tematyczny obejmuje fizjografię oraz elementy antropogeniczne (m.in. strukturę własnościową, zabudowę z podziałem funkcjonalnym budynków, sieć komunikacyjną, użytki zielone, granice administracyjne).

2. WIDOKI I PANORAMY

Opracowali ZDZISŁAW NOGA i JAKUB ŻYGAWSKI

2.1. Zamość, ok. 1603

Zamoscium. Nova Poloniae civitas a magnifico eius Regni Cancellario a fundamentis extracta

Miedzioryt kolorowany, ryt. F. de Vit Amstelodoni, wymiary 46 × 35 cm. Najstarszy widok miasta, aksonometryczny, orientacja południowa.

Przedstawia miasto w obrębie murów z 8 bastionami, otoczone fosą. W mieście oznaczono literami ważniejsze budowle. Perspektywa przestrzenna miasta została zniekształcona w celu ukazania całej zabudowy. Niektóre obiekty przedstawiono w sposób nieodpowiadający rzeczywistości.

Oryg.: G. Braun, S. Novbellanuss, F. Hoghenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, t. 6: *Theatri praecipuarum totius mundi*, Kolonia 1617, poz. 53.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 61, 102.

2.2. Novum Zamoscium, ok. 1642

Archiwum Państwowe w Zamościu.

2.3. Zamość, widok od południa, ok. 1662

Adoracja Madonny przez św. Jana Kantego i św. Antoniego. Kadr z obrazu zapewne Jacka Chylickiego (†1700).

Oryg.: Ogiś w kościele Franciszkanów w Zamościu lub w kaplicy Akademii Zamojskiej, obecnie w kościele parafialnym w Bukowinie k. Tarnobrodu

Fot. Marek Jawor. Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.4. Zamość. Widok od strony Bramy Szczebrzeskiej, 1821

Sygn. F. Bruder, akwarela, wymiary 57 × 84,5 cm.

Wjazd do Zamościa od strony południowego zachodu (trakt szczebrzeszyński).

Oryg.: Własność prywatna.

2.5. Zamość, przed 1890

Widok z dzwonnicy kolegiaty na miasto.

Na pierwszym planie gmach dawnego seminarium oraz gmach dawnej Akademii Zamojskiej. W oddali widoczny komin klinkierni rządowej.

Fot. J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [w:] Widy g.[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.6. Zamość, przed 1890

Widok z dzwonnicy kolegiaty na ratusz i Rynek Wielki.

Fot. J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [w:] Widy g.[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.7. Zamość, przed 1890

Widok z wieży ratusza na południową pierzeję Rynku Wielkiego i ul. Stolarską (obecnie ul. Staszica). W dali widoczna prochownia – Rotunda.

Fot. J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [w:] Widy g.[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.8. Zamość, przed 1890

Ciąg podcieni południowej pierzei Rynku Wielkiego z perspektywy ciągu ulic Franciszkańska – Stolarska (obecnie w całości ul. Staszica). Po prawej fragment zieleńca placu.

Fot. J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [w:] Widy g.[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.9. Zamość, przed 1890

Perspektywa ulicy Ślusarskiej (obecnie ul. Żeromskiego) w kierunku na kolegiatę zamojską. Po lewej ujeżdżalnia ogrodzona parkanem w miejscu Rynku Wodnego.

Fot. J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [w:] Widy g.[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.10. Zamość, przed 1890

Perspektywa ulicy Imperatora Piotra I (obecnie ul. Grodzka) z nadszańca południowego. Po lewej gmach dawnego klasztoru Bonifratrów („Podkarpie”). W głębi gmach dawnego palacu Zamoyskich.

Fot. J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [w:] Widy g.[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.11. Zamość, przed 1890

Rosyjski magazyn wojskowy przy placu „Popówki” na tle bryły dawnego kościoła franciszkańskiego. Po prawej fragment podwalni przy Bramie Lwowskiej Nowej.

Fot. J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [w:] Widy g.[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.12. Zamość, przed 1890

Neorenesansowa rezydencja burmistrza Mikołaja Karnabicha, zwana „Generalówką”, przy ul. Ogrodowej (obecnie ul. Kościuszki 7).

Fot. J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [w:] Widy g.[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.13. Zamość, 1927

Zdjęcie lotnicze.

Fot. A. Milczewski.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, s. 179.

2.14. Zamość, 2022

Widok z lotu ptaka.

Fot. K. Pomian.

2.15. Ortofotomapa, 2022

DESCRIPTION OF THE REPRODUCTIONS

Reproduced maps have been described according to the following scheme: contemporary title, year of creation or publication, original title, author, technique of execution, dimensions (height × base in cm), scale, orientation, origins and content, original storage location and reproduction source, as well as information on map publication.

1. PLANS AND MAPS

Compiled by ZDZISŁAW NOGA and JAKUB ŻYGAWSKI

1.1. Zamość. Cadastral map, 1920–1938

Redrawing, Scale 1:2500.

1.2. Zamość. Cadastral map, 1920–1938

Scale 1:10,000.

1.3. Zamość, map of the market, 1603–1604

Unknown author, manuscript, monochrome on cardboard, dimensions 33.4 × 36.9 cm, unmarked scale, about 1:690, oriented south (facing the southern side of the Market).

Schematically marked the Market, the streets extending from it (without names), and the ownership structure of the plots around the Market with the names of their owners.

Orig. AGAD, Archiwum Zamoyskich (collection no. 358), ref. no. 634, p. 108.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 61, 101.

1.4. Zamość, 2nd half of the 17th c.

Plan de la Forteresse de Zamosc

Author Jan Michal Link, unmarked scale, about 1:4000, dimensions 15.5 × 24 cm, etching in the book F. G. de Jonsaca, *Histoire de Stanislas Jablonowski castellan de Cracvie grand general des armees de Pologne*, Leipzig 1774, p. 24.

The map presents the street grid and outlines of important buildings, as well as details of fortifications. Sixteen key objects are marked with letters, which are described in the legend in French as follows (A – castle, B – parish church [collegiate church], C – academy, D – Great Market, E – Water Market, F – Salt Market, G – town hall, H – Franciscan convent (incorrectly labelled as Capuchin), I – Franciscan church, K – Brothers Hospitallers' church, L – Armenian church, M – Greek Catholic church (incorrectly marked in place of the synagogue), N – synagogue (incorrectly marked in the Armenian cemetery), O – Lwowska Gate, P – Lubelska Gate, Q – mill).

Publ.: F. G. de Jonsac, *Histoire de Stanislas Jablonowski castellan de Cracvie grand general des armees de Pologne*, Leipzig 1774, p. 24; https://proxy.europeana.eu/456/_nmgm8f?view=https%3A%2F%2Fjbc.bj.uj.edu.pl%2FContent%2F301784%2FPDF%2FNNDIGSTDR014011.pdf&disposition=inline&api_url=https%3A%2F%2Fapi.europeana.eu%2Fapi; *Kartograficzne Zamosciana*, p. 63, 106.

1.5. Zamość, 1704

Zamojsc. Hwilken Hans konigl May Konung Carl den XII. med. das Armee förby passerade den 22 Sept. 1704 och Campera de wöd Mokre 1–4 mibl ifran Staden, Sedan samma Ort, Sigh Hans Kongl May: submitterat hade och säledes för fienteligit anfall befriat

Linear scale expressed in Swedish fathoms, scale about 1:4000, oriented south (S), dimensions 39.5 × 34 cm.

The map was drawn by Swedish military engineers during the march of King Charles XII, who camped in the village of Mokre on 22 September 1704. The map depicts a schematic layout of the city and its fortifications, a cross-section of the fortifications, and a view of Zamość from the north-east (on the axis of bastion VI). Major objects are marked with numbers and explained in a cartouche under the map title (1 – parish church [collegiate church], 2 – Franciscan church, 3 – Armenian church, 4 – women's monastery [Poor Clares], 5 – synagogue, 6 – Ruthenian church [Greek Catholic], 7 – town hall, 8 – Academy, 9 – castle [palace], no. 10 – included on the plan and in the legend, but not explained, denoting the Zamoyski Academy). Apart from the precisely marked fortifications, there are no buildings left standing; only the marsh (Morast) is labelled.

Org.: Riksarkivet Stockholm, Kartong, no 41, lit. a.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 107.

1.6. Zamość, 1772

Plann der befestigen Stadt Zamoscz nebst ibren Vorstadt, wie solche bey Einrucken der kaiserliche-königliche Truppen Anno 1772 beschalten waren

Unknown author, manuscript, multicoloured on cardboard, dimensions 34 × 45 cm, linear scale expressed in paces and fathoms, unmarked scale – about 1:7400, oriented north, north east (NNE).

In the cartouche, there is also information that the city is the seat of the Zamoyski Ordynacja. The map features important city landmarks marked with letter signatures, which are explained in the cartouche (A – castle [palace], B – parish church [Collegiate Church], C – Reformed church, D –

Armenian church, E – Brothers Hospitallers' church, F – Franciscan church, G – women's monastery [Poor Clares], H – Basilian monastery, I – arsenal, K – Szczebrzeska Gate, L – Lwowska Gate, M – closed gate (Blind Gate), N – Zamoyski Academy's gymnasium, O – wicket (Lubelska Gate), P – city hall, Q – Jewish school, R – Lubelskie Suburb, S – Lwowskie Suburb, T – Koźlerogi, U – Sadowisko Suburb, W – Podgroble Suburb, W – Great Mill, X – ponds surrounding the city). Additionally, map illustrates important roads outside the city, suburbs, and the terrain relief.

Orig.: Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, GLK 159.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 115.

1.7. Zamość and suburbs, 1777

Plan von der Festung Novi Zamosc in der Königreich Galizien nebst der um selbe auf 6, bis 700 Klastern liegende Gegend

Author Engineer Captain Hailmann, manuscript, multicoloured on cardboard, dimensions 200 × 200 cm, linear scale expressed in paces and fathoms, unmarked scale – about 1:1700, oriented north, north east (NNE).

The map marks 21 key objects with numerical signatures, which are explained in the legend as follows (1 – parish church [collegiate church], 2 – Franciscan nunnery [Poor Clares], 3 – Basilian monastery, 4 – Reformed Franciscan monastery, 5 – Brothers Hospitallers' monastery, 6 – Armenian church, 7 – Franciscan monastery, 8 – Academy, 9 – Theological seminary and clergy residences [Thomhern Wohnungen], 10 – castle, 11 – city hall, 12 – Jewish school, 13 – fire-ravaged areas [blocks of buildings between today's Żeromskiego, Kolegiacka, Moranda streets and curtain II-III], 14 – Lubelska Gate, 15 – bakery, 16 – powder magazine, 17 – Lwowska Gate, 18 – Szczebrzeska Gate, 19 – arsenal, 20 – passages in side flanks, 21 – passages in the bricked-up flanks [walls]).

Orig. Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, ref. no. Glk 159-3.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 116.

1.8. Zamość, the end of 18th c.

Plan de Zamosc

Author Gomez de Parientos, manuscript multicoloured on cardboard, dimensions 33 × 43 cm, linear scale expressed in paces, unmarked scale – about 1:3600, oriented north, north east (NNE)

The more important objects are marked with letters, explained in the top right corner of the map (A – castle, B – city hall, C – arsenal, D – Lwowska Gate, E – Szczebrzeska Gate, F – blind gate [Janowicka], G – parish church [collegiate church], H – Franciscan monastery and church, J – church and monastery of Friars Minor, K – Basilians, L – Brothers Hospitallers, M – Armenian church, N – nunnery [Poor Clares], O – Latin school named Academy, P – suburbs with a width of 700-800 paces). The map depicts the layout of the suburbs, road and water network, terrain relief, and gardens. Buildings of religious significance such as churches, chapels, and synagogues are marked in a darker shade of red.

Orig. Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, ref. no. Glk 160.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 119.

1.9. Zamość, the end of 18th c.

Plan von Neu Zamosze in Keyserl[ichen] Pohlen

Author Michael Kandlbinder, manuscript, multicoloured on cardboard, dimensions 45.8 × 65.5 cm, no scale bar, unmarked scale – about 1:1700, oriented north.

Made as a copy of map no. 8 (1777). The map depicts the city within the fortifications, including the network of streets and places, green areas, and outlines of some buildings. Objects of religious function, including the synagogue, are highlighted with a darker colour [excluding demolished churches, the Franciscan monasteries and Poor Clares].

Orig. Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, ref. no. Glk 159-3.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 120.

1.10. Zamość, 18th/19th c.

Plan von der Festung Zamosc nebst herum liegenden Situation

Author Jean de Grüss, manuscript, multicoloured on cardboard, dimensions 47 × 60 cm, linear scale expressed in paces, unmarked scale – about 1:7900, oriented north, north east (NNW).

On the map, important city landmarks are marked with letters, which are explained in the upper right corner (A – castle, B – parish church [collegiate church], C – Reformed Franciscan church, D – Armenian church, E – Brothers Hospitallers' church, F – Franciscan church, G – nunnery [Sisters of Mercy], H – Basilian monastery, I – arsenal, K – Lwowska Gate, L – Szczebrzeska Gate, M – blind gate [Janowicka], N – main guardhouse, O – bakery [Bekerey, kurtylna]). On the map, the main roads leading out of the city are labelled, including the postal road from Lublin to Lviv, brickworks, some suburbs, and villages (Podkrobie [Podgroble], Zadowisko [Sadowisko], Janowitz [Janowice], Wólki [Wólka Miejska]). The terrain relief is marked, including wetlands and ponds.

Orig. Österreichisches Staatsarchiv in Wien, Kriegsarchiv, ref. no. Glk 161.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 145.

1.11. Zamość, 1809

Plan de la Prose d'assaut de la place Zamosé, dans la nuit du 19 au 20 mai 1809 par les troupes Polonaises

Author Marcin Ciolkowski, manuscript, multicoloured on cardboard, dimensions 55 × 40.5 cm, unmarked scale – about 1:6000, oriented south.

The map depicts the siege of the city by Polish forces. Individual units are marked with letter signatures and explained in the legend. The map presents details of suburban development, road network, gardens, physiography, and wetlands.

Orig. Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiory kartograficzne, ref. no. VI 293, p. 18.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 125.

1.12. Zamość, 1817

Plan de la Place de Zamosé pour servir au Rapport de 1 Mai 1817 sur la Situation de la Place

Authors General Jean Baptiste Malletski and General Jan Pawel Lelewel, manuscript, multicoloured on cardboard, dimensions 68.5 × 52.1 cm, linear scale expressed in fathoms and arshins (yards), unmarked scale – about 1:2300, oriented north, north east (NNE).

The map, prepared in French, was created as documentation for the modernization of the fortress. The bastions are numbered, while public utility buildings and religious buildings occupied by the military are marked with letter signatures. The map shows major roads, wetlands, and defensive installations of the outer belt of the fortress fortifications.

Orig. AGAD, Zbiór kartograficzny, ref. no. 94-2.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 133.

1.13. Zamość, 1823

Plan général des Travaux de Fortification exécuté dans la Place de Zamość pendant la Campagne de 1823

Unknown author, manuscript, multicoloured on cardboard, dimensions 30.6 × 24.9 cm, linear scale expressed in fathoms, unmarked scale – about 1:6500, oriented north, north east (NNE).

The map documents the construction work carried out on the fortress in 1823. Existing roads in the fortress's forecourt, as well as the bypass road and other planned roads, city gates, and numbered bastions, are labelled. Blocks of buildings in the city are marked, with properties occupied by the army highlighted with blue.

Orig. Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, ref. no. 30.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 143.

1.14. Zamość, 1825

Plan des Projekts des Fortification sur la place de Zamość

Author Jean Baptiste Malletski and lejtn. Linda, manuscript, multicoloured on paper, dimensions 91.5 × 85.7 cm, 3 linear scales expressed in fathoms, unmarked scale – about 1:1800, oriented north, north east (NNE).

This is an addition to map no. 13. It includes an inventory of the defensive works in the fortress, marked with letter signatures and explained in the legend. Blocks of buildings in the city are marked, distinguishing military, religious, and private properties, with street names added. Green areas, gardens, and wells are highlighted. The layout of the bypass roads and the distribution of garrison gardens are marked in the fortress's forecourt.

Orig. AGAD, Zbiór kartograficzny, ref. no. 383-2.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 148.

1.15. Zamość, 1854

Generalnyj plan kreposti Zamoscja s okrestnostiami na dve vërsty

Author Kuźmin, second-class conductor, approved by lieut. Robert von Nolte, manuscript, multicoloured dimensions 51.3 × 47.3 cm, linear scale expressed in Russian fathoms, unmarked scale – about 1:8400, oriented north. The map depicts the fortress and its surroundings within a radius of 2 versts. Military objects are marked in blue, religious buildings are labelled. Main roads leading out of the city, settlements, cemeteries, and important landmarks are labelled.

Orig. Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, U II 65.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 160.

1.16. Zamość, 1912

Sytuacyjnyj plan goroda Zamostias pokazaniem predpologajemoj Zamiennyj uczastrkow pod postrojku Jewrejskoj Bolnicy na 20 kravatiej

Author unknown, manuscript, multicoloured on paper, dimensions 56 × 66 cm, traverse scale expressed in Russian fathoms, unmarked scale – about 1:4100, oriented north west (NW).

The map, prepared in connection with the planned construction of a Jewish hospital with 20 beds, depicts the area of the Old Town and fragments of suburban buildings located on the northern and eastern sides of the city. Different colours are used to distinguish between brick and wooden buildings, as well as the surface of roadways. Orig. Archiwum Państwowe w Zamościu, Akta miasta Zamościa 1821–1915, ref. no. 316, p. 91.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 171.

1.17. Zamość, 1935

Manuscript, multicoloured on paper, dimensions 67.2 × 84.5, scale – about 1:10,000.

The map was prepared for official purposes and depicts the distribution of the population within the structural units of the city. It includes a street grid, railway line, cemeteries, population zones based on the number of people residing per 1 hectare, green areas, and a reserve area for residential development.

Orig. Archiwum Państwowe w Zamościu, Akta miasta Zamościa 1915–1939, ref. no. 650.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 181.

1.18. Zamość. Spatial development map, 1939

Zamość. Szkiecony projekt planu zabudowania

Authors Jan Zachwatowicz and Władysław Wiczorkiewicz, dimensions 60 × 47 cm, scale 1:10,000.

The synthetic map encompasses the results of multi-year studies on the spatial development of the city. The map includes zones of planned development, the proposed street grid, and the boundary of the historic urban complex. What is visible on the map is the concept of changing the city's structure into a dual-centred one, with centres in the Old and New Towns forming a central hub.

Orig. Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, Spis zdawczo-odbiorczy no. 5, lp. 54.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 182.

1.19. Zamość. Spatial development map, 1955

Zamość. Odris planu ogólnego

Author arch. [unknown name] Młynarczyk, dimensions 44.5 × 60.4 cm, scale 1:10,000.

The map depicts the city within its administrative boundaries, highlighting the historic centre, the boundary of the protected zone of the Old Town and enlarged industrial zone, indicating changes to the transportation layout in the eastern part of the city.

Orig. Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, Spis zdawczo-odbiorczy no. 5, lp. 59.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 187.

1.20. Zamość. City map, 2006

Scale 1:10,000.

1.21. Zamość and the surrounding area, topographic map, 2002

The topographic map, in a scale of 1:10,000, was prepared as a multi-coloured printed publication based on the coordinate system '1992' with the Kronsztad 86 vertical datum. The area of Zamość covers five sheets, each measuring 59 × 60 cm. The thematic scope includes physiography and anthropogenic elements (such as property structure, functional classification of buildings, road network, green areas, and administrative boundaries).

2. VIEWS AND PANORAMAS

Compiled by ZDZISŁAW NOGA and JAKUB ŻYGAWSKI

The views and panoramas are characterised according to the following scheme: contemporary title, year of creation, original title, author, technique, dimensions (height × width), origin and contents, place of storage of the original, source of reproduction.

2.1. Zamość about 1603

Zamoscium. Nova Poloniae civitas a magnifico eius Regni Cancellario a fundamentis exstructa

Hand-coloured copperplate engraving, engraver F. de Vit Amstelodoni, dimensions 46 × 35 cm. Oldest view of the city, axonometric view, oriented south.

This view depicts the city within its walls with 8 bastions, surrounded by a moat. Important buildings within the city are marked with letter signatures. The spatial perspective of the city has been distorted to show the entire layout of the buildings. Some objects are represented in a manner that does not correspond to reality.

Orig. G. Braun, S. Novbellanuss, F. Hohenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, T. 6: *Theatri praecipuarum totius mundi*, Coloniae 1617, no. 53.

Publ.: *Kartograficzne Zamosciana*, p. 61, 102.

2.2. Novum Zamoscium, about 1642

Archiwum Państwowe in Zamość.

2.3. Zamość, view from the south, about 1662

Adoration of the Madonna by St. John Cantius and St. Anthony

A scene from the painting likely by Jacek Chylicki (†1700).

Orig. Once in the Franciscan church in Zamość or in the chapel of the Zamoyski Academy, now in the parish church in Bukowina near Tarnogród.

Photo by M. Jawor. Muzeum Fotografii in Zamość.

2.4. Zamość. View from the side of the Szczebzeska Gate, 1821

Ref. no. F. Bruder, watercolour, 57 × 84.5 cm.

The entrance to Zamość from the southwest (Szczebzeszyn road).

Orig. Private property.

2.5. Zamość, before 1890

It is the view from the bell tower of the collegiate church overlooking the city. Visible in the foreground are the building of the former seminary and the building of the former Zamoyski Academy. In the distance, the chimney of the government brickyard is visible.

Photo by J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ulasiewicz, [in:] *Widy g.[oroda] Zamoscja. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu*.

2.6. Zamość, before 1890

View from the bell tower of the collegiate church on the city hall and Great Market.

Photo by J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ulasiewicz, [in:] *Widy g.[oroda] Zamoscja. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu*.

2.7. Zamość, before 1890

The view from the city hall tower overlooks the southern side of the Great Market and Stolarska Street (currently Staszica Street). In the distance, the powder magazine – Rotunda – is visible.

Photo by J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ulasiewicz, [in:] *Widy g.[oroda] Zamoscja. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu*.

2.8. Zamość, before 1890

It shows the arcade along the southern side of the Great Market as seen from the perspective of the Franciszkańska – Stolarska streets (currently entirely Staszica Street). On the right, a fragment of the green area of the place.

Photo by J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ulasiewicz, [in:] *Widy g.[oroda] Zamoscja. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu*.

2.9. Zamość, before 1890

The perspective of Ślusarska Street (currently Żeromskiego Street) towards the Zamość Collegiate Church. On the left, a horse riding area enclosed by a fence at the Water Market.

Photo by J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ulasiewicz, [in:] *Widy g.[oroda] Zamoscja. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu*.

2.10. Zamość, before 1890

The view from the perspective of Emperor Peter I Street (currently Grodzka Street) from the southern cavalier. On the left, the building of the former Brothers Hospitallers' monastery ("Podkarpie"). In the background, the building of the former Zamoyski family Palace.

Photo by J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ulasiewicz, [in:] *Widy g.[oroda] Zamoscja. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu*.

2.11. Zamość, before 1890

It shows the Russian military warehouse at 'Popówki' place against the former Franciscan church. On the right, a fragment of the foundation of the Lwowska Nowa Gate.

Photo by J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ulasiewicz, [in:] *Widy g.[oroda] Zamoscja. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu*.

2.12. Zamość, before 1890

The Neo-Renaissance residence of Mayor Mikołaj Karnabich, known as 'Generalówka', on Ogrodowa Street (currently 7 Kościuszki Street).

Photo by J. Strzyżowski. Fotografia Bronisławy Ułasiewicz, [in:] Widy g[oroda] Zamościa. Ze zbiorów Muzeum Fotografii w Zamościu.

2.13. Zamość, 1927

Air photograph. Author A. Milczewski.

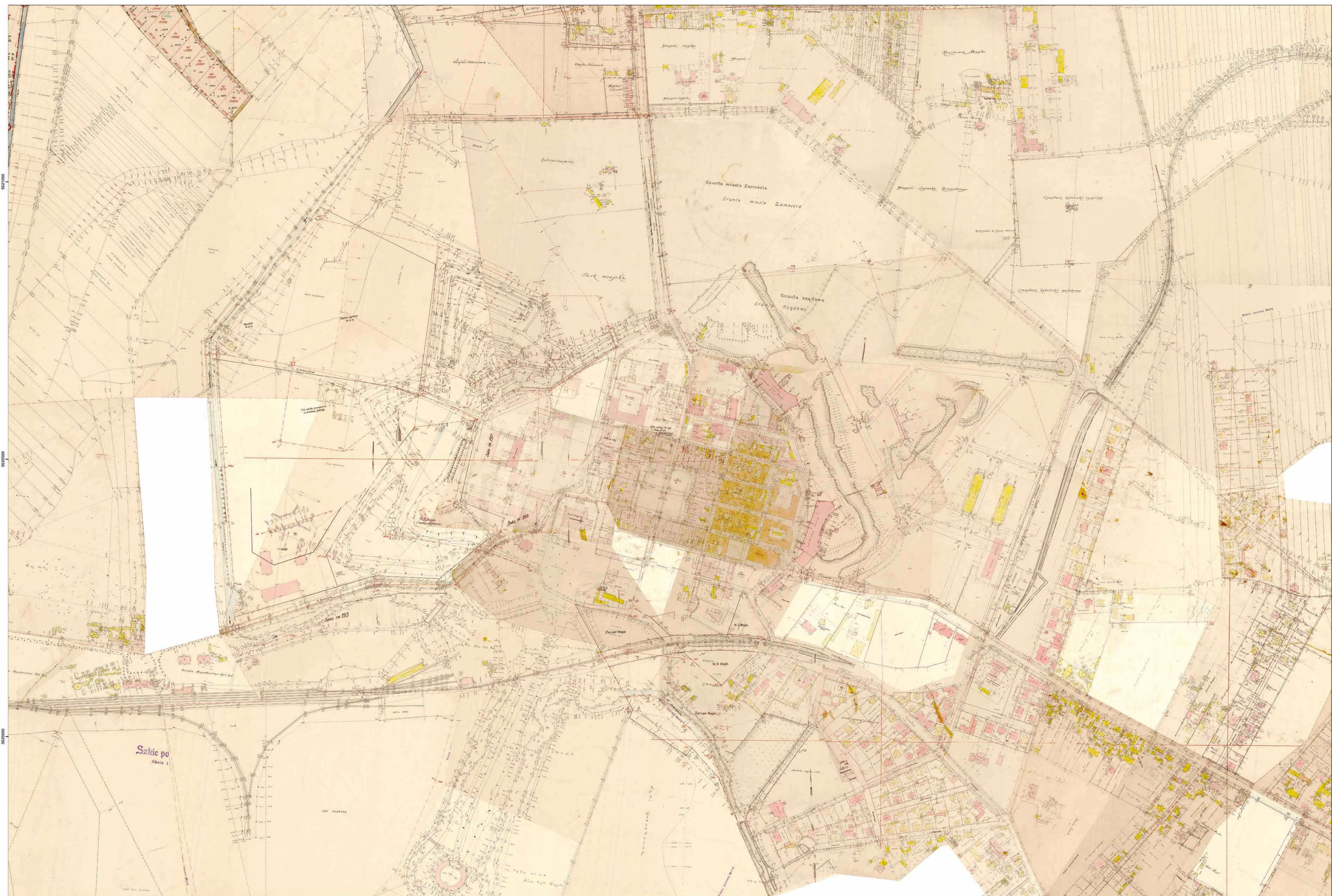
Publ. *Kartograficzne Zamościana*, p. 179.

2.14. Zamość

Bird's eye view, 2022.

Photo by K. Pomian.

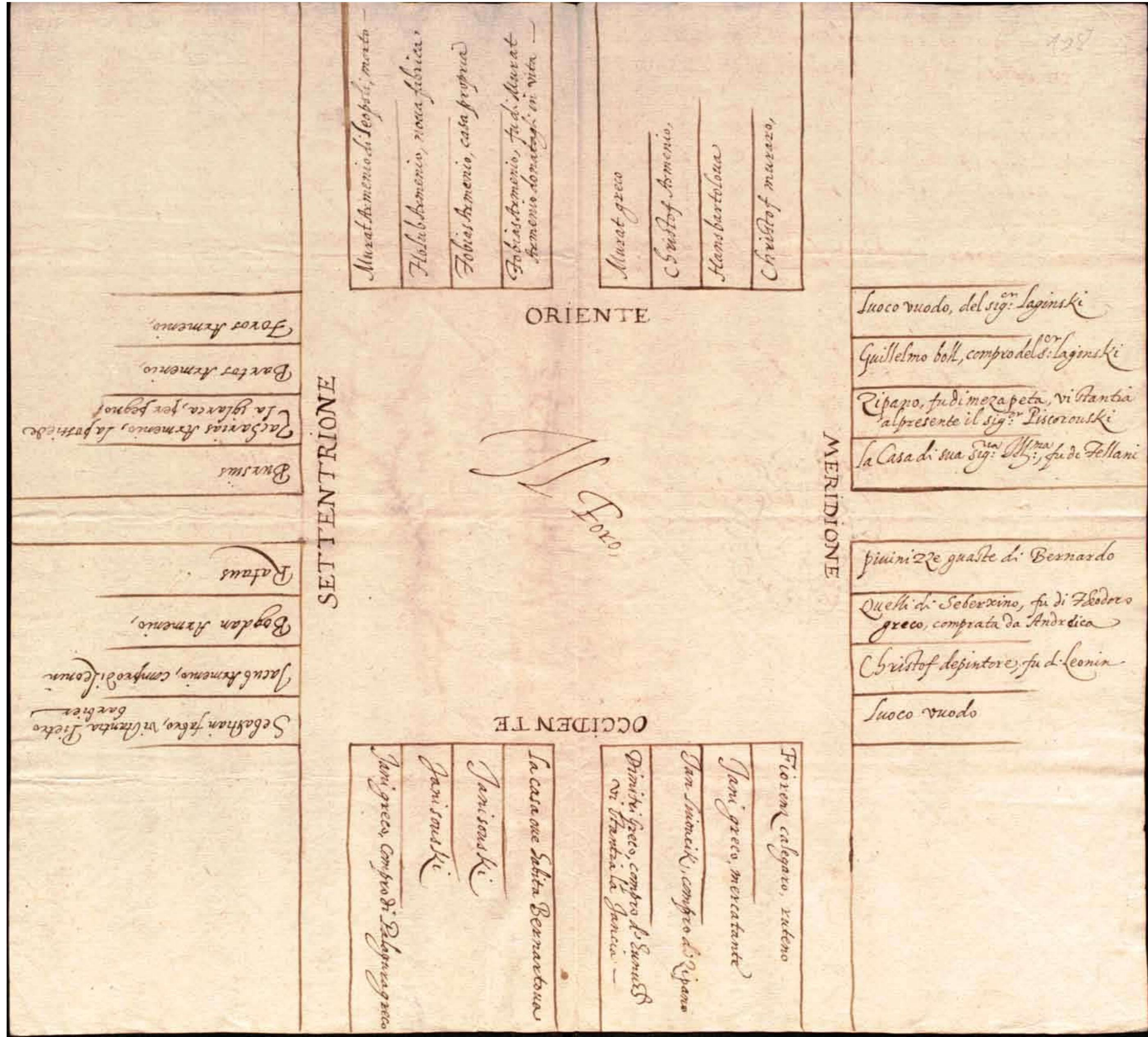
2.15. Orthophotomap, 2022

1.1. Zamość. Plan katastralny, 1923-1935
Zamość. Cadastral map, 1923-1935

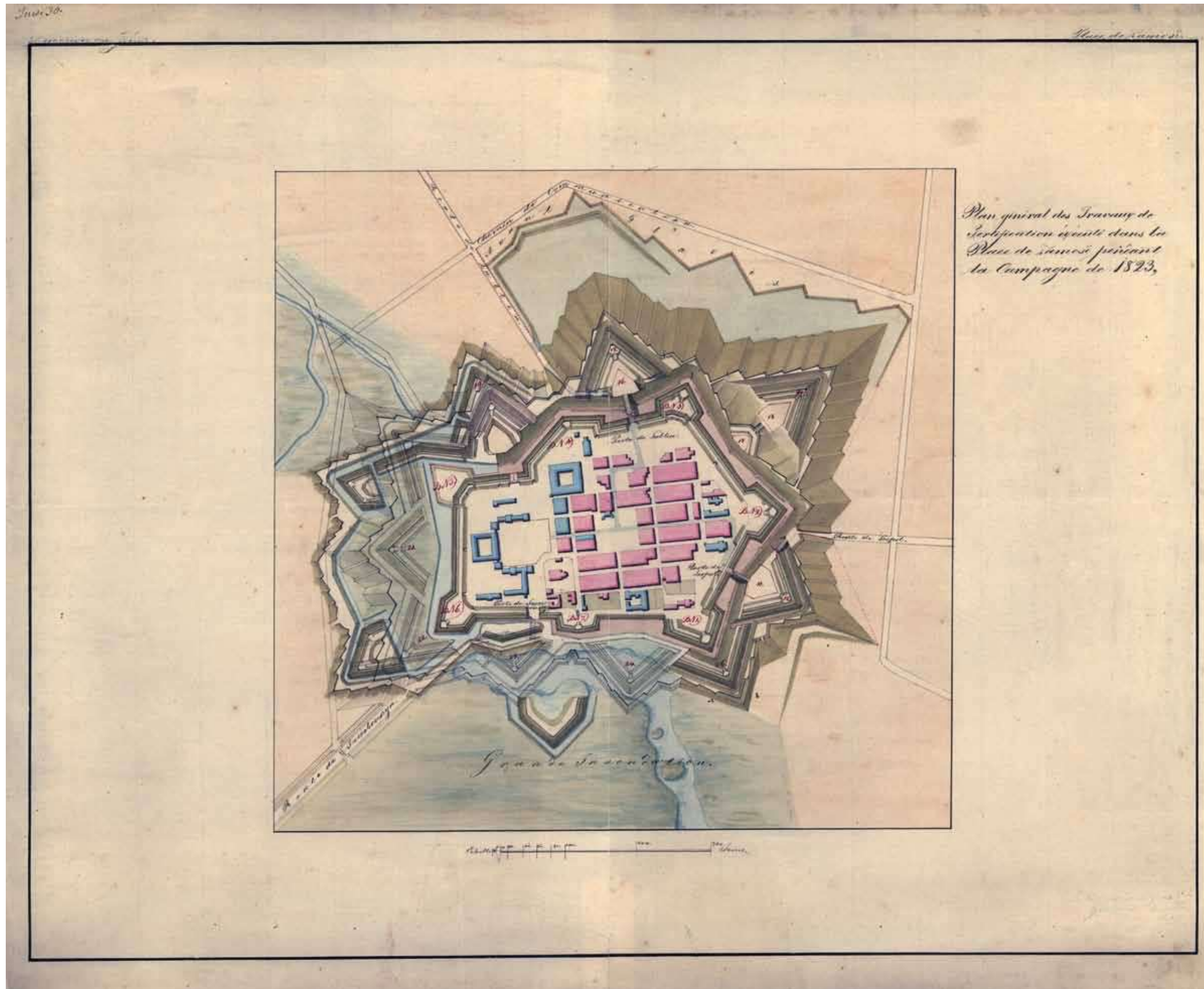

1.2. Zamość. Plan katastralny, 1923–1935
Zamość. Cadastral map, 1923–1935

1.3. Zamość, plan rynku, 1603-1604
Zamość, map of the market, 1603-1604

1.13. Zamość, 1823
Zamość, 1823

Le **PLAN**
des Projets de Fortification
sur la place
de
ZAMOŚĆ

Legende!

- Fortification*
- 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

- Batimens Militaires*
- 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

- Maisons de Ville!*
- a. b. c. d. e. f. g. h. i. k.

Fait le 20 Janvier 1825.
de l'Intendant des Trésors
Le Baron de Drogosz
M. de Drogosz

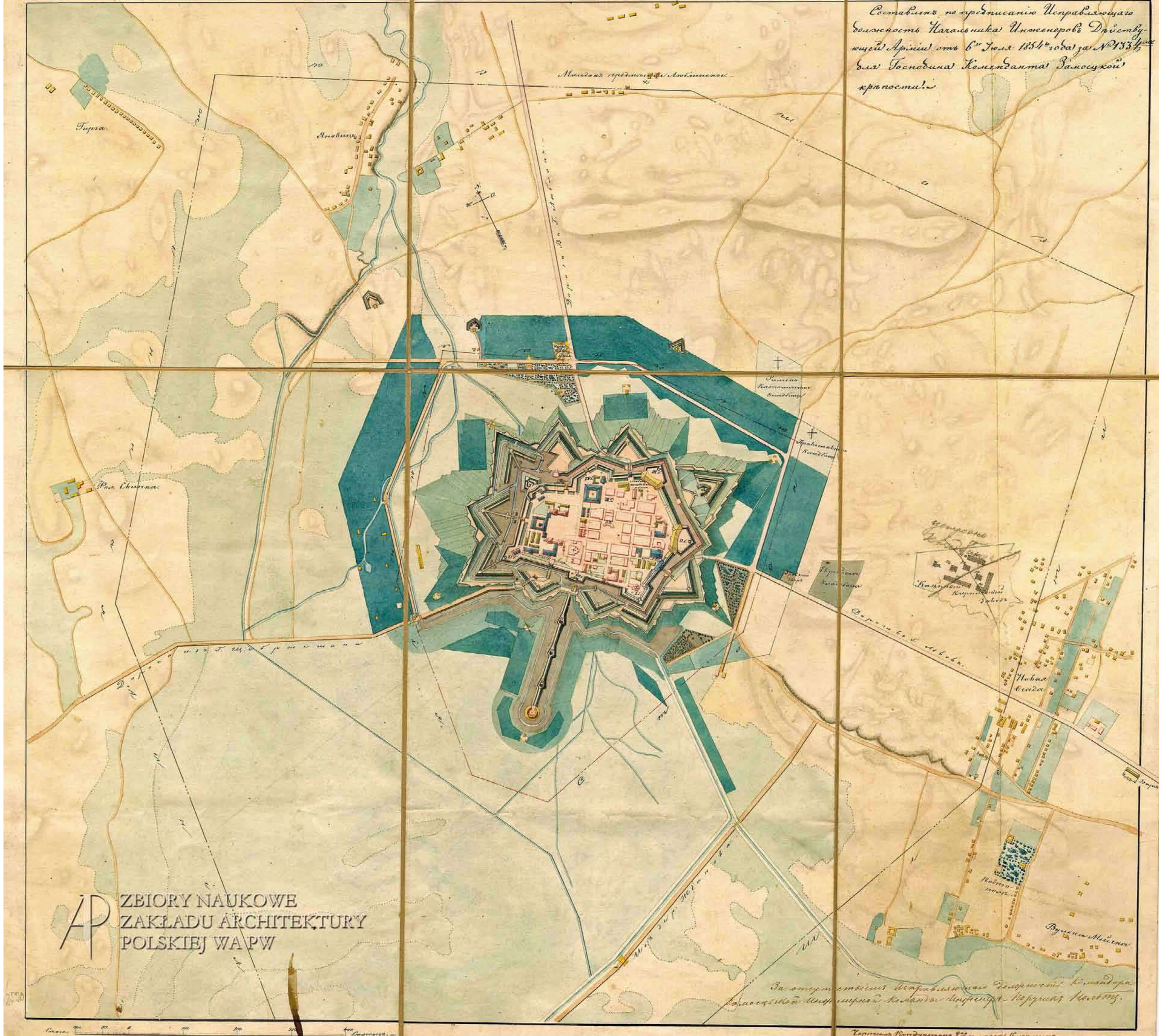

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1.14. Zamość, 1825 [skala reprodukcji 75%]
Zamość, 1825 [scale of reproduction 75%]

Генеральный планъ.
Крепости Замосца съ окрестностями на двѣ вѣрсты.

Составленъ по предписанію Управляющаго
делами Кавальскаго Инженернаго Дѣлства
Кавальской Арміи отъ 6го Июля 1854 года за № 1337
для Господина Команданта Замосцкой
крепости.

AP ZBIORY NAUKOWE
ZAKŁADU ARCHITEKTURY
POLSKIEJ WA PW

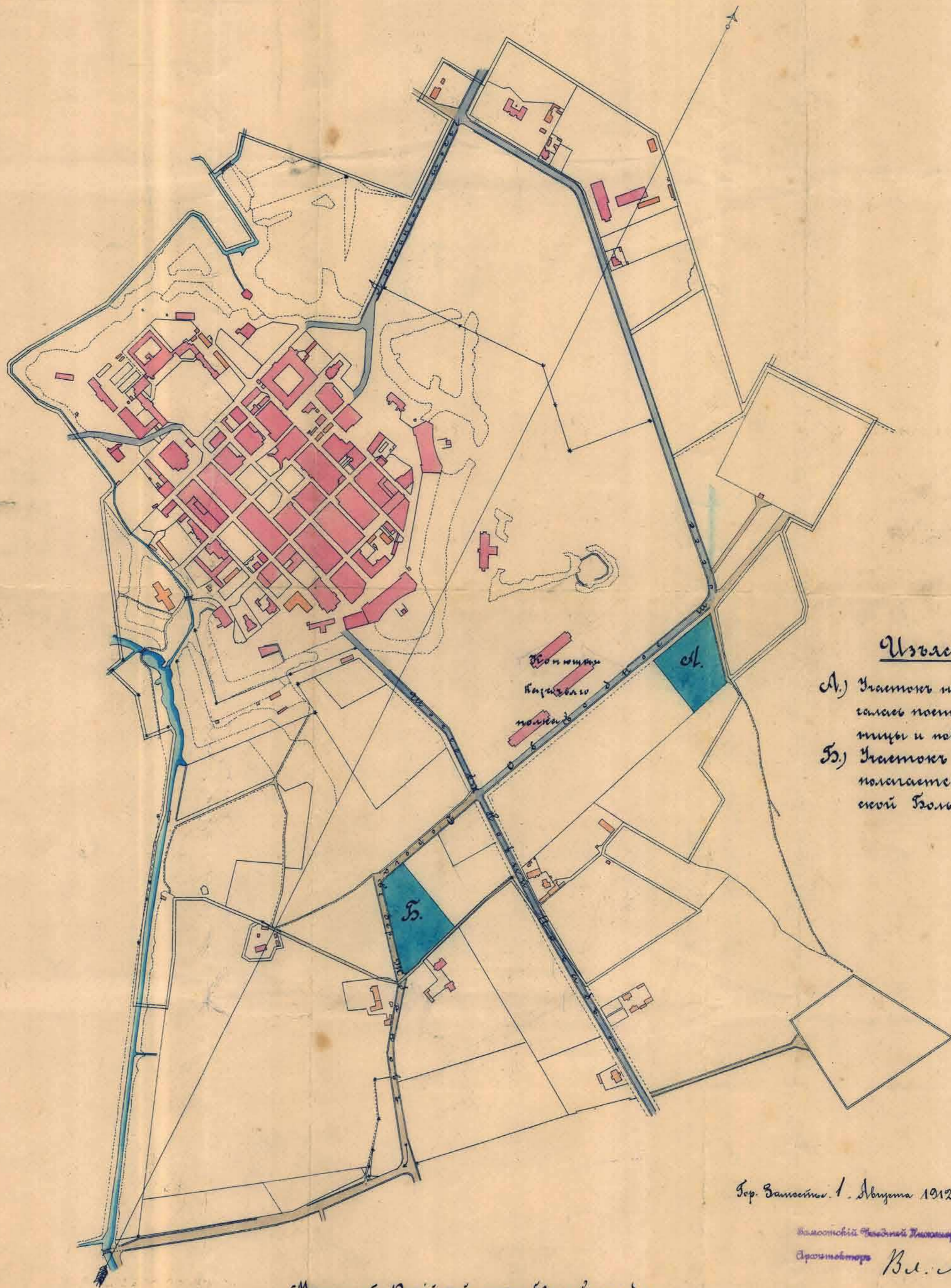
Замосцъ, 1854 [skala reprodukcji 95%]
Zamosc, 1854 [scale of reproduction 95%]

91

Ситуационный план ГОР. ЗАМОСТЬЯ

Съ показаніемъ предполагаемой застройки участковъ
подъ постройку Еврейской Больницы на 20 кроватей.

Условіе:

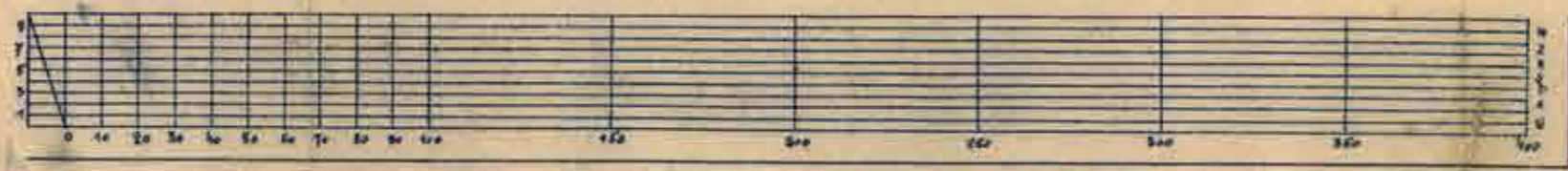
- А) Участокъ на которомъ предпола-
гается постройка Еврейской Боль-
ницы и подстанцій рампы.
- Б) Участокъ на которомъ пред-
полагается постройка Еврей-
ской Больницы.

Гор. Замостья. 1. Августа 1912 года

Инженеръ Введеній Козловскій
Архитекторъ

В. Козлов

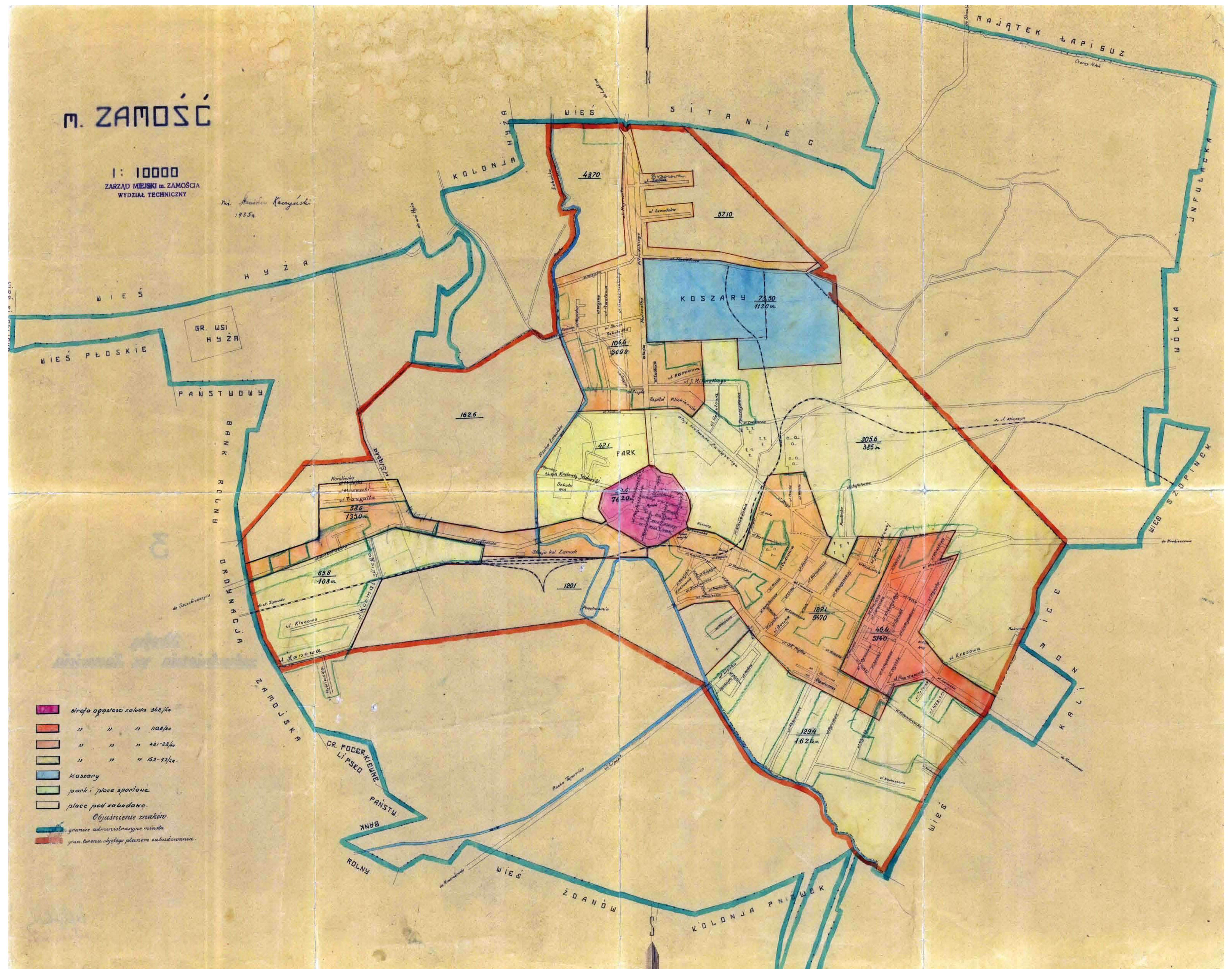
Масштабъ Російской меры 50 саж. въ см. дм.

M. ZAMOŚĆ

1: 10000
ZARZĄD MIEJSKI m. ZAMOŚCIA
WYDZIAŁ TECHNICZNY

nr. *Amator Raczyński*
1935r.

- strafa ogólności zabud. 342/4a
- " " " 1102/4a
- " " " 431-23/4a
- " " " 152-12/4a
- Koszary
- parki i place sportowe
- place pod zabudowę
- Objaśnienie znaków*
- granice administracyjne miasta
- gran. terenów objętych planem zabudowania

ZAMOŚĆ

ODRYS PLANU OGÓLNEGO

- I STREFA
- II STREFA
- III
- IV
- ZIELEŃ URZĄDOWA
- TERENY SPECJALNE
- ZIELEŃ SZKOLACYNA
- LAS
- TERENY SPORTOWE
- CHENTARZ
- OGRÓDKI DZIAŁKOWE
- TERENY OKRĄDOWE
- TERENY PRZEZNACZONE
- POLA
- ŁĄKI
- WODA
- BUDYNKI I WIEKIE WZTECZNOŚCI
- ŁYAGI SKLEPKNE
- KOLEJ
- PROGI I PLACE
- PARK KULTURY

KOMITET DO SPRAW URBANISTYKI I ARCHITEKTURY
 W-WA KRAKOWSKIE PRZEM. I
 STwierdza on, że plan ten - jako uwzględniający
 wszystkie zastrzeżenia wynikające z decyzji
 Prezesa Komitetu do Spraw Urbanistyki i Architektury
 Nr 64/54 z dnia 23 lutego 1955 r. - jest zatwierdzony
 16 MAJA 1955

MIĘDZIE OKRĄGIA WTA - WÓDEK PASYJONNE
 KOMITET DO SPRAW URBANISTYKI I ARCHITEKTURY

ZA ZAMOSĆ
M. G. G. G.
 16. V. 1955

1:10 000

ZAMOŚĆ
 PLAN OGÓLNY
 XXXV

ZAMOŚĆ

Plan struktury funkcjonalno-przestrzennej

2006 r.

1:10 000

0 50 100 200 300 400 500 m

Załącznik 6

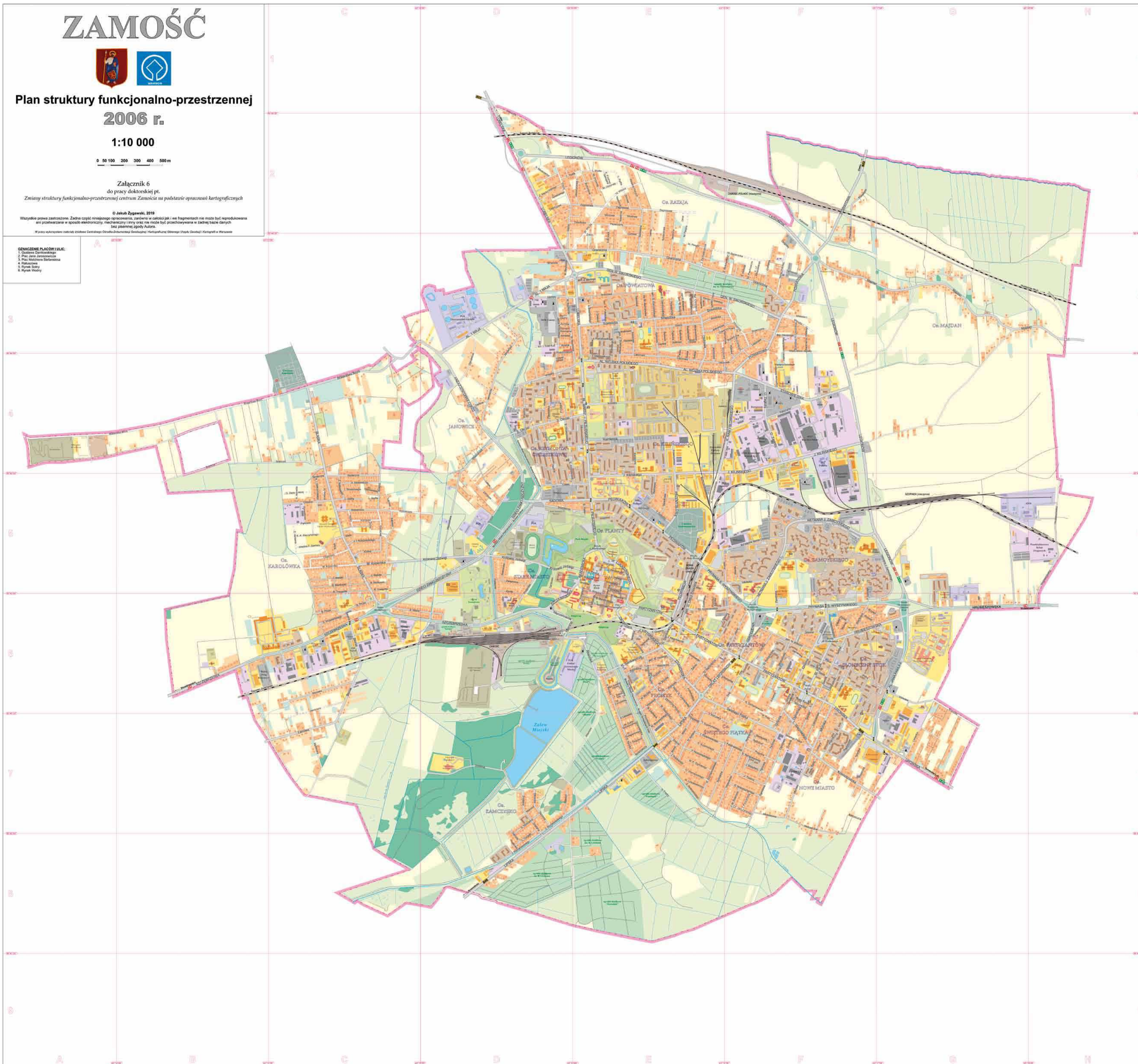
do pracy doktorskiej pt.

Zmiany struktury funkcjonalno-przestrzennej centrum Zamościa na podstawie opracowań kartograficznych

© Jacek Żygiel, 2016

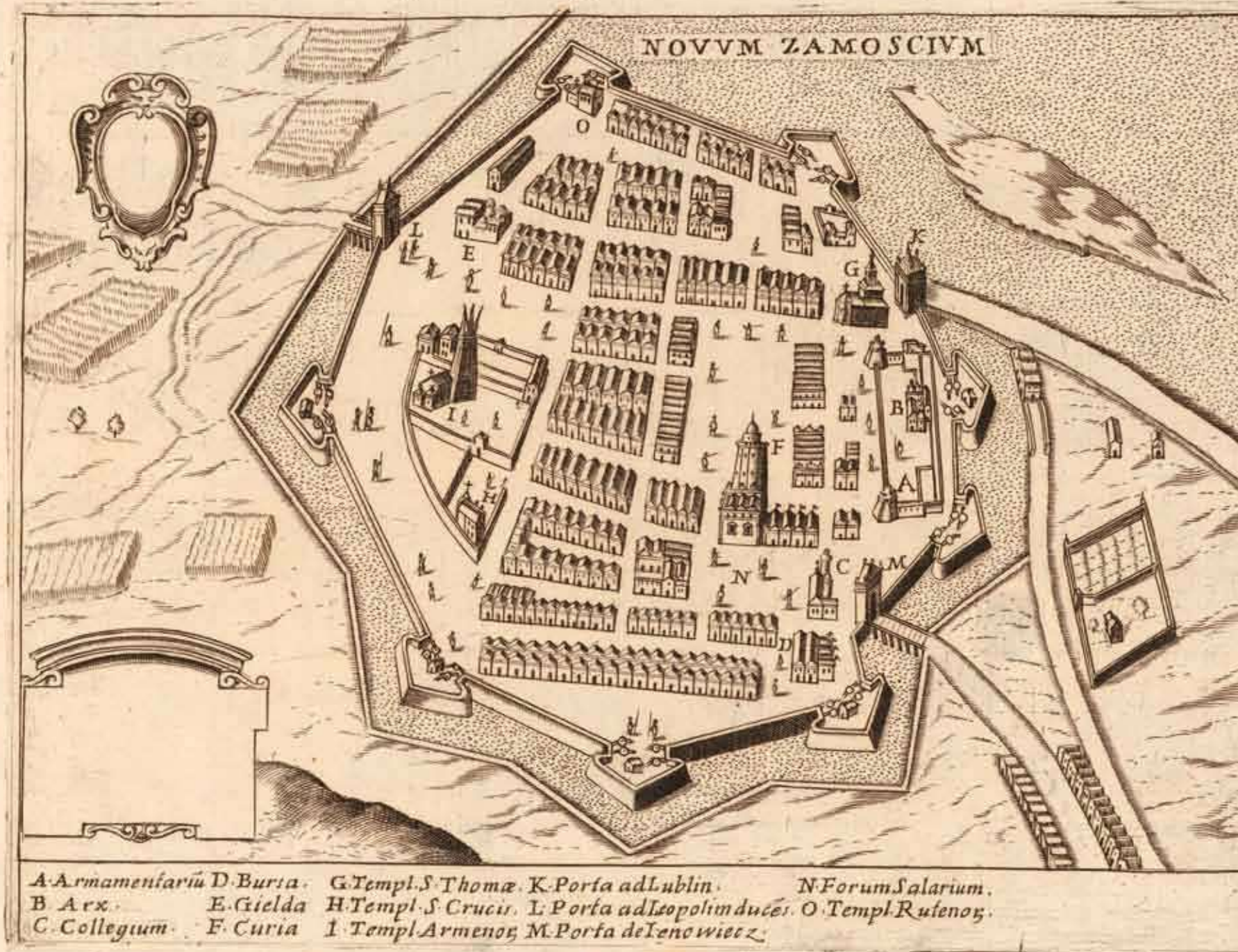
Wszystkie prawa zastrzeżone. Żadne części niniejszego opracowania, zamieszczone w całości lub w fragmentach nie może być reprodukowane ani przetwarzane w sposób elektroniczny, mechaniczny i inny oraz nie może być szeroko rozpowszechniane w żadnej formie i za pomocą żadnych środków technicznych. Wszelkie prawa zastrzeżone. All rights reserved. No part of this work may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage and retrieval system, without the prior written permission of the author.

ODMARCZENIE PLACÓW I ULIC:
1. Obszar Śródmieście
2. Plac Jana Janiszewicza
3. Plac Młodzieżowy
4. Rynek
5. Rynek Stary
6. Rynek Nowy

Zamoski villa tres forte de Pologne dans la Lusie Rouge

2.2. Novum Zamoscium, ok. 1642
Novum Zamoscium, about 1642

2.4. Zamość. Widok od strony Bramy Szczepieszkiej, 1821 [skala reprodukcji 50%]
Zamość. View from the side of the Szczepieszka Gate, 1821 [scale of reproduction 50%]

2.5. Zamość, przed 1890
Zamość, before 1890

2.6. Zamość, przed 1890
Zamość, before 1890

2.7. Zamość, przed 1890
Zamość, before 1890

2.8. Zamość, przed 1890
Zamość, before 1890

2.9. Zamość, przed 1890
Zamość, before 1890

2.10. Zamość, przed 1890
Zamość, before 1890

2.11. Zamość, przed 1890
Zamość, before 1890

2.12. Zamość, przed 1890
Zamość, before 1890

2.13. Zamość, 1927. Fot. A. Milczewski
Zamość, 1927. Photo A. Milczewski

2.14. Zamość. Widok z lotu ptaka, 2022. Fot. Katarzyna Pomian
Zamość. Bird' eye view, 2022

5625000

5625000

5625000

8446500

8447000

8447500

8448000

3.1. Zamość. Rozwój przestrzenny (XVI–XXI w.). Skala 1:10 000

Opracowanie historyczne: Jakub Kuna, Ryszard Szczygiel, Jakub Zygmunt
 Opracowanie kartograficzne i GIS: Jakub Kuna, Mateusz Zawadzki
 Podkład: Wizualizacja Bazy Danych Obiektów Topograficznych BDOT10k (WMS), GUGIK 2022
 Państwowy układ współrzędnych prostokątnych PL-2000 sfera 8, EPSG: 2179

Zamość. Spatial expansion of the city in 16th–21st century. Scale 1:10 000

Historical content: Jakub Kuna, Ryszard Szczygiel, Jakub Zygmunt
 Cartography and GIS: Jakub Kuna, Mateusz Zawadzki
 Base map: Visualisation of Topographic Objects Database BDOT10k (WMS), GUGIK 2022
 Polish national reference grid PL-2000 zone 8, EPSG: 2179

Okres najwcześniejszej zabudowy działek
 Period of earliest development of plots

- Twierdza Zamość w XVI–XVIII w.
Zamość Fortress in the 16th–18th c.
- Zamczysko w XVII–XVIII w.
Zamczysko castle in the 17th–18th c.
- Przedmieścia w XVII–XVIII w.
Suburbs in the 17th–18th c.
- Wsie i folwarki w XVII–XVIII w.
Villages and folwarks in the 17th–18th c.
- Twierdza Zamość w XIX w.
Zamość Fortress in the 19th c.
- Ogrody Zamościa w 1st poł. XIX w.
Suburbs in the 1st half of the 19th c.
- Nowa Osada wytyczona w 1821
New Town chartered in 1821
- Zabudowa w l. 1821–1837
Urban buildings 1821–1837
- Zabudowa w l. 1837–1890
Urban buildings 1837–1890
- Zabudowa w l. 1890–1939
Urban buildings 1890–1939
- Zabudowa w l. 1939–1985
Urban buildings 1939–1985
- Zabudowa po 1985
Urban buildings after 1985

Zmiany obszaru administracyjnego
 Changes of administrative area

- Lokacyjne Miasto-Twierdza w 1580 (własność prywatna)
Chartered Town-Fortress in 1580 (private property)
- Obszar Twierdzy Zamość w 1821 (własność rządowa)
Area of the Zamość Fortress in 1821 (government property)
- Tereny przyłączone w l. 1883–1888
Areas added in years 1883–1888
- Tereny przyłączone w l. 1917–1923
Areas added in years 1917–1923
- Tereny przyłączone w 1934
Areas added in 1934
- Tereny przyłączone w 1973
Areas added in 1973

Sieć hydrograficzna (historyczna i współczesna)
 Hydrographic network (historical and contemporary)

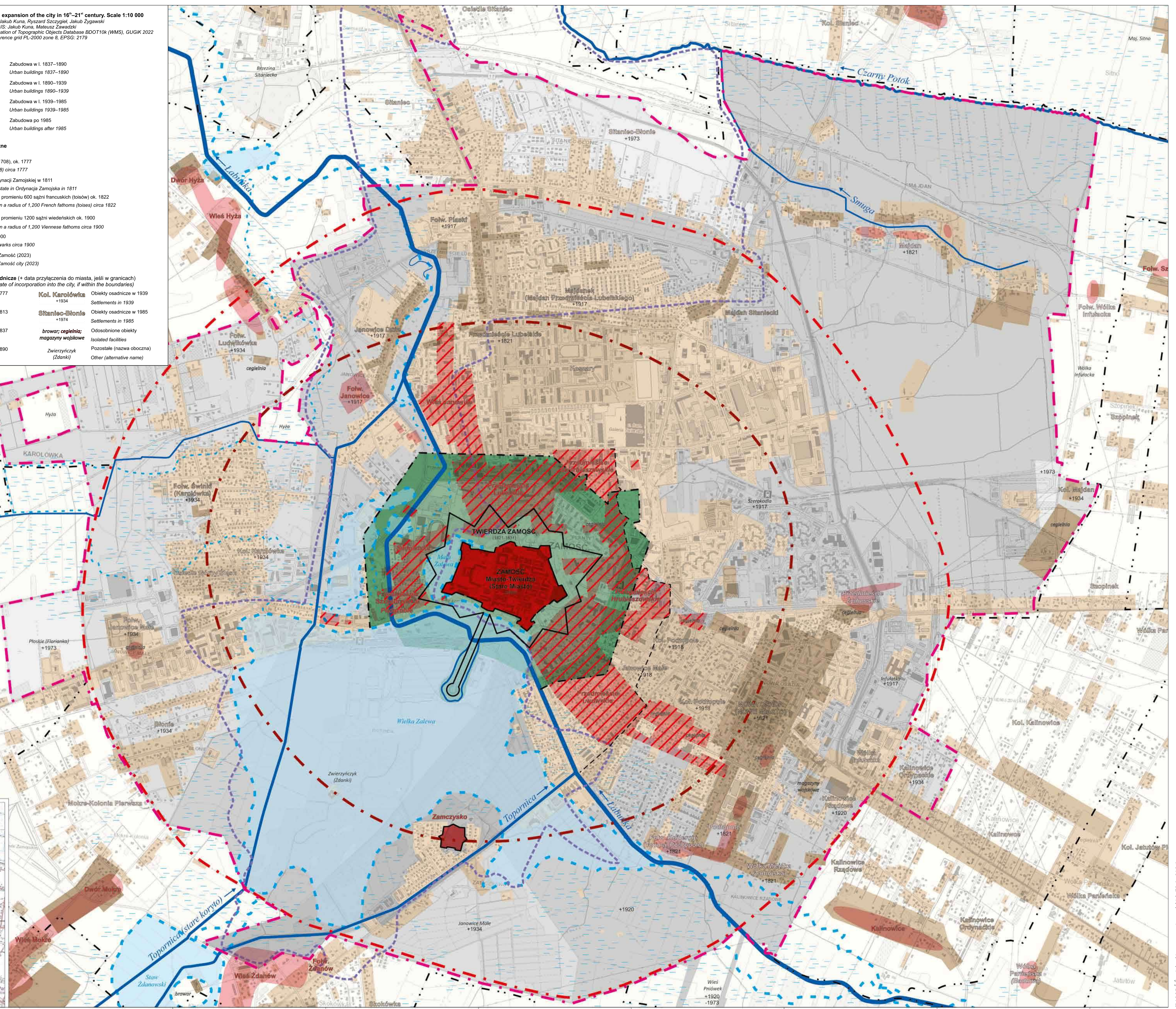
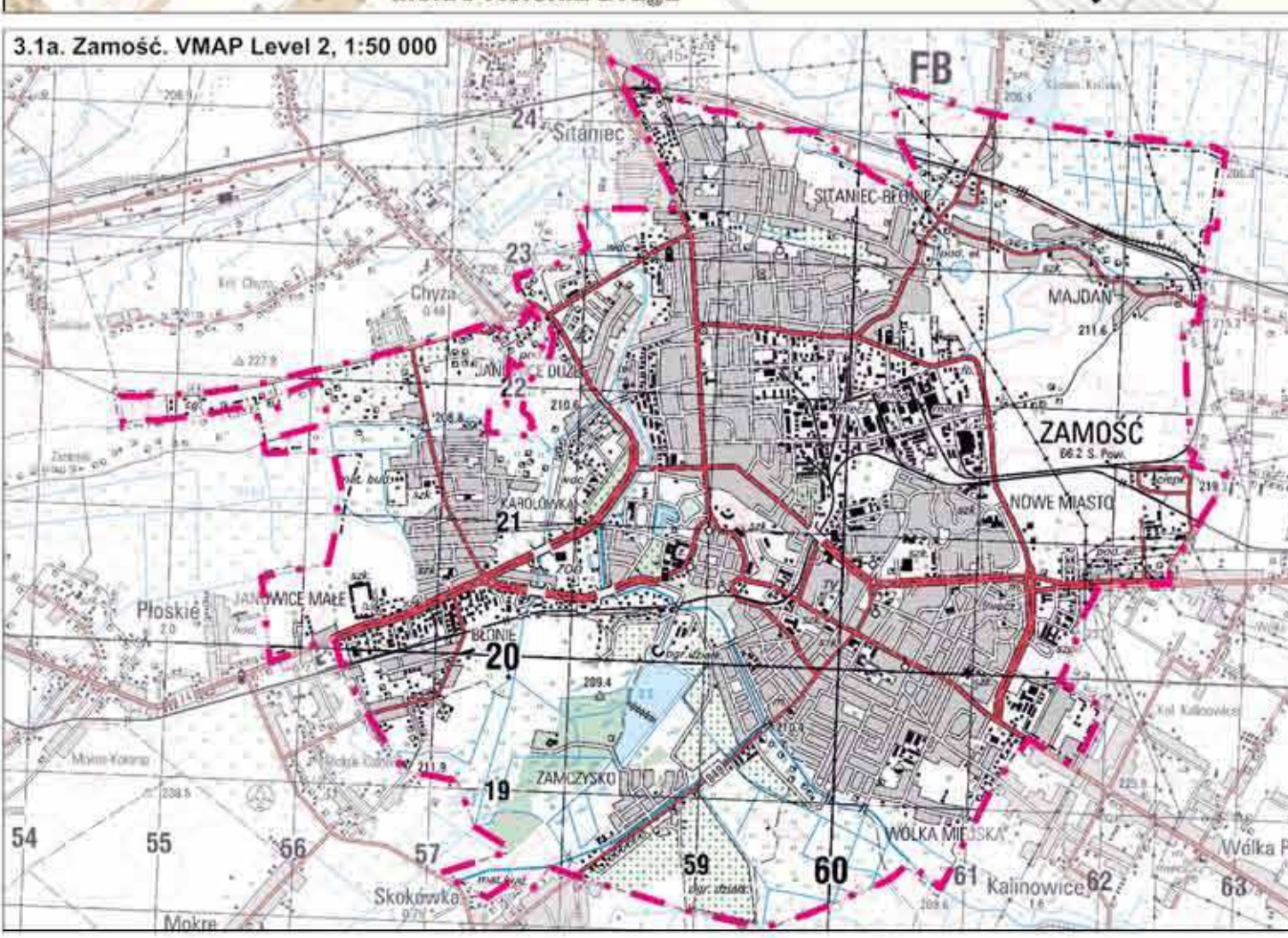
- Współczesny przebieg cieków (kierunek spływu)
Contemporary watercourses (flow direction)
- Przebieg cieków na przełomie XVIII i XIX w.
Watercourses in the late 18th and early 19th c.
- Zbiorniki wodne na przełomie XVIII i XIX w.
Ponds in the late 18th and early 19th c.
- Tereny podmokłe i łąki na przełomie XVIII i XIX w.
Wetlands and meadows in the late 18th and early 19th c.

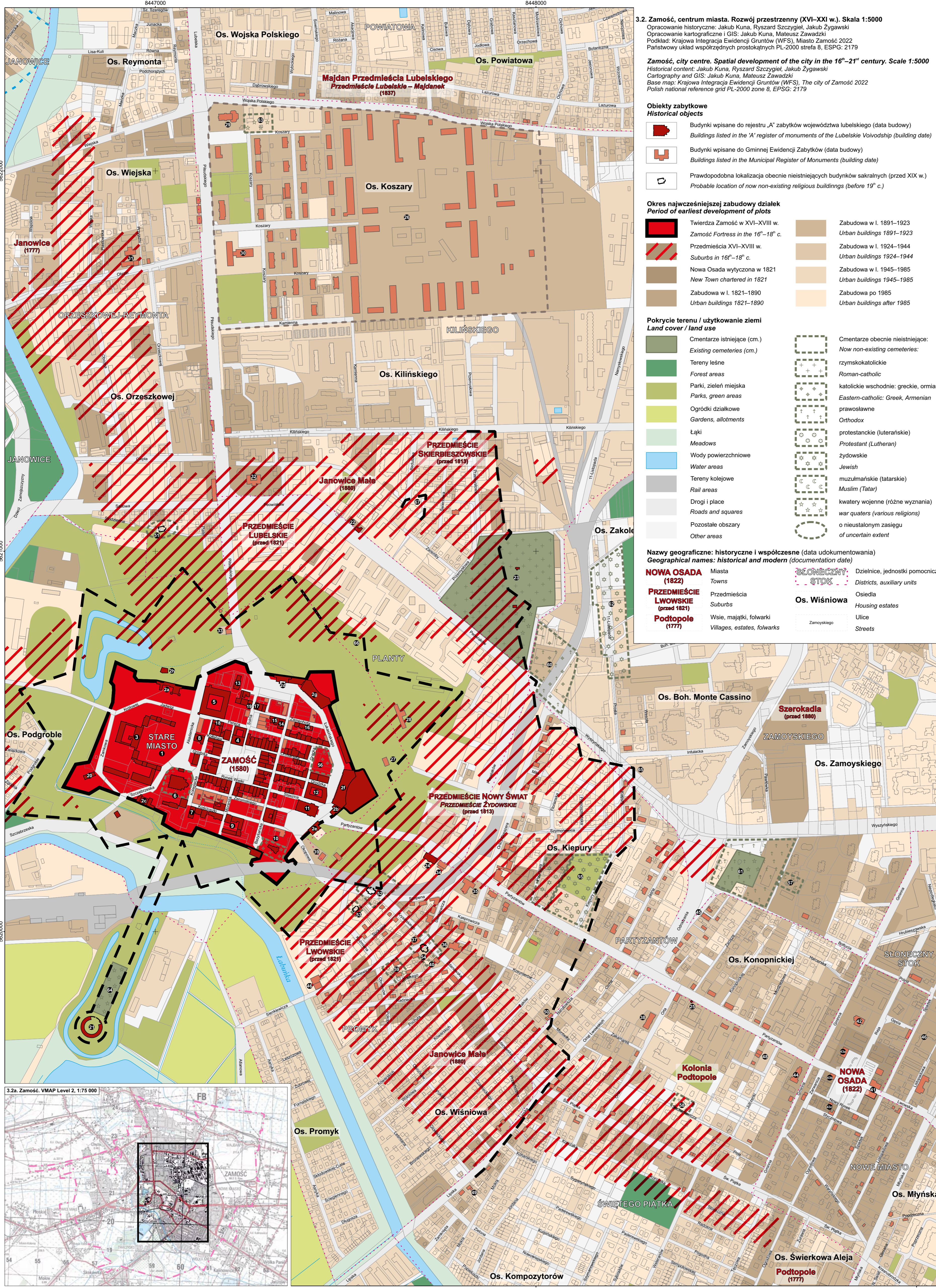
Historyczne i współczesne linie graniczne
 Historical and modern border lines

- Stare szańce „Szwedzkie” (z 1708), ok. 1777
Old Swedish sconces (of 1708) circa 1777
- Granica dóbr Janowice w Ordynacji Zamojskiej w 1811
Boundaries of the Janowice estate in Ordynacja Zamojska in 1811
- Obwód artyleryjski Twierdzy w promieniu 600 sążni francuskich (toisów) ok. 1822
Perimeter of the Fortress within a radius of 1,200 French fathoms (toises) circa 1822
- Obwód artyleryjski Twierdzy w promieniu 1200 sążni wiedeńskich ok. 1900
Perimeter of the Fortress within a radius of 1,200 Viennese fathoms circa 1900
- Granice wsi i folwarków ok. 1900
Boundaries of villages and folwarks circa 1900
- Współczesne granice miasta Zamość (2023)
Contemporary boundaries of Zamość city (2023)

Historyczne i współczesne obiekty osadnicze (+ data przyłączenia do miasta, jeśli w granicach)
 Historical and modern settlements (+ date of incorporation into the city, if within the boundaries)

Wólka Miejska +1821	Obiekty osadnicze w 1777 Settlements in 1777	Kol. Karolówka +1934	Obiekty osadnicze w 1939 Settlements in 1939
Podtopole +1821	Obiekty osadnicze w 1813 Settlements in 1813	Staniec-Stronie +1974	Obiekty osadnicze w 1985 Settlements in 1985
Janowice Duże +1917	Obiekty osadnicze w 1837 Settlements in 1837	browar; cegielnia; magazyny wojskowe	Odosobnione obiekty Isolated facilities
Kol. Majdan +1934	Obiekty osadnicze w 1890 Settlements in 1890	Zwierzyżycyk (Zdanki)	Pozostałe (nazwa oboczna) Other (alternative name)

3.2. Zamość, centrum miasta. Rozwój przestrzenny XVI–XXI w. Skala 1:5000

Opracowanie historyczne: Jakub Kuna, Ryszard Szczygiel, Jakub Zygański
 Opracowanie kartograficzne i GIS: Jakub Kuna, Mateusz Zawadzki
 Podkład: Krajowa Integracja Ewidencji Gruntów (WFS), Miasto Zamość 2022
 Państwowy układ współrzędnych prostokątnych PL-2000 strefa 8, EPSG: 2179

Zamość, city centre. Spatial development of the city in the 16th–21st century. Scale 1:5000
 Historical content: Jakub Kuna, Ryszard Szczygiel, Jakub Zygański
 Cartography and GIS: Jakub Kuna, Mateusz Zawadzki
 Base map: Krajowa Integracja Ewidencji Gruntów (WFS), The city of Zamość 2022
 Polish national reference grid PL-2000 zone 8, EPSG: 2179

Obiekty zabytkowe
Historical objects

- Budynki wpisane do rejestru „A” zabytków województwa lubelskiego (data budowy)
 Buildings listed in the „A” register of monuments of the Lubelskie Voivodship (building date)
- Budynki wpisane do Gminnej Ewidencji Zabytków (data budowy)
 Buildings listed in the Municipal Register of Monuments (building date)
- Prawdopodobna lokalizacja obecnie nieistniejących budynków sakralnych (przed XIX w.)
 Probable location of now non-existing religious buildings (before 19th c.)

Okres najwcześniejszej zabudowy działek
Period of earliest development of plots

- Twierza Zamość w XVI–XVII w.
 Zamość Fortress in the 16th–18th c.
- Przedmieścia XVI–XVIII w.
 Suburbs in 16th–18th c.
- Nowa Osada wytyczona w 1821
 New Town chartered in 1821
- Zabudowa w l. 1821–1890
 Urban buildings 1821–1890
- Zabudowa w l. 1891–1923
 Urban buildings 1891–1923
- Zabudowa w l. 1924–1944
 Urban buildings 1924–1944
- Zabudowa w l. 1945–1985
 Urban buildings 1945–1985
- Zabudowa po 1985
 Urban buildings after 1985

Pokrycie terenu / użytkowanie ziemi
Land cover / land use

- Cmentarze istniejące (cm.)
 Existing cemeteries (cm.)
- Tereny leśne
 Forest areas
- Parki, zielenie miejska
 Parks, green areas
- Ogrodki działkowe
 Gardens, allotments
- Łąki
 Meadows
- Wody powierzchniowe
 Water areas
- Tereny kolejowe
 Rail areas
- Drogi i place
 Roads and squares
- Pozostałe obszary
 Other areas
- Cmentarze obecnie nieistniejące
 Now non-existing cemeteries
- rymskokatolickie
 Roman-catholic
- katolickie wschodnie: greckie, ormiańskie
 Eastern-catholic: Greek, Armenian
- prawosławne
 Orthodox
- protestanckie (luteranckie)
 Protestant (Lutheran)
- żydowskie
 Jewish
- muzułmańskie (tatarskie)
 Muslim (Tatar)
- kwatery wojenne (różne wyznania)
 war quarters (various religions)
- nieustalonym zasięgu
 of uncertain extent

Nazwy geograficzne: historyczne i współczesne (data udokumentowania)
Geographical names: historical and modern (documentation date)

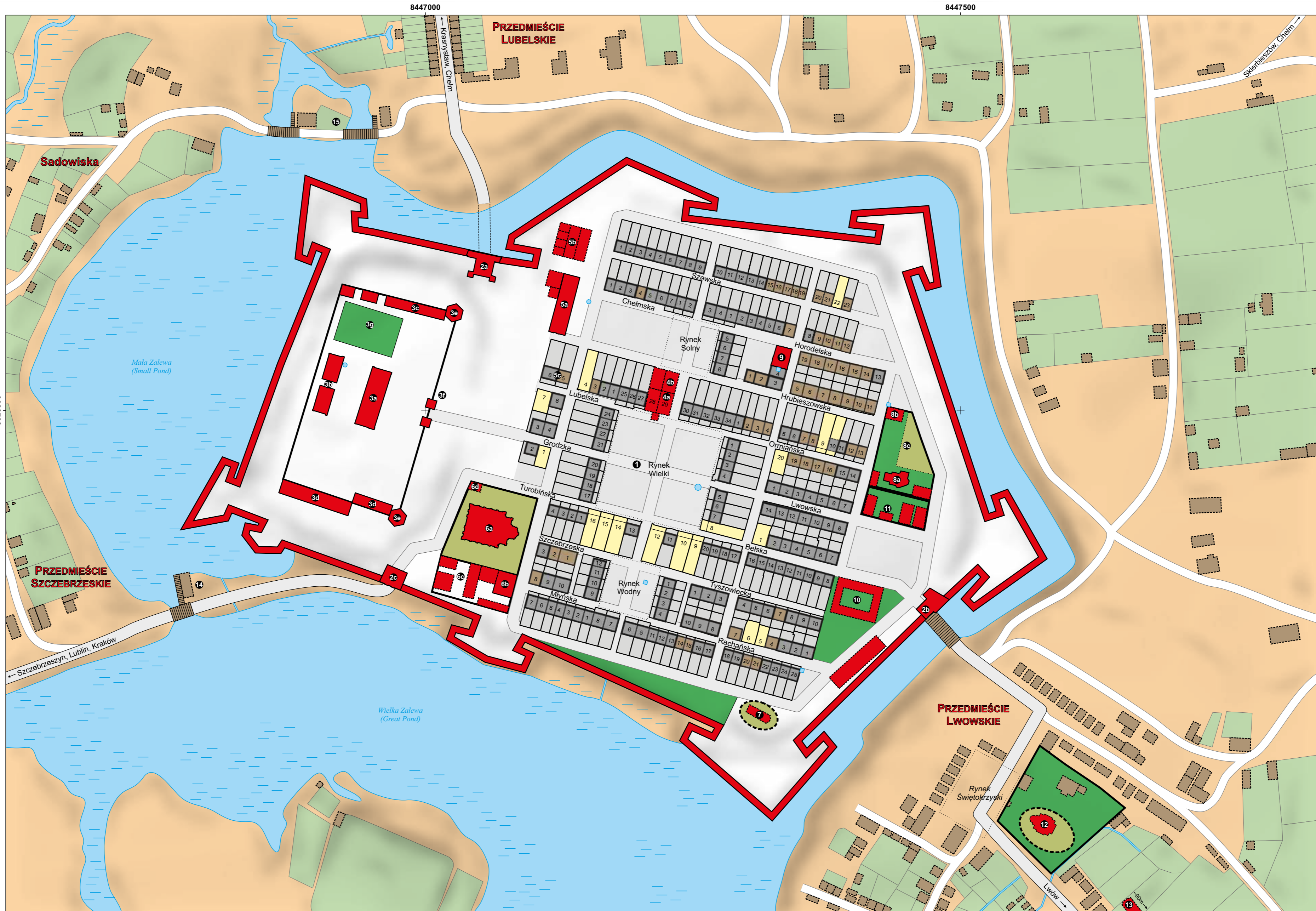
- NOWA OSADA (1822)**
 Miasta
 Towns
- PRZEDMIEŚCIE LWOWSKIE (przed 1821)**
 Przedmieścia
 Suburbs
- Podtopole (1777)**
 Wsie, majątki, folwarki
 Villages, estates, folwarks
- STOK**
 Dzielnie, jednostki pomocnicze
 Districts, auxiliary units
- Os. Wiśniowa**
 Osiedla
 Housing estates

Najważniejsze zabytki (Rejestr zabytków nieruchomości województwa lubelskiego, Gminna Ewidencja Zabytków Miasta Zamość, Archiwum Państwowe w Zamościu)

- Rejestr zabytków nieruchomości „A” województwa lubelskiego:
 1 Stare Miasto w obrębie fortyfikacji; miasto prywatne, lokacja w 1580; 1826–1866 Twierdza, ob. gmina miejska
 2 Twierdza Zamość, fortyfikacja mury-murawo-ziemne 1580–1618; 2 Stara Brama Lubelska, 3 Stara Brama Lubelska, 4 Brama Szczurzeńska; miejsce przebudowy XVII–XVIII w.; rzadowy wykup i modernizacja Twierdzy 1825–1831; 5 Nowa Brama Lubelska; 6 Nowa Brama Lubelska, 7 Nadszaniec K1, 8 Nadszaniec K2, 9 Kojelec, 10 Arsenał, 11 Rolunda; kaseta Twierdzy 1866; 12 Pałac Zamojskich, 1579–1586; oficyna tylna, dwa dawne, dwie oficyny, dwie słupki, drzewostan
 13 Ratusz, budynek główny z oficyną; wybudowany w 1591; przebudowany 1639–1651, 1770
 14 Akademia Zamojska, założona w 1639; budynek z 1825, przebudowany w 1870, 1928–1931/1941 kolegiata (ob. katedra) pw. Zmartwychwstania Pańskiego i św. Tomasa Apostoła, 1587–1598, przebudowy 1871, 1899, 1957–1958 oraz 1927; budynek dziekanii, jufitarski (ob. muzeum), dzwonnica, budynek wikarówki (ob. plebania), cmentarz, ogrodzenie
 15 szpital kolegiacki (ob. poczta)
 16 seminarium duchowne, 1648–1653; przebudowa 1859
 17 zespół kościelno-klasztorny Kларыk, kościół pw. św. Anny, klasztor (ob. szkoła muzyczna), 1643; przebudowa 1769–1774
 18 cerkiew greckokatolicka Bazylijanów (ob. kościół rz.-kat.), pw. św. Mikołaja, drewniana 1589–1604; murowana 1618–1631; przebudowy 1690–1698, 1764, 1781 (pozar); cmentarz, ogrodzenie
 19 kościół klasztorny Franciszkanów (ob. parafialny) pw. Zwiastowania NMP, 1637–1665; przebudowy 1872 (pozar), 1880–1886, 1774, 1923–1840 (rozbiórka i przebudowa), 1922–1927
 20 zespół kościelno-klasztorny Bonifratrów „Podkarpie” (ob. budynek mieszkalny), XVIII w.
 21 kościół reformacki (ob. rz.-kat. rektoralny) pw. św. Katarzyny, 1680–1686; przebudowy 1806, 1819–1821, 1866; leatn 1916; 1925–1927 (kościół rz.-kat.), 1951
 22 synagoga, pocz. XVII w.; przebudowa ok. 1630
 23 dom kahalny (ob. hotel), 1. poł. XIX w.
 24 mykwa, pol. XVIII w.; przebudowa 2. poł. XIX w., l. 50. XX w.
 25 dom rabinów, pocz. XVII w.
 26 hotel „Wiktoria”, 1899; przebudowa 1979
 27 kaplica niszczonej pw. św. Katarzyny, XVIII w.
 28 Arsenał (ob. muzeum), 1582–1583; przebudowy 1813, 1821–1825, 1922–1924; muzeum 1978–1983
 29 Rolunda – działalnia (ob. muzeum), 1825–1831
 30 koszarowa droga „Belvederek”, 1901
 31 cmentarz parafialny rz.-kat., 1810–1812; kaplica cmentarna, 1917, dom grabarza, drzewostan
 32 Narodowy Bank Polski, budynek banku, ogrodzenie, 1925–1927
 33 Wieża ciśnień, drewniana 1923–1924
- Gminna Ewidencja Zabytków:
 1 Koszary, 1905–1908
 2 Kasyno oficerskie, 1911
 3 Kancelaria pułku Kozaków, 1912
 4 Kościół garnizonowy
 5 Klub Garnizonowy, 1933
 6 Węzownie, 1903–1906, 1936, 2. poł. XX w.
 7 Szpital św. Mikołaja, 1885–1897
 8 Stacja Opieki nad Matką i Dzieckiem (ochronka), 1925–1928
 9 laznia (ob. bank), 1928
 10 poczta, powstająca 1903–1904; po 1920 szkoła podstawowa; koszary, 1914–1915, 1920, 1945; szpital, 1939
 11 szpital żydowski, Gimnazjum, 1907, 1929
 12 kamienica Garfinkla, 1935–1936; Dom Partii PZPR, 1945–1989; Dom Studenta (1992–2004 Studium Nauki i Kultury, 2005–2019 PWSZ, 2019–2021 UPJ, od 2021 AZ)
 13 fabryka spirytusu „Monopol”, 1894–1914; szpital epidem., 1918–1924; szkoła i gimnazjum, 1925–2019; WAT, 2003–2013; Prokuratura Olegowa w Zamościu, od 2015
 14 dom Altberga, przełom XIXXX w.; siedziba laboru miejskiego, 1927–1933; przedszkole, 1934
 15 kamienica Dziubalskich, 1933–1934; od 1979 Kaplica Adwentystów Dnia Siódmego
 16 murowane zabudowy w zachodniej części Nowego Rynku, przy Trakcie Lwowskim, poł. XIX w.
 17 Synagoga ok. 1880; przicole miejskie kościelno-klasztorny
 18 kamienica Nowego Rynku, 1933–1934; kamienica z przełomu XIXXX w.; kamienica Ramsa, 1939–1948
 19 kamienica Klatków, k. XIX w.
 20 Kościół pw. św. Krzyża, 1638–1946
 21 Kościół pol.-kat. pw. Najświętszego Serca Jezusowego i Narodzenia NMP, 1926–1927
 22 browar „Lwonia”, ok. 1923
 23 elektronika miejska, 1924–1928, 1939, 1963, 2004, 2020–2022
 24 młyn i kuźnia, pocz. XX w.
 25 młyn, pocz. XX w.
 26 dom z kuźnią, ok. 1920
- Cmentarze i nieistniejące obiekty sakralne (APZ):
 1 lokalizacja kościoła rz.-kat. pw. św. Katarzyny z cmentarzem, XVII–XVIII w.
 2 lokalizacja kościoła rz.-kat. pw. Świętego Krzyża z cmentarzem, XVII–XVIII w., do XIX w.
 3 lokalizacja kościoła rz. kat. pw. Matki Boskiej Loretańskiej ze szpitalem i cmentarzem, XVIII w.
 4 lokalizacja cerkwi gr.-kat. pw. Wniebowstąpienia Chrystusa z przytuliskiem i cmentarzem, XV w., do 1806
 5 stary cmentarz żydowski, ok. 1580, 1588, do 1907
 6 cmentarz ormiański (nieistniejący), ok. 1591, do XIX w.
 7 cmentarz tatarski (nieistniejący), ok. 1648
 8 cmentarz rzymskokatolicki pod Figurą Męki Pańskiej (św. Piłgka, nieistniejący), 1747, do k. XVIII w.
 9 cmentarz ewangelicki (alias luterki, nieistniejący), 1776, do k. XIX w.
 10 stary cmentarz prawosławny (także unicki, nieistniejący), l. 30. XIX w., do 1904
 11 nowy cmentarz prawosławny, ok. 1857, kaplica 1910
 12 cmentarz żydowski (nieistniejący), 1901, 1908, do 1942, ob. pomnik Żydów zamojskich
 13 cmentarz garnizonowy (nieistniejący), przełom XIXXX w.
 14 cmentarz wojenny przy Rolundzie, 1939–1958
- Inne obiekty:
 1 dawne szanice „Szwedzkie” (nieistniejące), 1. poł. XVIII w.
 2 zewnętrzny pierścień Twierdzy Zamość, 1825–1831
 3 „Baterieja” (pozostałość-reduty), ok. 1831

Most important monuments (Register of monuments of the Lublin Voivodship, Municipal Register of Historical Monuments, National Archive in Zamość)

- 1 Old Town within the city walls, private town, chartered in 1580; Fortress in 1826–1866; currently Zamość City municipality
 2 Zamość, brick-and-mortar fortifications 1580–1618; 3 Old Lublin Gate; 4 Old Lublin Gate; 5 Szczeszyński Gate, minor modifications 17th–18th c.; government buyout and modernisation 1825–1831; 6 New Lublin Gate; 7 New Lublin Gate; 8 Cavalier K1; 9 Cavalier K2; 10 „Kojelec” (fortification); 11 Rolunda; suppression of the Fortress in 1866
 12 Zamojski Pałac, 1579–1586; a rear annex, two pavilions, two stables, a stand of trees
 13 main building with annexes, built in 1501; rebuilt 1639–1651, 1770
 14 Zamojska Academy, founded in 1639; current building 1825, reconstructed 1870, 1928–1932, 1941
 15 Collegiate Church (now Cathedral of the Resurrection and St. Thomas the Apostle, 1587–1598, reconstructed 1671, 1899, 1857–1858 and 1927; the Dean’s house „Infinita” (now museum), the belfry, the Vicar’s House (now parsonage), cemetery, fence
 16 Collegiate hospital (now post office)
 17 Seminary (now school), 1648–1653; reconstruction 1859
 18 Church and monastery complex of the Poor Clares, St. Anne’s Church, monastery (now music school), 1649; reconstructed 1769–1774
 19 Greek-Catholic Basilian church (now Roman Catholic church) of St. Nicholas, wooden, 1589–1604; brick, 1618–1631; reconstructions 1690–1698, 1754, 1781 (fence); cemetery, fence
 20 Franciscan monastery church (now parish church) of the Annunciation, 1637–1665; reconstructions 1672 (fence), 1680–1685, 1774, 1820–1840 (demolition, reconstruction), 1922–1927
 21 Church and monastery complex of the Order of Brothers Hospitallars of St. John of Nepomuk „Podkarpie” (now residential building), 18th c.
 22 Reformed church (now Roman Catholic rectoral church) of St. Catherine, 1680–1696; reconstructions 1806, 1815–1821, 1966; (renewed 1918; Roman Catholic church, 1925–1927, 1951)
 23 Kahal house (now hotel), 1st half of the 19th c.
 24 Mikvah, mid-19th c.; reconstruction from the 2nd half of the 19th c., l. 50s of the 20th c.
 25 Rabbi’s house, early 17th c.
 26 „Wiktoria” hotel, 1899; reconstruction 1979
 27 St. Catherine’s niche chapel, 18th c.
 28 Arsenał, 1582–1583; reconstructions 1813, 1821–1825, 1922–1924; now museum, 1978–1983
 29 Rolunda – gunnery (now museum), 1825–1831
 30 „Belvederek” road barracks, 1901
 31 Roman-Catholic cemetery, 1810–1812; chapel, 1917, gravedigger’s house, a stand of trees
 32 National Bank of Poland, bank building, fence, 1925–1927
 33 Water tower, wooden 1923–1924
- Municipal Register of Historic Buildings:
 1 Barracks, 1905–1908
 2 Officers’ mess, 1911
 3 Cossack regimental office, 1912
 4 Garrison Church
 5 Garrison Club, 1933
 6 Prison, 1903–1906, 1936, 2nd half of 20th c.
 7 St. Nicholas Hospital, 1885–1897
 8 Mother and Child Care Centre (orphans), 1925–1928
 9 Bathhouse (now Bank), 1928
 10 school, 1903–1904; barracks 1914–1915, 1920, 1945; primary school 1920–1939; hospital 193
 11 Jewish Hospital, middle school, 1907, 1929
 12 Garfinkels’ tenement house, 1935–1936; Polish United Workers’ Party House (Communist), 1945–1989; Student House; Teacher Training College, 1992–2004; State Higher Vocational School, 2005–2019; State University in Zamość, 2019–2021; Zamość Academy, from 2021
 13 „Monopol” spirit factory, 1894–1914; epidemic hospital, 1918–1923; primary and middle school, 1926–2014; branch of the Military Technical Academy, 2000–2013; Zamość District Prosecutor’s Office, from 2015
 14 Altbergs’ house, turn of 19th/20th c.; seat of the municipal rolling stock, 1927–1933; Kindergarten, 1934
 15 Dziubalski’s tenement house, 1933–1934; since 1979 the Seventh-day Adventist chapel
 16 Brick-built inns on the eastern frontage of the New Market, next to the Lubin Route, mid-19th c.
 17 Synagoga (now kindergarten), c. 1880; municipal kindergarten; Pentecostal church
 18 „Belvederek” square tenements, 19th/20th c. tenement, 1939–1948; Rams’s tenement, 1939–1948; Kals’s tenement, late 19th c.
 19 Holy Cross Church, 1938–1946
 20 Catholic Church of the Sacred Heart of Jesus and the Nativity of the Virgin Mary, 1926–1927
 21 Mother and Child Care Centre (orphans), ca. 1923
 22 Power station, 1924–1928, 1939, 1963, 2004, 2020–2022
 23 Mill and smithy, early 20th c.
 24 Mill, early 20th c.
 25 House with smithy, ca. 1920
- Cemeteries and non-existing religious buildings (State Archive in Zamość):
 1 location of the Roman Catholic Church of St. Catherine and its cemetery, 17th–18th c.
 2 location of the Roman Catholic Church of Holy Cross and its cemetery, 16th–18th c., to 19th c.
 3 location of the Roman Catholic Church of Our Lady of Loretto, hospital and cemetery, 18th c.
 4 location of the Greek Catholic Church of the Ascension of Christ, asylum, cemetery, 15th c., to 1806
 5 Old Jewish cemetery, ca. 1580, 1588, to 1907
 6 Armenian cemetery (non-existent), ca. 1591, to 19th c.
 7 Tatar cemetery (non-existent), ca. 1648
 8 Roman Catholic cemetery under the Passion Figure (St. Piłgka, non-existent), 1747, to late 18th c.
 9 Evangelical cemetery (non-existent), non-existent, 1777, to late 19th c.
 10 Old Orthodox cemetery (also Uniate, non-existent), 1830s, to 1904
 11 New Orthodox cemetery, ca. 1857; chapel 1910
 12 New Jewish cemetery (non-existent), 1901, 1908, to 1942; now a memorial to the Jews of Zamość
 13 Garrison cemetery (non-existent), turn of 19th c.
 14 War cemetery by the Rolunda, 1939–1958
- Other:
 1 old „Swedish” ramparts (non-existent), 1st half of the 16th c.
 2 Zamość Fortress outer ring, 1625–1831
 3 „Baterieja” (remnant of a redoubt), ca. 1831

3.3. Zamość na przełomie XVII i XVIII wieku. Skala 1:2500

Opracowanie historyczne: Jakub Kuna, Ryszard Szczygiel, Jakub Zygański
 Opracowanie kartograficzne i GIS: Jakub Kuna, Mateusz Zawadzki
 Źródła historyczne: *Lustracja miasta Zamościa z 17 III 1591*;
 Zamość (w) G. Braun, F. Hogenberg, 1617; *Civitates Orbis Terrarum*
 Podkład: Krajowa Integracja Ewidencji Gruntów (WFS), Miasto Zamość 2022
 Państwowy układ współrzędnych prostokątnych PL-2000 strefa 8, EPSG: 2179

- Budynki publiczne i sakralne
- Public and religious buildings
- Mury i fortyfikacje
- Walls and fortifications
- Domy murowane
- Masonry houses
- Domy drewniane
- Wooden houses
- Przybliżony obrys budynków
- Approximate outline of buildings
- Działki zabudowane
- Developed plots
- Działki puste
- Empty plots
- Płace, studnie
- Squares, wells
- Drogi główne, mosty
- Main roads, bridges
- Drogi lokalne
- Local roads
- Cmentarze
- Cemeteries
- Ogrody
- Gardens
- Tereny rolne
- Farmlands
- Zbiorniki wodne, szwazy
- Water bodies, rushes
- Pozostałe
- Other

Zamość at the turn of 16th and 17th century. Scale 1:2500

Historical content: Jakub Kuna, Ryszard Szczygiel, Jakub Zygański
 Cartography and GIS: Jakub Kuna, Mateusz Zawadzki
 Historical sources: *Lustracja of the Zamość City 17 III 1591*;
 Zamość (w) G. Braun, F. Hogenberg, 1617; *Civitates Orbis Terrarum*
 Base map: Krajowa Integracja Ewidencji Gruntów (WFS), The city of Zamość 2022
 Polish national reference grid PL-2000 zone 8, EPSG: 2179

- Najważniejsze obiekty:**
1. Stare Miasto w obrębie fortyfikacji; miasto prywatne, lokacja w 1580; rozplanowanie miasta siatką sznurową, przeciętna szerokość budynków w pierzejach Rynku Wielkiego: pierzeje wschód-zachód – 2 przęty (~9 m), pierzeje północ-południe – 3 przęty (~13 m), przedzielną szerokość ulic – 2 przęty, wymiary Rynku Wielkiego – 102 x 102 m (1,04 ha), powierzchnia miasta w murach – 27,3 ha;
 2. Twierdza Zamość, fortyfikacja murywaną-zemną 1580-1619, bramy; 3. Janiowicka (zamurowana w 1588, późn. Lubelska); 4. Lwowska; 5. Lubelska (późn. Szczebrzeska); 6. Zamek Zamojski, 1579-1588; 7. pałac przedzielną kamienicą wielką; 8. kamienice tylnie; 9. arsenał; 10. budynki gospodarcze; 11. bastaje; 12. brama wjazdowa; 13. ogród;
 14. ratusz, 1591; 15. budynki główne; 16. jatki;
 17. Akademia Zamojska, 1593; 18. budynki akademii; 19. biblioteka, drukarnia; 20. zespół bursy i pomieszczeń profesorskich;
 21. Kolegiata pw. Zmartwychwstania Pańskiego św. Tomasza Apostoła, 1587-1598; 22. świątynia; 23. plebania; 24. budynki gospodarcze; 25. dzwonnica;
 26. cerkiew grecka pw. św. Mikołaja (drewniana od 1589, murywana w 1618-1631), cmentarz;
 27. kościół ormiański; 28. budynek świątyni; 29. szpital z kaplicą; 30. cmentarz;
 31. synagoga (drewniana w 1603, murywana w 1619-1620), szkoła, młynki;
 32. Giełd (dom zaopiekowy B. Morand); budynek główny, dziedzińce, zaplecze gospodarcze; jatki mięsne;
 33. dwa Topornickiego: budynek główny, oficyna, brama wjazdowa, dziedzińce;
 34. kościół pw. św. Krzyża na Przedmieściu Lwowskim; świątynia, plebania, szkoła, dom bakałarski, szpital, budynek gospodarczy, cmentarz;
 35. cerkiew ruska pw. Wniebowstąpienia Chrystusa na Przedmieściu Lwowskim; świątynia, plebania, szpital, cmentarz [kolegiata ok. 50 m na południowy wschód od skraj mapy];
 36. młyn miejski na Przedmieściu Szczebrzeskim;
 37. zespół młynów na Przedmieściu Lubelskim;

Most important objects:

1. Old Town within the fortifications; privately owned; founded in 1580; town layout with a rope grid, average width of buildings in the frontages of the Great Market: east-west frontages – 2 rods (~9 m), north-south frontages 3 rods (~13 m), average width of streets – 2 rods; dimensions of the Great Market 102 x 102 m (1.04 ha), area within the walls – 27.3 ha;
2. Zamość Fortress, brick-earth fortifications 1580-1619, gates; 3. Janiowicka (walled up in 1588, later renamed as Lubelska); 4. Lwowska (later renamed Szczebrzeska); 5. Lubelska (later renamed Szczebrzeska); 6. Zamość Castle, 1579-1588; 7. front palace (grand tenement); 8. rear tenements; 9. arsenal; 10. outbuildings; 11. bastides; 12. entrance gate; 13. garden;
14. Town hall, 1591; 15. main building; 16. butcheries;
17. Zamość Academy, 1593; 18. academy building; 19. library, printing house; 20. complex of dormitory and professors' rooms;
21. Collegiate Church of the Resurrection of Jesus and St. Thomas the Apostle, 1587-1598; 22. temple;
23. presbytery; 24. outbuildings; 25. bell tower;
26. Greek Church of St. Nicolas (wooden from 1589, bricked in years 1618-1631), cemetery;
27. Armenian Church; 28. temple; 29. hospital with chapel; 30. cemetery;
31. Synagogue (wooden in 1603, bricked in years 1619-1620), school, millstone;
32. Giełd (B. Morand's inn); main building, courtyard, outbuildings, butcheries;
33. Topornicki's manor house: main building, outbuilding, entrance gate, courtyard;
34. Holy Cross Church in the Lwowska Suburb; temple, presbytery, school, bachelor's house, hospital, outbuildings, cemetery;
35. Ruthenian Church of the Ascension of Christ in the Lwowska Suburb; temple, presbytery, school, hospital, cemetery (location approx. 50 m south-east of the edge of the map);
36. municipal mill in the Szczebrzeska Suburb;
37. complex of mills in the Lubelska Suburb;

Spis właścicieli domów i posesji wg lustracji Zamościa z dn. 17 marca 1591 r. (za B. Horodylski 1938, B.M. Pawlicki 1989, zachowano oryginalną pisownię, [z uzupełnieniami redakcji]):

- Rynek Wielki:** 1. Ormianin Murat Kuremowicz ze Lwowa; 2. Tobiysz Ormianin; 3. Tobiyszowa Ormiańska wdowa; 4. Amurat Ormianin; 5. Hanusbarth; 6. Hanusbarth; 7. Hanusbarth; 8. [płac pusty]; 9. [płac pusty]; 10. [płac pusty]; 11. Manuell Masapeta Grek; 12. [płac Franczyka Wocha]; 13. [dom gdzie począł budować Bernard – budowniczy]; 14. [płac Jędrzeja Greka]; 15. [płac pusty]; 16. [płac pusty]; 17. Jerzy Greczyn Laguda; 18. Philip Greczyn; 19. Bernat Gambil Grek; 20. Wojciech Włuk; 21. Bernat Budowniczy Włoch; 22. Jacob Janiszowski; 23. [dom Murata Kierkora Ormianina Janiszowski kupił]; 24. Greczyn Characiez; 25. dzieci Rochowa; 26. Leon Grek; 27. [Grek kupił Korzenkowskiego]; 28. [płac ku ratuszowi]; 29. [zarys zaczęły murywać]; 30. Hanusbarth od sycza; 31. Zachariasz – szewc Ormianin; 32. Bartosz Ormianin; 33. Alexander Ormianin z Łucka; 34. Jan Migerdyc Ormianin.
- Rynek Wodny:** 1. Myślikowski; 2. Hacza Rusin; Włot Kalinowski; 4. Jan Pwko; 5. [dom Krzyżowej – nieboszczki Jastrzabska kupiła]; 6. Stanisław – rzemieślnik; 7. dzieci Skupskiego; 8. Łukasz – ślusarz; 9. Tomasz Butzinski; 10. Gawel ze Zdanowa; 11. Mikołaj na Sobkowym; 12. [dom p. Hanusowej – wdowy].
- Rynek Solny:** 1. Jan Piczowski; 2. Bilkowski; 3. Stanisław – karcz; 4. Kurł ze Zdanowa; 5. Janczmarz z Płoskiego; 6. Iwan z Babin; 7. Pan Urowiecki; 8. Pan Urowiecki.
- Ul. Szeńska:** 1. Wodław – szewc; 2. Jan Lubelski; 3. Paweł Kulek; 4. Grzegorz Kozłowski; 5. Marcin Tkacz – przekupiec; 6. Tomasz Bieła; 7. Stanisław Opalka z Turubina; 8. Matis Paźka; 9. Jakub – szewc z Sienna; 10. Matis Ciepłuszka – szewc; 11. Władaw – szewc z Turubina; 12. Iwan – bednarz z Rachani; 13. Mikołaj Czechlicz – szewc; 14. Tomek – szewc; 15. [domki]; 16. Matis Slicherowicz; 17. Wawrzyniec Iszok; 18. Stanisław – bednarz; 17. Jan – kuźnik; 18. Tomek Demka; 19. Jadem – murarz; 20. [płac Stefana Ormianina].
- Ul. Chemska:** 1. Marcin Mitka – elender; 2. Kopańska – wdowa; 3. Walenty – szewc z Chelma; 4. [chłopka Tomkowska – Urban Hayduk]; 5. Iwinski; 6. Stanisław – karcz; 7. Bartosz – karcz.
- Ul. Horodeńska:** 1. Kniak z Płoskiego; 2. Marcin z Pollica; 3. Pastuszyski; 4. [Jan Idzik w zastawie u Hanusbarth]; 5. Stanisław Piekarczyk; 6. [Zbarski – krawiec, sprzedał Matiasowi krawcowi]; 7. Domaracki; 8. Christoph Zorka; 9. Jan – służa miejski; 10. Szczyński – piekarsz; 11. Jan – piekarsz; 12. Klimczuk – murarz; 13. Tomasz – krawiec; 14. Jan Bredko; 15. Stanisław Borakowicz – kuźnik; 16. Jan – krawiec; 17. Jan – służa Leithwójłowskiego; 18. Sobek Byczek – piekarsz; 19. Christoph – cieśla.
- Ul. Hrubieszowska:** 1. Franek z Ostrowa; 2. Stanisław Kruzynka; 3. Lorinza – kuźnik z Opatowa; 4. [syn tegoż kuźnika w tyle tego domu]; 5. Matis – rzemieślnik z Opatowa; 6. Szczybor Skumow; 7. Jędrzej Mazora; 8. Jan – kuźnik; 9. Jan z Suchodola; 10. Wojciech Przybyła; 11. Michal z Poznania.
- Ul. Ormiańska:** 1. Łukasz – Ormianin Kalfanzczin; 2. Jacob – kramarz; 3. Wartans – Ormianin; 4. [późn. Ormianin]; 5. Stanisław Kwika; 6. Ormianin Czacadura; 7. Jan – rawiec; 8. Ormianin – Jan; 9. [płac pusty – Jakuba Łucka]; 10. [płac Ormianina zarys Grzegorz]; 11. [dom cerkiewiormiański]; 12. Ormianin Charsor Muratowicz; 13. Ormianin Chondera; 14. X. Łukasz ormiański; 15. [płac tegoż X. Łukasza ormiańskiego]; 16. Stanisław – bednarz; 17. Jan – kuźnik; 18. Jadem – murarz; 19. [płac Stefana Ormianina].
- Ul. Lwowska:** 1. Zygmunt Swiękowski; 2. Gregor Miecznik; 3. Bylinowa – ślusarka wdowa; 4. Lisowa – wdowa; 5. Jan – kowal Opatowczyk; 6. Matis – sukiennik; 7. Wawrzyniec – tokarz; 8. Józef – stolarz; 9. Władaw – szewc; 10. Malcher – Niemiec; 11. [kwaś z Huszow]; 12. Jędrzej – kucharz; 13. Wojciech – stolarz; 14. Józef Goszczycki; 15. [naprzeciw ulicy dworzec p. Topornickiego pod cmentarzem ormiańskim]; 16. [Giełd (B. Morand's inn)]; 17. [dom zaopiekowy B. Morand]; budynek główny, dziedzińce, zaplecze gospodarcze; jatki mięsne;
- Ul. Bełska:** 1. [płac pusty w tyle domu Goszczyckiego]; 2. Ambroży – kucharz; 3. Jaczka – piekarsz; 4. Andruszka Rusin; 5. Olesko z Wieprzowego Jeziora; 6. Matis – postyrzacz; 7. Swiękowski; 8. Andriej – stolarz; 9. Bartosz – kuźnik; 10. Constanty – kuźnik; 12. Jan – piekarsz; 13. Simon Czolek z Kalinowca; 14. Walenty – piekarz; 15. Szołh Hanus; 16. Hanus – rymarz; 17. Balczar Szerter; 18. Tomasz – murarz; 19. Stanisław – złotnik; 20. Herftman Niemiec.
- Ul. Tyszowiecka:** 1. Olszowski; 2. Jan Czarny; 3. Jan Rzeznik; 4. Andriej – ślusarz; 5. Matis – karcz; 6. Marcin – karcz; 7. Wojciech – ślusarz; 8. Gregor – piwowar garwoliński; 9. Stanisław – cieśla; 10. Christoph Czestopyny.
- Ul. Rachajska:** 1. Bogusławski; 2. Jakub Chmielowski; 3. Wawrzyniec – grabarz; 4. Wisł z Rachani; 5. Marcin – karcz; 6. [płac Matisa – karczka, juz tam izdeba jest]; 7. Gregor albo Jędrzej – ślusarz; 8. Matis Kolutina – cieśla; 9. Jakub – kuźnik; 10. Iwaszka – kuźnik; 11. [dzieci Steczka]; 12. Szawka – kuźnik; 13. Kurł z Szepin; 14. Wawrzyniec – szewc; 15. Stanisław – czapnik; 16. Jan – murarz; 17. Piotr – rzemieślnik; 18. Timok z Sitaniec; 19. Stanisław – ślusarz; 20. Proczow; 21. Jacob Skorka; 22. Anim – rzemieślnik; 23. Matis Pęprzyk z Wieruszowa; 24. Biszka – murarz; 25. Barach – rzemieślnik.
- Ul. Młyńska:** 1. Mikołaj Szabelnik; 2. Wojciech Skorka; 3. Iwan – soltarsz; 4. Matwej – szklarz; 5. Samuel; 6. Matis Watepien; 7. Wincenty – przekupiec; 8. Wawrzyniec – szewc; 9. Matwej Litwin; 10. Matis Paźka.
- Ul. Szczebrzeska:** 1. Nurzyński General; 2. Mucha; 3. Andrzej Mitka.
- Ul. Turubinska:** 1. Białej Zychowicz; 2. [Greczyna co kupił u Procca]; 3. [malarz co Hanusową murarkę podjął]; 4. Andrzej Wólajczaj.
- Ul. Grodzka:** 1. [płac w tyle P. Wnuka]; 2. Michal – aptekarz; 3. Christoph – malarz; 4. Ferens Węgrzyn – krawiec.
- Ul. Lubelska:** 1. Hanus – cniuk; 2. Hanus – zamesnik; 3. Christoph Greczyn; 4. [płac pusty]; 5. Białej Zychowicz; 5. Christoph – złotnik; 6. [dom, doctorów od zamku]; 7. [płac w tyle malarza]; 8. [wiązanie w tyle Ferensa].
- Inventory of owners of houses and estates according to the lustration of Zamość dated 17th March 1591 (after B. Horodylski 1938, B.M. Pawlicki 1989, original spelling retained [with editorial additions]):**
- Great Market:** 1. Murat Kuremowicz – Armenian from Lwiv; 2. Tobiysz – Armenian; 3. Tobiyszowa – Armenian widow after Tobiysz; 4. Amurat Jacobowicz – Armenian; 5. Hanusbarth; 6. Hanusbarth; 7. Hanusbarth; 8. [plot of Hanusbarth]; 9. [empty plot]; 10. [empty plot]; 11. Manuell Masapeta – Greek; 12. [plot of Francesco – Italian]; 13. [house where Bernard – builder began to build]; 14. [plot of Jędrzej – Greek]; 15. [empty plot]; 16. [empty plot]; 17. Jerzy Laguda – Greek; 18. Philip – Greek; 19. Bernat Gambil – Greek; 20. Wojciech Włuk; 21. Bernat – Italian builder (Morando?); 22. Jacob Janiszowski; 23. [house of Murat Kierkor – Armenian was bought by Janiszowski]; 24. Characiez – Greek; 25. children of Mrs. Rochowa; 26. Leon – Greek; 27. [Greek bought from Korzenkowsky]; 28. [plot towards the City hall]; 29. [city hall began to be built]; 30. Hanusbarth [bought] from Sycz; 31. Zachariasz – Armenian shoemaker; 32. Bartosz – Armenian; 33. Alexander – Armenian from Łucka; 34. Jan Migerdyc – Armenian.
- Water Market:** 1. Myślikowski; 2. Hacza – Ruthenian; Kalinowski – Mayor; 4. Jan Pwko; 5. [house of late Krzyżowa that Jastrzabska bought]; 6. Stanisław – butcher; 7. Skupski's children; 8. Łukasz – locksmith; 9. Tomasz Butzinski; 10. Gawel from Zdanow; 11. Mikołaj on Sobko's [plot]; 12. [house of Mrs. Hanusowa – widow].
- Szeńska st.:** 1. Jan Piczowski; 2. Bilkowski; 3. Stanisław – weaver; 4. Kurł from Zdanow; 5. [knives from Płoski]; 6. Iwan from Babiny; 7. M. Urowiecki; 8. M. Urowiecki;
- Chemska st.:** 1. Wodław – shoemaker; 2. Jan Lubelski; 3. Paweł Kulek; 4. Grzegorz Kozłowski; 5. Marcin Tkacz – seller; 6. Tomasz from Beła; 7. Stanisław Opalka from Turbin; 8. Matis Paźka; 9. Jakub – shoemaker from Sienna; 10. Matis Ciepłuszka – shoemaker; 11. Władaw – shoemaker from Turbin; 12. Iwan – cooper from Rachanie; 13. Mikołaj Czechlicz – shoemaker; 14. Tomek – shoemaker; 15. [house]; 16. Matis Slicherowicz; 17. Wawrzyniec Iszok; 18. Jan Barner [the blind]; 19. Jakub Czesla – seller; 20. Szczyński – rafter; 21. Stanisław – baker; 22. [empty plot]; 23. Wojciech – cook.
- Horodeńska st.:** 1. Prince from Płoski; 2. Marcin from Pollica; 3. Pastuszyski; 4. [Jan Idzik pledged to Hanusbarth]; 5. Stanisław Mazorek – baker; 6. [Zbarski – tailor sold to Matiasz also tailor]; 7. Domaracki; 8. Christoph Zorka; 9. Jan – city servant; 10. Szczyński – baker; 11. Jan – baker; 12. Klimczuk – bricklayer; 13. Tomasz – tailor; 14. Jan Bredko; 15. Stanisław Borakowicz – furrier; 16. Jan – tailor; 17. Jan – M. Leithwójłowski's servant; 18. Sobek Byczek – baker; 19. Christoph – carpenter.
- Hrubieszowska st.:** 1. Franek from Ostrow; 2. Stanisław Kruzynka; 3. Lorinza – furrier from Opatow; 4. [son of mentioned furrier in the backyard]; 5. Matis – butcher from Opatow; 6. Szczybor Skumow; 7. Jędrzej Mazora; 8. Jan – furrier; 9. Jan from Suchodol; 10. Wojciech Przybyła; 11. Michal from Poznan.
- Ormiańska st.:** 1. Łukasz – Armenian [Calfanzczin]; 2. Jacob – peddler; 3. Wartans – Armenian; 4. [Armenian goldsmith]; 5. Stanisław Kwika; 6. Czacadura – Armenian; 7. Jan – tailor; 8. Jan – Armenian; 9. [empty plot of Jakub from Łuck]; 10. [plot of Armenian, Gregorz's framework]; 11. [house owned by Armenian Church]; 12. Charsor Muratowicz – Armenian; 13. Chondera – Armenian; 14. X. Łukasz – Armenian priest; 15. [plot of mentioned X. Łukasz]; 16. Stanisław – cooper; 17. Jan – furrier; 18. Tomek Demka; 19. Jadem – bricklayer; 20. [plot of Stefan – Armenian].
- Lwowska st.:** 1. Zygmunt Swiękowski; 2. Gregor – sweardman; 3. Bylinowa – locksmith's widow; 4. Lisowa – widow; 5. Jan Opatowczyk – blacksmith; 6. Matis – clothier; 7. Wawrzyniec – turner; 8. Józef – carpenter; 9. Władaw – shoemaker; 10. Malcher – German; 11. [blacksmith from Huszow]; 12. Jędrzej – cook; 13. Wojciech – carpenter; 14. Józef Goszczycki; 15. [across the street the mansion of Lord Topornicki next to the Armenian cemetery];
- Bełska st.:** 1. [empty plot in the backyard of Goszczycki's house]; 2. Ambroży – cook; 3. Jaczka – baker; 4. Andruszka – Ruthenian; 5. Olesko from Wieprzowe Jezioro; 6. Matis – shearer; 7. Swiękowski; 8. Andriej – carpenter; 9. Andriej – tailor; 10. Bartosz – furrier; 11. Constanty – furrier; 12. Jan – baker; 13. Simon Czolek from Kalinowca; 14. Walenty – baker; 15. Szołh Hanus; 16. Hanus – German saddler; 17. Balczar Szerter; 18. Tomasz – bricklayer; 19. Stanisław – goldsmith; 20. Herftman – German.
- Tyszowiecka st.:** 1. Olszowski; 2. Jan Czarny [the Black]; 3. Jan Rzeznik [butcher]; 4. Andriej Czestopyny [literally – "Offendrak"]; 5. Matis – weaver; 6. Marcin – weaver; 7. Wojciech – locksmith; 8. Gregor – brewer from Garwolin; 9. Stanisław – carpenter; 10. Christoph Czestopyny [literally – "Offendrak"];
- Rachajska st.:** 1. Bogusławski; 2. Jakub Chmielowski; 3. Wawrzyniec – gravedigger; 4. Wisł from Rachani; 5. Marcin – weaver; 6. [plot of Matis – weaver; there is already a room there]; 7. Gregor or Jędrzej – locksmith; 8. Matis Kolutina – carpenter; 9. Jakub – furrier; 10. Iwaszka – furrier; 11. [Steczka's children]; 12. Szawka – furrier; 13. Kurł from Szepin; 14. Wawrzyniec – shoemaker; 15. Stanisław – capmaker; 16. Jan – bricklayer; 17. Piotr – butcher; 18. Timek from Sitaniec; 19. Stanisław – wheelwright; 20. Proczow; 21. Jacob Skorka; 22. Anim – butcher; 23. Matis Pęprzyk from Wieruszow; 24. Biszka – bricklayer; 25. Barach – butcher.
- Młyńska st.:** 1. Mikołaj Szabelnik [Sabrenaker]; 2. Wojciech Skorka; 3. Iwan – saltman; 4. Matwej – glazier; 5. Samuel; 6. Matis Watepien; 7. Wincenty – seller; 8. Wawrzyniec – shoemaker; 9. Matwej Litwin [Lithuanian]; 10. Matis Paźka.
- Szczebrzeska st.:** 1. Nurzyński – General; 2. Mucha; 3. Andrzej Mitka.
- Turubinska st.:** 1. Białej Zychowicz; 2. [Greek that bought from Procca]; 3. [painter who took Hanus's bricks]; 4. Andrzej Wólajczaj.
- Grodzka st.:** 1. [plot in the backyard of M. Wnuk]; 2. Michal – pharmacist; 3. Christoph – painter; 4. Ferens Węgrzyn [Hungarian] – tailor.
- Lubelska st.:** 1. Hanus – doctor [barber?]; 2. Hanus – zamesnik; 3. Christoph – Greek; 4. [empty plot of M. Białej Zychowicz]; 5. Christoph – goldsmith; 6. [house of the Castle's doctors]; 7. [plot behind painter's]; 8. [framework behind Ferens's plot].